Sociaal en Cultureel Planbureau

De sociale staat van Nederland

2019

De sociale staat van Nederland 2019

Redactie:
Annemarie Wennekers
Jeroen Boelhouwer
Crétien van Campen
Jeanet Kullberg

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, september 2019

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de 'Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus'.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2019
SCP-publicatie 2019-14
Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Figuren: Mantext, Moerkapelle
Vertaling samenvatting: AVB-vertalingen, Amstelveen
Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Illustratie omslag en deeltitels: Optima Forma, Voorburg

ISBN 978 90 377 0923 0
NUR 740

Copyright
U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.
U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:
1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
2 u de bron vermeldt;
3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data
SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS www.dans.knaw.nl.

Contact
Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord		7
1	De kwaliteit van leven van Nederlanders – inleiding	10
	Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Jeanet Kullberg en Crétien van Campen	
1.1	Hoe gaat het met Nederlanders en hoe ervaren zij hun leven zelf?	10
1.2	Beschrijven en duiden van ontwikkelingen in de kwaliteit van leven	11
1.3	Leeswijzer	13
	Noot	15
	Literatuur	15
2	Bevolking, economie en leefomgeving	17
	Ab van der Torre en Anja Steenbekkers	
2.1	De leefsituatie in het maatschappelijk speelveld	17
2.2	Ontwikkelingen in de bevolking	18
2.3	Economie	27
2.4	Kwaliteit van de leefomgeving staat onder druk	40
2.5	Tot slot	47
	Noten	48
	Literatuur	49
3	Publieke opinie	53
	Josje den Ridder en Paul Dekker	
3.1	Inleiding	53
3.2	De stemming over economie en samenleving	54
3.3	Vertrouwen in instituties en opvattingen over politiek	57
3.4	Publieke agenda's	59
3.5	Maatschappelijke kwesties	61
3.6	Opvattingen over Nederland, de economie en het eigen leven	68
3.7	Tot slot	74
	Noten	76
	Literatuur	77
4	Onderwijs	80
	Ralf Maslowski en Ria Vogels	
4.1	Meer maatwerk in het onderwijs	80
4.2	Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking stijgt nog altijd gestaag	82
4.3	Druk om te presteren	93
4.4	Werkdruk bij docenten	97

4.5	Tot slot	98
	Literatuur	100
5	Inkomen en sociale zekerheid	103
	Jean Marie Wildeboer Schut en Michiel Ras	
5.1	Inleiding	103
5.2	Het besteedbaar inkomen	104
5.3	Inkomen internationaal	110
5.4	Uitkeringsafhankelijkheid	111
5.5	Opvattingen over inkomens	113
5.6	Tot slot	118
	Noten	118
	Literatuur	119
6	Betaald werk en zorgtaken	122
	Ab van der Torre, Freek Bucx en Anja Steenbekkers	
6.1	Ontwikkelingen in betaald werk en zorgtaken	122
6.2	Arbeidsmarktontwikkelingen	125
6.3	Flexibilisering en arbeidsomstandigheden	133
6.4	Groene en grijze banen	137
6.5	Taakeisen en percepties op werk en pensioen	139
6.6	Onbetaald werk: zorgtaken	146
6.7	Hoe druk zijn mensen met verplichte activiteiten?	150
6.8	Tot slot	157
	Noot	159
	Literatuur	159
7	Gezondheid en zorg	164
	Anna Maria Marangos en Sjoerd Kooiker	
7.1	Anders kijken naar gezondheid en zorg in een veranderend Nederland	164
7.2	Wel of niet gezond zijn: van objectief naar subjectief	166
7.3	Gebruik van formele en informele zorg	175
7.4	Samenhang tussen objectieve en subjectieve gezondheid en zorggebruik	179
7.5	Tot slot	183
	Noten	184
	Literatuur	186
8	Vrije tijd	189
	Annemarie Wennekers, Andries van den Broek en Ab van der Torre	
8.1	Wat verstaan we onder de vrije tijd?	189
8.2	De omvang, algemene invulling en beleving van de vrije tijd	190
8.3	Mediagebruik	194

8.4 Het sociale leven van Nederlanders 198
8.5 Sport 202
8.6 Cultuur 209
8.7 Vakanties 215
8.8 Tot slot 217
Noten 219
Literatuur 220

9 Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid 223
Lisette Kuyper, Pepijn van Houwelingen, Paul Dekker en Anja Steenbekkers
9.1 Inleiding 223
9.2 Nederland in Europa 224
9.3 Lidmaatschap en donateurschap 226
9.4 Vrijwilligerswerk 230
9.5 Politiek 236
9.6 Objectief en subjectief: participeren en tevredenheid 242
9.7 Tot slot 243
Noten 244
Literatuur 244

10 Sociale veiligheid 248
Lonneke van Noije
10.1 De rechtsstaat beleefd 248
10.2 Ontwikkeling van de criminaliteit 250
10.3 Slachtoffers van criminaliteit 254
10.4 Subjectieve veiligheid 256
10.5 Politie: prestaties en tevredenheid 261
10.6 Rechtspraak: vertrouwen en strafklimaat 264
10.7 Tot slot: zo divers als de bevolking is de beleving 270
Noten 272
Literatuur 272

11 Wonen en omgeving 275
Jeanet Kullberg en Michiel Ras
11.1 Accent op duurzaamheid in het landelijke woonbeleid 275
11.2 De objectieve woonsituatie 276
11.3 Woonuitgaven 291
11.4 De woontevredenheid 295
11.5 Tot slot 301
Noot 302
Literatuur 302

12 Kwaliteit van leven: leefsituatie en tevredenheid met het leven 305
Jeroen Boelhouwer en Frieke Vonk
12.1 Een overkoepelend beeld van de kwaliteit van leven 306
12.2 Ontwikkeling van de leefsituatie tussen 2008 en 2018 307
12.3 Determinanten voor de leefsituatie 313
12.4 Subjectieve kwaliteit van leven 317
12.5 Eenzaamheid: relatie met levenstevredenheid, sociale cohesie en regie over het leven 324
12.6 Relatie tussen leefsituatie en tevredenheid met het leven 327
12.7 De Nederlandse kwaliteit van leven in Europees perspectief 335
12.8 De kwaliteit van leven en duurzaamheid 337
12.9 Tot slot 338
Noten 340
Literatuur 342

13 Hoe gaat het met Nederlanders en hoe waarderen zij hun leven? Hoofdlijnen en slotbeschouwing 345
Crétien van Campen, Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer en Jeanet Kullberg
13.1 Objectieve kwaliteit van leven: leefsituatie 347
13.2 Subjectieve kwaliteit van leven: tevredenheid met het leven 351
13.3 Relatie tussen objectieve en subjectieve kwaliteit van leven 353
13.4 Tevredenheid met en opvattingen over de samenleving 355
13.5 Maatschappelijke vraagstukken voor de nabije toekomst 356
13.6 Slotconclusie 358
Noten 359
Literatuur 360

Summary 362
References 377

Bijlage A 379

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau 380

Voorwoord

Nederland behoort al jaren tot de gelukkigste landen van de wereld; ook scoort Nederland goed op veel ranglijsten met cijfers over de feitelijke leefomstandigheden. Toch zijn er ook in ons land zorgen over de kwaliteit van leven. Achter de positieve gemiddelden gaan verschillen in welvaart en welzijn schuil. Bij sommige groepen stapelen problemen zich op. Welke groepen zijn meer en minder kwetsbaar in dat opzicht? Hoe ontwikkelt de kwaliteit van leven zich in een veranderende samenleving, waarin bijvoorbeeld digitalisering, flexibilisering en verandering van sociale structuren voor forse uitdagingen zorgen en onzekerheden met zich meebrengen? Dit zijn vragen die tot de kern behoren van het onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), dat de kwaliteit van leven van inwoners in Nederland volgt, verkent en verklaart.

In De sociale staat van Nederland (SSN) brengen we uitgebreid in kaart welke ontwikkelingen zich hebben voorgedaan in de kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking en van verschillende groepen in de samenleving. Centraal staan de feitelijke én de ervaren kwaliteit van leven, die we voor een periode van tien jaar bekijken. Aan de hand van kerncijfers beschrijven we de objectieve leefsituatie van mensen op verschillende domeinen: onderwijs, betaald en onbetaald werk, inkomen en sociale zekerheid, gezondheid en zorg, vrijetijdsbesteding, maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid, sociale veiligheid en wonen. Ook belichten we uitgebreid de subjectieve kant van de kwaliteit van leven. Hoe tevreden zijn Nederlanders met het leven in het algemeen, met specifieke aspecten ervan zoals werk en zorg, en met de maatschappij als geheel? Dit alles plaatsen we in de context van algemene economische, demografische en ecologische ontwikkelingen, evenals het publieke opinieklimaat.

Op basis van de informatie uit de SSN kunnen maatschappelijke problemen en achterstanden gesignaleerd worden, ten behoeve van politiek en beleid. De objectieve leefsituatie van burgers en de hulpbronnen waar zij wel of niet over beschikken zijn belangrijk, maar kunnen niet los gezien worden van hun persoonlijke belevingen. Wij ervaren een toenemende politieke en publieke belangstelling voor en behoefte aan informatie hierover. In deze editie van De sociale staat van Nederland besteden we daarom extra aandacht aan de samenhang en discrepantie tussen de feitelijke en ervaren situatie. Met welke groepen (en op welke terreinen) gaat het feitelijk goed of juist slecht en ervaren mensen dit zelf ook zo? Deze inzichten stellen ons beter in staat om gevoelens van (on)tevredenheid te duiden en begrijpen.

De SSN verschijnt sinds 2001 elke twee jaar; dit is de tiende editie in deze reeks. In 2018 zijn we gestart met het geven van een beknopte update van de sociale staat van Nederland in de tussenliggende jaren. Hiermee komen we tegemoet aan de toenemende behoefte aan recente cijfers over verschillen in de kwaliteit van leven en aan inzicht in de wijze waarop groepen burgers dit ervaren.

Een speciaal woord van dank gaat uit naar dr. Marc Callens van Statistiek Vlaanderen, die zijn ervaringen met De sociale staat van Vlaanderen met onze deelde en als lid van de leescommissie waardevol commentaar leverde op eerdere versies van het voorliggende rapport.

Prof. dr. Kim Putters
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

De kwaliteit van leven van Nederlanders

1 De kwaliteit van leven van Nederlanders – inleiding

Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Jeanet Kullberg en Crétien van Campen

1.1 Hoe gaat het met Nederlanders en hoe ervaren zij hun leven zelf?

In De sociale staat van Nederland (SSN) staat de kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking centraal. Sinds 2001 volgt het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in deze publicatiereeks hoe het gaat met de Nederlandse burgers en welke waardering zijzelf geven aan (verschillende aspecten van) hun leven. De SSN volgt hiermee de Sociale en Culturele Verkenningen (SCV) op, waarmee het SCP sinds 1985 op verzoek van de Tweede Kamer jaarlijks rapporteerde over sociale en culturele thema's, zoals de leefsituatie en het opinieklimaat.

De SSN bekijkt de kwaliteit van leven vanuit de meer feitelijke of objectieve kant (de leefsituatie). Deze betreft de omstandigheden waarin mensen leven (denk aan de woonsituatie, sociale veiligheid), wat ze doen (zoals de mate waarin ze participeren in de samenleving, vrijetijdsbesteding en betaald of onbetaald werk hebben) en waarover ze beschikken (zoals inkomen of consumptiegoederen). Een deel van de leefsituatie beschouwen we in termen van hulpbronnen, zoals inkomen, arbeid, opleiding en gezondheid, maar ook sociale netwerken en vaardigheden vallen daaronder.
Naast de feiten en cijfers over de leefsituatie belichten we eveneens uitgebreid de subjectieve kant van de kwaliteit van leven. Immers, het oordeel van mensen, hun tevredenheid met het leven in het algemeen, met specifieke aspecten ervan en met de maatschappij als geheel maakt ook deel uit van hun kwaliteit van leven. Hoe waarderen Nederlanders hun gezondheid, hun werk, hun vriendenkring; hoe prettig voelen zij zich in de Nederlandse samenleving?
Naast het beschrijven en duiden van de kwaliteit van leven is het doel van De sociale staat van Nederland ook om ontwikkelingen in de kwaliteit van leven te volgen. We bekijken hiervoor steeds een tijdsspanne van tien jaar (met uitzondering van de editie van 2017, waarin we eenmalig verder terugkeken en een periode van 25 jaar beschreven).

De huidige editie van de SSN verschijnt op een moment dat het economisch gezien goed gaat met Nederland. Dit was tien jaar geleden heel anders, toen Nederland zich midden in de financiële crisis bevond. Hoe heeft de leefsituatie van Nederlanders zich in de periode tijdens en vlak na de crisis ontwikkeld, en zien we de recente economische voorspoed terug in de kwaliteit van leven? Dat het economisch inmiddels weer beter gaat, wil bovendien nog niet zeggen dat alle Nederlanders hier op alle terreinen van profiteren. Zo zagen we in de laatste edities van de SSN telkens dat de verslechtering van de leefsituatie van Nederlanders ten gevolge van de crisis weliswaar langzaam afvlakt, maar dat er nog geen sprake is van een beter wordende leefsituatie (Bijl et al. 2015, 2017; Wennekers et al. 2018).

Ook blijken er hardnekkige verschillen tussen bevolkingsgroepen te zijn in de (objectieve en subjectieve) kwaliteit van leven. Mensen met een lagere opleiding hebben bijvoorbeeld een lagere levensverwachting dan mensen met een hogere opleiding, en zij denken verschillend over politiek en samenleving.

In deze editie van De sociale staat van Nederland besteden we extra aandacht aan de relatie tussen de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven. We onderzoeken of de feitelijke situatie en de subjectieve waardering met elkaar samenhangen: zijn mensen die in moeilijke omstandigheden leven bijvoorbeeld vaker ontevreden met hun leven dan mensen die een goede leefsituatie hebben? Het is echter ook denkbaar dat de feitelijke leefsituatie verschilt van de manier waarop mensen hun leven waarderen en ervaren. Zo kunnen mensen tevreden zijn met het leven ondanks feitelijke moeilijkheden, en omgekeerd. In deze SSN kijken we op welke terreinen en voor welke bevolkingsgroepen de objectieve situatie en subjectieve beleving daarvan uiteenlopen of juist sterk samenhangen. Hiermee kunnen we het inzicht in tevredenheid en ontevredenheid verdiepen.

1.2 Beschrijven en duiden van ontwikkelingen in de kwaliteit van leven

De SSN past in een lange en internationale traditie van onderzoek om sociale en culturele trends te volgen, beschrijven en duiden, met het doel om systematische informatie te bieden over ontwikkelingen in de kwaliteit van leven van verschillende bevolkingsgroepen in een land (Noll en Berger 2014; Roes 2001). Aan die monitoring en rapportage liggen enkele algemene doelstellingen ten grondslag, die we ook in de SSN nastreven:

- het bieden van een overzicht van verschillende deelaspecten van de kwaliteit van leven van burgers, aan de hand van kerncijfers op een aantal maatschappelijk en politiek relevante gebieden;
- het bieden van systematische informatie over de ontwikkelingen op deze aspecten voor diverse groepen in de samenleving;
- het bieden van informatie over de ontwikkelingen in de tijd;
- het op basis van deze informatie signaleren van maatschappelijke problemen en achterstanden ten behoeve van politiek en beleid.

Vorengenoemde doelstellingen vertalen zich in een rapport waarin voor een tijdsspanne van tien jaar van verschillende bevolkingsgroepen de ontwikkelingen in de kwaliteit van leven in kaart worden gebracht. De SSN heeft dus als basis een vaste set van kernindicatoren, bevat duiding van de resultaten en legt een relatie met het beleid en maatschappelijk relevante onderwerpen, overigens zonder een sluitende beleidsevaluatie te bieden.[1] In de traditie van sociale monitors ligt de focus in de SSN meer op output en uitkomsten dan op input (cijfers over de gezondheid van de bevolking zijn dan relevanter dan de hoeveelheid geld die ermee gemoeid is). Ook is het informeren van de bredere samenleving minstens zo belangrijk als het informeren van het beleid.

De publicatie kenmerkt zich door een vaste structuur van hoofdstukken en onderwerpen, en is opgebouwd vanuit een conceptueel kader (zie figuur 1.1) waarmee de kwaliteit van leven van burgers – als combinatie van de feitelijke of objectieve leefsituatie en de subjectieve beleving en waardering erover – beschreven en geduid wordt.

Figuur 1.1
Schematische weergave van het gehanteerde kader voor de beschrijving van de kwaliteit van leven van Nederlanders

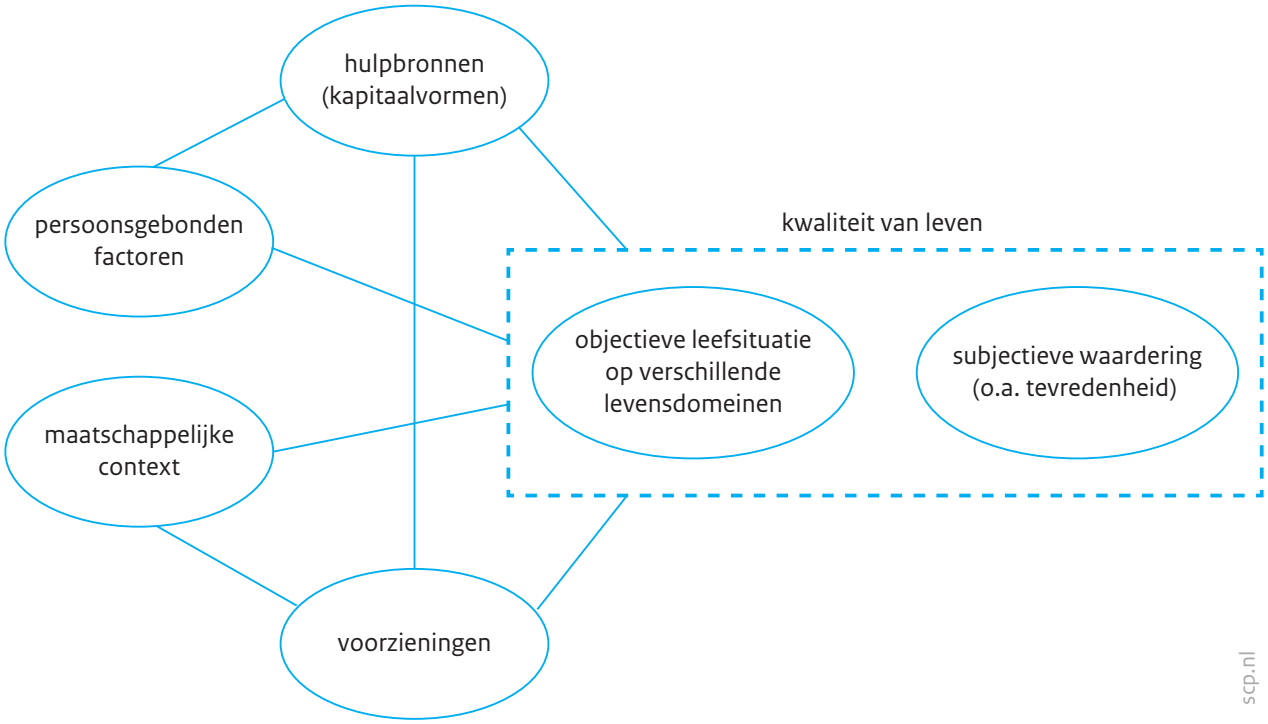

Zoals te zien is in deze schematische weergave krijgt de kwaliteit van leven vorm binnen een *maatschappelijke context* van algemene demografische, economische en ecologische ontwikkelingen. Deze ontwikkelingen zijn niet of nauwelijks direct door beleid te beïnvloeden, maar kunnen een grote rol spelen in het leven van burgers en de samenleving als geheel. Zo hebben economische ontwikkelingen gevolgen voor de werkgelegenheid en financiële mogelijkheden van overheid en burgers. Maar ook hebben veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking uitwerking op de arbeidsmarkt, het onderwijs, huisvesting of de sociale zekerheid. Daarnaast is het streven naar de transitie naar duurzame energiebronnen, een circulaire economie en naar vermindering van de co_2-uitstoot een maatschappelijke contextfactor waarvan burgers effecten (gaan) ondervinden.
Het publieke-opinieklimaat is een minder grijpbare, maar wel belangrijke context waarin mensen opereren. Het gaat dan om de dominante stemming over samenleving, economie en politiek, de verscheidenheid aan meningen over maatschappelijke kwesties en de tegenstellingen tussen groepen waar burgers hun opvattingen en stemming deels door laten bepalen en waar politici en andere beleidsmakers rekening mee moeten houden.

In dit rapport schetsen we de publieke opinie aan de hand van opvattingen van individuele burgers.

Verder wordt de kwaliteit van leven van mensen bepaald door *persoonsgebonden factoren* (zoals geslacht en leeftijd) en door *hulpbronnen* waarover zij in meerdere of mindere mate beschikken. Tot deze hulpbronnen, oftewel het kapitaal van mensen, rekenen we in elk geval opleiding, arbeid, inkomen, gezondheid, sociale netwerken, psychosociale en digitale vaardigheden. Deze kenmerken en kapitaalvormen kunnen van invloed zijn op de mogelijkheden, kansen en preferenties van mensen. Ongelijke beschikbaarheid van hulpbronnen kan leiden tot verschillen in uitkomsten. In de SSN proberen we zicht te krijgen op de mogelijk kwetsbare groepen als het gaat om de kwaliteit van leven.

Naast persoonlijke hulpbronnen bieden collectieve *voorzieningen* steun en compensatie aan burgers om goede kwaliteit van leven te realiseren. Van oudsher gaat het om collectieve overheidsvoorzieningen en het (her)verdelen van verschillende vormen van kapitaal. Tegenwoordig worden mensen steeds meer zelf verantwoordelijk gehouden voor het oplossen van problemen en zijn zij daarbij vaker aangewezen op hun eigen netwerk en informele voorzieningen, zoals mantelzorg en buurtinitiatieven.

Voor de diverse maatschappelijke terreinen schetsen we de beleidscontext, zoals specifieke beleidsmaatregelen of plannen van het kabinet zoals die in het regeerakkoord staan. Deze maatregelen kunnen immers consequenties hebben voor de leefsituatie van (groepen) burgers. Onderzoek naar hoe overheidsbeleid de kwaliteit van leven van Nederlanders precies beïnvloedt vergt echter een andere aanpak. De SSN gaat primair over de kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking; daarnaast wordt voor enkele indicatoren kort weergegeven hoe de Nederlandse situatie zich verhoudt tot die in andere Europese landen.

1.3 Leeswijzer

De levensdomeinen en indicatoren die in de hoofdstukken aan bod komen, zijn niet willekeurig: de keuzes zijn gebaseerd op relevantie (voor het dagelijks leven van mensen en beleid) en empirisch onderzoek. Binnen deze systematiek is wel ruimte voor aanpassingen in focus of keuzes voor bepaalde indicatoren, aansluitend bij maatschappelijke ontwikkelingen. Zo is er deze editie meer aandacht voor milieu en klimaat bij de maatschappelijke context en komt duurzaamheid ook terug bij de beschrijving van de kwaliteit van leven op verschillende terreinen.

Het rapport begint met een beschrijving van de maatschappelijke context (hoofdstuk 2), waarin demografische, economische en ecologische ontwikkelingen van de afgelopen tien jaar aan bod komen. Hoofdstuk 3 schetst de ontwikkelingen in het opinieklimaat. Dan volgen hoofdstukken over verschillende hulpbronnen: onderwijs (hoofdstuk 4), inkomen en sociale zekerheid (hoofdstuk 5), betaald werk en zorgtaken (hoofdstuk 6), gezondheid en

zorg (hoofdstuk 7), gevolgd door vrije tijd (hoofdstuk 8), maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid (hoofdstuk 9), sociale veiligheid (hoofdstuk 10), en wonen en omgeving (hoofdstuk 11). In hoofdstuk 12 wordt een samenvattend overzicht gegeven van de kwaliteit van leven, met behulp van de SCP Leefsituatie-index voor de objectieve leefsituatie en gegevens over geluk en tevredenheid voor de subjectieve waardering. Tot slot geeft hoofdstuk 13 een samenvatting en beschouwing van de hoofdbevindingen uit het rapport.

De SSN kent geen wisselende thematische insteek, maar wel kiezen we per editie accenten of rode draden. De afgelopen keren waren dat de gevolgen van de economische crisis (2013), de middengroep (2015) en een focus op de langere termijn, met een terugblik van 25 jaar (2017). In deze editie kijken we naar de samenhang tussen de objectieve en de subjectieve kwaliteit van leven. Deze wordt in verschillende hoofdstukken beschreven. Dit is echter niet in elk hoofdstuk mogelijk, omdat er niet altijd geschikte gegevens beschikbaar zijn.

De hoofdstukken starten met een puntsgewijze samenvatting van de hoofdconclusies, die meteen de structuur van het hoofdstuk aangeeft. Waar van toepassing, wordt in de inleiding van het hoofdstuk ingegaan op beleidsdoelen, actuele beleidsthema's en maatschappelijke discussies. Elk hoofdstuk bevat een beschrijving van ontwikkelingen in zowel de objectieve als subjectieve kwaliteit van leven op het desbetreffende maatschappelijke terrein. Het uitgangspunt is dat de ontwikkelingen van 2008 tot en met 2018 worden beschreven. Soms is echter door de beschikbaarheid van data een afwijkend begin- of eindjaar gekozen. Bij de duiding van de resultaten wordt ingegaan op verschillen tussen bevolkingsgroepen (zo veel mogelijk uitgaande van dezelfde achtergrondkenmerken en indelingen) en, waar beschikbaar, op verschillen in hulpbronnen, voorzieningengebruik en persoonlijke factoren. Wanneer de verschillen tussen groepen of door jaren heen worden beschreven, is gecontroleerd of deze ook statistisch significant zijn, ook als dat niet expliciet wordt vermeld.
Waar mogelijk wordt de situatie in Nederland vergeleken met die in andere Europese landen. Elk hoofdstuk eindigt met een afsluitende samenvatting van de beschreven ontwikkelingen.

Noot

1 Het systematisch analyseren van achtergronden, oorzaken en gevolgen van maatschappelijke problemen en het leveren van informatie over de mate waarin doelstellingen van beleid worden bereikt, zijn ook doelstellingen van sociale monitors, maar komen in de huidige opzet van de SSN minder aan bod.

Literatuur

Bijl, R., J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.) (2015). *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.) (2017). *De sociale staat van Nederland 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noll, H.-H. en C. Berger (2014). *Stocktaking report on social monitoring and reporting in Europe.* Mannheim: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences / Social Indicators Research Centre (ZSi).

Roes, T. (2001). Opzet en verantwoording. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloïn en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2001.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Wennekers, A., J. Boelhouwer, C. van Campen en R. Bijl (red.) (2018). *De sociale staat van Nederland 2018. Hoofdlijnen.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bevolking, economie en leefomgeving

2 Bevolking, economie en leefomgeving

Ab van der Torre en Anja Steenbekkers

- De vergrijzing in de Nederlandse bevolking neemt toe.
- De bevolking groeit sinds 2015 alleen nog door migratie en doordat in de groep mensen met een migratieachtergrond meer mensen geboren worden dan overlijden.
- Het aandeel echtscheidingen daalt sinds 2015, van het hoogtepunt van 40% in 2014 naar 39% in 2017.
- Zowel jongeren als ouderen blijven langer thuis wonen.
- Het bruto binnenlands product (bbp) is over de periode 2008-2018 gestegen, maar met minder dan 0,9% per jaar (wat een historisch lage groei is).
- Ook het reële netto beschikbaar inkomen van huishoudens per standaardhuishouden is gestegen na 2013, maar ligt nog 1,2% onder dat van 2008. Over de gehele periode 2008-2018 is er per saldo een verschuiving in de koopkracht van huishoudens naar bedrijven.
- Nederland en verreweg de meeste EU-landen komen uit de misère. Op Malta na scoort Nederland het best op een samenvattende index van werkloosheid, inflatie en overheidstekort.
- De verstedelijking neemt almaar toe: het oppervlak bebouwd terrein groeide in een decennium met 7% gemiddeld over alle regio's.
- De concentraties van luchtverontreinigende stoffen en broeikasgassen laten afgelopen decennium een geringe daling zien, hoewel de CO_2-concentratie sinds 2014 weer toeneemt.
- Langzaam maar gestaag stijgt de gemiddelde temperatuur en krimpt de biodiversiteit in Nederland.
- Met slechts 6% van de totale energieproductie uit hernieuwbare bronnen loopt Nederland achter in Europa.

2.1 De leefsituatie in het maatschappelijk speelveld

Voor de leefsituatie van de Nederlander zijn niet alleen diens persoonlijke omstandigheden van belang, maar ook de omstandigheden in de buitenwereld. Daarmee doelen we letterlijk op de fysieke leefomgeving, en figuurlijk op het maatschappelijk speelveld: de demografische, sociale en economische omstandigheden in Nederland en in de Europese Unie (EU).

In dit hoofdstuk beschrijven we enkele ontwikkelingen en omstandigheden op het maatschappelijk speelveld die belangrijk zijn voor de leefsituatie van de burger. Het gaat bijvoorbeeld om demografische ontwikkelingen als vergrijzing en verkleuring van de bevolking en verdunning van huishoudens (afname van het gemiddelde aantal personen in een huishouden). Deze hebben gevolgen voor de gezondheid, veiligheid, participatie, recreatie, mobiliteit, het veiligheidsgevoel en wonen van burgers.

Ook economische ontwikkelingen komen aan bod. Deze bepalen sterk de werkgelegenheid en de koopkracht (wat we kunnen kopen). De koopkracht en het optreden van de overheid

(wettelijke kaders en het aanbod van publieke goederen, zoals onderwijs, veiligheid, thuiszorg en sociale uitkeringen) dragen belangrijk bij aan de ruimte die de burger heeft om zijn leefsituatie naar eigen inzicht in te richten.
Daarnaast kijken we iets uitgebreider dan gebruikelijk in de SSN naar veranderende omstandigheden in de fysieke leefomgeving die direct of indirect invloed hebben op de gezondheid en het welzijn van Nederlanders. Daarbij zoomen we in op de toenemende verstedelijking en de afnemende kwaliteit van de natuurlijke ruimte, en op bedreigingen van de leefomgeving door verontreiniging van bodem, water en lucht en door geluid.
Met het oog op de impact die klimaatverandering thans heeft en in de toekomst nog meer zal krijgen op zowel het leefmilieu als de leefsituatie van Nederlanders, gaan we in deze context kort in op ontwikkelingen in temperaturen en biodiversiteit in Nederland. Daarnaast gaan we in op wat Nederland onderneemt in de sfeer van de energievoorziening ter voorkoming van klimaatverandering, waarmee we doelen op de overgang van fossiele naar hernieuwbare energie en op energiebesparing. Vooral op dit laatste terrein zijn er het afgelopen decennium forse stappen gezet, zowel in de samenleving als door bedrijfsleven en overheden.

In de periode 2008-2018 deden zich diverse ontwikkelingen en gebeurtenissen voor die invloed hadden op de leefsituatie van de burger. Sommige van die ontwikkelingen werden geïnitieerd door de overheid, andere kwamen van buitenaf. Zo verschoof de functie van het socialezekerheidsstelsel verder van inkomensbescherming naar re-integratie. Onder andere deed de tegenprestatie (door gemeenten opgedragen onbeloonde maatschappelijk nuttige werkzaamheden ter verkrijging van een bijstandsuitkering) (TK 2013/2014) haar intrede en werd de Participatiewet ingevoerd in 2015 (zie hoofdstuk 6). De in de jaren negentig al ingezette decentralisaties bereikten een hoogtepunt met de drie decentralisaties in het sociale domein (per 1 januari 2015), namelijk in de zorg (transitie van de Algemene wet bijzondere ziektekosten naar de Wet maatschappelijke ondersteuning), in de werkparticipatie (Participatiewet) en in de jeugdhulp (Jeugdwet). Aan deze decentralisaties ging een omslag in bestuurlijk denken vooraf, van 'geloof in maakbaarheid (van bovenaf voor iedereen gelijk)' naar 'bestuur dicht bij de burger' en 'maatwerk'. Voorts waren de kredietcrisis (2007-2011) en de daaropvolgende schuldencrisis (vanaf 2009) de oorzaak van de ernstigste economische recessie sinds de jaren dertig uit de vorige eeuw. Dit leidde In Nederland en andere Europese landen tot grote werkloosheid. Na een heftige vluchtelingencrisis sloot de Europese Unie met Turkije op 19 maart 2016 een overeenkomst om de toestroom van illegale vluchtelingen te beperken (NRC Handelsblad 2016).

2.2 Ontwikkelingen in de bevolking

Bevolkingsgroei nationaal

In de periode 2008-2018 groeide de Nederlandse bevolking met gemiddeld 0,5% per jaar (figuur 2.1) en wel van 16,4 miljoen naar 17,2 miljoen personen. Het aantal huishoudens steeg sneller: met 0,8% per jaar, van 7,2 miljoen naar ruim 7,9 miljoen. De gemiddelde

omvang van een huishouden is dus gedaald, wat neerkomt op huishoudensverdunning. Daarvan is een belangrijke oorzaak de groei van het aandeel alleenstaanden ten koste van het aandeel van de meerpersoonshuishoudens, wat het gevolg is van onder andere het toegenomen aantal gescheiden mensen, de stijging van het aantal eenoudergezinnen, de toename van het aantal alleenstaande ouderen van vooral 85 jaar en ouder, en de toename van de alleenstaande jongeren tot 30 jaar (CBS 2019a, 2019b). De bevolkingsgroei en de huishoudensverdunning leiden tezamen tot een groeiend beroep op woningen op de woningmarkt (zie hoofdstuk 11 over wonen).

Figuur 2.1
Het aantal huishoudens groeit bijna twee keer zo hard als het aantal personen
De ontwikkeling van de aantallen huishoudens en personen, 2008-2018 (indexcijfers)

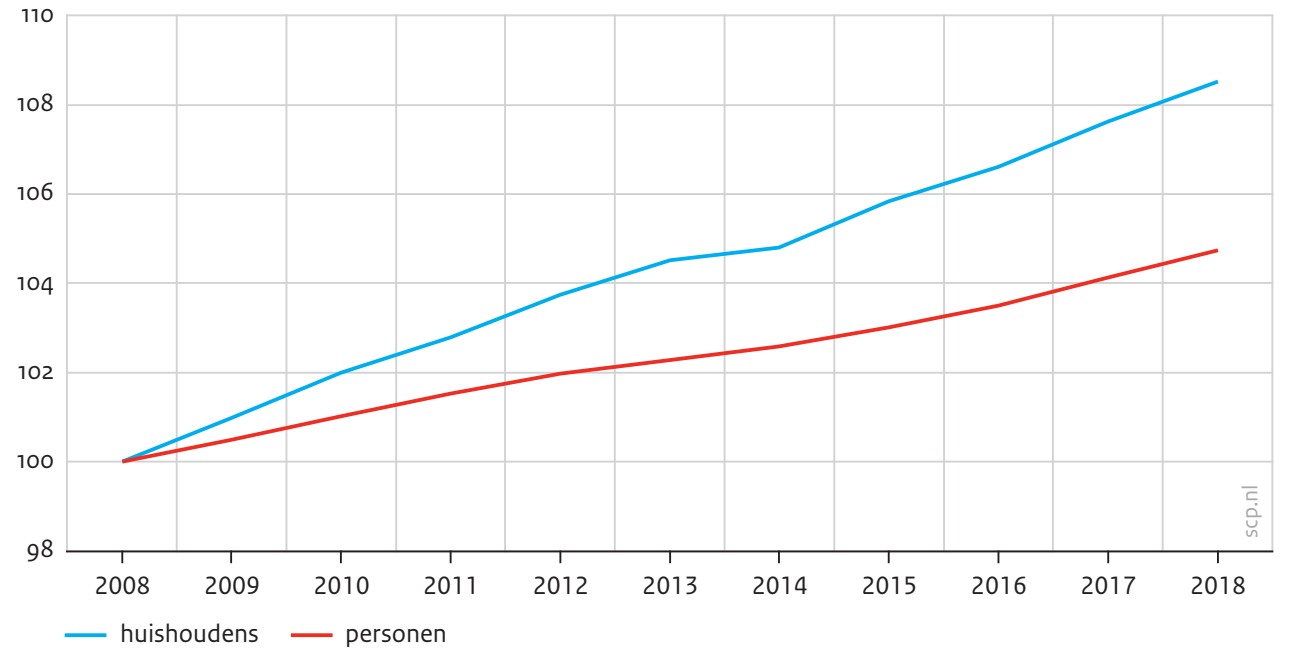

Bron: CBS (StatLine, bevolking kerncijfers)

Bevolkingsgroei internationaal

De gemiddelde bevolkingsgroei in Nederland van 0,5% per jaar was iets hoger dan die in de Europese Unie als geheel (0,3% per jaar), doordat de natuurlijke aanwas (hoger geboortecijfer dan sterftecijfer), ook wel interne aanwas genoemd, in Nederland hoger was (figuur 2.2). De totale jaarlijkse bevolkingsgroei varieerde van –1,3% (krimp) voor Litouwen tot 2,2% voor Luxemburg. In de meeste Europese landen, en ook gemiddeld voor de EU, was de bevolkingsgroei door migratie groter dan die door natuurlijke aanwas. Niet in alle landen van de EU was er sprake van bevolkingsgroei. In een negental landen kromp de bevolking, waarvan bij vijf door vooral een negatieve natuurlijke aanwas en bij vier door vooral een negatieve migratie (emigratie groter dan immigratie). Dat laatste kwam voor in Litouwen, Letland, Roemenië en Griekenland. Alle landen met een bevolkingskrimp liggen in Oost- of Zuid-Europa. Een oorzaak zijn de open grenzen en het Schengenverdrag met visumvrij personenverkeer, die ertoe hebben bijgedragen dat Oost-Europese landen een

flinke emigratie kenden naar vaak Midden- en West-Europa, waaronder Nederland. Verder was er vooral in Midden- en West-Europa vanaf omstreeks 2012/'13 een aanzienlijke toestroom van vluchtelingen uit vooral Syrië, Irak en Eritrea. Deze hield in Nederland, mede door gezinshereniging, in elk geval tot en met 2017 aan.

Figuur 2.2

Bevolkingskrimp in Oost-Europa, beperkte bevolkingsgroei door vooral immigratie in West-Europa

Jaarlijkse bevolkingsgroei in Europa, naar natuurlijke aanwas en nettomigratie, 2008-2017 (in procenten per jaar)[a]

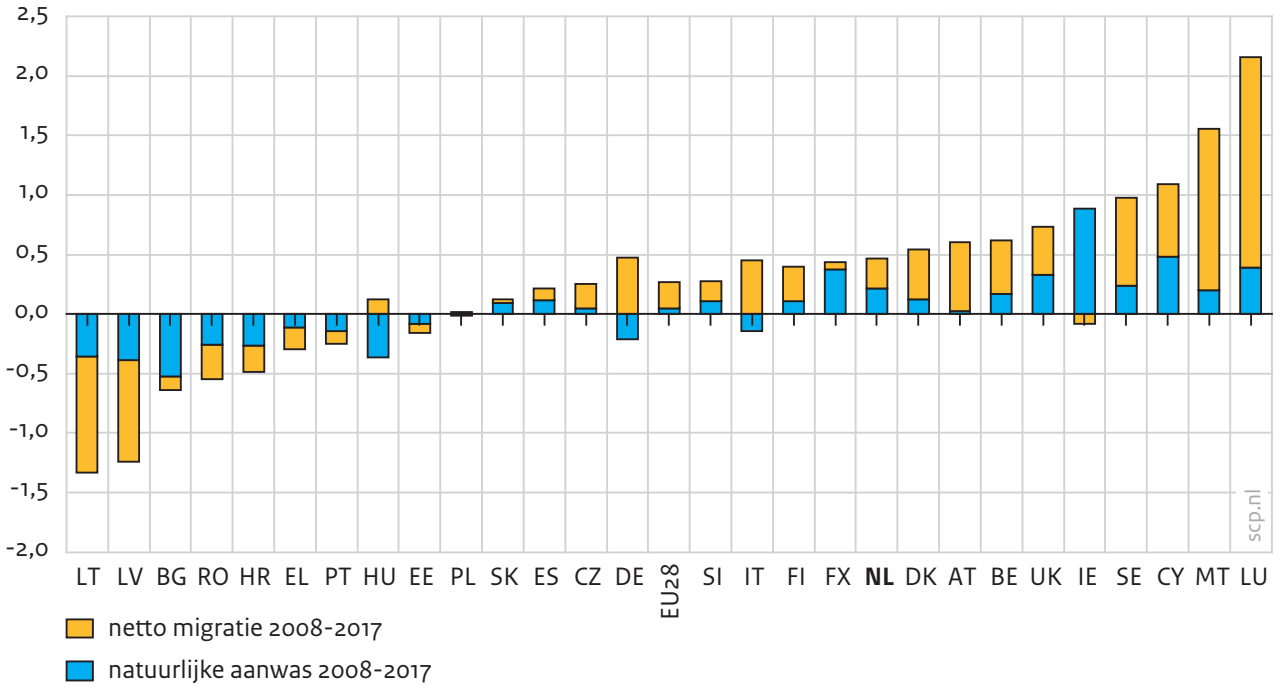

a De gebruikte landcodes worden verklaard in bijlage A.

Bron: EC (Eurostat)

Bevolkingsgroei door geboorteoverschot en migratieoverschot

Zoals eerder opgemerkt bedroeg de aanwas van de Nederlandse bevolking in de periode 2008-2018 gemiddeld bijna 0,5%. In 2012 en 2013 was die aanwas lager (rond 0,3%), in 2017 en 2018 hoger (rond 0,6%; figuur 2.3). De natuurlijke aanwas neemt in Nederland gestaag af, namelijk van 0,3% in 2008 tot net iets meer dan 0,1% in 2017, en komt steeds meer voor rekening van de migranten (CBS StatLine, bevolkingsstatistiek; niet in de figuur). Sinds 2015 is de natuurlijke aanwas van autochtone Nederlanders negatief (er overlijden meer autochtone Nederlanders dan er worden geboren). Doordat ook elk jaar meer autochtone Nederlanders emigreren dan er terugkeren, neemt het aantal autochtone Nederlanders af. Dat de Nederlandse bevolking blijft toenemen, komt door een meestal positief migratiesaldo en een positieve natuurlijke aanwas van personen met overwegend een niet-westerse herkomst.

In de periode 2008-2018 kan de ontwikkeling van de migratiestromen vooral worden toegeschreven aan twee gebeurtenissen. De eerste is de toetreding van de meeste Oost-Europese landen tot het Schengenakkoord op 21 december 2007. Bewoners van Oost-Europese EU-landen konden zich vanaf dat moment vrij in een ander EU-land vestigen, wat tot een flinke toename van de migratie van Oost-Europeanen naar Nederland leidde. De tweede is de omstreeks 2013 op gang gekomen vluchtelingenstroom uit oorlogsgebieden als Syrië, Irak en Eritrea. Vooral die twee stromen, en later de herenigende familieleden, hebben geleid tot een groei van het aantal immigranten in Nederland.

Figuur 2.3

Bevolkingsgroei aanvankelijk vooral door natuurlijke aanwas, later vooral door immigratie

Jaarlijkse bevolkingsgroei, naar natuurlijke aanwas en nettomigratie, 2008-2017 (in procenten van de bevolking)[a]

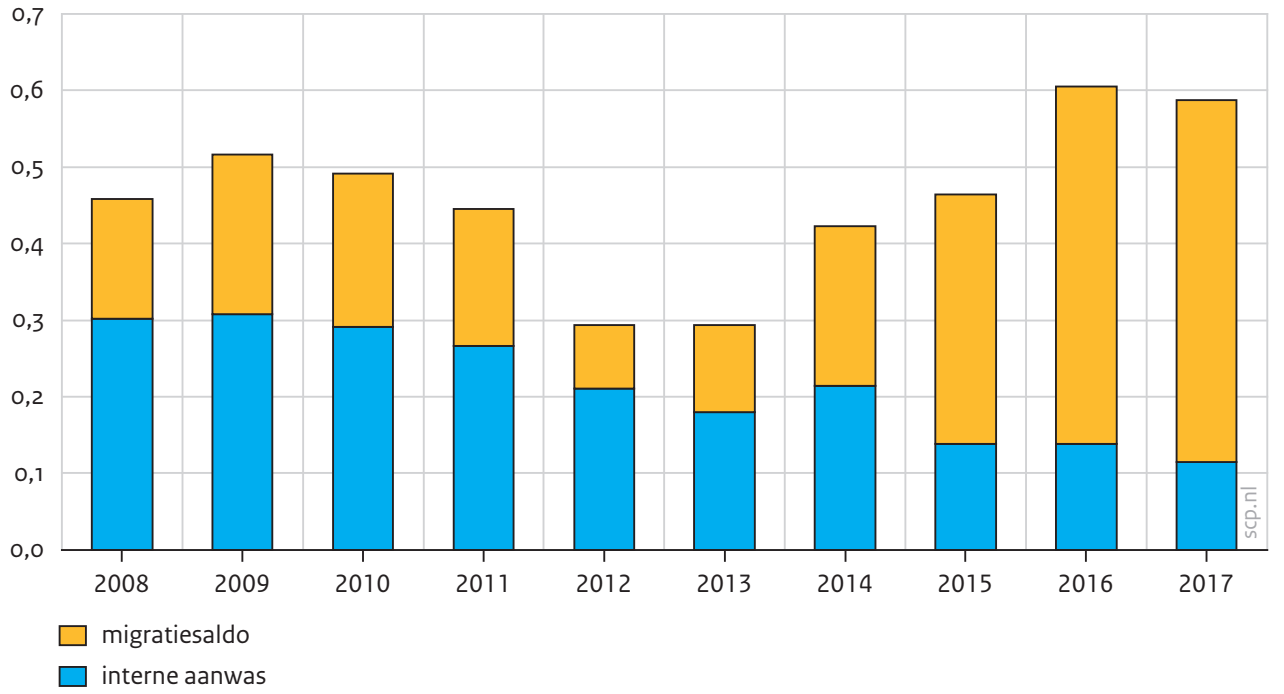

a Migratiesaldi zijn inclusief administratieve correcties. Iemand is immigrant als hij/zij staat ingeschreven in de gemeentelijke basisadministratie en verwacht dat hij/zij minimaal vier maanden in Nederland zal verblijven. Ook personen die zelf en van wie de ouders in Nederland zijn geboren (autochtone Nederlanders) kunnen naar Nederland immigreren, wat zich voordoet als geëmigreerde Nederlanders terugkeren.

Bron: CBS (StatLine, bevolkingsstatistiek) SCP-bewerking

Grijze en groene druk

De leefsituatie van burgers wordt niet alleen beïnvloed door hun eigen leeftijd, maar ook door de leeftijdsverdeling van de bevolking als geheel (zie hoofdstuk 12). Die leeftijdsverdeling bepaalt namelijk sterk de vraag naar publieke voorzieningen. Een relatief jonge bevolking gebruikt bijvoorbeeld meer onderwijs en gezinsuitkeringen, een relatief oudere bevolking meer zorg, AOW-uitkeringen en ouderenkorting. Al deze voorzieningen worden

betaald uit de publieke middelen en dus, via belastingen en premies, door de burger. Uiteindelijk is er derhalve een indirecte invloed van de leeftijdsverdeling van de bevolking op de koopkracht en dientengevolge op de leefsituatie van burgers. Er zijn twee maten/indicatoren in zwang om de invloed van deze leeftijdsverdeling te kwantificeren: de groene en de grijze druk. De groene druk is gedefinieerd als de verhouding tussen het aantal 0-14-jarigen en de potentiële beroepsbevolking (15-64-jarigen), de grijze druk als de verhouding tussen het aantal 65-plussers en de potentiële beroepsbevolking.

Nederland vergrijst

In 2018 was in Nederland de grijze druk 29,0%, terwijl deze in 2008 nog 21,8% was (figuur 2.4). Met deze stijging met ruim 7 procentpunten vergrijst Nederland in rap tempo. Alle EU-landen tezamen kenden in 2018 een gemiddelde grijze druk van 30,5%. Dat is 'slechts' 5 procentpunten meer dan in 2008. Nederland is dus iets minder vergrijsd dan de EU gemiddeld, maar is wel bezig met een inhaalslag.
Op Luxemburg na is in alle EU-landen de grijze druk in de periode 2008-2018 gestegen. De grijze druk is het grootst in Italië, Finland en Griekenland en het laagst in Luxemburg, Ierland en Slowakije. Er is in de EU geen geografisch patroon te bespeuren in de grijze druk.

Figuur 2.4
Vergrijzing in vrijwel heel Europa, ook in Nederland
Grijze druk in Europa, 65-plussers (in verhouding tot 15-64-jarigen), 2008 en 2018 (in procenten)[a]

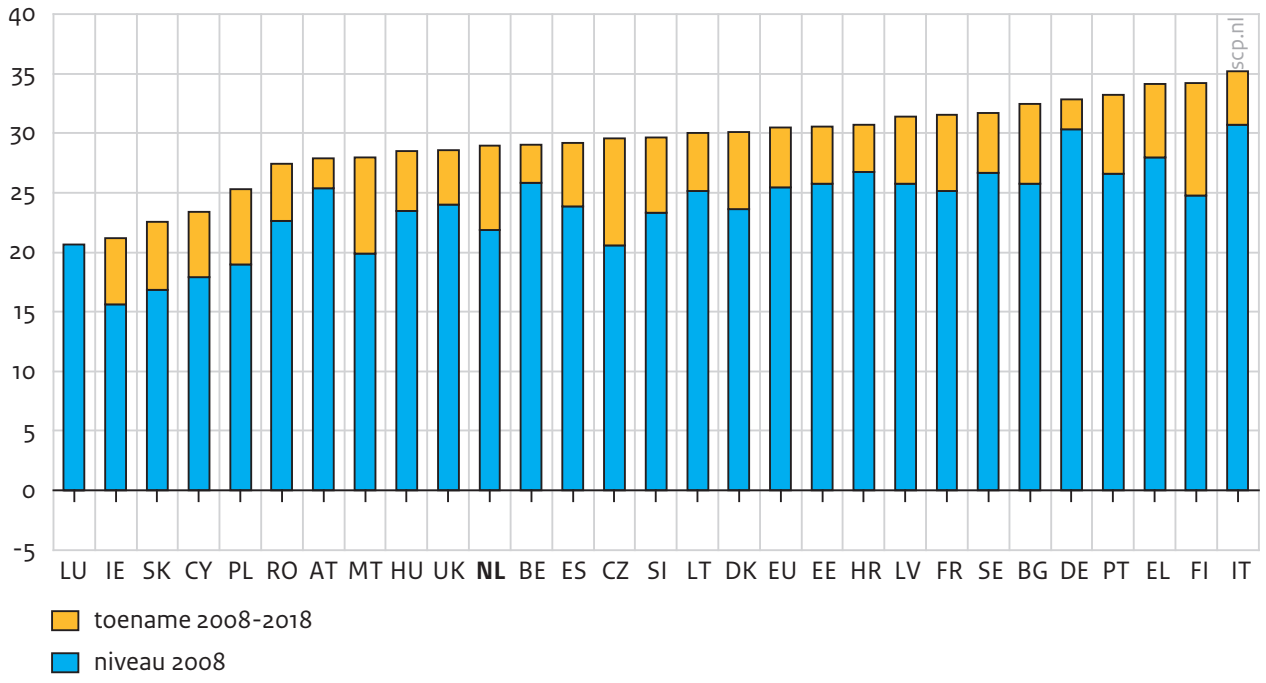

a De gebruikte landcodes worden verklaard in bijlage A.

Bron: EC (Eurostat)

Nederland ontgroent

De groene druk is in Nederland in de periode 2008-2018 gedaald van 26,6% naar 24,7% (figuur 2.5); dat is een daling met bijna 2 procentpunten. Nederland wordt wat leeftijdsverdeling betreft dus minder groen: Nederland ontgroent. Daarentegen vergroent de EU als geheel licht: de groene druk stijgt van 23,5% naar 24,1%. Nederland en de EU groeien wat groene druk betreft dus naar elkaar toe. De EU geeft overigens een wisselend beeld te zien: niet alleen verschillen landen in groentint (Malta, Denemarken en Italië zijn met een groene druk van net boven de 20% het minst groen, Ierland, Frankrijk en Zweden met een groene druk van rond de 30% het groenst), maar ook verschilt de mate van vergroening/ontgroening (Luxemburg, Cyprus en Malta ontgroenen het meest, Tsjechië, en de Baltische staten vergroenen het meest).

Figuur 2.5

Nederland ontgroent, de EU vergroent maar kent divers beeld

Groene druk in Europa, 0-14-jarigen, 2008 en 2018 (in procenten van 15-64-jarigen)[a]

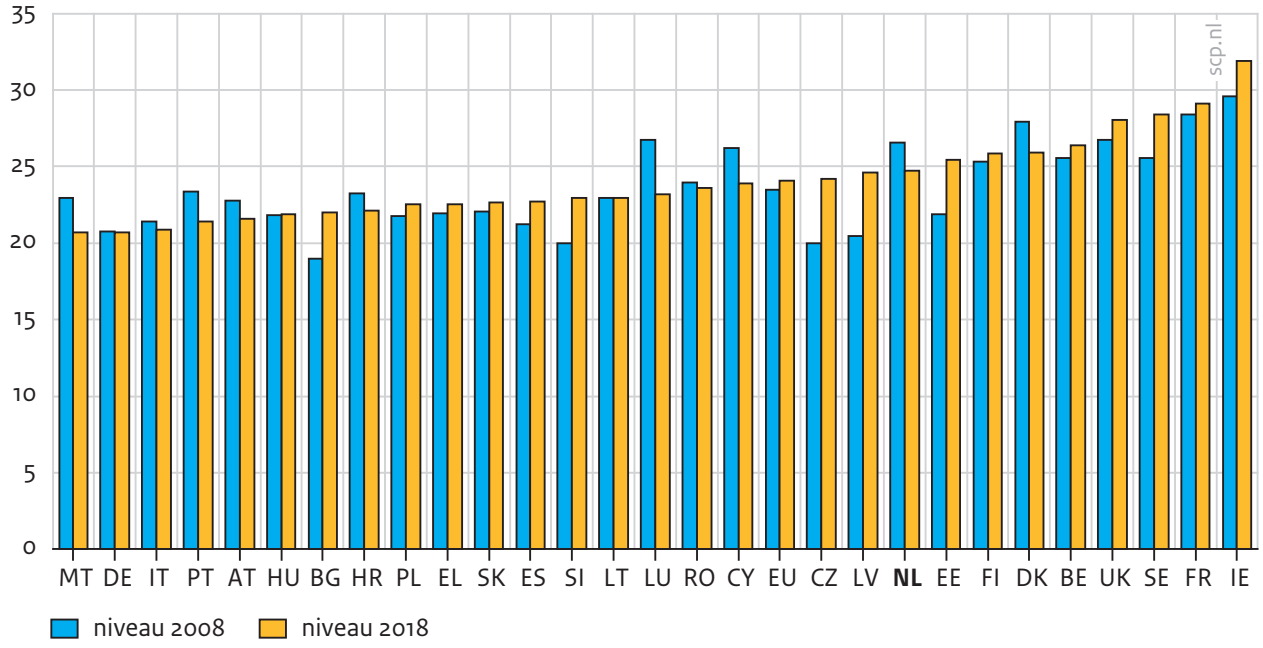

a De gebruikte landcodes worden verklaard in bijlage A.

Bron: EC (Eurostat)

Ontwikkeling echtscheidingen en huwelijksduur

Het aandeel huwelijken dat uitmondt in een echtscheiding[1] was in 2017 38,8% (figuur 2.6), na het hoogtepunt van 40,1% in 2014. Over de periode 2008-2017 is de toename per saldo 3,6 procentpunten. De ontwikkeling van het aantal echtscheidingen laat in die periode twee uitzonderlijke waarnemingen zien. Ten eerste trad in 2009, het jaar na het begin van de crisis, een neerwaartse uitzondering op. Wellicht hebben de met een echtscheiding gepaard gaande kosten, inkomensonzekerheid en hypotheekschulden als gevolg van het 'onder water staan' door de gedaalde huizenprijzen, hierbij een rol gespeeld. Vervolgens

deed zich in en rond 2014 een opwaartse uitzondering voor; Nederland was toen begonnen uit de crisis te komen. Mogelijk was hier sprake van een inhaalslag.
De som van de aantallen huwelijken en partnerschapsregistraties beweegt zich rond de 80.000 per jaar (CBS 2019d; niet in de figuur); in jaren van economische onzekerheid is die iets lager.
Dat echtscheidingen negatieve consequenties hebben voor de betrokkenen is evident. Naast persoonlijke consequenties krijgen de betreffende huishoudens ook te maken met financiële gevolgen: de scheiding zelf kost geld, maar ook is er vaak sprake van inkomensverlies en/of hogere vaste lasten per persoon. Dat heeft gevolgen voor de koopkracht van de huishoudens en dus voor de leefsituatie van de burgers.

De gemiddelde huwelijksduur bij echtscheiding is in de periode 2008-2017 per saldo met bijna een jaar gestegen: van 14,2 jaar naar 15,1 jaar. De daling in 2013 was tijdelijk, in 2014 steeg de huwelijksduur bij echtscheiding weer. In de *Sociale staat van Nederland 2017* (Bijl et al. 2017) merkten we reeds op dat bij een onderverdeling van echtscheidingen naar huwelijksduur, opvalt dat er een relatieve verschuiving is opgetreden van echtscheidingen met een korte huwelijksduur (korter dan tien jaar) naar echtscheidingen met een lange huwelijksduur (tien jaar en langer) (CBS StatLine; niet in de figuur). Dat verklaart de stijging van de gemiddelde huwelijksduur.

Figuur 2.6
Stijging echtscheidingen omgebogen in lichte daling, huwelijksduur stijgt
Echtscheidingen en huwelijksduur, 2008-2017 (in procenten en jaren)[a]

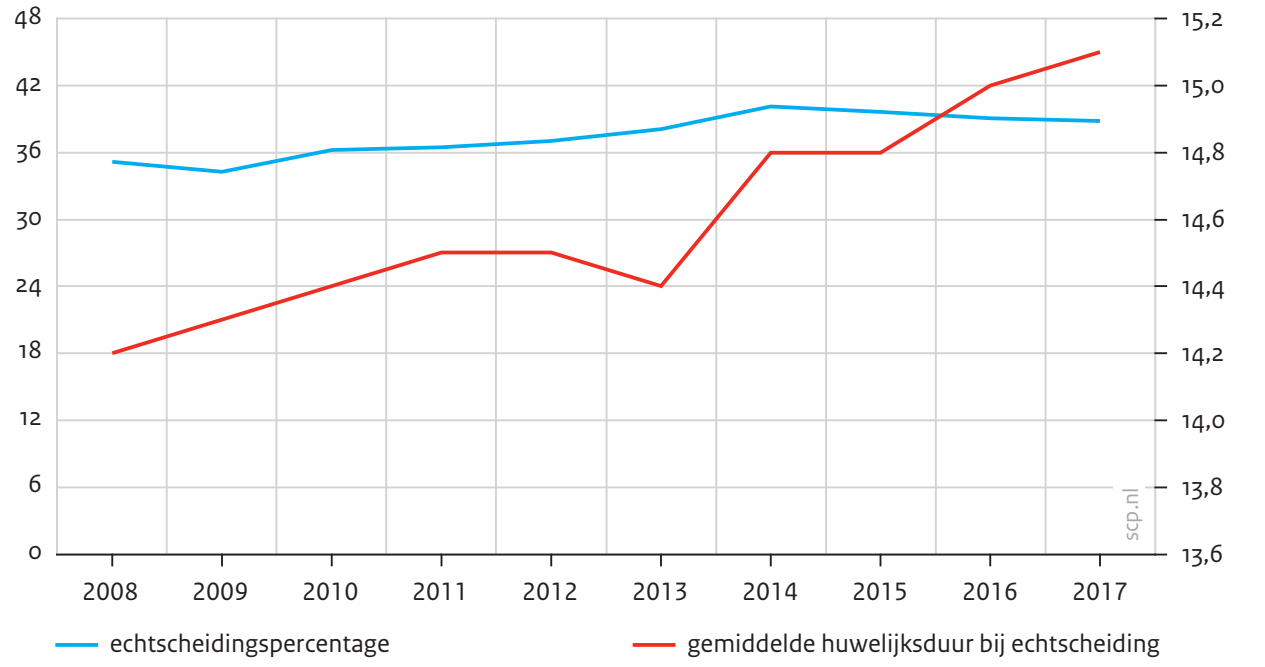

a Linkeras: echtscheidingen als percentage van gehuwde paren. Rechteras: huwelijksduur in jaren.

Bron: CBS (StatLine)

Kindertal en leeftijd eerste kind

Het gemiddelde kindertal per vrouw daalde overwegend sinds 2010, nadat het in de twee jaar ervoor licht gestegen was. Uitzonderingen op de dalende trend vormen 2014 en, in geringe mate, 2016 (figuur 2.7). De stijging in 2014 laat zich verklaren door een inhaalslag na de economische recessie. In 2017 hadden vrouwen gemiddeld ruim 1,6 kinderen, tegen bijna 1,8 in 2010. Een niet-krimpende bevolking zonder migratiesaldo vereist dat vrouwen gemiddeld ruim twee kinderen krijgen. Het huidig lage kindertal zal dus tot een flink krimpende bevolking leiden.

De gemiddelde leeftijd waarop een vrouw haar eerste kind kreeg, liet over de periode 2008-2013 een opmerkelijk stabiel beeld zien: 29,4 jaar. Daarna steeg deze leeftijd elk jaar met ongeveer 0,1 jaar. Verklaringen voor de stijging kunnen liggen bij een toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen (zie hoofdstuk 6) door de toename van de werkgelegenheid in die periode, en bij langer studeren (zie hoofdstuk 4) en daardoor later aan een carrière beginnen.

Figuur 2.7

Vrouwen trouwen later en krijgen minder kinderen

Gemiddeld kindertal en leeftijd vrouw bij geboorte eerste kind, 2008-2017 (in aantallen en jaren)

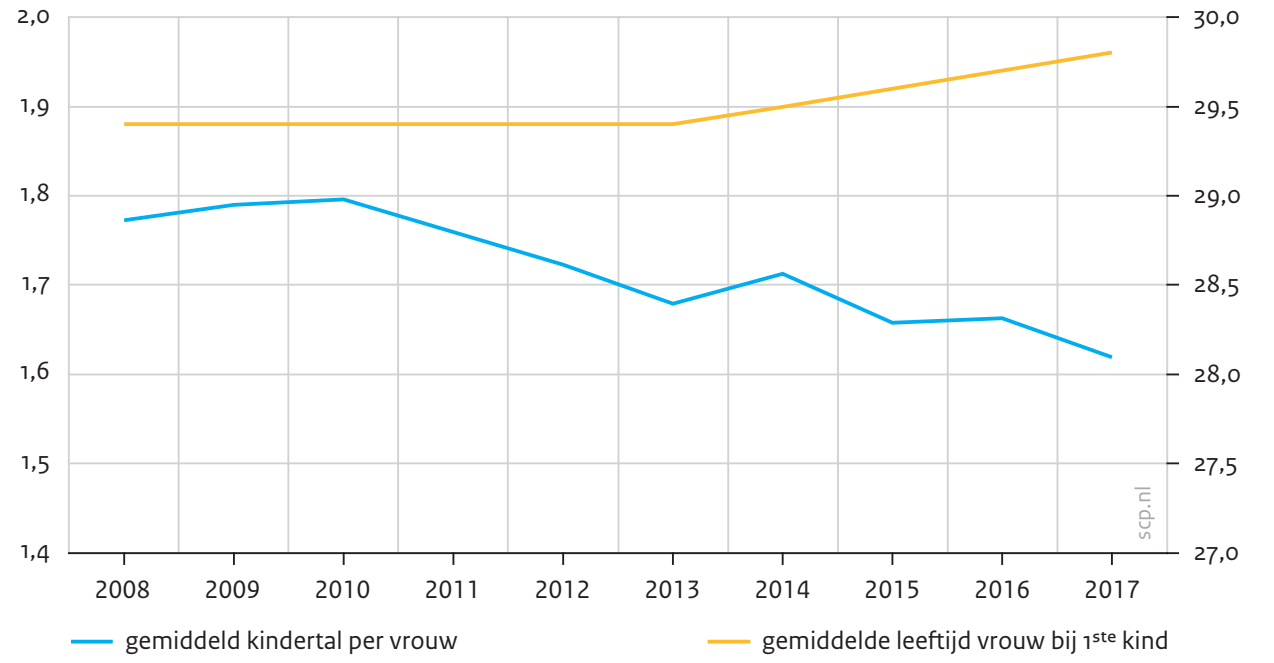

Bron: CBS (StatLine)

Ontwikkeling huishoudenssamenstelling

Ook de huishoudenssamenstelling is een demografisch aspect dat van invloed is op de leefsituatie van burgers. Om de huishoudenssamenstelling in Nederland in beeld te brengen, beschouwen we de procentuele verdeling van personen van 25 jaar en ouder over de verschillende huishoudenstypen (figuur 2.8). Dat doen we apart voor vier leeftijdscategorieën.

Het percentage personen van 25-44 jaar dat nog thuis woont, neemt toe, evenals het percentage jonge mensen dat zelfstandig, maar alleen woont. Daar staat tegenover dat in deze categorie het percentage paren daalt, waarvan dat van paren met kinderen het meest. Jongeren blijven dus langer bij hun ouders wonen en gezinsvorming lijkt te worden uitgesteld (zie ook hoofdstuk 11).
De leeftijdsgroep 45-64-jarigen laat, wat het aandeel van de paren met kinderen betreft, het tegenovergestelde beeld zien: dat aandeel neemt toe van 37,6% in 2008 tot 41,2% in 2018. Het aandeel van de paren zonder kinderen neemt daarentegen sterk af, sterker dan het aandeel van de paren met kinderen stijgt. Tegenover de afname van het aandeel van de paren staat hier een toename van het aandeel van de alleenstaanden en de eenouder-gezinnen. De toename in deze groep van het aandeel paren met kinderen duidt op uitgestelde gezinsvorming, wat spoort met de stijgende gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen. Het totale beeld is er ook een van toenemende individualisering.

Figuur 2.8
Ouderen langer zelfstandig thuis; jongeren langer in ouderlijk huis
Verdeling van personen over huishoudenstypen, naar leeftijdsgroep, 2008-2018 (in procenten)

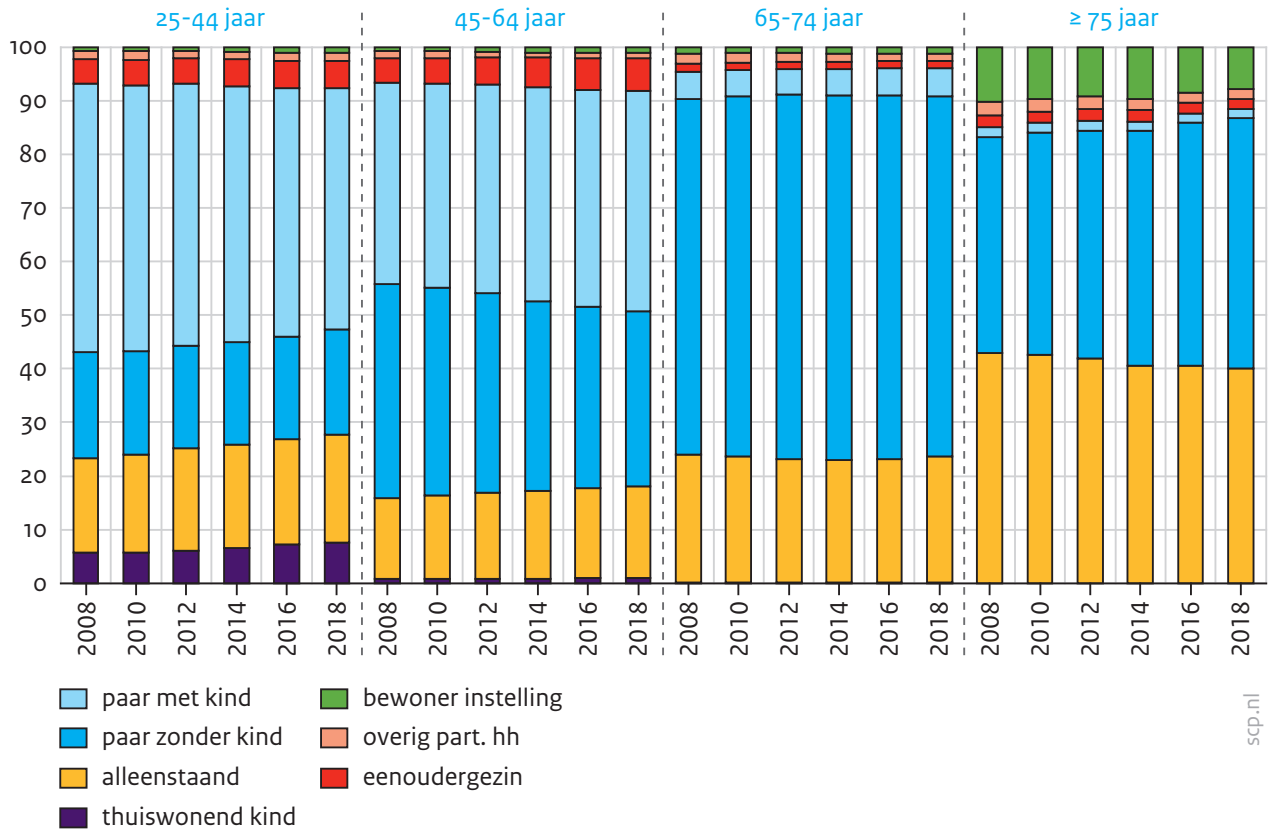

Bron: CBS (StatLine, bevolkingsstatistiek)

In de huishoudenssamenstelling van de groep van 65-74 jaar zit weinig beweging: slechts een iets groter aandeel van paren zonder kinderen en een iets kleiner aandeel van alleenstaanden.
De groep van 75-plussers toont wel beweging in de huishoudenssamenstelling. Hier neemt het aandeel van paren zonder kinderen sterk toe van 2008 op 2018, namelijk van 40,3% tot 46,6%, en neemt het aandeel van alleenstaanden af, van 43,0% tot 40,1%. Echter, ook het aandeel van bewoners van instellingen neemt flink af, namelijk van 10,1% in 2008 tot 7,8% in 2018. Dat laatste is ongetwijfeld het gevolg van het beleid van extramuralisering (verschuiven van zorg in instellingen naar zorg thuis) in combinatie met de wens van ouderen om langer thuis te wonen.

2.3 Economie

Ontwikkeling inkomens

Het bruto binnenlands product (bbp) – de waarde van de goederen en diensten die binnen de grenzen van een land in een jaar worden geproduceerd – is over de periode 2008-2018 per saldo met 10% gestegen (figuur 2.9). Dat is minder dan 0,9% per jaar, wat een historisch lage groei is (zie ook Bijl et al. 2017). De recessies in 2008-2009 en 2012 als gevolg van de kredietcrisis respectievelijk de schuldencrisis zijn de oorzaak van die lage gemiddelde groei.
Het netto beschikbaar nationaal inkomen[2] geeft inzicht in wat in Nederland werkelijk beschikbaar is voor bestedingen van huishoudens. We kijken specifiek naar dat deel van het beschikbaar nationaal inkomen dat terechtkomt bij huishoudens (54% in 2018).
Het netto beschikbaar inkomen van huishoudens is per saldo veel minder gestegen dan het bbp, namelijk met slechts 5,4%. Dat komt doordat het aandeel van huishoudens in het beschikbaar inkomen in de periode 2008-2018 per saldo flink is gedaald ten gunste van bedrijven.
Na het begin van de kredietcrisis, in 2009, namen de individuele consumptieve bestedingen van huishoudens sterk af (–4,5%) en daalden zij in de vier jaren erna nog verder, om pas in 2014 weer te gaan stijgen. In 2018 liggen de consumptieve bestedingen van huishoudens nog 0,1% onder het historisch hoogtepunt in 2008. Het netto beschikbaar inkomen van huishoudens ligt in 2018 wel hoger dan in 2008, namelijk 5,8%.
Door bij het inkomen van huishoudens het profijt van de overheid (bestedingen van de overheid aan sociale overdrachten in natura) op te tellen, zoals het merendeel van de overheidsuitgaven op het gebied van gezondheid en onderwijs, ontstaat het alternatief beschikbaar inkomen van huishoudens. Ook dit steeg ten opzichte van 2008, namelijk met 5,5%.

Figuur 2.9

Netto beschikbaar inkomen van huishoudens stijgt minder dan bbp, bedrijven profiteren

De ontwikkeling van reële inkomens en consumptieve bestedingen, 2008-2018 (in indexcijfers, 2008 = 100)[a, b, c]

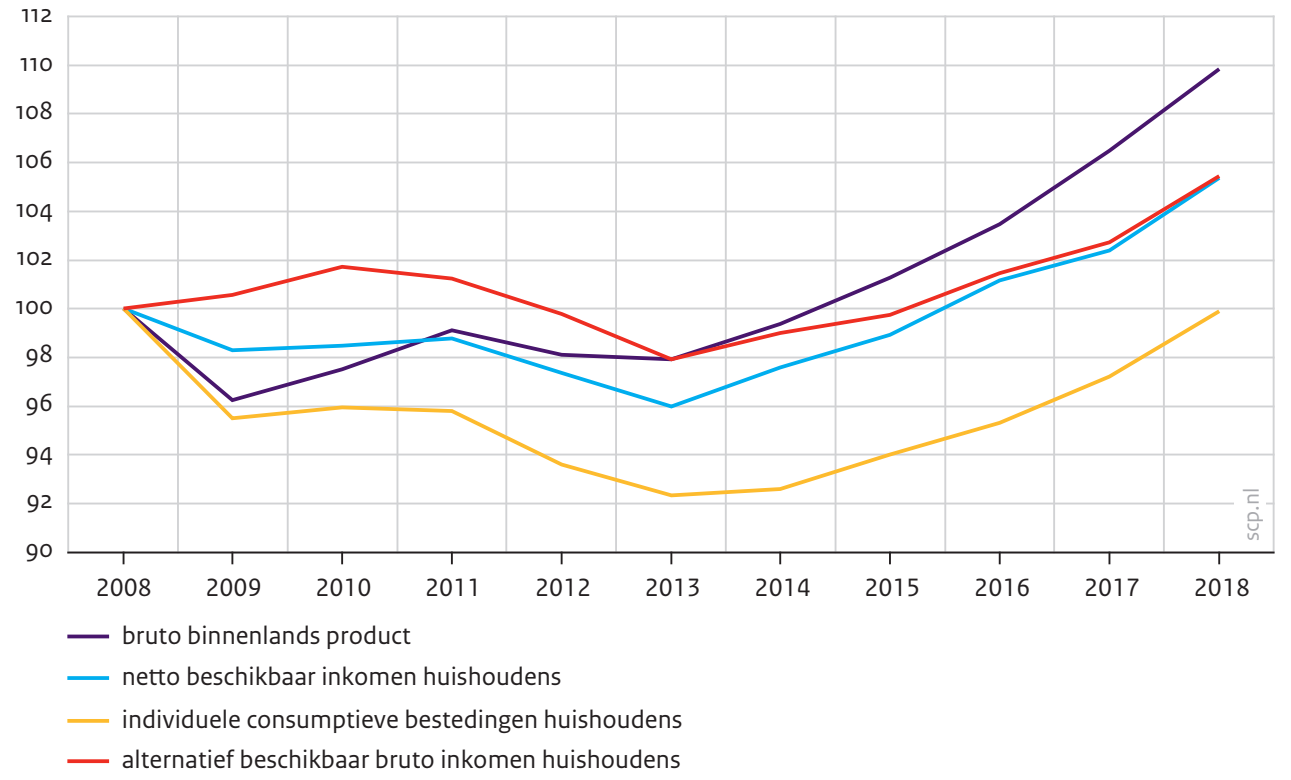

a Bruto binnenlands product: de waarde van de goederen en diensten die binnen de grenzen van een land in een jaar worden geproduceerd.
Netto beschikbaar inkomen huishoudens: het inkomen waarover huishoudens kunnen beschikken voor consumptie.
Individuele consumptieve bestedingen huishoudens: de consumptieve uitgaven voor goederen en diensten van huishoudens.
Alternatief beschikbaar inkomen huishoudens: het beschikbaar inkomen van huishoudens aangevuld met de bestedingen van overheid en instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens aan sociale overdrachten in natura.

b De cijfers vanaf 2016 zijn voorlopig. Variabelen over de sector huishoudens zijn inclusief instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens.

c Alle inkomens zijn reëel, d.w.z. weergegeven in constante prijzen (bbp gedefleerd met prijsindexcijfer bbp; variabelen over de sector huishoudens gedefleerd met consumentenprijsindex (cpi)).

Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen)

Om de inkomens per huishouden door de jaren heen te kunnen vergelijken, is een bewerking nodig, omdat de huishoudens qua type en omvang niet elk jaar hetzelfde zijn en de vaste lasten per huishoudenstype verschillen. Het volstaat daarom niet om het totaal door Nederlanders verdiende en beschikbaar inkomen te delen door het aantal huishoudens. Daarom introduceren we het begrip ‘equivalent huishouden’ (kader 2.1).

Kader 2.1 Uitleg begrip 'equivalent huishouden'

We doen net alsof de bevolking alleen uit alleenstaanden bestaat. Dit bereiken we door het aantal huishoudens te vermenigvuldigen met een equivalentiefactor per huishouden. Deze geeft aan hoeveel extra inkomen een huishouden van een bepaalde samenstelling nodig heeft om hetzelfde welvaartsniveau te bereiken als dat van een alleenstaande (een tweeoudergezin met twee kinderen heeft bv. 1,87 keer meer inkomen nodig).

Het aantal particuliere huishoudens stijgt jaarlijks met gemiddeld 0,82%, maar doordat er door de toename van het aantal alleenstaanden jaarlijks meer dan 0,82% equivalente huishoudens bij komen, moet het beschikbare inkomen voor huishoudens met meer dan 0,82% stijgen om de groei in het aantal equivalente huishoudens te kunnen compenseren.

Het reële netto beschikbaar inkomen van huishoudens per equivalent huishouden of, anders geformuleerd, per standaardhuishouden, is over de periode 2008-2018 gedaald met 1,2%, namelijk van 33.200 euro in 2008 naar 32.800 euro in 2018 (prijzen van 2018) (figuur 2.10). In de ontwikkeling van deze variabele is de recessie van voor 2014 zichtbaar. Wel vond er een verschuiving plaats van inkomen van huishoudens naar bedrijven (niet in de figuur).

Als we het profijt van de overheid meerekenen, krijgen we het alternatief beschikbaar inkomen van huishoudens (weliswaar bruto, dus inclusief investeringen, omdat netto niet beschikbaar is). Het alternatief beschikbaar bruto inkomen van huishoudens per equivalent huishouden volgt ongeveer hetzelfde patroon als dat van het netto beschikbaar inkomen van huishoudens per equivalent huishouden. Een verschil is dat de eerste minder snel beïnvloed werd door de crisis, doordat de overheid meer tijd nodig had om de uitgaven te verminderen.

De reële consumptieve besteding van huishoudens per equivalent huishouden daalde over de periode 2008-2018 eveneens, en wel in veel sterkere mate: in totaal daalden deze bestedingen met maar liefst 6,3%.

In 2008 lagen de consumptieve bestedingen van huishoudens net iets boven hun beschikbaar inkomen. De overwaarde van huizen in 2008 maakte het toen mogelijk om betrekkelijk goedkoop consumptief krediet op te nemen. De jaren daarna lag de verhouding andersom en werd het verschil steeds groter naarmate de tijd vorderde. Huishoudens gingen steeds meer sparen / minder krediet opnemen, ondanks de lage rente.

Figuur 2.10

Individuele consumptieve bestedingen nog onder het niveau van voor de crisis

Reële inkomens en consumptieve bestedingen per equivalent huishouden, 2008-2018 (in prijzen van 2018, × 1000)[a, b, c]

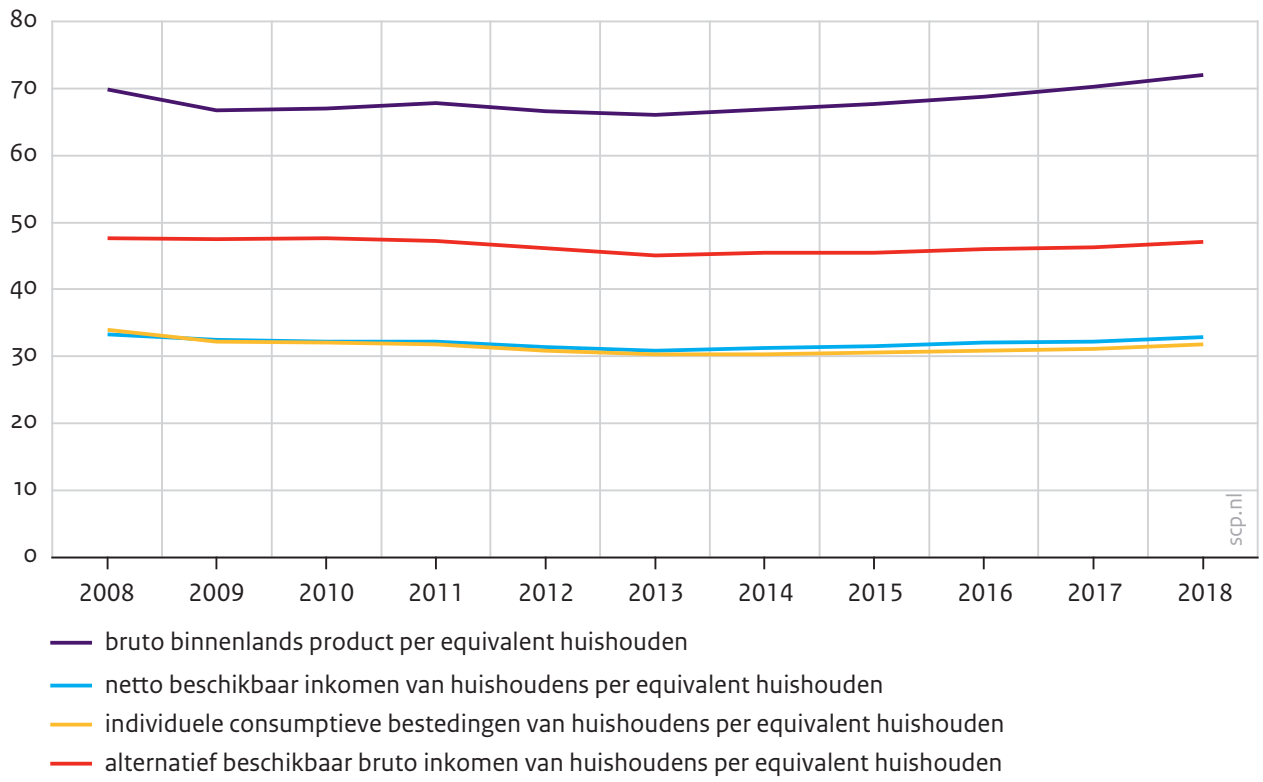

a Bruto binnenlands product: de waarde van de goederen en diensten die binnen de grenzen van een land in een jaar worden geproduceerd.
Netto beschikbaar inkomen huishoudens: het inkomen waarover huishoudens kunnen beschikken voor consumptie.
Individuele consumptieve bestedingen huishoudens: de consumptieve uitgaven voor goederen en diensten van huishoudens.
Alternatief beschikbaar inkomen huishoudens: het beschikbaar inkomen van huishoudens aangevuld met de bestedingen van overheid en instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens aan sociale overdrachten in natura.

b De cijfers vanaf 2016 zijn voorlopig. Variabelen over de sector huishoudens zijn inclusief instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens.

c Alle inkomens zijn reëel, d.w.z. weergegeven in constante prijzen (bbp gedefleerd met prijsindexcijfer bbp; variabelen over de sector huishoudens gedefleerd met consumentenprijsindex (cpi)).

Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen)

Ontwikkeling van de rijkdom nationaal

Niet alleen het inkomen, maar ook de vermogenspositie van huishoudens bepaalt hun bestedingsmogelijkheden en daarmee hun koopkrachtpositie, en dus hun leefsituatie. Vermogens hebben een bufferfunctie. Zij kunnen bij een tijdelijk terugvallend inkomen de bestedingen van huishoudens op peil houden. Soms zijn zij ook groot genoeg om die func-

tie op lange termijn te vervullen. Zo dragen vermogens bij aan het zogenaamde permanente inkomen.[3]
In internationaal opzicht hebben Nederlanders volgens het CPB relatief weinig spaargeld in verhouding tot hun inkomen, maar relatief grote huizen- en pensioenvermogens (Lukkezen en Elbourne 2015). Aan de ene kant maken de relatief geringe spaargelden het lastig om tegenvallers op te vangen, aan de andere kant kunnen hoge huizenprijzen de opname van consumptief krediet vergemakkelijken. De afhankelijkheid van vermogens van de waarde van huizen brengt ook een risico met zich mee als de waarde daalt. Meestal vindt een waardedaling plaats tijdens een recessie. Het vermogen in de woning vormt dan nauwelijks een buffer om inkomenstegenslagen op te vangen.

Het vermogen van huishoudens bestaat uit het geheel van bezittingen en schulden.
De belangrijkste categorieën bezittingen zijn de spaargelden en deposito's, aandelen, overige deelnemingen in bedrijven, de eigen woning, voorzieningen van levensverzekeringen en opgebouwde pensioenaanspraken. Schulden zijn langlopende leningen, waaronder de hypotheek op de eigen woning en overige leningen.
Hoewel huishoudens niet vrij over de toekomstige pensioenvoorzieningen kunnen beschikken, worden deze toch tot het vermogen gerekend: het opbouwen van een pensioenvoorziening is immers bedoeld om de bestedingen op de langere termijn veilig te stellen. Deze aanpak verschilt van die in hoofdstuk 5 (Inkomen), waar de pensioenvoorzieningen niet worden meegeteld bij het vermogen.
Een gemiddeld Nederlands huishouden beschikt in 2018 over een reëel brutovermogen van 492.000 euro (in prijzen van 2018) (figuur 2.11). Dat is inclusief pensioenvoorzieningen en de eigen woning. De schuld van dit gemiddelde huishouden, inclusief hypotheekschuld, bedraagt in 2018 101.000 euro, waarmee het nettovermogen uitkomt op 391.000 euro wat een stijging ten opzichte van 2008 is van 14%. Dat laatste wordt veroorzaakt door zowel een stijging van het brutovermogen (+7%) als een daling van de schulden (–14%).
De pensioenvoorziening bedroeg in 2018 gemiddeld 184.000 euro per huishouden en de voorziening voor levensverzekeringen 18.000 euro. Daarmee was samen 52% van het totale gemiddelde netto vermogen gereserveerd voor toekomstig inkomen.
De waarde van de eigen woning (zonder aftrek van hypotheekschuld) maakt in 2018 met 42% ook een substantieel deel uit van het nettovermogen. Die waarde is overigens sinds 2014 gestegen, maar ligt door de sterke daling daarvoor (instorten huizenmarkt tijdens recessies) in 2018 toch nog 13,3% onder de waarde in 2008. Tegenover het bezit van de eigen woning van huishoudens staat een hypothecaire schuld, in figuur 2.11 opgenomen onder langlopende leningen; deze laatste bedragen in 2018 gemiddeld 94.000 euro en zijn sinds 2008 gedaald met 10%. De oorzaak hiervan moet ongetwijfeld worden gezocht in de lagere huizenprijzen (waardoor lagere nieuwe hypotheken werden afgesloten), in de strengere hypotheekvoorwaarden en in versnelde aflossing van hypotheekschulden (zie ook hoofdstuk 11).

Figuur 2.11

Reële vermogens stijgen weer, vooral door toename pensioenvoorzieningen, waarde eigen woning en minder schulden

Reële vermogens van huishoudens, 2008-2018 (in prijzen van 2018 en per huishouden, × 1000)[a]

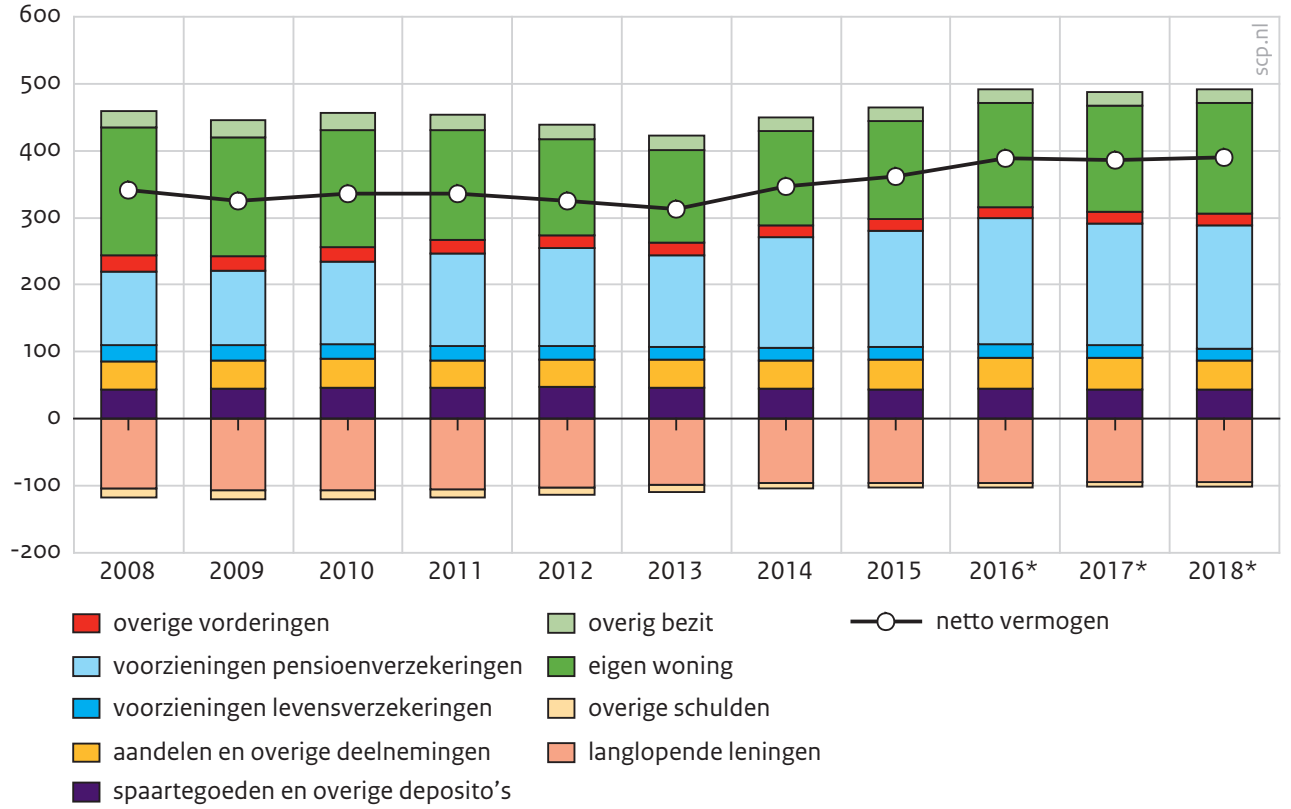

a Langlopende leningen zijn inclusief hypotheken.

Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen) SCP-bewerking

Ontwikkeling van de rijkdom internationaal

Zowel aan het begin als aan het eind van de periode 2008-2018 is het bbp per hoofd (in prijzen van 2018) in Nederland beduidend hoger dan gemiddeld in de EU (figuur 2.12). Nederland hoort wat bbp per hoofd van de bevolking betreft tot de rijkste landen van de EU. De economische groei (stijging bbp) lag met gemiddeld 0% per hoofd over de hele periode echter onder dat van het EU-gemiddelde (0,3%). Zoals te verwachten was, lag de economische groei in verreweg de meeste landen in de periode 2008-2013 lager dan in de periode 2013-2018. Alleen Polen en Duitsland zijn uitzonderingen. De economische crisis van 2008 heeft de EU-landen verschillend getroffen. Vooral Griekenland, Cyprus, Slovenië, Spanje en Kroatië kenden in de periode 2008-2013 een negatieve economische groei.

Figuur 2.12

Nederland blijft een rijk land, maar werd relatief iets minder rijk

Bruto binnenlands product (bbp) per inwoner, EU-landen, 2008-2018 (in euro's van 2018)[a, b]

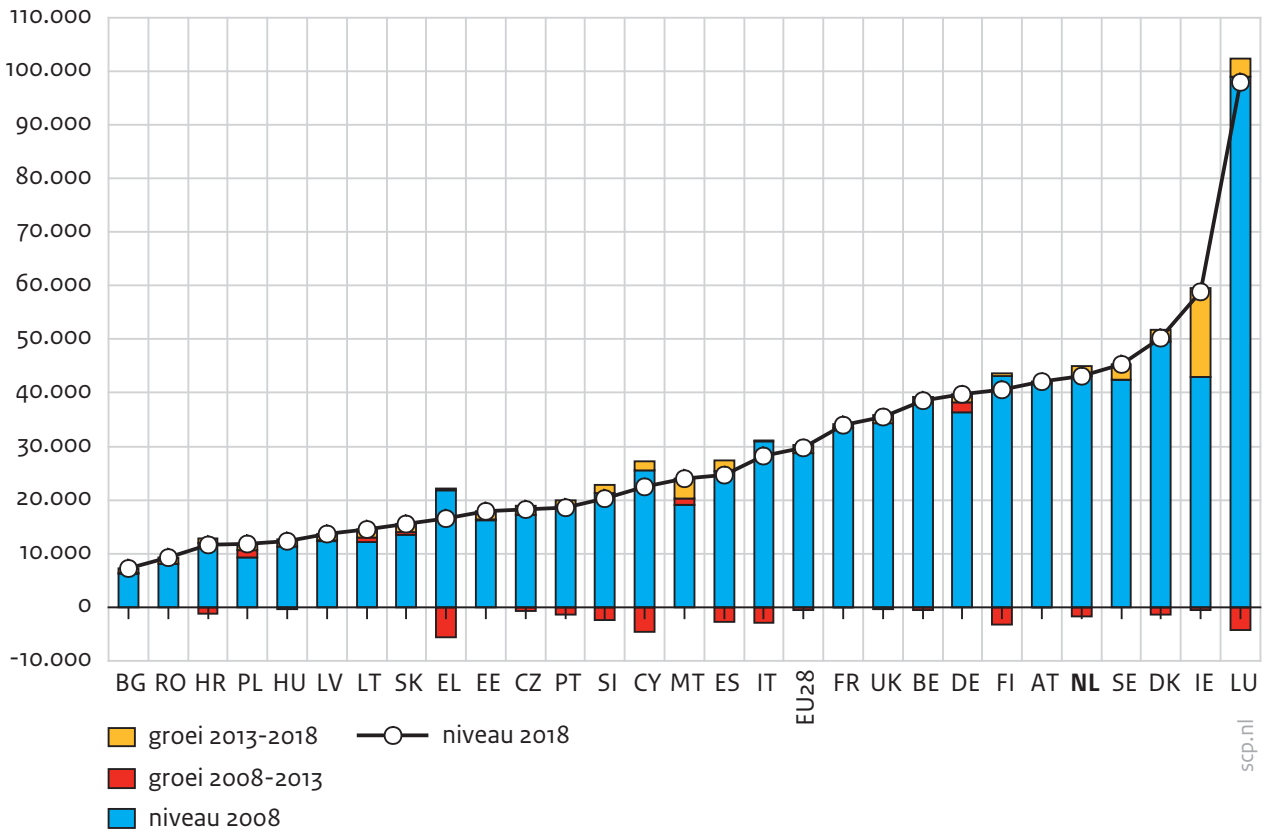

a Gerangschikt op niveau bbp in 2018.

b De gebruikte landcodes worden verklaard in bijlage A.

Bron: EC (Eurostat) SCP-bewerking

Ontwikkeling van de misère

Naast de ontwikkeling van het bbp spelen ook andere grootheden een rol bij de vraag hoe het economisch met een land gaat, zoals de werkloosheid, de geldontwaarding, het overheidstekort en het tekort op de handelsbalans. Hoe meer die grootheden tot een bepaald minimum beperkt gehouden kunnen worden, hoe beter het met een land gaat. De mate waarin een land er niet in slaagt de werkloosheid, de geldontwaarding en het overheidstekort te beperken, drukken we uit in een misère-index. In deze index telt elk van deze drie grootheden even sterk mee[4] in het beginjaar (bij ons 2008) voor een ijkland (bij ons het EU-gemiddelde). De index is dus 100 voor het EU-gemiddelde in 2008. Hoe hoger de index, hoe slechter de prestaties. Uiteraard vormen de grootheden waaruit de misère-index is opgebouwd slechts een benadering van de economische toestand. De keuze van de grootheden is betrekkelijk arbitrair, evenals de opbouw van de index.

Figuur 2.13

Nederland en de EU: opleving na crisis van 2009, werkloosheid weer op niveau 2008

Misère-index, Nederland en de EU, 2008-2018 (in indexcijfer, EU 2008 = 100)[a]

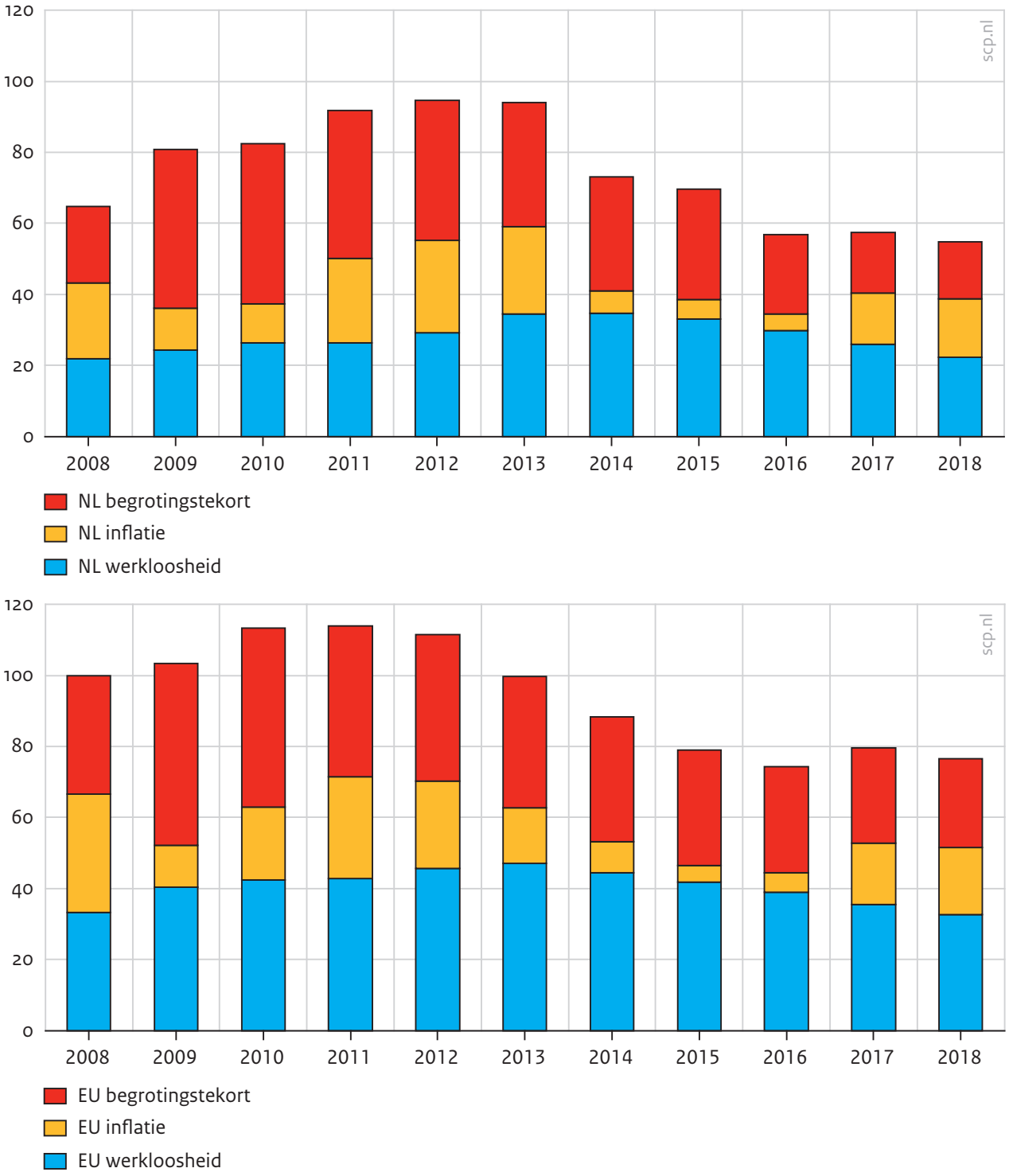

a Index met de misère van de EU in 2008 op 100 en deelindices voor de werkloosheid, de inflatie en het begrotingstekort van de EU in 2008 op 33 1/3.

Bron: EC (Eurostat) SCP-bewerking

Nederland is in de periode 2008-2018 per saldo gedaald op de misère-index, met een tijdelijke piek tijdens de twee recessies door hogere overheidstekorten gevolgd door hogere werkloosheid (figuur 2.13). In 2018 is de werkloosheid nagenoeg weer op het niveau van 2008 (zie hoofdstuk 6). Op het gebied van inflatie en begrotingstekort is de misère duidelijk verminderd. In alle 28 EU-landen tezamen is de misère elk jaar ernstiger dan in Nederland.

Bij een vergelijking van de posities in 2008 en 2018 van de landen die deel uitmaken van de EU vallen diverse zaken op (figuur 2.14). Zo zijn alle landen gedaald op de misèreschaal, behalve Finland en Cyprus. In Cyprus sloeg een klein begrotingsoverschot om in een groot tekort, in Finland sloeg een groot begrotingsoverschot om in een klein tekort. In Cyprus nam bovendien de werkloosheid toe.
Alleen Malta kent een lagere misère-index dan Nederland. Daarmee is Nederland gestegen van de vijfde positie in 2016 (Bijl et al. 2017) naar de tweede positie in 2018, waarbij Malta, het land met de minste misère, op één staat.

Figuur 2.14

Nederland heeft bijna laagste misère en daalt op alle fronten

Misère-index, EU-landen, 2008 en 2018 (in indexcijfers, EU 2008 = 100)[a, b]

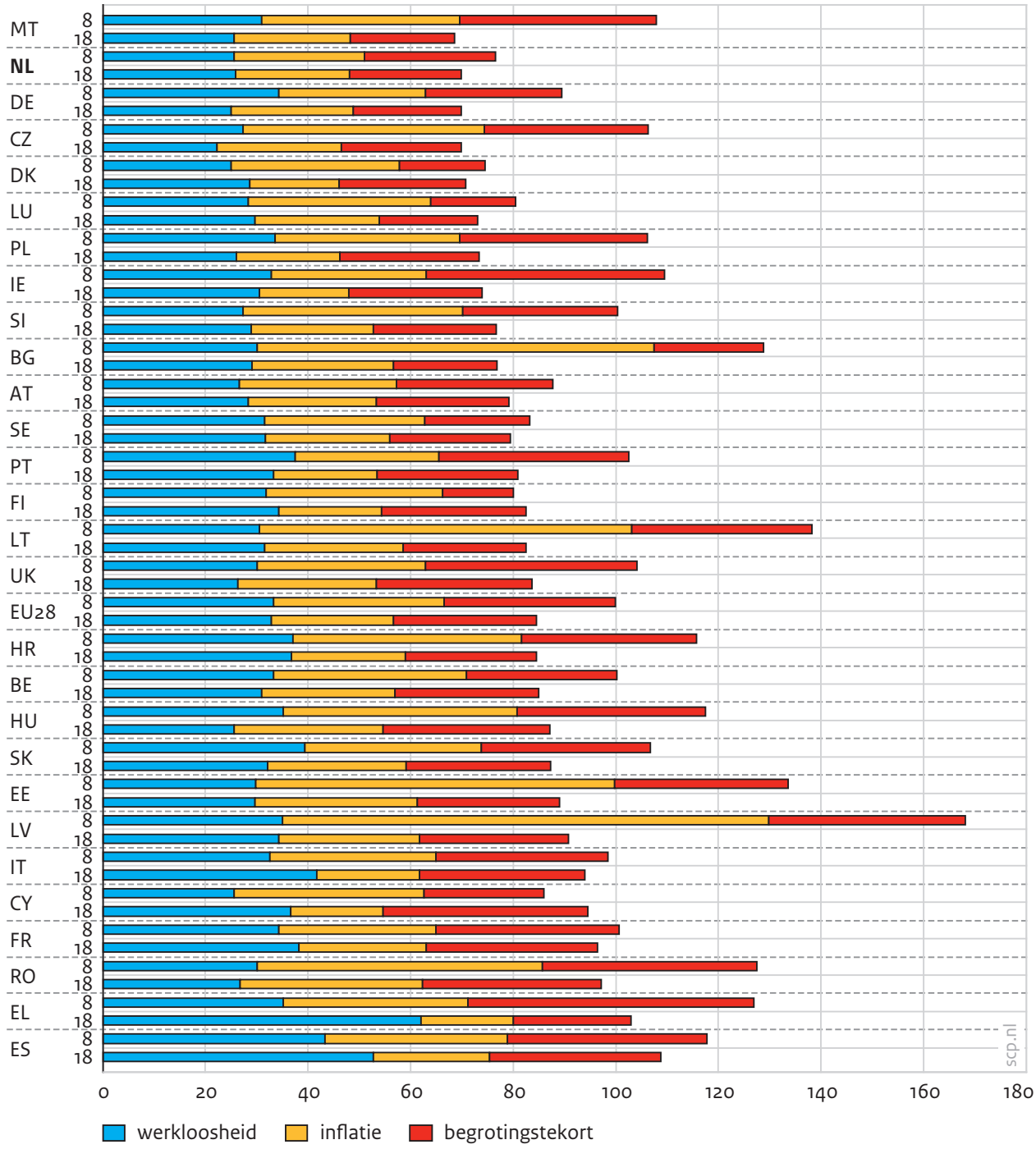

a Gerangschikt naar positie in 2018. Index met de misère van de EU in 2008 op 100 en deelindices voor de werkloosheid, de inflatie en het begrotingstekort van de EU in 2008 op 33 1/3.

b De gebruikte landcodes worden verklaard in bijlage A.

Bron: EC (Eurostat) SCP-bewerking

Overheidsuitgaven

Wet- en regelgeving hebben, evenals de uitvoering van publieke taken, een belangrijke rol in moderne welvaartsstaten en dragen bij aan de verbetering van de leefsituatie van burgers. Vooral aan de uitvoering van publieke taken zijn hoge kosten verbonden. Het beslag dat de overheidsuitgaven leggen op het nationaal inkomen is tussen 2008 en 2017 (2018 is nog niet beschikbaar) licht gedaald, van 43,1% naar 42,5%. Door de economische crisis daalde het bbp in 2009 en was er daardoor tijdelijk sprake van een stijging van het beslag van de overheid op het bbp: rond de 48% in 2009 en in 2010. Over de gehele periode 2008-2017 steeg het bbp net iets harder dan de overheidsuitgaven.

Het aandeel van de overheidsuitgaven dat ten goede kwam aan directe publieke diensten voor burgers, het zogenaamde profijt van de overheid (gezondheidszorg, onderwijs, veiligheid, cultuur en recreatie, en infrastructuur en vervoer), steeg van 39,9% in 2008 naar 41,5% in 2017. Werd aan sociale uitkeringen en sociale voorzieningen tezamen in 2008 nog 34,2% van de overheidsuitgaven besteed, in 2017 was dat gestegen naar 37,4%. Doordat in de door het CBS gehanteerde internationale Cofog-definitie[5] welzijnszorg valt onder sociale uitkeringen in plaats van onder de gezondheidszorg, is hier het percentage profijt lager en het percentage aan sociale uitkeringen en voorzieningen hoger dan in andere studies van het SCP, zoals Olsthoorn et al. (2017). Het aandeel van de uitgaven aan economie, milieu, defensie, ontwikkelingshulp, overheidsbestuur, rente op overheidsschuld en overige uitgaven daalde van 25,9% in 2008 naar 21,1% in 2017.

Als we de overheidsuitgaven voor de diverse functies als percentage van de totale uitgaven van de overheid rangschikken naar grootte, staan de sociale uitkeringen, inclusief welzijn, bovenaan met 32%, gevolgd door de gezondheidszorg met 18%, onderwijs met 12%, economie en milieu met 7% en sociale voorzieningen met 5%.

De reële overheidsuitgaven groeiden in de periode 2008-2018 van 298 miljard euro (prijzen van 2017) naar 313 miljard euro, een reële stijging van 15 miljard euro. De extra uitgaven gingen in belangrijke mate naar gezondheidszorg (+10,3 miljard euro), sociale uitkeringen inclusief welzijn (+12,7 miljard euro, ook Wmo) en onderwijs (+2,1 miljard euro) (figuur 2.15). Andere uitgaven stegen licht of daalden. De uitgaven voor rente op de overheidsschuld daalden met 6,1 miljard euro door de lagere rentestand en aflossing van de staatsschuld.

Figuur 2.15

Overheidsuitgaven stegen tot en met 2010 en daalden daarna geleidelijk

Overheidsuitgaven en bbp, 2008-2017 (in prijzen van 2017 (uitgaven) en indexcijfers, 2008 = 100 (bbp))

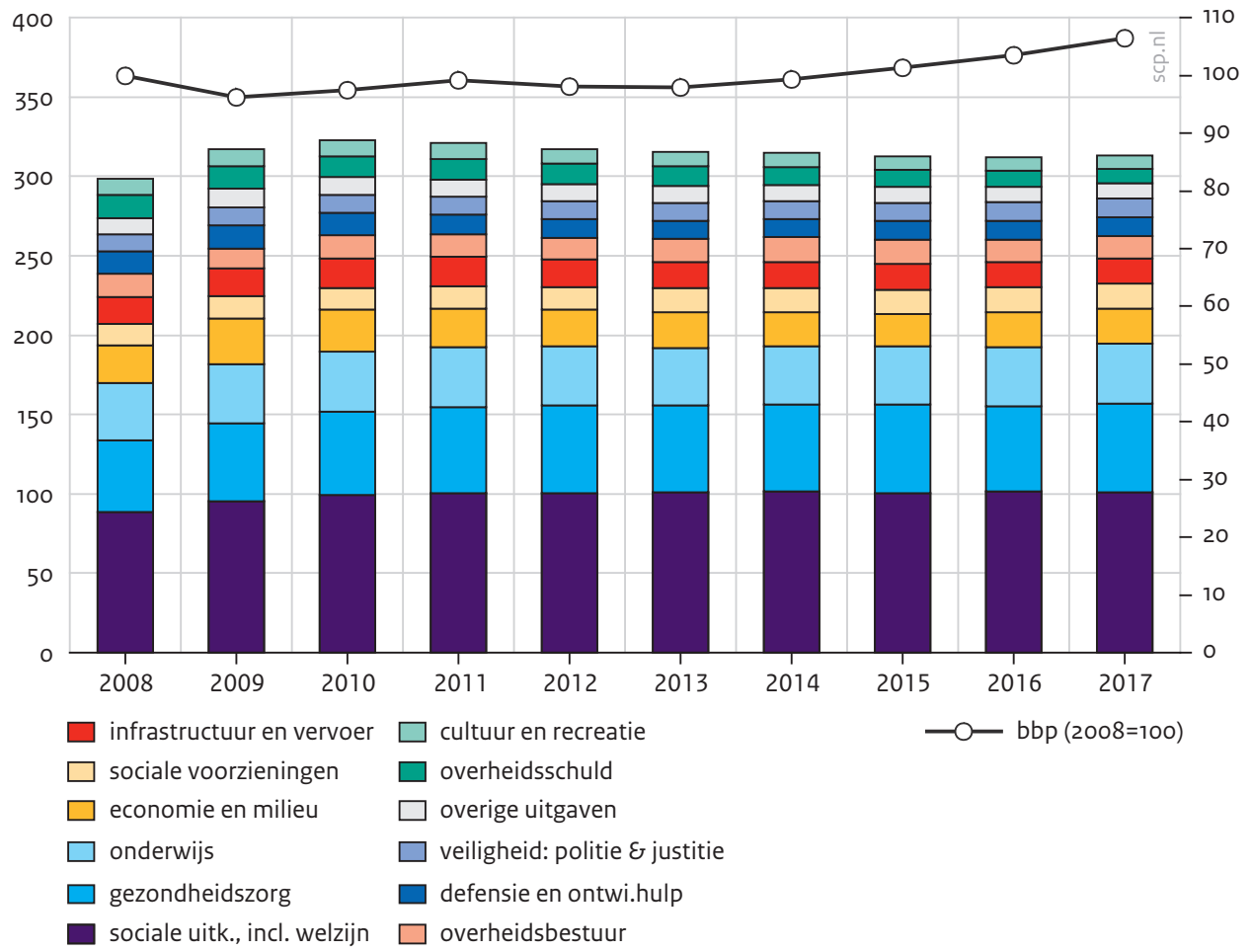

Bron: CBS (StatLine, overheidsuitgaven)

Door de waarnemingsperiode op te knippen in drie delen (2008-2011, 2011-2014 en 2014-2017) zien we goed wanneer de diverse verschuivingen in de overheidsuitgaven precies plaatsvonden (figuur 2.16). Het aandeel van de overheid in het bbp steeg in de periode 2008-2011 (+2,8% per jaar) en daalde daarna, vooral in de periode 2014-2017 (–2,4% per jaar).

Het percentage sociale uitkeringen, inclusief welzijn, steeg sterk in de eerste periode (+4,7% per jaar) en daalde vrij sterk in de tweede periode (–2,5% per jaar), dat van de zorg steeg vooral in de eerste periode (+6,3% per jaar) en daalde in de tweede periode (–2,5% per jaar). Het aandeel van de onderwijsuitgaven als percentage van het bbp steeg in de eerste periode. Die stijging werd in de volgende twee perioden weer gecompenseerd, zodat het aandeel van de onderwijsuitgaven per saldo constant bleef. Tot slot daalde het aandeel van de overheidsschuld in het bbp het meest, met gemiddeld –6,4% per jaar en in de derde periode zelfs met –11,4% per jaar.

Achter al deze ontwikkelingen gaan niet alleen demografische en economische oorzaken schuil, maar ook veel beleidsontwikkelingen. Het voert te ver om daar hier nader op in te

gaan. Daarvoor verwijzen we naar de andere hoofdstukken in dit rapport, zoals hoofdstuk 4 (Onderwijs) en hoofdstuk 7 (Gezondheid en zorg).

Figuur 2.16

Aandeel intramurale gezondheidszorg in bbp steeg het snelst, aandeel overheidsschuld daalde het snelst

Jaarlijkse groei van het aandeel overheidsuitgaven in het bbp, 2008-2017 (in procenten)[a]

a Het gaat hier telkens om de procentuele groei van het percentage overheidsuitgaven in het bbp.

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

2.4 Kwaliteit van de leefomgeving staat onder druk

Een van de bepalende factoren voor onze kwaliteit van leven, is de kwaliteit van de leefomgeving, die uit te splitsen is in een sociale en fysieke omgeving (RIVM 2018d). Naast objectieve kenmerken (zoals afstand tot groen in de wijk of decibel geluid) is ook de subjectieve beleving van mensen van belang, zowel hun beleving van omgevingskwaliteit (tevredenheid met groen) als de ervaren effecten op hun gezondheid (hinder door geluid). Ook relevant zijn sociale omgevingsfactoren, waarmee we doelen op een inrichting die aantrekkelijk en veilig wordt gevonden en die bewegen en ontmoeten bevordert. De overheid heeft een zorgplicht, die haar verplicht om het leefmilieu te beschermen en te verbeteren (Grondwet art. 21) en om de volksgezondheid te bevorderen (art. 22). Decennialang richtte het leefomgevingsbeleid zich op het beperken van vervuiling, verspilling en uitputting, op de ruimtelijke inrichting en op de bescherming van natuur en biodiversiteit; in de afgelopen decennia is er het klimaatbeleid bijgekomen.
In Nederland blijken er nog steeds diverse problemen in de leefomgeving te spelen:

> *Nederland kent een te hoge uitstoot van broeikasgassen om aan de klimaatdoelstellingen te kunnen voldoen, delen van de landbouw lopen hard tegen maatschappelijke en ecologische grenzen aan en de biodiversiteit staat sterk onder druk.* (PBL 2018)

Geschat wordt dat milieufactoren voor 4% bijdragen aan de ziektelast in Nederland, nog exclusief ziektelast gerelateerd aan hinder door geluidoverlast en slaapverstoring als gevolg van blootstelling aan omgevingslawaai (RIVM s.a.; TK 2018/2019).
De recent door CBS uitgebrachte Monitor brede welvaart bundelt een brede verscheidenheid van indicatoren op het gebied van ruimte, milieu, klimaatverandering en energie, relateert deze aan de Sustainable Development Goals[6] en bekijkt daarbij trends en de positie van Nederland ten opzichte van de rest van Europa (CBS 2019c). Daarbij valt op dat Nederland in de achterhoede figureert op vier thema's, namelijk betaalbare en duurzame energie, klimaatactie, leven in het water, en leven op het land. Op de thema's schoon water, wonen en leefomgeving (in het kader van duurzame steden en leefgemeenschappen) bevindt Nederland zich in de middenmoot (CBS 2019c).

Toenemende stedelijke druk op de ruimte

De publieke ruimte en de ruimte voor natuur staan in dichtbevolkt Nederland onder druk. Naast de grotere ruimtebehoefte voor woningbouw, infrastructuur en andere vormen van verstedelijking, komt daar een ruimtevraag bovenop voor hernieuwbare energie (windmolens en zonneweiden). Inmiddels bestaat een kwart van het Nederlands grondgebied uit stedelijk gebied.[7] De overige ruimte noemen we hier gemakshalve de groen-blauwe ruimte, maar deze bestaat vooral uit agrarisch gebied (zie tabel B2.1 in de bijlage). De verstedelijking neemt almaar toe: het percentage bebouwd terrein laat een tamelijk sterke groei zien; in de periode 2006-2015[8] was dat met gemiddeld 7% (zie figuur 2.17). Ook het ruimtebeslag voor recreatieterreinen groeide, met 9%. In de groen-blauwe ruimte zijn tegengestelde ontwikkelingen te zien, die elkaar nagenoeg opheffen: de afname in agra-

risch landgebruik wordt gecompenseerd door een toename aan binnenwater, bos en open natuurlijk terrein. Hierin zijn de eerste stappen te herkennen van het Natuurpact tussen rijk en provincies, met ambities voor nieuwe natuur en agrarisch natuurbeheer (PBL 2019a).

Figuur 2.17
Toename stedelijk bodemgebruik
Bodemgebruik in Nederland in hectaren, 2006-2015[a] (in indexcijfers, 2016 = 100)

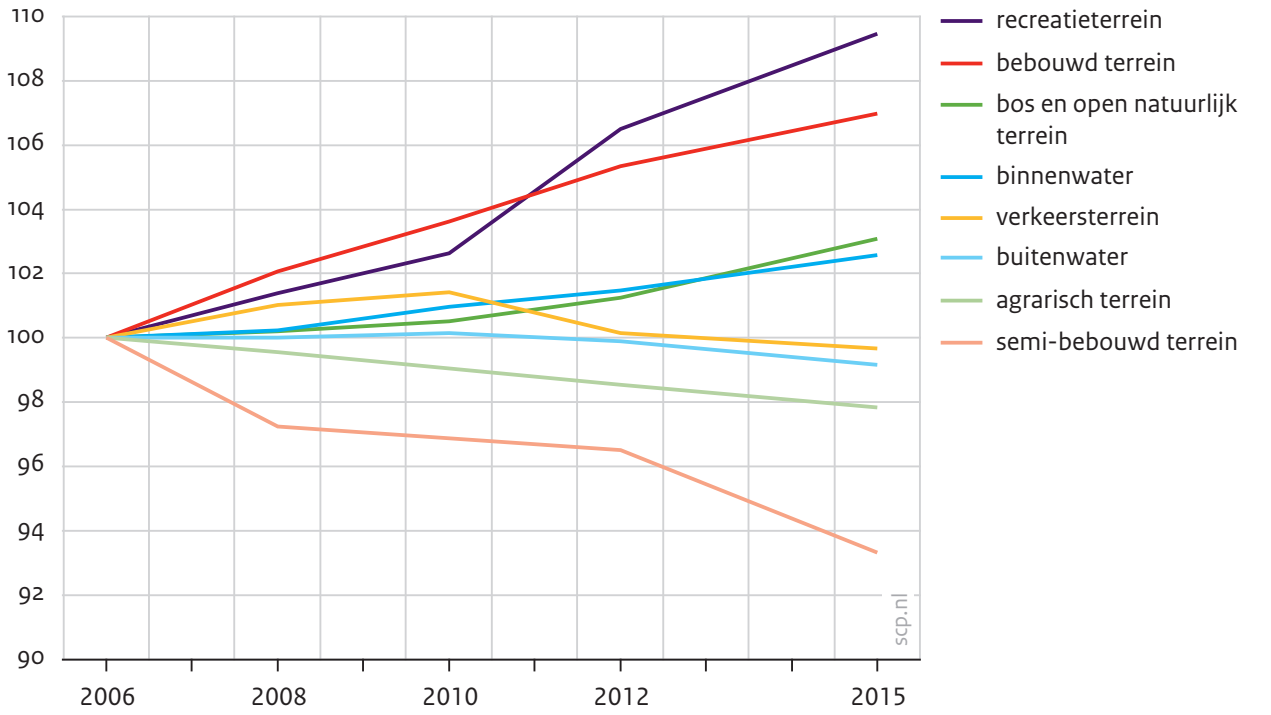

a De bodemgebruikscijfers voor 2017 komen in 2021 beschikbaar.

Bron: CBS (Bodemgebruik in Nederland) SCP-bewerking

In tabel 2.1 relateren we de ontwikkeling van de stedelijke en groen-blauwe ruimte aan de ontwikkeling van de bevolking, zodat de verstedelijking en de letterlijke ontgroening van Nederland zichtbaar worden. De groen-blauwe ruimte kromp in de periode 2006-2015 enigszins en tegelijkertijd nam de stedelijke ruimte met 3% toe. Per persoon was het gemiddelde verlies aan groen-blauwe ruimte 4% en per huishouden 6%. Daarnaast nam de druk binnen de stedelijke ruimte toe, want de groei van de stedelijke ruimte was geringer dan de bevolkingsgroei. Dit reflecteert de toegenomen woningdichtheid, als gevolg van het ruimtelijke beleid om 40% van de nieuwe verstedelijking te realiseren binnen bestaand bebouwd gebied (Claassens en Koomen 2017). Daar komt bij dat het stedelijke grondgebruik niet gelijkmatig over het land is verdeeld: ongeveer 45% van de stedelijke ruimte bevindt zich in de 22 stadsgewesten; de centrale steden hierbinnen benutten ongeveer 20% van de stedelijke ruimte (PBL 2018). De verwachting is dat de druk op de ruimte zal blijven (PBL 2019a), aangezien het aantal woningen tot 2040 met zo'n 10% zal stijgen ten opzichte van 2019, en ook gezien de ambitie om energie uit zon en wind op te wekken.

Tabel 2.1

De groen-blauwe ruimte per inwoner is afgenomen; stedelijke ruimte nam toe[a]

Bodemgebruik in Nederland, per persoon en huishouden, 2006-2015 (in hectaren[b])

	2006	2008	2010	2012	2015	Δ[c]
groen-blauwe ruimte	3.132.452	3.124.359	3.117.025	3.110.303	3.107.214	–0,8%
aantal ha per persoon	0,192	0,190	0,188	0,186	0,184	–4,3%
aantal ha per huishouden	0,438	0,431	0,422	0,414	0,405	–8,1%
stedelijke ruimte	603.042	611.073	617799	62.5672	63.1825	+4,6%
aantal ha per persoon	0,0369	0,0372	0,0373	0,0374	0,0374	+1,2%
aantal ha per huishouden	0,0844	0,0844	0,0836	0,0833	0,0824	–2,4%

a De totale ruimte in Nederland is gelijk gebleven in de periode 2006-2015. Onder de groen-blauwe ruimte vallen de categorieën bos, open natuurlijk terrein, agrarisch terrein en binnenwateren. Onder stedelijke ruimte de categorieën bebouwd terrein, verkeersterrein, recreatieterrein en semi-bebouwd terrein. De categorie buitenwater is buiten beschouwing gelaten en beslaat ongeveer 10% van de ruimte. De getallen tellen dus niet op tot de totale ruimte van Nederland.

b Een hectare is een eenheid van oppervlakte van 100 m × 100 m = 10.000 m² en laat zich vertalen naar de omvang van ongeveer 1,5 voetbalveld. In 2015 was er voor 10 personen dus ongeveer een half voetbalveld beschikbaar aan stedelijke leefruimte voor o.a. wonen en winkelen, bewegen en recreëren.

c Verschil 2006-2015 in procenten.

Bron: CBS (Bodemgebruik in Nederland; bevolking kerncijfers) SCP-bewerking

De milieukwaliteit laat te wensen over

Mensen drukken een steeds groter stempel op de leefomgeving. Er is wereldwijde consensus dat ecologische veranderingen het gevolg zijn van menselijk handelen (UNEP 2019). In Nederland zijn de milieufactoren (water, bodem, lucht en geluid) in de afgelopen decennia verbeterd, maar desondanks levert het milieu nog steeds een belangrijke bijdrage aan de ziektelast in de bevolking (RIVM 2018a). Ook zijn toekomstige ontwikkelingen zichtbaar die mogelijk nieuwe gezondheidsrisico's met zich meebrengen, zoals microplastics en medicijnresten in oppervlaktewater en nanodeeltjes in bodem, water en lucht (RIVM 2018a).

De *water*kwaliteit is in het afgelopen decennium tamelijk stabiel gebleven.[9] Toch was anno 2015[10] de waterkwaliteit in 60% van de zoete en 10% van de zoute oppervlaktewateren nog verre van goed (RIVM 2017). Karakteristiek voor de *bodem* is dat deze weinig dynamisch is en dat effecten van vervuiling pas na decennia zichtbaar worden. Meestal heeft vervuiling een zeer lokaal karakter; er bestaat dan ook geen landsdekkend beeld. Het beleid richt zich vooral op sanering of beheersing van plekken met ernstige vervuiling door lood, arseen en asbest.

De *luchtkwaliteit* wordt intensief gemonitord vanwege de risico's voor de volksgezondheid. Het wegverkeer is een belangrijke bron van luchtverontreinigende stoffen in de buitenlucht. De eerdere sterke daling van de concentraties stikstofoxiden (NO_x) en fijnstof lijkt sinds 2015 iets af te vlakken, wat onder meer samenhangt met het feit dat sinds 2014 het

aantal voertuigkilometers is toegenomen (figuur 2.18). Een deel van de Nederlandse bevolking is blootgesteld aan concentraties luchtvervuilende stoffen die hoger zijn dan de Europese norm.[11] Voor fijnstof[12] zou het in 2017 gaan om ongeveer 1,3 miljoen personen (7% van de Nederlandse bevolking), vooral in de grote steden (RIVM 2018b). De luchtvervuiling, vooral door fijnstof, bekort in Nederland de levensverwachting met gemiddeld 13 maanden (Fisher et al. 2015; RIVM 2018a).
Figuur 2.18 laat ook zien dat de concentraties van het broeikasgas CO_2 in Nederland sinds 2014 weer toenemen. Over het terugbrengen van emissies van broeikasgassen zijn wereldwijde afspraken gemaakt (in Kyoto in 1997, in Parijs in 2015); het uiteindelijke doel is deze in 2050 terug te brengen tot het niveau van 1990, ondanks de groeiende bevolking. Voor 2020 wordt het doel van emissiereductie tot het niveau van 1990 niet gehaald (PBL 2019b). Wel zijn, ondanks een toename van het aantal huishoudens, de woninggerelateerde CO_2-emissies gestaag gedaald dankzij verbeterde woningisolatie en toegenomen gebruik van hoogrendementsketels (RIVM 2019).

Figuur 2.18
Stagnatie in dalende trend van verkeersgerelateerde luchtverontreiniging en broeikasgassen bij toename wegverkeer
Concentraties[a] luchtverontreinigende stoffen en voertuigkilometers,[b] 2008-2017 (in indexcijfers, 1990 = 100)

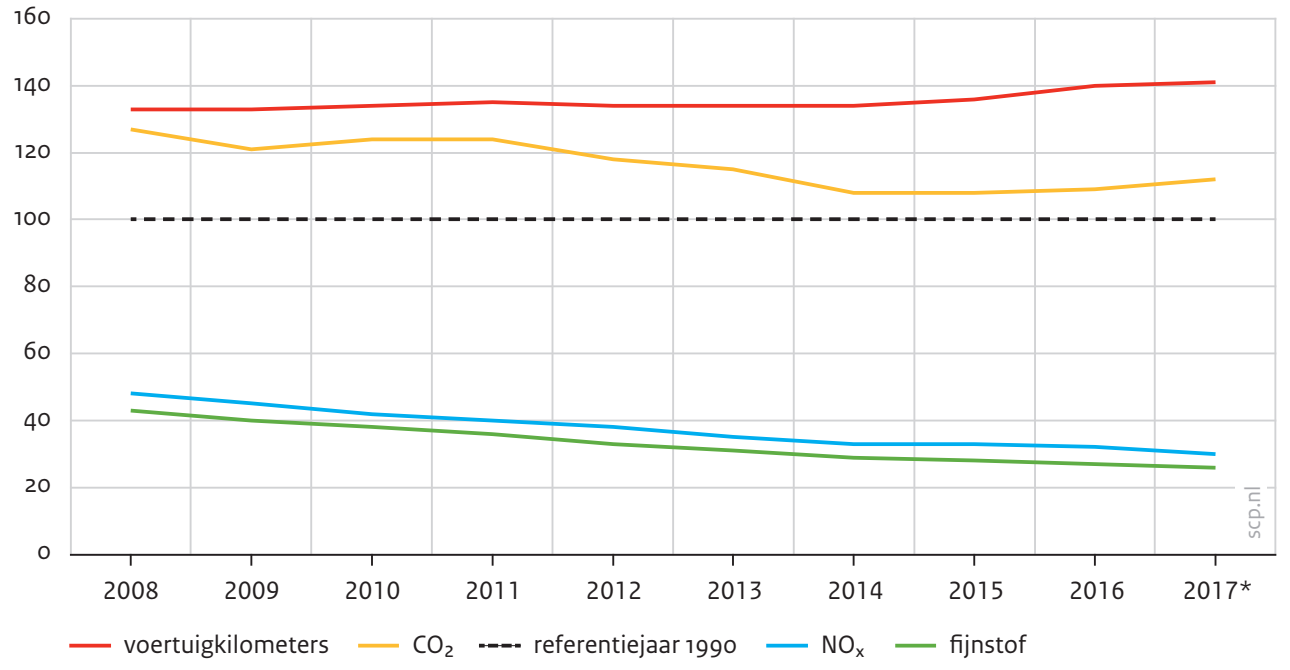

* voorlopige cijfers
a Gemiddelde blootstelling in Nederland berekend uit de per adres berekende concentratie en het aantal bewoners per adres (= bevolkingsgewogen gemiddelde concentratie).
b Jaarlijks aantal verreden kilometers door wegvoertuigen voor personen- en goederenverkeer.

Bron: CBS et al. (2019a) SCP-bewerking

Omgevingsgeluid is alom aanwezig in Nederland. De grootste geluidsbelasting treedt op in de buurt van wegen, spoorwegen en de aan- en uitvliegroutes bij Schiphol. Wegverkeer veroorzaakt de meeste geluidhinder (RIVM 2018c). Ondanks maatregelen zoals stiller asfalt, geluidschermen, woningisolatie en strengere geluidseisen aan voertuigen is de geluidbelasting in bebouwd gebied nauwelijks afgenomen, doordat het wegverkeer en het wegennet groeide (RIVM s.a.). Verwacht wordt dat geluidhinder zal toenemen door energiemaatregelen zoals mechanische ventilatiesystemen, warmtepompen en windturbines (RIVM 2018a).

Gevolgen klimaatverandering merkbaar

We schetsen hier kort enkele indicatoren (temperatuur, biodiversiteit) die laten zien dat de gevolgen van klimaatverandering ook in Nederland merkbaar zijn. Vervolgens kijken we waar Nederland staat qua verduurzaming (gebruik van hernieuwbare energiebronnen).
De gemiddelde *temperatuurstijging* wordt algemeen gezien als een indicator voor klimaatverandering. Het is als langetermijnontwikkeling relevant, waardoor het niet wenselijk is de ontwikkeling in de afgelopen tien jaar geïsoleerd te bespreken. De langzaam stijgende gemiddelde temperatuur, vanaf het begin van de waarnemingen in Nederland in 1906, laat sinds de jaren zeventig een versnelling zien (CBS et al. 2018). Was de gemiddelde jaartemperatuur in 1906 nog net geen 9 graden Celsius, in 2017 lag zij 1,9 (± 0,6)[13] graden Celsius hoger. Vooral de zomers zijn warmer aan het worden, dus het betekent niet direct dat koude winters niet meer voor zullen komen. De temperatuurstijging lijkt in Nederland sneller te gaan dan mondiaal (CBS et al. 2018).
De wereldwijde verscheidenheid[14] van alle levende planten en dieren wordt samengevat met de term *biodiversiteit*. De toestand van de biodiversiteit in Nederland is af te lezen aan het percentage soorten op de zogenaamde rode lijst van bedreigde soorten[15]. In 2005[16] stond 38,8% van de Nederlandse soorten op deze lijst. Het lichte herstel dat in 2015 te zien was, is sinds 2017 weer omgeslagen in een achteruitgang: in 2018 stond 39,2% van de Nederlandse soorten op de rode lijst (CBS et al. 2019b). Ook de soortenrijkdom geeft de biodiversiteit weer. Volgens de Living Planet Index,[17] een samengestelde maat voor soortenrijkdom, stabiliseerde in de afgelopen tien jaar de soortenrijkdom in Nederland zich. De langdurige afname van veel soorten werd gecompenseerd door onder meer een toename van soorten die gedijen in warmere omgevingen en van de temperatuurstijging profiteren (CBS et al. 2019c).

Verduurzaming gaat traag

Als onderdeel van het klimaatbeleid werkt Nederland aan het verduurzamen van de energiehuishouding, door het afbouwen van fossiele brandstoffengebruik, het bevorderen van energiebesparing en het opschalen van de opwekking van hernieuwbare energie.
Het *minderen van fossiele brandstoffen* door het aardgasgebruik af te bouwen is de meest concrete maatregel, maar dit staat nog in de kinderschoenen. Ongeveer driekwart van het aardgasgebruik in Nederland wordt benut voor ruimteverwarming van gebouwen (RIVM 2019). Een van de beleidsdoelen voor 2050 is dan ook om de gebouwde omgeving[18]

(in totaal 8 miljoen woningen en andere gebouwen) aardgasvrij te maken. Het exacte aantal gerealiseerde aardgasvrije woningen is niet bekend; volgens een schatting zouden dat er in 2017 ongeveer een half miljoen zijn (RVO 2017). Vooralsnog neemt het aantal woningen met een gasaansluiting nog steeds toe (I&W Klimaatmonitor; niet in figuur).

Met het oog op het beleidsdoel van *energiebesparing* bekijken we trends in het verbruik van elektriciteit en gas. Voor beide geldt dat het gemiddelde huishoudelijke verbruik daalt, zij het dat het gasverbruik meer fluctueert door winters stookgedrag (figuur 2.19). Deze daling is deels ook inherent aan het kleiner worden van huishoudens en een groter aandeel eenpersoonshuishoudens. Het verbruik verschilt sterk naar type woning: in huurwoningen en appartementen ligt het verbruik beduidend lager dan in koopwoningen en eengezinswoningen; de trends zijn wel vergelijkbaar.
Het totale energieverbruik (voor zover bekend) van de diverse sectoren in Nederland laat nog nauwelijks een daling zien, met uitzondering van de gebouwde omgeving (figuur 2.20).

Figuur 2.19
Dalend energiegebruik in alle type woningen, gestaag voor elektriciteit en wisselvallig voor gas
Gemiddeld jaargebruik gas en elektra door huishoudens, naar type woning, 2012-2017 (in m³ en kWh)

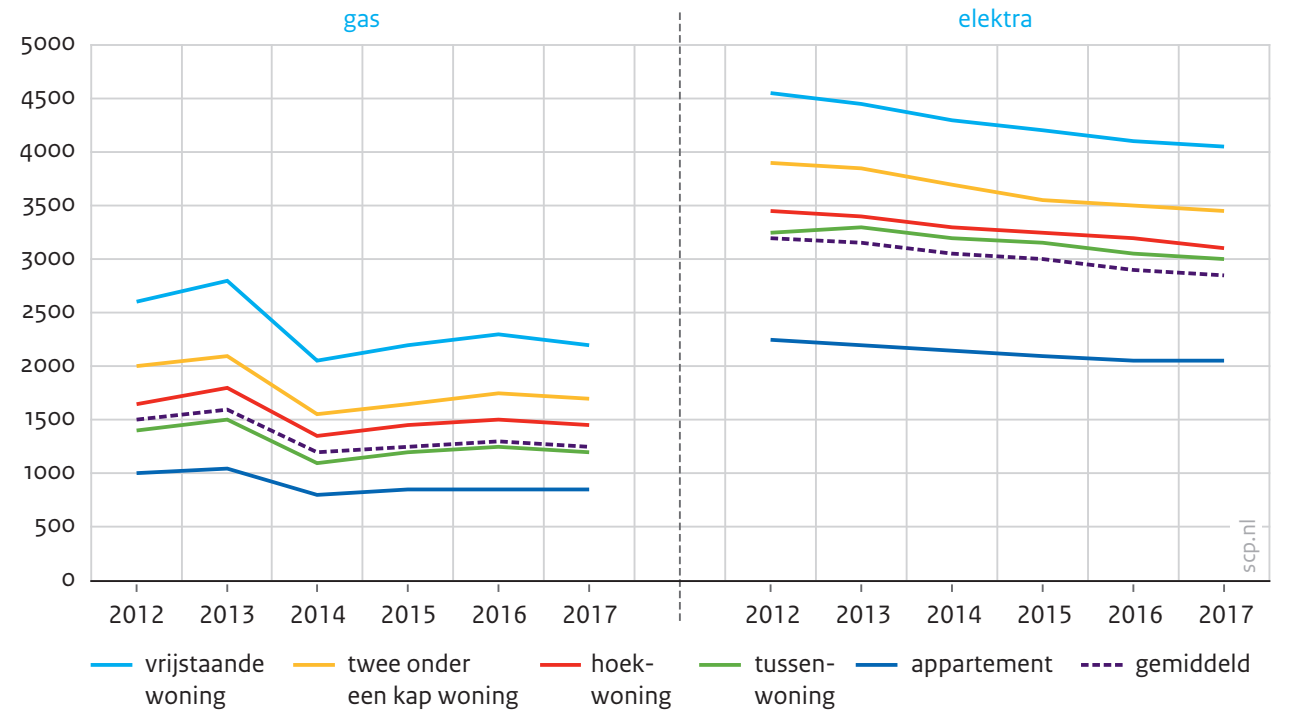

Bron: I&W (Klimaatmonitor)

Figuur 2.20

Energieverbruik stagneert in industrie[a] en wegvervoer,[b] wel daling in gebouwde omgeving en landbouw

Energieverbruik in sectoren, 2007-2017 (in terajoules)

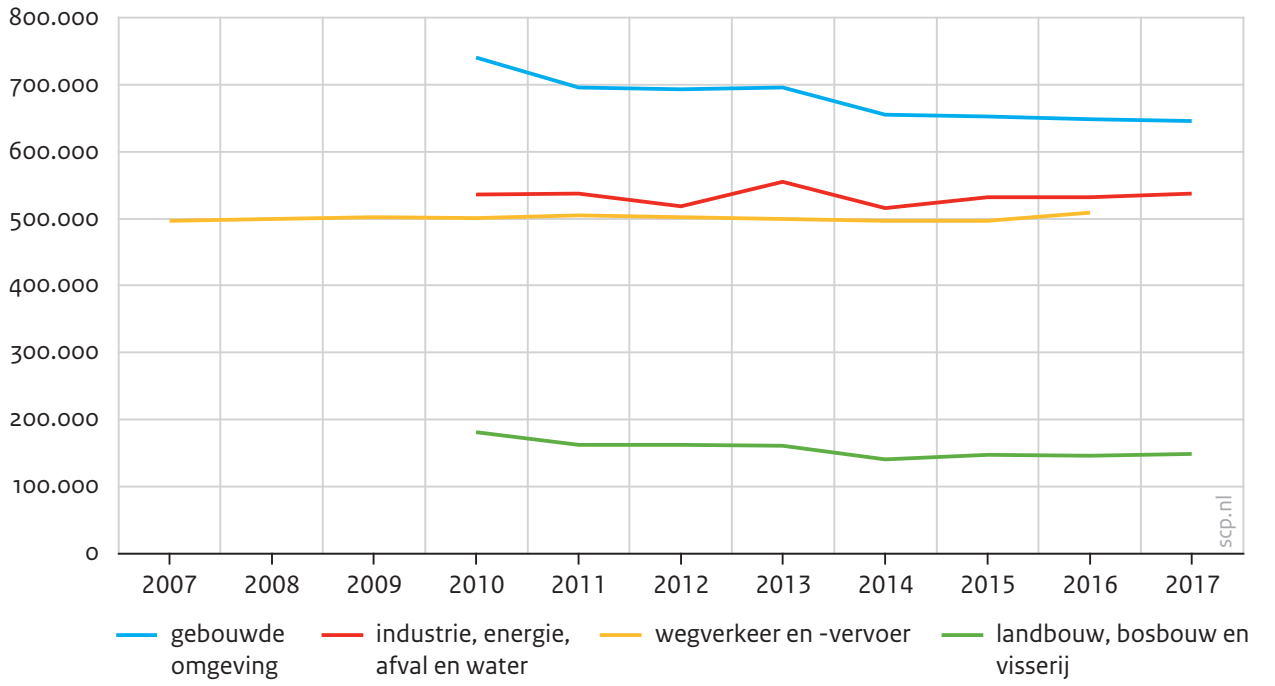

a Excl. energieverbruik door elektrisch railverkeer.

b Excl. energieverbruik door energiebedrijven voor elektriciteitsproductie.

Bron: I&W (Klimaatmonitor)

Tot slot blijft in Nederland de productie van *hernieuwbare energie* (uit zon, wind enz.) fors achter bij die in andere Europese landen en bij het Europese gemiddelde (figuur 2.21). In het afgelopen decennium is het aandeel energie dat opgewekt wordt uit hernieuwbare bronnen gestegen van 3% naar 6% van het totaalgebruik. De groei gaat naar verwachting niet snel genoeg om het beoogde aandeel van 14% in 2023 te halen (PBL 2019b). Bezien we de elektriciteitsproductie apart, dan gaat verduurzaming iets beter: het aandeel elektriciteit geproduceerd met hernieuwbare bronnen is gestegen van 6% in 2007 naar 15% in 2018. Een belangrijk aandeel hierin hadden zonnepanelen, met 40% toename in stroomproductie in 2017-2018 (CBS et al. 2019d). In 2017 waren er per 1000 woningen 67 woningen met een zoninstallatie, in 2012 waren dat er nog 10 (CBS Zonnestroom, niet in tabel).

Figuur 2.21

Aandeel hernieuwbare energie in Nederland is klein

Aandeel hernieuwbare energie in het totale energieverbruik in Europese landen, 2008-2017 (in procenten)

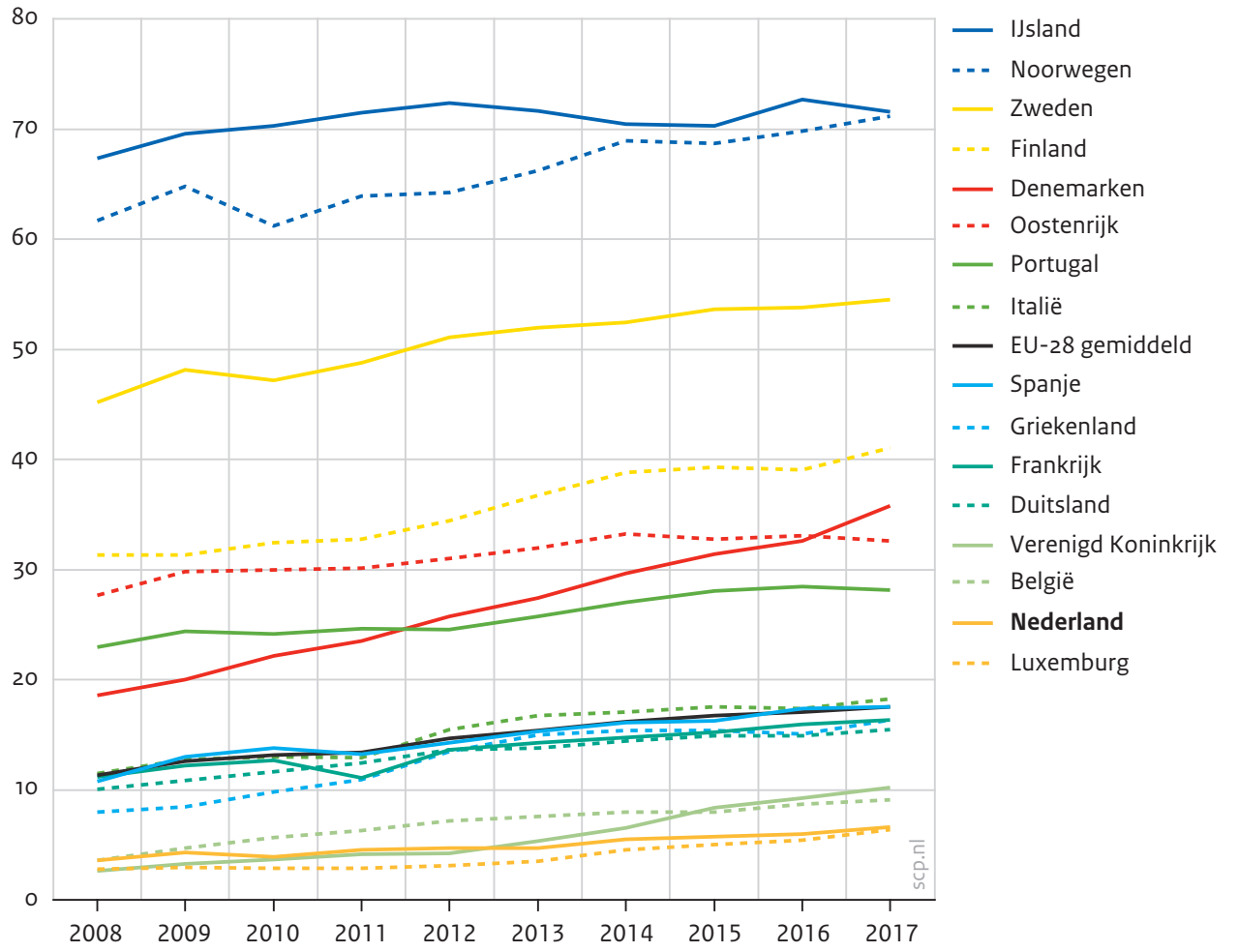

Bron: EC (Eurostat)

2.5 Tot slot

Ontwikkelingen in het sociale domein, de demografie, economie en leefomgeving beïnvloeden de leefsituatie van burgers. Gedacht kan worden aan ontwikkelingen als migratiestromen, vergrijzing, een economische crisis en klimaatverandering. We gaan in op demografische en economische ontwikkelingen, en staan kort stil bij veranderingen in de leefomgeving.

Een van de demografische ontwikkelingen die de leefsituatie van burgers beïnvloeden, is de toenemende vergrijzing (het aantal 65-plussers in verhouding tot de bevolking van 15-64 jaar is gestegen van 22% naar 29% in de periode 2008-2018). Verder valt te denken aan toenemende verzelfstandiging bij ouderen en afhankelijkheid bij jongeren. Steeds meer ouderen blijven thuis wonen: het aandeel 75-plussers dat niet thuis maar in een instelling woont, is gedaald van 10,1% naar 7,8%. Daarentegen is het aandeel jongeren dat

thuis blijft wonen gestegen, namelijk van 5,6% in 2008 naar 7,6% in 2018. Verder is de autochtoon-Nederlandse bevolking begonnen aan een bescheiden krimp. Door een positief geboorte- en migratieoverschot bij migranten bleef de totale bevolking de laatste jaren toch toenemen (met gemiddeld 0,46% per jaar over 2008-2017). Het aantal huishoudens nam echter sterker toe, doordat steeds meer mensen alleen gingen wonen. Relatief steeds minder mensen besloten tot een huwelijk of een partnerschapsregistratie. Tot slot nam in de periode 2008-2018 het aandeel echtscheidingen eerst nog toe tot 40,1% in 2014, om daarna te dalen naar 38,8 in 2017.

In de periode 2008-2018 steeg weliswaar het bbp per huishouden gecorrigeerd voor inflatie en voor de huishoudenssamenstelling (totaal +3%), maar daalde per saldo het reële netto beschikbaar inkomen van huishoudens per huishoudensequivalent met 1,2%. De reële individuele consumptieve bestedingen van huishoudens per huishoudensequivalent daalden nog meer, namelijk met 6,3%. Niet alleen economische tegenspoed en kleinere huishoudens lagen ten grondslag aan deze krimp, ook een verschuiving van inkomen van huishoudens naar bedrijven speelde een rol. Als we kijken naar werkloosheid, inflatie en begrotingstekort (misère-index), blijkt dat de misère niet alleen is gedaald in Nederland, maar ook dat Nederland in 2018, op Malta na, de kleinste misère kent.

Op het terrein van de leefomgeving lijkt het decennialange milieubeleid weliswaar enige vruchten af te werpen, maar door de groei van de bevolking en het verkeer blijft er een flinke belasting bestaan op de ruimte, de natuur en het milieu. De verstedelijking zet met forse tred door, het bebouwde terrein in Nederland groeide in een decennium met 7%. De luchtvervuiling door verontreinigende stoffen is afgenomen, maar blijft nog steeds een belangrijk aandeel hebben in de totale ziektelast door milieufactoren, die op 4% wordt geschat (RIVM 2018a). Klimaatverandering als wereldwijd probleem laat ook in Nederland haar sporen na: de gemiddelde temperatuur lijkt langzaam maar zeker te stijgen en de biodiversiteit lijkt af te nemen. Ondanks beleidsinspanningen lukt het verduurzamen van het energiesysteem nog niet zo goed: energie besparen lukt nog maar mondjesmaat en Nederland loopt op het gebied van hernieuwbare bronnen ver achter in Europa, met slechts 6% van de totale energieproductie uit duurzame bronnen.

Noten

1 Het betreft het percentage huwelijken dat door een echtscheiding zal worden ontbonden, gegeven de in het verslagjaar waargenomen sterfte- en echtscheidingskansen. Als we simpelweg het percentage van alle echtscheidingen in een jaar zouden nemen, zou het percentage te veel worden beïnvloed door de leeftijdsopbouw van de gehuwde bevolking.

2 Het verschil tussen het bruto bbp en het netto beschikbaar nationaal inkomen bestaat uit de afschrijvingen, het saldo van de primaire inkomens uit en naar het buitenland, en het saldo van de inkomensoverdrachten (secundair inkomen) uit en aan het buitenland.

3 Het permanente inkomen is het gemiddelde inkomen waarover een huishouden over een langere periode verwacht te beschikken. Volgens de econoom Friedman worden de omvang en samenstelling

van de consumptie van huishoudens meer bepaald door het permanente inkomen dan door de fluctuerende jaarlijkse inkomens.

4 Daartoe zijn de werkloosheid, de inflatie en het overheidstekort genormaliseerd voordat ze worden opgeteld.

5 Classification of the Functions of Government.

6 Eind september 2015 hebben de Verenigde Naties een nieuwe mondiale agenda aangenomen, bestaande uit zeventien 'Duurzame Ontwikkelingsdoelen' ('Sustainable Development Goals'), die een eind moeten maken aan armoede, ongelijkheid en klimaatverandering. (http://sustainabledevelopment.un.org)

7 Stedelijk gebied bestaat uit de onderliggende bodemgebruikcategorieën: bebouwd en half-bebouwd gebied, infrastructuur en recreatieterreinen.

8 De CBS-bodemgebruikscijfers voor 2017 komen in 2021 beschikbaar.

9 Afgemeten aan de zogenaamde nutriënten nitraat en fosfaat uit de landbouw.

10 Recentere cijfers zijn niet beschikbaar op landelijk niveau.

11 De Europese norm is iets strenger dan de WHO-advieswaarde.

12 Luchtvervuiling door fijnstof rond veehouderijen is hier niet bij inbegrepen.

13 Dit is de 95%-onzekerheidsmarge voor de periode 1967-2017 (www.clo.nl/nl022613).

14 Het gaat dan over de variatie aan soorten, over erfelijke variatie binnen soorten en over variatie aan ecosystemen.

15 De Rode Lijst geeft het jaarlijkse percentage van een vaste set van 1771 soorten uit 7 soortgroepen weer, dat op basis van de trend en toestand in aantallen of verspreiding een bedreigde status heeft als berekend volgens de Nederlandse Rode Lijst methodiek. Hoe meer soorten bedreigd zijn, des te slechter staat de natuur ervoor en andersom (www.clo.nl/nl152112).

16 Er zijn geen cijfers voor de periode 2005-2015.

17 De Living Planet Index geeft de gemiddelde trend weer in de populatieomvang van 357 inheemse soorten in Nederland; deze omvat vrijwel alle broedvogels, reptielen, amfibieën, vlinders en libellen, en een groot deel van de zoogdieren en zoetwatervissen (www.clo.nl/nl156904).

18 De term gebouwde omgeving verwijst naar een van de sectoren uit het energie- en klimaatbeleid en omvat woningen en andere verblijfsgebouwen die verduurzaamd dienen te worden. Het heeft een smallere invulling dan de eerder genoemde term bebouwd terrein, die naast woonterrein ook terrein omvat die wordt benut voor bedrijvigheid, detailhandel, horeca, openbare voorzieningen en sociaal-culturele voorzieningen (cbs.nl).

Literatuur

Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.) (2017). *De sociale staat van Nederland 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

CBS (2019a). *StatLine. Bevolking; geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, 1 januari.* Geraadpleegd op 12 juni 2019 via https://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=71486NED&D1=15,20-21&D2=a&D3=0&D4=8-18&HDR=G2,G3&STB=G1,T&VW=T.

CBS (2019b). *StatLine. Huishoudens; samenstelling, grootte, regio, 1 januari.* Geraadpleegd op 12 juni 2019 via https://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=7461BEV&D1=a&D2=0&D3=101-110&D4=58-68&VW=T.

CBS (2019c). *Monitor brede welvaart en Sustainable Development Goals.* Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS (2019d). *StatLine Huwen en partnerschapsregistraties.* Geraadpleegd op 24 mei 2019 via https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37772ned/table?fromstatweb.

CBS, PBL, RIVM en WUR (2018). *Temperatuur in Nederland en mondiaal, 1906-2017*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / Planbureau voor de Leefomgeving; Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu; Wageningen: Wageningen University and Research.

CBS, PBL, RIVM en WUR (2019a). Wegverkeer: volumeontwikkeling en milieudruk, 1990-2017. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / Planbureau voor de Leefomgeving; Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu; Wageningen: Wageningen University and Research.

CBS, PBL, RIVM en WUR (2019b). *Rode lijst indicator, 1995-2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / Planbureau voor de Leefomgeving; Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu; Wageningen: Wageningen University and Research.

CBS, PBL, RIVM en WUR (2019c). *Living Planet Index Nederland, 1990-2017*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / Planbureau voor de Leefomgeving; Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu; Wageningen: Wageningen University and Research.

CBS, PBL, RIVM en WUR (2019d). *Hernieuwbare elektriciteit, 1990-2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / Planbureau voor de Leefomgeving; Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu; Wageningen: Wageningen University and Research.

Claassens, J. en E. Koomen (2017). Steden blijven verdichten. Wonen binnen en buiten de stad. In: ROM *Magazine*, jg. 35, nr. 9, p. 18-25.

Fischer, P., M. Marra, C. Ameling, G. Hoek et al. (2015). Air pollution and mortality in seven million adults. The Dutch environmental longitudinal study (DUELS). In: *Environmental Health Perspectives*, jg. 123, nr. 7, p. 697-704.

Lukkezen, J. en A. Elbourne (2015). *De Nederlandse consumptie. Goede tijden, slechte tijden*. Den Haag: Centraal Planbureau (Policy brief 2015/03).

NRC Handelsblad (2016). *Dit staat in de Turkije-deal, punt voor punt.* Geraadpleegd op 12 juni 2019 via https://www.nrc.nl/nieuws/2016/03/18/dit-staat-in-de-turkije-deal-punt-voor-punt-a1404894.

Olsthoorn, M., E. Pommer, M. Ras, A. van der Torre en J.M. Wildeboer Schut (2017). *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

PBL (2018). *Balans van de leefomgeving. Nederland duurzaam vernieuwen.* Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

PBL (2019a). *Transities, ruimteclaims en landschap.* Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

PBL (2019b). *Korte termijn raming voor emissies en energie in 2020.* Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

RIVM (s.a.). Volksgezondheidenzorg.nl. Ziektelast door omgevingsfactoren. Geraadpleegd op 16 mei 2019 via https://www.volksgezondheidenzorg.info/onderwerp/fysieke-omgeving/cijfers-context/overzicht.

RIVM (2017). *Waterkwaliteit in Nederland. Toestand (2012-2015) en trend (1992-2015).* Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-Rapport 2016-0076).

RIVM (2018a). *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2018. Bredere verkenning determinanten: milieukwaliteit*. Geraadpleegd op 16 mei 2019 via https://www.vtv2018.nl/milieukwaliteit.

RIVM (2018b) *Nationale samenwerking luchtkwaliteit*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

RIVM (2018c). *Beleving woonomgeving in Nederland. Inventarisatie verstoringen 2016.* Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

RIVM (2018d). Gezonde leefomgeving. Geraadpleegd op 16 mei 2019 via https://www.rivm.nl/gezonde-leefomgeving.

RIVM (2019). *Greenhouse gas emissions in the Netherlands 1990-2017. National inventory report 2019*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

RVO (2017). *Monitor energiebesparing gebouwde omgeving 2017*. Utrecht: Rijksdienst voor Ondernemend Nederland.

TK (2013/2014). *Wijziging van de Wet werk en bijstand en enkele andere socialezekerheidswetten (Wet maatregelen Wet werk en bijstand en enkele andere wetten). Memorie van Toelichting.* Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 33801, nr. 3.

TK (2018/2019). *WHO Ostrava national portfolio for action environment and health.* Bijlage bij brief van 19 januari 2019 van de staatssecretaris van I&W. Tweede Kamer, vergaderjaar 2018/2019, kenmerk IENW/BSK-2018/270209. Geraadpleegd op 16 mei 2019 via https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-871922.pdf.

UNEP (2019). *Global Environment Outlook. GEO-6: Healthy planet, healthy people.* Nairobi: United Nations Environmental Programme.

Publieke opinie

3 Publieke opinie

Josje den Ridder en Paul Dekker

- In 2018 was de stemming in Nederland relatief positief in vergelijking met de tien jaar ervoor. De economische tevredenheid lag hoog, net als het vertrouwen in democratie en het institutioneel vertrouwen. Meer mensen vonden het met Nederland de goede kant op gaan.
- Nederlanders zien vaker conflicten tussen groepen: zag begin 2019 43% gemiddeld een groot conflict tussen acht voorgelegde bevolkingsgroepen, in 2012 was dat nog 32%.
- De manier van samenleven en immigratie/integratie zijn in 2018 de meest genoemde maatschappelijke problemen die mensen spontaan noemen als zij naar belangrijke aandachtpunten worden gevraagd. Economische kwesties vindt men sinds 2014 minder belangrijk dan tijdens de financieel-economische crisis.
- Het klimaat wordt in 2019 vaker genoemd als probleem. Tussen 2010 en 2018 steeg het aandeel dat denkt dat klimaatverandering het gevolg is van menselijk handelen van 43% naar 71%.
- Opvattingen over immigratie en de multiculturele samenleving zijn in 2018 niet negatiever dan vóór de vluchtelingencrisis van 2015-2016. De steun voor de EU is in 2018 hoger dan in de periode 2012-2016.
- Verschillen in publieke stemming tussen Europese landen hangen samen met verschillen in de feitelijke voorspoed. Zo gaan veranderingen in de voorspoed in Nederland samen met veranderingen in tevredenheid met de economie en maatschappelijk optimisme.
- Eigen welvaart en persoonlijk welbevinden zijn van beperkte invloed op waarderingen van de samenleving en van de politiek.

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de publieke opinie centraal. Om een algemene en brede indruk te krijgen van de publieke stemming, gaan we na hoe mensen vinden dat het met Nederland gaat (§ 3.2), hoe men oordeelt over politiek en democratie (§ 3.3), waarover men zich zorgen maakt (§ 3.4) en kijken we naar opvattingen over enkele maatschappelijke kwesties (§ 3.5). We richten ons bijna uitsluitend op Nederland en ook vooral op de publieke opinie als geheel (we kijken slechts beperkt naar subgroepen). Wel onderzoeken we in paragraaf 3.6 hoe algemene waarderingen van de ontwikkelingen in Nederland samenhangen met de feitelijke (leef)situatie en de waardering ervan.
In de beschrijvingen van de gegevens staat de publieke opinie in 2018 (en waar mogelijk begin 2019) centraal en net als in andere hoofdstukken in deze publicatie vergelijken we 2018 met de tien jaar ervoor. We gebruiken hier vooral gegevens uit het (twee)jaarlijkse onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (CV)[1] en uit het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB), dat elk kwartaal de publieke opinie in kaart brengt.[2] Daarnaast maken we gebruik van gegevens van de halfjaarlijkse Eurobarometer (EB).[3]

3.2 De stemming over economie en samenleving

In 2018 waren Nederlanders positief over de economie en hun eigen financiële situatie (zie figuur 3.1): gemiddeld gaf 83% de economische situatie in Nederland een voldoende en verwachtte 85% dat daarin de daaropvolgende twaalf maanden geen verslechtering zou komen. 83% gaf de eigen financiële situatie een voldoende en 87% verwachtte daarin geen verslechtering. De economische stemming was daarmee minstens zo positief als vóór de financieel-economische crisis van eind 2008. In 2008 en tussen 2012-2014 was de economische stemming aanzienlijk negatiever. Vanaf 2014 begon die langzaam te verbeteren, maar begin 2019 is het voorbij met de opgaande lijn in de economische en financiële tevredenheid. Het aandeel dat tevreden is met de economie neemt af en ook de andere economische indicatoren buigen af (vgl. ook CBS 2019). Dit lijkt vooral te maken te hebben met zorgen over dalende koopkracht (zie Dekker en Den Ridder 2019a: 9; zie ook hoofdstuk 5).

Figuur 3.1
Positievere (economische) stemming in 2018
Mening over de Nederlandse economie, eigen financiële situatie en richting van het land, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2019 (in procenten)[a]

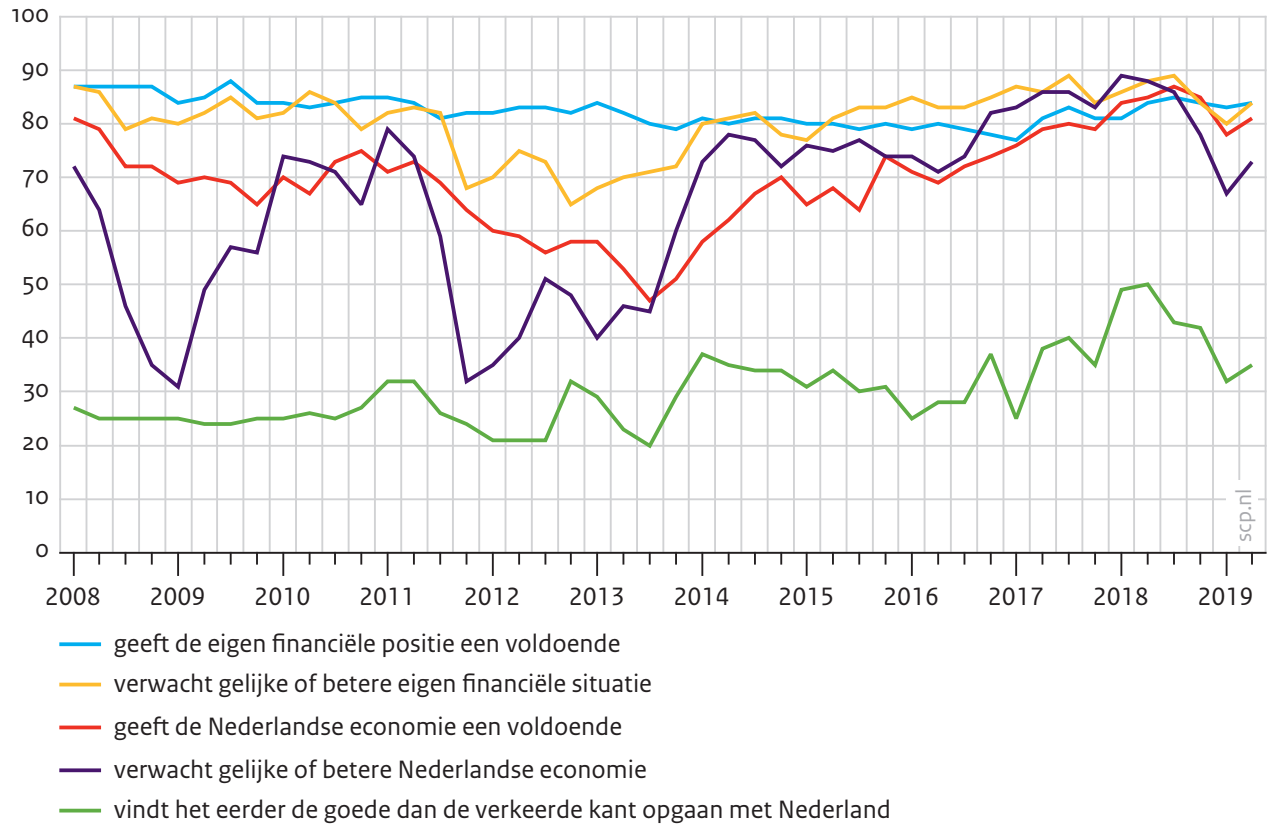

a De voldoendes zijn het percentage scores 6-10 op een schaal van 1-10 voor tevredenheid. De verwachtingen betreffen de komende twaalf maanden.

Bron: SCP (COB'08/1-'19/2)

In eerste helft van 2018 optimistisch over Nederland, daarna neemt optimisme af

Aan het einde van de COB-vragenlijst vragen we mensen of zij het, alles overziende, nu meer de goede of meer de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland. Begin 2018 zijn Nederlanders positiever over de kant die Nederland op gaat dan de tien jaar ervoor (zie figuur 3.1). Ongeveer de helft (49%) vindt het in januari 2018 de goede kant op gaan, dat is duidelijk hoger dan het gemiddelde over de periode 2008-2019 (30%). In januari 2018 vindt 38% het de verkeerde kant op gaan en 12% weet het niet. Vanaf het derde kwartaal van 2018 neemt de wat positievere stemming weer wat af en is de groep die het de verkeerde kant op vindt gaan weer ruim groter. In april 2019 vindt 35% het de goede en 54% het de verkeerde kant op gaan.

De economische situatie is verreweg de meest genoemde reden om in 2018 positief te zijn over Nederland: het gaat goed met de economie, de werkgelegenheid en de koopkracht. Men hoopt dat er daardoor ook weer geld is om andere maatschappelijke vraagstukken, zoals de zorg, aan te pakken (Dekker et al. 2018b: 12-13). Mensen die vinden dat Nederland de verkeerde kant op gaat, maken zich zorgen over uiteenlopende thema's, onder andere over stijgende kosten van levensonderhoud, groeiende (inkomens)verschillen, het verlies van Nederlandse identiteit en eigenheid, hoge zorgkosten, de achteruitgang in verdraagzaamheid en verbondenheid, immigratie en/of de politiek (Dekker et al. 2018b: 8-10).

Meer Nederlanders zien conflicten tussen bevolkingsgroepen dan in 2012

De vraag naar de richting waarin het land zich beweegt, wordt wel gezien als indicator voor 'maatschappelijk onbehagen' (Steenvoorden 2016). Een andere manier om een indruk te krijgen van de mate van onbehagen in de samenleving, is door te kijken naar 'de mate waarin men de wereld waarneemt als vormgegeven door conflicten en wij/zij-verhoudingen' (Spruyt 2014: 79). Om dit zogenaamde conflictdenken in kaart te brengen, vragen we in de CV en het COB naar de mate waarin mensen *tegenstellingen*[4] of *conflicten*[5] zien tussen acht bevolkingsgroepen.[6]

Nederlanders zien vaker een sociale tegenstelling dan een conflict. Begin 2019 ziet 76% van de Nederlanders een (zeer) grote tegenstelling tussen arme en rijke mensen (Dekker en Den Ridder 2019a: 30 e.v.). Daarmee is dat de meest genoemde tegenstelling en dat was de afgelopen tien jaar, met uitzondering van 2012, steeds het geval. Als we mensen vragen tussen welke groepen zij conflicten zien, staat het verschil tussen allochtone en autochtone Nederlanders bovenaan: 69% ziet een (zeer) groot conflict tussen beide groepen.

De afgelopen negen jaar is er geen toename in het gemiddelde tegenstellingdenken: in 2010 zag 50% gemiddeld grote tegenstellingen tussen acht voorgelegde groepen, in 2019 is dat 53%. Wel stijgt het aandeel dat *veel* grote tegenstellingen ziet: van 11% in 2010 naar 18% in januari 2019. Het denken in termen van *conflicten* is sinds 2012 (de eerste keer dat we dit hebben gemeten) wel gestegen: waar in 2012 32% gemiddeld een groot conflict zag tussen de acht bevolkingsgroepen, zag in 2019 43% dat. De mate van conflictdenken hangt samen met het oordeel over de richting van het land: mensen die veel conflicten zien, vinden vaker dat Nederland duidelijk de verkeerde kant op gaat (Dekker en Den Ridder 2019a: 34).

Meer mensen schamen zich voor Nederland

Het aandeel dat zich niet schaamt om een Nederlander te zijn nam tussen 2008/'09 en 2017/'18 geleidelijk af van 45% naar 30% (zie tabel 3.1). In 2017/'18 stemt 44% in met de stelling dat hij of zij zich weleens schaamt om een Nederlander te zijn, in 2008/'09 was dat nog 32%. Ouderen schamen zich vaker voor Nederland dan jongeren, en dat verschil is de afgelopen tien jaar gegroeid. Hogeropgeleiden schamen zich minder vaak voor Nederland. Mensen die zich schamen om Nederlander te zijn, vinden vaker dat Nederland zich in de verkeerde richting ontwikkelt (Den Ridder et al. 2019: 9).

Sociaal vertrouwen stabiel, iets positiever over omgangsvormen

Hoe kijken Nederlanders aan tegen het samenleven? Hebben ze vertrouwen in anderen? Als mensen moeten kiezen tussen de positie dat de meeste mensen te vertrouwen zijn of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang, kiest 48% voor de eerste positie en 44% voor de tweede (zie tabel 3.1). Het aandeel dat anderen te vertrouwen vindt, is sinds 2008 stabiel. In het COB worden beide posities los bevraagd: in april 2019 zegt 61% anderen te vertrouwen en 43% dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen. Die aandelen lagen de voorbije tien jaar steeds rond die niveaus.

In het CV-onderzoek toont een meerderheid van de Nederlanders zich negatief over de omgangsvormen in ons land. In 2017/'18 vindt 54% dat de normen en waarden steeds meer achteruitgaan; 45% vond dat niet. Wel zijn in dat onderzoeksjaar iets minder mensen negatief over de ontwikkeling van de normen en waarden dan in de periode 2008-2017. Ouderen en lageropgeleiden vinden vaker dan jongeren en hogeropgeleiden dat de normen en waarden achteruit zijn gegaan, en dat verschil is de afgelopen tien jaar gegroeid. Onder lageropgeleiden verbeterde de stemming over normen en waarden niet. Het oordeel over de normen en waarden hangt samen met het oordeel over Nederland: degenen die negatief zijn over normen en waarden, vinden vaker dat Nederland de verkeerde kant opgaat (Den Ridder et al. 2019: 9-10).

In het COB is op een andere manier gevraagd naar omgangsvormen. In juli 2018 vindt 67% dat mensen met steeds minder respect met elkaar omgaan (8% vindt dat niet). Ook in het COB is men in 2018 iets positiever over de omgangsvormen dan in eerdere jaren.

Tabel 3.1

Meer mensen schamen zich voor Nederland, sociaal vertrouwen stabiel

Oordelen over de samenleving, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

	2008/ '09	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
'er spelen vandaag de dag dingen in Nederland die maken dat ik mij ervoor schaam een Nederlander te zijn'							
(zeer) mee eens	32	35	31	36	39	45	**+12**
(zeer) mee oneens	45	43	43	40	36	30	**–15**
sociaal vertrouwen[b]							
vindt dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn	52	49	51	47	48	48	–3
vindt dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang	43	46	44	47	47	44	+1
ontwikkeling van normen en waarden in ons land[c]							
vindt dat de normen en waarden achteruit zijn gegaan	63	61	61	59	60	54	**–9**
vindt *niet* dat de normen en waarden achteruitgaan	35	38	38	40	38	45	**+9**

a Verschil 2008/'09-2017/'18 in procentpunten. Vet weergegeven verschilscores geven aan dat het verschil tussen beide metingen significant is bij $p < 0{,}01$.

b 'Vindt u over het algemeen dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?'

c 'Sommige mensen zijn van mening dat de normen en waarden in ons land steeds meer achteruitgaan, anderen vinden juist dat ze vooruitgaan. Wat is uw mening hierover?' De opties 'vooruit' en 'gelijk' zijn samengenomen.

Bron: SCP/CBS (CV'08/'09-'17/'18)

3.3 Vertrouwen in instituties en opvattingen over politiek

In 2018 waren Nederlanders positiever over de richting van het land en over de economie dan in eerdere jaren. Ook het vertrouwen in instituties was in 2018 hoger dan in de periode 2010-2017 (tabel 3.2). In vergelijking met 2008 is het vertrouwen in de politie en het bedrijfsleven groter en dat in de rechtspraak en regering nagenoeg gelijk. Het vertrouwen in kerken is in 2017/'18 lager dan in 2008/'09, maar daalt de laatste jaren niet meer. De verschillen in vertrouwen tussen instituties blijven groot. Het aandeel dat (zeer) veel vertrouwen heeft in politie en justitie is groter dan het aandeel dat veel vertrouwen heeft in regering en kerken.[7]

Tabel 3.2

Meer vertrouwen in politie en rechtspraak dan in kerken en regering

Institutioneel vertrouwen, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)[a]

	2008/ '09	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[b]
politie	45	42	45	.	.	55	**+10**
rechtspraak	44	40	41	40	44	46	+2
bedrijfsleven	33	38	32	34	36	44	**+11**
regering	23	16	17	15	18	24	+1
kerken en religieuze organisaties	19	15	13	13	12	14	**–5**

a Vermeld zijn de percentages '(zeer) veel vertrouwen' als antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u in ….'

b Verschil 2008/'09-2017/'18 in procentpunten. Vet weergegeven verschilscores geven aan dat het verschil tussen beide metingen significant is bij $p < 0{,}01$.

Bron: SCP/CBS (CV'08/'09-'17/'18)

In 2018 positiever over democratie en regering, maar even cynisch over politiek

Dat de stemming in 2018 relatief positief was, zien we ook terug in de eerste twee rijen van tabel 3.3. In vergelijking met twee jaar eerder zijn meer mensen (zeer of tamelijk) tevreden over het functioneren van de democratie (gestegen van 68% naar 75%) en meer mensen zijn tevreden met de regering (van 65% naar 74%). Daarmee is men nu even tevreden met democratie en regering als in 2008/'09. Het politiek cynisme is echter niet afgenomen: 51% vindt dat mensen zoals zij geen invloed hebben op wat de regering doet, 44% denkt dat kamerleden en ministers weinig geven om wat zij vinden en 60% vindt dat politici te veel letten op machtige groepen in plaats van op het algemeen belang.

In 2017/'18 wil 67% van de Nederlanders meer inspraak via referenda. In de vorige editie van de SSN zagen we dat de steun voor een referendum na de meting van 2014/'15 gedaald is, en dat blijft dus zo. Deze daling is waarschijnlijk een gevolg van het Oekraïnereferendum in 2015, waarbij met name hogeropgeleiden negatiever zijn geworden over het referenduminstrument (Dekker en Den Ridder 2017: 81). 44% vindt dat de inspraak op lokaal niveau groter moet worden, en ook dat aandeel is iets lager dan zo'n vijf jaar geleden.

Tabel 3.3

In 2018 meer mensen tevreden met democratie en regering, maar politiek cynisme blijft

Houdingen tegenover politiek, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)[a]

	2008/ '09	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[b]
tevreden met het functioneren van de democratie	79	74	71	69	68	75	**–4**
tevreden over de regering	75	64	63	61	65	74	–1
eens met de volgende stellingen:							
mensen als ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet	52	50	51	53	50	51	0
ik denk niet dat kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken	42	44	44	48	46	44	+3
kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen, in plaats van op het algemeen belang	56	61	60	65	62	60	+4
over sommige, voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd, het zogenaamde referendum	79	79	79	82	69	67	**–12**
vindt dat inspraak groter moet worden[c]	48	49	48	53	47	44	**–4**

a Tevredenheidsvragen: 'zeer tevreden' en 'tamelijk' tevreden in antwoord op de vraag 'In hoeverre bent u tevreden over de wijze waarop de democratie in Nederland functioneert?' en 'zeer tevreden' en 'min of meer' tevreden in antwoord op de vraag 'Hoe tevreden bent u over het algemeen met wat de Nederlandse regering doet?'

b Verschil 2008/'09-2017/'18 in procentpunten. Vet weergegeven verschilscores geven aan dat het verschil tussen beide metingen significant is bij $p < 0{,}01$.

c Percentages 'groter' in antwoord op de vraag 'Wat vindt u van de mate van inspraak van de burgers op het bestuur van gemeente en provincie. Moet deze inspraak groter worden, kleiner worden of gelijk blijven?' (tot 2010 anders geformuleerd; de antwoorden zijn aangepast aan die op de nieuwe formulering).

Bron: SCP/CBS (CV'08/'09-'17/'18)

3.4 Publieke agenda's

Een onderdeel van het in kaart brengen van de stemming in Nederland, is kijken welke thema's en problemen voor mensen op een bepaald moment van belang zijn. We richten ons daarbij niet zozeer op de vraag wat er in het persoonlijke leven van mensen speelt, maar vragen expliciet wat zij belangrijke maatschappelijke problemen vinden voor Nederland als geheel.

Bezorgdheid over het samenleven en de multiculturele samenleving

In het COB krijgen respondenten de gelegenheid om in hun eigen woorden aan te geven wat zij de belangrijkste maatschappelijke problemen vinden. Die open antwoorden worden ondergebracht in zestien hoofdcategorieën, waarvan we in figuur 3.2 de zes belangrijkste van april 2019 tonen. De manier van samenleven en immigratie/integratie worden het meest spontaan genoemd. Veel Nederlanders maken zich zorgen over de manier waarop we met elkaar omgaan, over asociaal gedrag en groeiende onverdraagzaamheid. Op het gebied van immigratie vindt men dat er te veel vluchtelingen naar Nederland komen, dat de opvang van vluchtelingen ten koste gaat van anderen en dat nieuwkomers zich onvoldoende aanpassen. Tijdens het hoogtepunt van de vluchtelingencrisis was immigratie verreweg het meest genoemde probleem; het onderwerp wordt nu minder vaak genoemd, maar staat nog steeds hoog op de agenda. Andere spontaan genoemde problemen zijn de gezondheidszorg (de kwaliteit van de ouderenzorg, hoge zorgkosten; zie Den Ridder et al. 2019: 27 e.v. voor een uitgebreid overzicht), inkomen en economie (waarbij het op dit moment vooral over koopkracht en inkomensverschillen gaat en minder over de economische situatie als zodanig) en zorgen over de politiek (men is negatief over de regering of de politiek in het algemeen, of klaagt over regeldruk).

Figuur 3.2

Samenleven en immigratie spontaan vaakst genoemd als maatschappelijk probleem

De zes meest genoemde maatschappelijke problemen, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2019 (in procenten die probleem spontaan noemen)[a]

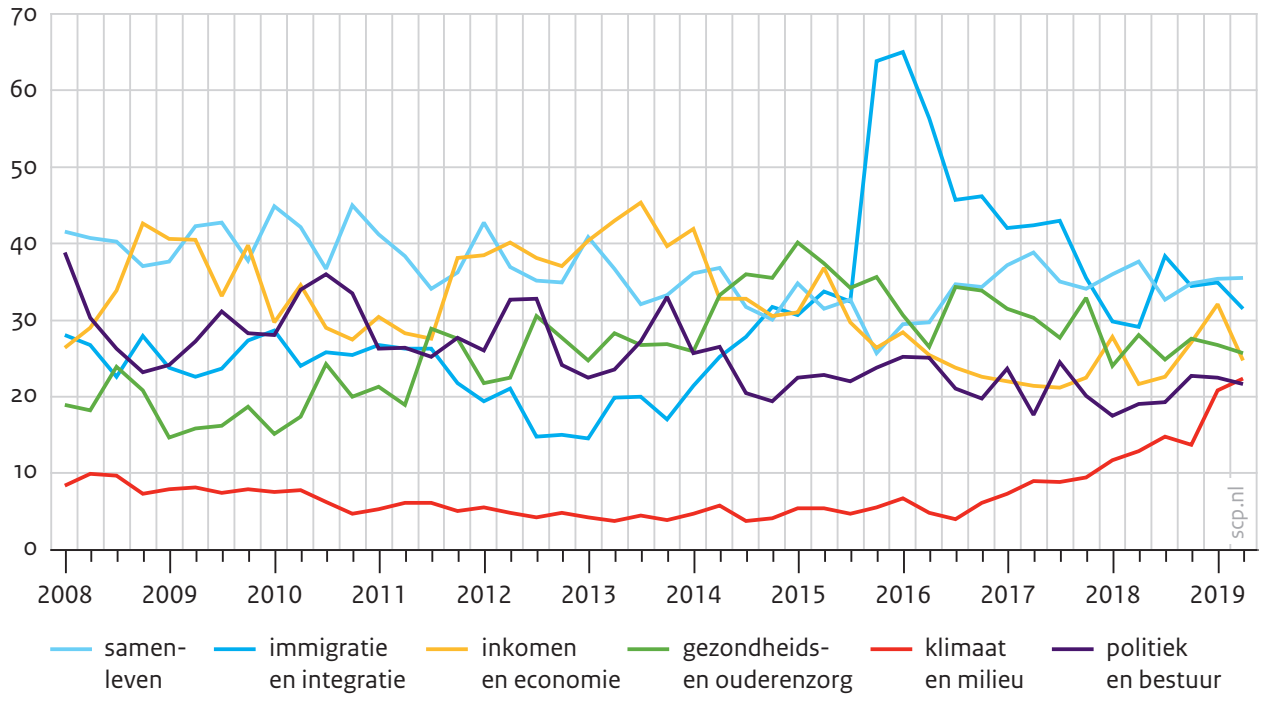

a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

Bron: SCP (COB'08/1-'19/2)

Zorgen over klimaat gegroeid

Het thema klimaat en milieu wordt sinds 2016 belangrijker in de spontaan genoemde maatschappelijke problemen. In de meeste gevallen gaat het dan om klimaatverandering als probleem, maar er zijn ook mensen die de klimaathype of de maatregelen van het ontwerp-klimaatakkoord als probleem zien (Dekker en Den Ridder 2019a: 17). Dat klimaat als onderwerp in de publieke opinie belangrijker wordt, zien we nog duidelijker in gegevens van de Eurobarometer waarin mensen een gesloten vraag naar nationale problemen krijgen (figuur 3.3). Het onderwerp staat daar op de tweede plek, na het breed geformuleerde probleem van gezondheidszorg en sociale zekerheid. Net als in figuur 3.2 is hier zichtbaar dat economische vraagstukken na 2013 sterk aan belang hebben ingeboet.

Figuur 3.3
Gezondheid en klimaat meest aangekruiste problemen
Belangrijkste problemen in de afgelopen tien jaar,[a] personen van 15 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

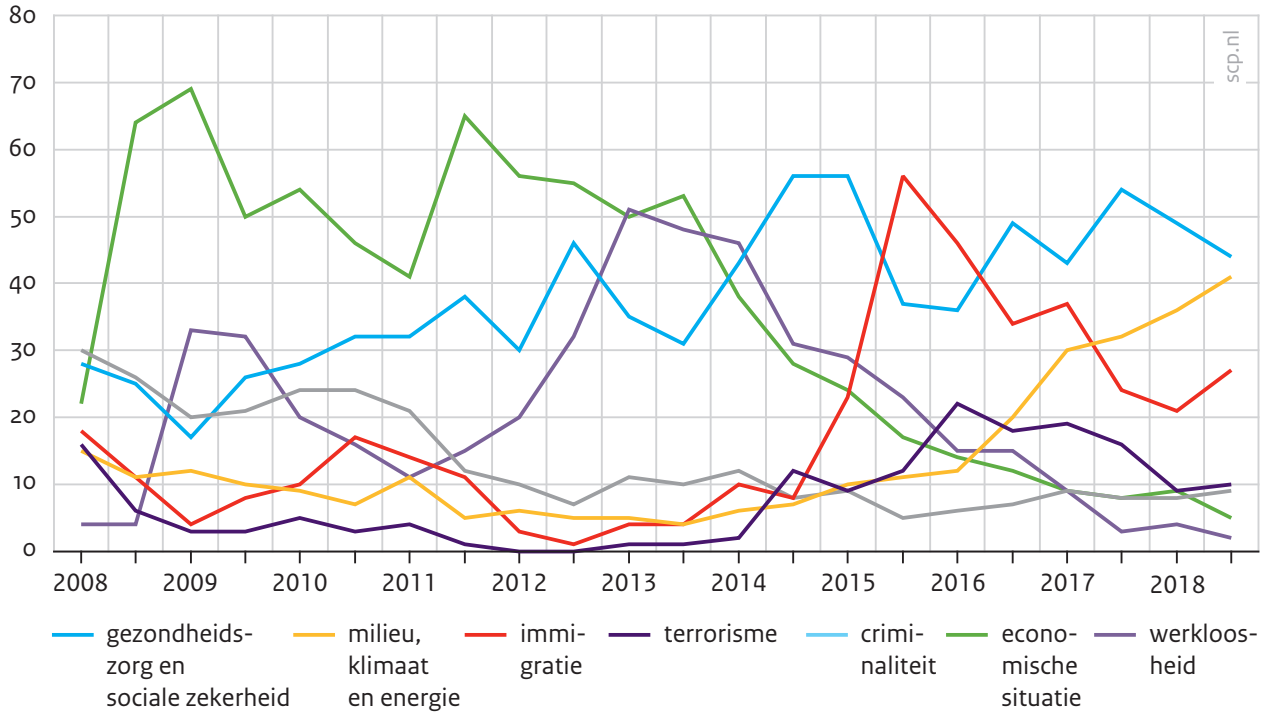

a 'Wat zijn volgens u momenteel de twee belangrijkste zaken die in Nederland spelen?' Respondenten kunnen op een lijst maximaal twee problemen aankruisen. De lijst met opgenomen problemen wordt soms aangepast. Tot en met voorjaar 2012 (EB 76.3) is gevraagd naar 'gezondheidszorg', vanaf najaar 2012 (EB 77.3) is gevraagd naar 'gezondheidszorg en sociale zekerheid'.

Bron: EC (Eurobarometer 69.2-90.3)

3.5 Maatschappelijke kwesties

In deze paragraaf bekijken we opvattingen van Nederlanders ten aanzien van een drietal maatschappelijke en politieke vraagstukken: 1) milieu en klimaat, 2) immigratie en integratie, en 3) de Europese Unie. De eerste twee thema's staan hoog op de publieke agenda – zoals we hierboven zagen. De laatste twee kwesties (immigratie en de EU) zijn samen

onderdeel van wat wel de culturele scheidslijn in de Nederlandse politiek word genoemd; de opvattingen over deze kwesties zijn de afgelopen twee decennia belangrijker geworden voor het begrijpen van het stemgedrag van Nederlanders (zie o.a. Aarts en Thomassen 2008).

Milieu en klimaat: meerderheid maakt zich zorgen

Er is het laatste jaar meer aandacht voor milieu en klimaat. Eerder zagen we al dat het onderwerp een prominentere plek inneemt op de publieke agenda dan tien jaar geleden. Het onderwerp staat ook hoger op de (Nederlandse) politieke agenda, na het klimaatakkoord van Parijs in 2015 en recent na het Nederlandse klimaatakkoord begin 2019. Met het toenemen van de publieke belangstelling voor het onderwerp komt het ook weer vaker voor in onderzoek naar de publieke opinie,[8] nadat het daaruit langere tijd min of meer was verdwenen.[9] Het is dus niet mogelijk opvattingen over milieu en klimaat door de tijd te volgen – zelfs niet over de toch beperkte periode van de afgelopen tien jaar. We baseren ons hier daarom vooral op eenmalige metingen, om de vraag te beantwoorden in hoeverre Nederlanders milieuproblemen en klimaatverandering problematisch vinden en wie daar in hun ogen iets aan zou moeten doen.

Een grote groep Nederlanders maakt zich zorgen over milieuproblemen, duurzaamheid of klimaatverandering.[10] In 2018 is 88% het (helemaal) eens met de stelling dat de aantasting van het milieu een risico vormt voor de toekomst van kinderen; slechts 4% is het hiermee oneens. Een meerderheid (63%) maakt zich ongerust over de toestand van het milieu, 20% maakt zich daarover geen zorgen en 17% is neutraal. Een meerderheid is het oneens met de stelling dat al die drukte om milieu of duurzaamheid eigenlijk overdreven is.[11] Uit het COB blijkt dat de meeste mensen denken dat er sprake is van klimaatverandering. Het aandeel dat denkt dat dit komt door toedoen van de mens nam toe tussen 2010 en 2018 (zie tabel 3.4; zie ook Dekker et al. 2018a: 46). Uit de European Social Survey (ESS) 2016 blijkt dat verreweg de meeste Nederlanders – net als andere Europeanen – denken dat er sprake is van klimaatverandering en dat dit het gevolg is van menselijk handelen. 62% van de Nederlanders denkt dat de gevolgen van klimaatveranderingen voor mensen over de hele wereld negatief zullen zijn. Dat aandeel ligt onder het Europese gemiddelde. In Spanje, IJsland, Zweden en Portugal ligt het aandeel dat denkt dat de gevolgen van klimaatverandering negatief zijn boven de 80%.[12]

Tabel 3.4

Meer mensen denken dat klimaatverandering gevolg is van mensen handelen

Mening over klimaatverandering[a], personen van 18 jaar en ouder, 2010 en 2018 (in procenten)

	2010	2018	Δ[b]
er is geen klimaatverandering	1	1	0
we weten niet of er klimaatverandering is	16	6	**–10**
er is klimaatverandering, maar dit komt niet door toedoen van de mens	28	10	**–18**
er is klimaatverandering als gevolg van menselijk gedrag	43	71	**+28**
ik weet het niet	12	13	+1

a Vraagstelling: 'Wat is uw positie in de discussie over klimaatverandering?'

b Verschil 2010-2018 in procentpunten. Vet weergegeven verschilscores geven aan dat het verschil tussen beide metingen significant is bij $p < 0{,}01$.

Bron: SCP (COB'10/2 en '18/1)

Wie is er volgens Nederlanders aan zet om iets te doen aan milieuproblemen en klimaatverandering? In de SSN 2017 lieten we zien dat in 2016/'17 de steun voor wetten om bedrijven te dwingen het milieu te sparen groter is dan de steun om burgers daartoe te dwingen (78% vs. 57%) en dat tussen 1993 en 2016/'17 de steun om burgers en bedrijven te dwingen afnam (Dekker en Den Ridder 2017: 72-73). In deze editie van de CV is de vraag naar het dwingen van burgers en bedrijven vervangen door de vraag welke groepen in de ogen van de respondent een bijdrage *kunnen* en *willen* leveren aan het oplossen van het milieuprobleem (zie figuur 3.4).

Over het algemeen heerst er een maakbaarheidsgevoel: gemiddeld worden alle groepen (d.w.z. industrie, overheid, landbouw, het eigen huishouden en andere huishoudens) aan de linkerkant van de schaal geplaatst, wat aangeeft dat men eerder denkt dat zij een sterke bijdrage kunnen leveren dan dat zij geheel niets zouden kunnen doen. Gemiddeld denkt men dat de industrie en de overheid het grootste verschil kunnen maken. Van huishoudens verwacht men dat die minder kunnen bijdragen – maar ook van hen verwacht men dat ze een bijdrage kunnen leveren.

Als vervolgens wordt gevraagd van welke groepen men denkt dat zij ook bereid zijn om daadwerkelijk een bijdrage te leveren, denken Nederlanders dat het eigen huishouden het meest bereid is om iets te doen. De minste bereidheid ziet men bij de groep waarvan men denkt dat diens actie het grootste effect zou hebben: de industrie. Als wordt gevraagd wie men verantwoordelijk acht voor duurzame ontwikkeling, dan zien de meeste Nederlanders een verantwoordelijkheid voor de overheid, het bedrijfsleven én burgers. Op een schaal van 1-10, waarbij 1 staat voor 'helemaal niet verantwoordelijk' en 10 voor 'heel erg verantwoordelijk', scoort de overheid gemiddeld een 8,4; het bedrijfsleven een scoort 8,3 en consumenten scoren een 7,8.

Figuur 3.4

Nederlanders denken dat industrie het grootste verschil kan maken, maar verwachten daar minste bereidheid van

Perceptie van wie een bijdrage kan[a] en wil[b] leveren aan het oplossen van milieuproblemen, personen van 18 jaar en ouder, 2017/'18 (in gemiddelde scores)

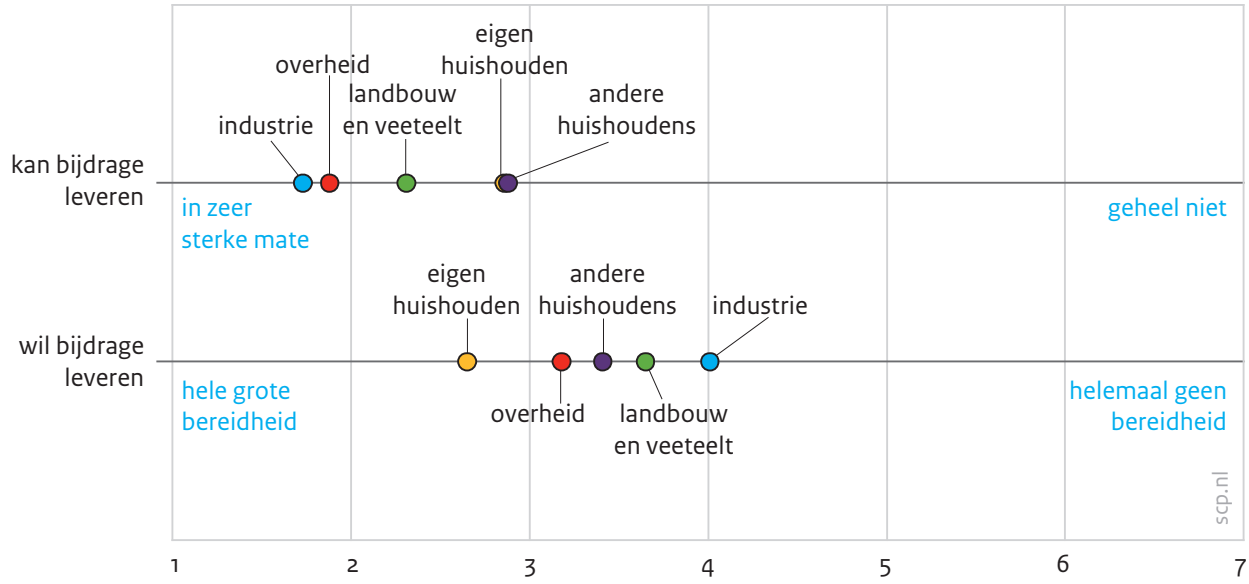

a De vraag is telkens: 'In hoeverre u vindt dat de genoemde personen/instanties volgens u werkelijk een bijdrage kunnen leveren aan de oplossing van het milieuprobleem?'

b De vraag is telkens: 'In hoeverre u vindt dat de genoemde personen/instanties volgens u bereid zijn om een bijdrage te leveren aan de oplossing van het milieuprobleem?'

Bron: SCP/CBS (CV'17/'18)

Immigratie en de multiculturele samenleving: niet negatiever na vluchtelingencrisis

In 2016 is er een piek in de publieke zorg over het vraagstuk van immigratie (zie § 3.4), maar dat lijkt tot op heden in de bevolking als geheel niet te hebben geleid tot grote verschuivingen in opvattingen over immigratie of de multiculturele samenleving. Opvattingen over immigratie en de multiculturele samenleving zijn redelijk stabiel of worden zelfs iets positiever tussen 2008-2018. Ook als we verder teruggaan in de tijd (of naar andere onderzoeken kijken) zien we dat opvattingen niet negatiever worden (Dekker en Den Ridder 2017: 74-75; Heath en Richards 2016; Rooduijn 2017).[13]

De steun voor het soepel afgeven van een verblijfsvergunning voor iemand die in het eigen land bedreigd wordt, is veel groter dan die voor een huwelijksmigrant of economische migrant (zie tabel 3.5). In 2017/'18 wil 87% soepelheid voor een politieke vluchteling, 56% voor een huwelijksmigrant en 45% voor een economische migrant. Die aandelen zijn vergelijkbaar met die in 2016/'17. In vergelijking met 2008/'09 nam de steun voor soepelheid ten aanzien van een huwelijksmigrant toe.[14] Een groot deel van de Nederlanders (58%) vindt niet dat Nederland meer vluchtelingen op zou moeten nemen (tabel 3.6). 15% vindt dat Nederland wel meer vluchtelingen moet opnemen, 27% kiest een neutrale positie of weet het niet.

Hoe kan het dat enerzijds mensen soepel willen zijn bij politieke vluchtelingen, maar anderzijds velen niet willen dat Nederland meer vluchtelingen opneemt? Uit onderzoek waarin wordt doorgepraat over dit onderwerp (zie Mensink en Miltenburg 2018; Den Ridder et al. 2016), blijkt wat de oorzaak zou kunnen zijn. Hoewel sommigen heel uitgesproken opvattingen hebben over vluchtelingen, zijn veel mensen ambivalent. Ze hebben wel begrip voor economische migranten en politieke vluchtelingen, vinden in principe dat er plek moet zijn voor mensen die vluchten voor geweld of bedreigingen, maar ze willen aan de andere kant ook niet te veel vluchtelingen opnemen, vermoeden bij veel migranten toch vooral economische motieven en hopen dat politieke vluchtelingen na verloop van tijd terug gaan naar het land van herkomst. De grote steun voor een soepele omgang met verblijfsvergunningen voor mensen die in het land van herkomst bedreigd worden, moet dus niet zonder meer worden opgevat als een indicatie van een open houding ten aanzien van politieke vluchtelingen.
In 2017/'18 vindt 29% dat er te veel andere nationaliteiten in ons land wonen. Dat aandeel is vergelijkbaar met dat van twee jaar eerder, maar lager dan dat in 2008, toen nog 39% vond dat er te veel nationaliteiten in Nederland zijn (zie tabel 3.5). Over de vraag of Nederland een prettiger land zou zijn zonder migranten is men verdeeld. In de eerste helft van 2019 denkt 37% van wel en 34% van niet. Die aandelen zijn de aflopen tien jaar redelijk stabiel. 45% vindt dat de aanwezigheid van verschillende culturen winst is voor de samenleving, 26% vindt van niet. Ook deze houdingen zijn de afgelopen tien jaar redelijk stabiel.

Tabel 3.5
In vergelijking met 2008 minder mensen negatief over te veel nationaliteiten in Nederland
Instemming met stellingen over immigratie en integratie, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

	2008/ '09	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
vindt u over het algemeen dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in ons land wonen?	39	39	32	36	31	29	**–10**
voorkeur voor soepelheid bij het afgeven van verblijfsvergunningen[b] aan							
iemand die door de politieke situatie in zijn land persoonlijk bedreigd wordt	85	86	85	86	85	87	+2
een zoon van een hier legaal verblijvende buitenlander die zijn toekomstige vrouw naar Nederland wil laten overkomen.	44	44	48	52	53	56	**+13**

Tabel 3.5
(Vervolg)

	2008/ '09	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
iemand die door de economische situatie in zijn land geen of nauwelijks middelen van bestaan heeft	46	43	45	47	45	45	–1

a Verschil 2008/'09-2017/'18 in procentpunten. Vet weergegeven verschilscores geven aan dat het verschil tussen beide metingen significant is bij p < 0,01.
b 'Ik noem u nu een aantal redenen waarom mensen uit andere landen in ons land willen komen wonen of werken. Wilt u aan de hand van deze kaart aangeven in welke mate u vindt dat de Nederlandse overheid al dan niet soepel moet zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan deze mensen uit andere landen?' Vermeld zijn de percentages 'zeer soepel' en 'enigszins soepel' (in plaats van 'niet zo soepel', 'helemaal niet afgeven' en 'weet niet').

Bron: SCP/CBS (CV'08/'09-'17/'18)

Tabel 3.6
Opvattingen over immigranten stabiel
Opvattingen over immigranten, vluchtelingen en de EU, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2019 (in procenten)[a]

		2008/ '09	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2018	2019	Δ[b]
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen	oneens	32	32	34	31	31	35	34	+2
	eens	40	40	37	40	39	36	37	–3
de aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving	oneens	27	28	24	25	27	24	26	–1
	eens	40	41	43	43	42	44	45	**+5**
Nederland moet meer vluchtelingen opnemen dan het nu doet	oneens	.	.	.	56	57	57	58	
	eens	.	.	.	13	13	13	15	

a De percentages 'eens' en 'oneens' tellen samen met 'neutraal / ik weet het niet' op tot 100%. De stellingen zijn niet altijd in alle kwartalen voorgelegd.
b Verschil 2008/'09-2019 in procentpunten. Vet weergegeven verschilscores geven aan dat het verschil tussen beide metingen significant is bij p < 0,01.

Bron: SCP (COB'08/1-'19/2)

In 2018 positiever over de EU dan in 2012-2016

De hoogte van de steun voor het EU-lidmaatschap verschilt iets per onderzoek en gebruikte vraag (zie tabellen 3.7 en 3.8; zie ook Dekker en Den Ridder 2019b: 34), maar de groep voorstanders van het lidmaatschap is in alle gevallen groter dan de groep tegenstanders. Tegenstanders van het lidmaatschap wijzen op de hoge kosten ervan en het verlies van nationale zeggenschap. Dit laatste punt wordt overigens breder gedeeld: 48% vindt dat Nederland te veel macht heeft overgedragen aan de EU, 20% vindt van niet. Mensen die het lidmaatschap van de EU steunen, doen dit vooral uit economische motieven: zij denken dat Nederland als klein handelsland baat heeft bij het lidmaatschap. Veel Nederlanders zien de EU als een noodzakelijk kwaad: men is voorstander van het lidmaatschap, maar heeft verder geen heel warme of positieve gevoelens voor of oordelen over de EU of de manier waarop de EU functioneert (Dekker en Den Ridder 2019b: 36-39). Het vertrouwen in de EU ligt lager dan het vertrouwen in nationale politieke instituties, en de tevredenheid met het functioneren van de Europese democratie is laag (Dekker en Den Ridder 2019b: 25).

Opvattingen over de EU zijn in 2018 en begin 2019 iets positiever dan in de periode 2012-2016. Toen lag de steun voor de EU lager, onder andere als gevolg van de economische crisis en de vluchtelingencrisis (vgl. Harteveld et al. 2018). Dat de opvattingen over de EU weer wat positiever zijn, heeft vermoedelijk te maken met het feit dat de stemming over samenleving en politiek ook in het algemeen wat positiever is (Dekker en Den Ridder 2019b: 25).

Tabel 3.7
In 2018 iets positiever over de EU dan in de jaren ervoor
Opvattingen over het EU-lidmaatschap, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)[a]

	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15	2016/'17	2017/'18	Δ[b]
vindt in het algemeen gesproken het EU-lidmaatschap van Nederland een							
goede zaak	65	62	57	56	58	66	+1
slechte zaak	8	11	15	18	14	10	–1

a De percentages 'goede zaak' en 'slechte zaak' tellen samen met 'neutraal / ik weet het niet' op tot 100%.
b Verschil 2008/'09-2017/'18 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (CV'08/'09-'17/'18)

Tabel 3.8
In 2018/'19 iets positiever over de EU
Opvattingen over immigranten, vluchtelingen en de EU, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2019 (in procenten)[a]

		2008/ '09	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2018	2019	Δ[b]
het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak	oneens	16	18	23	25	23	18	19	+3
	eens	47	47	44	41	43	50	53	+6
de politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan Europa.	oneens	.	.	18	16	14	18	20	
	eens	.	.	50	56	55	48	48	

a De percentages 'eens' en 'oneens' tellen samen met 'neutraal / ik weet het niet' op tot 100%. De stellingen zijn niet altijd in alle kwartalen voorgelegd.
b Verschil 2008/'09-2019 in procentpunten.

Bron: SCP (COB'08/1-'19/2)

3.6 Opvattingen over Nederland, de economie en het eigen leven

In deze paragraaf nemen we enkele algemene waarderingen van de ontwikkelingen in ons land onder de loep en bekijken we hoe die samenhangen met de feitelijke situatie in het land en met de eigen leefsituatie en waardering daarvan.

Nederland in Europa en in de tijd

Wat het eerste betreft gaan we uit van de misère-index in hoofdstuk 2 (§ 2.3, figuur 2.13-2.14) en keren die om in positieve richting met de simpele formule: voorspoed = 100 – misère. In figuur 3.5 zetten we de Europese meting van voorspoed in de 28 landen van de Europese Unie af tegen de mate waarin de bevolking van deze landen het per saldo de goede kant op vindt gaan met het land.

Figuur 3.5

Positieve stemming in Nederland in overstemming met feitelijke voorspoed

Feitelijke voorspoed en netto-optimisme in Nederland en de andere EU-lidstaten, personen van 15 jaar en ouder, 2018 (in nationale scores)[a]

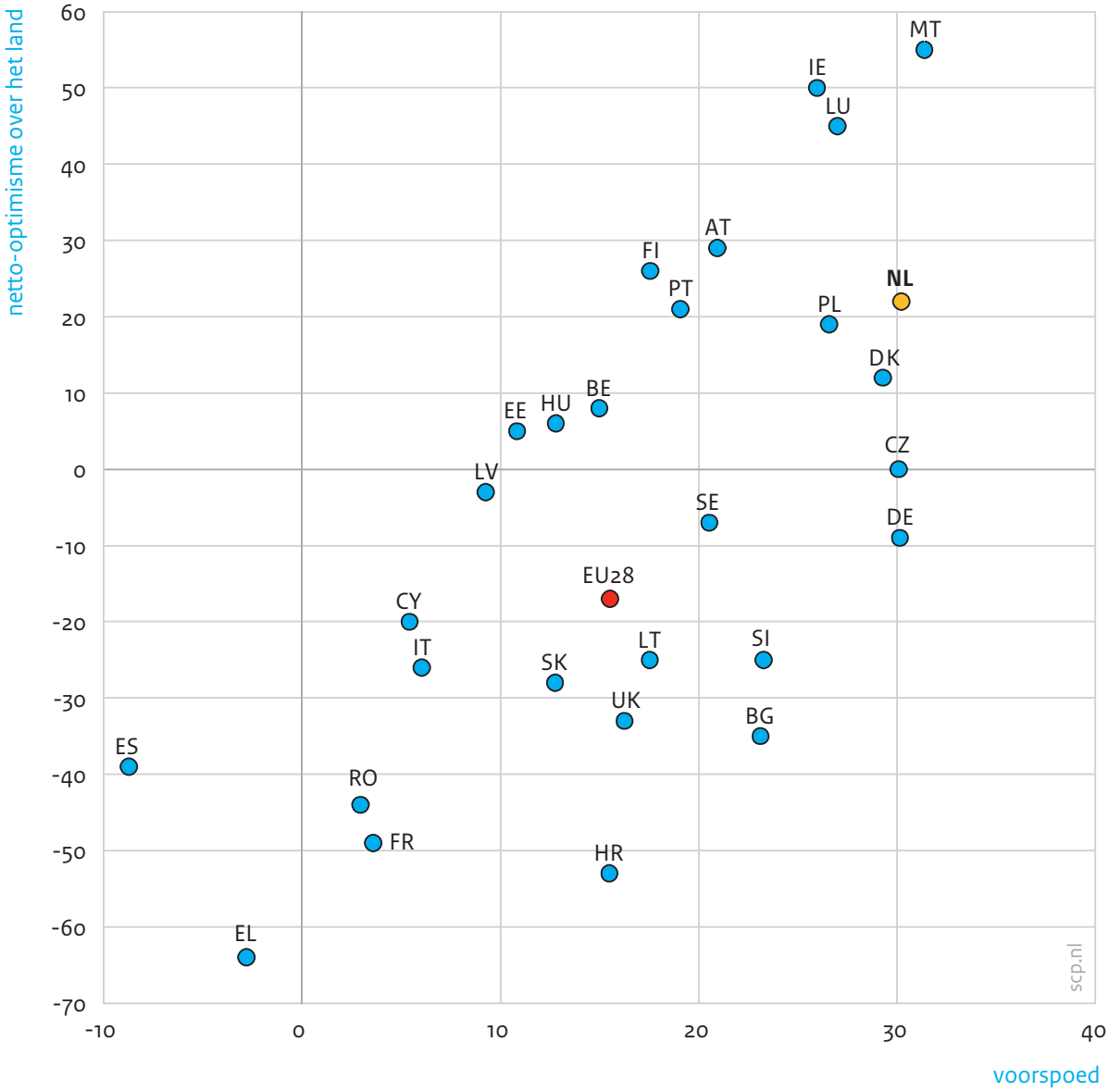

a Voorspoed = 100 – EU-misèrescore (zie hoofdstuk 2); netto-optimisme over het land is het saldo van het percentage van de bevolking van 15 jaar en ouder dat het al met al de goede kant op vindt gaan met het land min het percentage dat het de verkeerde kant op vindt gaan.
De gebruikte landcodes worden verklaard in bijlage A.

Bron: EC (EB 90.3 (november 2018)); hoofdstuk 2 van deze SSN

Nederland bevindt zich in de hoek rechtsboven; dit zijn de landen waar grote feitelijke voorspoed gepaard gaat met groot maatschappelijk optimisme. Alleen in Malta is de voorspoed nog iets groter dan in Nederland en in Ierland, Luxemburg, Oostenrijk (AT) en Finland is de bevolking positiever gestemd over hoe het met het land gaat. In de tegenovergestelde hoek zitten Spanje (ES) en Griekenland (EL) en iets minder extreem Frankrijk,

Roemenië, Cyprus en Italië met een combinatie van geringe voorspoed en maatschappelijk pessimisme.[15] In Slovenië en Bulgarije is de voorspoed relatief groot, maar het maatschappelijk optimisme relatief laag.

Figuur 3.6 toont voor de periode 2008-2018 de ontwikkeling in de feitelijke voorspoed in combinatie met de ontwikkelingen in tevredenheid met de eigen financiële situatie, de Nederlandse economie en samenleving, en de Haagse politiek (de percentages mensen die daarvoor een voldoende als rapportcijfer geven) en het maatschappelijk netto-optimisme (het saldo van mensen die het de goede kant en die het de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland).

Figuur 3.6

Ontwikkeling van economische tevredenheid en maatschappelijk optimisme overeenkomstig feitelijke voorspoed

Jaarcijfers voor voorspoed,[a] tevredenheid,[b] en maatschappelijk netto-optimisme, 2008-2018 (in procentpunten)[c]

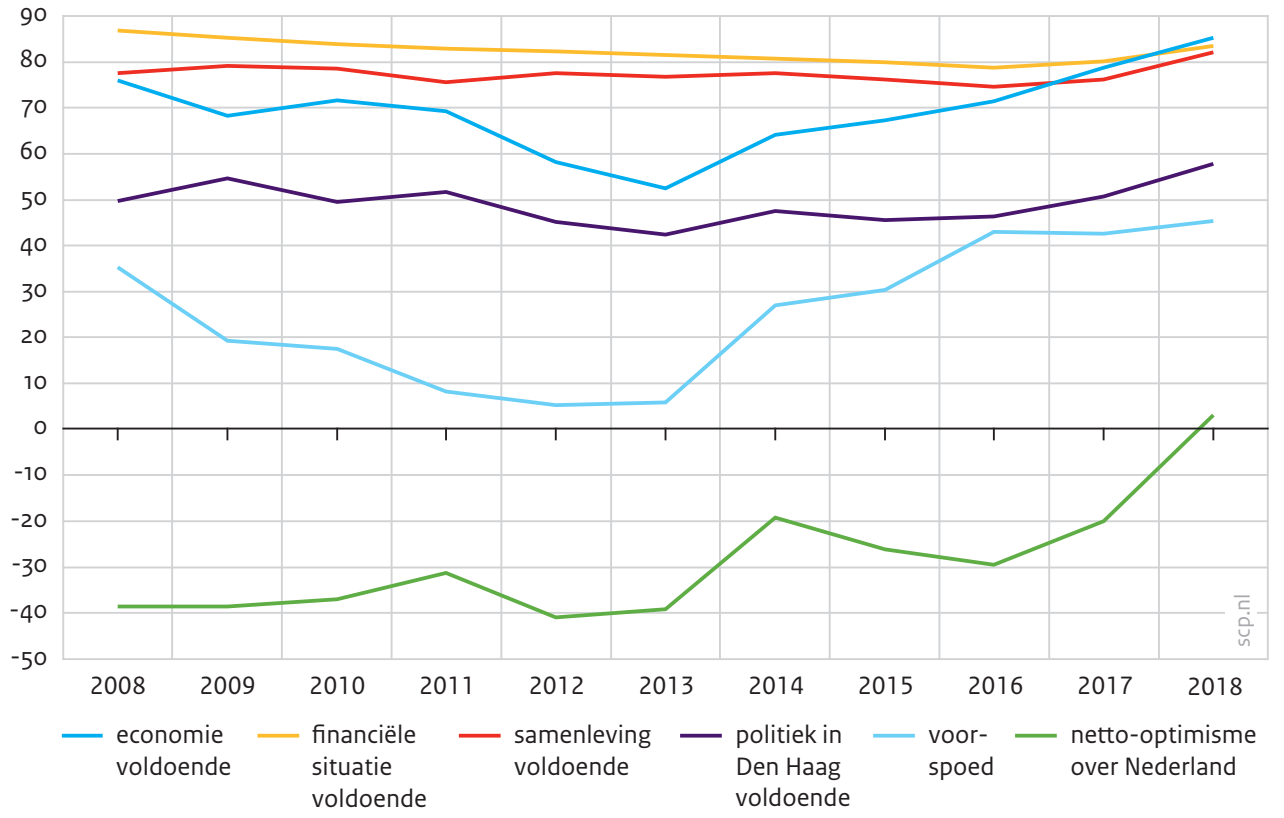

a In scores.

b In voldoendes in procentpunten.

c Voorspoed = 100 – NL-misèrescore (zie hoofdstuk 2). Zie Den Ridder et al. 2019 voor de overige, aan het COB ontleende indicatoren.

Bron: SCP (COB'08/1-'18/4); hoofdstuk 2 van deze SSN

De ontwikkelingen in tevredenheid met de economie en het optimisme over Nederland volgen ruwweg de ontwikkelingen in feitelijke voorspoed; de andere ontwikkelingen in de publieke opinie staan daar los van.[16]

Waardering van politiek en samenleving afhankelijk van leefomstandigheden

Voor Nederland als geheel zien we dus een samenhang tussen de feitelijke voorspoed en de publieke opinie over ontwikkelingen van de economie en van het land. Maar hoe zit het op individueel niveau binnen Nederland? Daarvoor kan de vraag worden gesteld of mensen die er objectief beter aan toe zijn en die meer voorspoed ervaren, ook positiever gestemd zijn over hun leven, gelukkiger zijn enzovoort. Die vraag wordt elders in dit rapport opgeworpen (zie hoofdstuk 12). In dit hoofdstuk richten we ons op een andere vraag, namelijk in hoeverre de verschillende houdingen van mensen tegenover samenleving en politiek gerelateerd zijn aan hun leefsituatie, hun evaluatie daarvan en hun persoonlijke perspectieven. We kijken in tabellen 3.9 en 3.10 naar de samenhang van vier waarderingen van de samenleving en de politiek met een aantal kenmerken van individuen.

Tabel 3.9

Grote opleidingsverschillen in waardering van politici, maar niet van de samenleving

Waardering van samenleving en politici, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken,[a] 2017/'18 (in scores en afwijkingen)[b]

	waardering samenleving		waardering politici	
	scores[c]	afwijkingen[d]	scores[e]	afwijkingen[d]
allen (100%)[f] / score referentiecategorie[g]	65	55	48	28
man (50%) (ref.)	65		51	
vrouw (50%)	64	0	46	–3
18-34 jaar (27%)	64	+1	57	+8***
35-64 jaar (52%) (ref.)	65		48	
≥ 65 jaar (22%)	66	+2**	38	–3
lager opgeleid (24%)	63	–1	28	–10***
middelbaar opgeleid (40%) (ref.)	64		44	
hoger opgeleid (35%)	67	+1*	67	+18***
laag inkomen (25%)	62	–1	37	–5**
middeninkomen (57%) (ref.)	65		48	
hoog inkomen (18%)	67	+1	65	+8***
is niet tevreden met het huishoudensinkomen (18%) (ref.)	60		35	
is daarmee wel tevreden (82%)	66	+3***	51	+5*

Tabel 3.9
(Vervolg)

	waardering samenleving scores[c]	waardering samenleving afwijkingen[d]	waardering politici scores[e]	waardering politici afwijkingen[d]
ziet geen kansen om in het leven vooruit te komen (15%) (ref.)	63		29	
ziet daartoe wel kansen (85%)	65	+1	52	+10***
geeft een 1-7 voor de eigen maatschappelijke positie (42%) (ref.)	61		40	
geeft daarvoor een 8-10 als rapportcijfer (58%)	68	+5***	54	+6***
geeft een 1-7 voor de eigen woonomgeving (33%) (ref.)	61		46	
geeft daarvoor een 8-10 als rapportcijfer (67%)	67	+4***	49	+1
verklaarde variantie		11%		19%

a Hun aandeel in de bevolking is tussen haken aangegeven in procentpunten.
b In scores van losse categorieën en afwijkingen van een samengestelde referentiecategorie.
c Tot 0-100 getransformeerde rapportcijfers, gegeven in antwoord op de vraag 'Hoe tevreden bent u met de Nederlandse samenleving?
d Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten: afwijkingen van de referentiecategorie. Significantie: * $p < 0{,}05$; ** $p < 0{,}01$ en *** $p < 0{,}001$ (tweezijdig).
e Schaal (KR-20 = 0,74) van 0 (met alle drie eens) – 100 (met alle drie oneens) met 'Mensen als ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet', 'Ik denk niet dat kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken' en 'Kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen, in plaats van op het algemeen belang.'
f Selectie van 2130 uit 2386 respondenten van wie alle kenmerken bekend zijn.
g De referentiecategorie is een combinatie van alle met 'ref.' aangeduide categorieën: een man tussen de 35 en 64 jaar, middelbaar opgeleid, enz.

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'17/'18)

In tabel 3.9 blijken de gemiddelde cijfers voor tevredenheid met de Nederlands samenleving maar weinig te verschillen tussen categorieën die verschillen in welstand of in tevredenheid met hun situatie. Op een schaal van 0-100 scoort de samenleving bij voorbeeld 62 bij de 25% met laagste inkomens en 67 bij de 18% met de hoogste inkomens. Voor alle kenmerken is de laagste score 60 en de hoogste 68. Combineert men alle acht in de tabel genoemde kenmerken, dan kan men daarmee slechts 11% van de variantie in waardering van de Nederlandse samenleving verklaren. Bij de waardering van (de responsiviteit van) politici zien we grotere verschillen: op een schaal van 0-100 is de laagste score 28 en de hoogste 65 onder respectievelijk lager- en hogeropgeleiden. Deze acht kenmerken samen verklaren 19% van de variantie in waarderingen.

In tabel 3.10 staan andere waarderingen van de samenleving (vertrouwen in instituties) en van de politiek (een combinatie van tevredenheid met en vertrouwen in de Haagse politiek) en ook verschillen de kenmerken van de leefsituatie en persoonlijke ervaringen. Hier zijn de verschillen in waardering van de politiek groter dan de verschillen in waardering van de samenleving. Voor beide waarderingen zien we het grootste verschil tussen mensen die zich in het algemeen wel en niet eerlijk behandeld voelen.

Tabel 3.10

Positiever over maatschappelijke instituties en Haagse politiek als je je eerlijk behandeld voelt

Maatschappelijk vertrouwen en waardering van de Haagse politiek, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken,[a] 2018/'19 (scores en afwijkingen)[b]

	institutioneel vertrouwen		waardering Haagse politiek	
	scores[c]	afwijkingen[d]	scores[e]	afwijkingen[d]
allen (100%)[f] / score referentiecategorie[g]	54	43	48	30
man (49%) (ref.)	55		47	
vrouw (51%)	54	0	48	+2***
18-34 jaar (26%)	55	+1	52	+4***
35-64 jaar (52%) (ref.)	54		46	
≥ 65 jaar (22%)	55	+2**	47	+2**
lager opgeleid (29%)	51	–2**	40	–5***
middelbaar opgeleid (34%) (ref.)	53		46	
hoger opgeleid (37%)	58	+3***	54	+5***
is niet (zeer) gelukkig (25%) (ref.)	48	r	38	
is dat wel (75%)	56	+4***	51	+5***
geeft een 1-7 voor de eigen financiële positie (57%) (ref.)	51		43	
geeft daarvoor een 8-10 als rapportcijfer (43%)	58	+4***	54	+6***
heeft niet het gevoel eerlijk te worden behandeld[h] (29%) (ref.)	47		37	
heeft dat gevoel wel (71%)	57	+5***	52	+9***

Tabel 3.10
(Vervolg)

	institutioneel vertrouwen scores[c]	institutioneel vertrouwen afwijkingen[d]	waardering Haagse politiek scores[e]	waardering Haagse politiek afwijkingen[d]
is onzeker over grip op de eigen toekomst[i] (56%) (ref.)	51		43	
heeft het gevoel wel grip te hebben (44%)	58	+2**	54	+4***
verklaarde variantie		15%		21%

a Hun aandeel in de bevolking is tussen haken aangegeven in procentpunten.
b In scores van losse categorieën en afwijkingen van een samengestelde referentiecategorie.
c Schaal (Cronbachs alfa = 0,82) van 0 (voor alle een 1) tot 100 (voor alle drie een 10) met rapportcijfers voor vertrouwen in kranten, tv, grote ondernemingen, vakbonden en rechtspraak.
d Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten: afwijkingen van de score van de referentiecategorie. Significantie: * p < 0,05, ** p < 0,01 en *** p < 0,001 (tweezijdig).
e Schaal (Cronbachs alfa = 0,95) van 0 (voor alle een 1) tot 100 (voor alle drie een 10) met rapportcijfers voor tevredenheid met politiek in Den Haag en voor vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering.
f Selectie van 4793 uit 4865 respondenten van wie alle kenmerken bekend zijn.
g De referentiecategorie is een combinatie van alle met 'ref.' aangeduide categorieën: een man tussen 35 en 64, middelbaar opgeleid, enz.
h 'In het algemeen word ik eerlijk behandeld': afwijzing en neutraal versus instemming
i 'Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst': instemming en neutraal versus afwijzing.

Bron: SCP (COB'18/3-'19/2)

Al met al zijn volgens een waaier aan indicatoren persoonlijke voorspoed en welzijn van invloed op hoe men aankijkt tegen de samenleving en de politiek. Voor de waardering van de politiek zijn de relaties sterker dan voor de waardering van de samenleving. Mogelijk wordt de politiek min of meer afgerekend op het eigen welbevinden of, zoals Esaiasson et al. (2019: 1) op basis van Europees onderzoek suggereren: 'Citizens act as if they have signed a happiness contract with "those in power".' Sterk zijn de relaties echter niet; uit ander onderzoek weten we dat burgers in hun oordelen over de politiek veel meer afgaan op wat ze in de samenleving en economisch zien gebeuren dan op hoe het met hen persoonlijk en in hun directe omgeving gaat. Zo is vaak aangetoond dat tevredenheid met de economie belangrijker is voor politiek vertrouwen en steun aan regeringspartijen dan tevredenheid met de eigen financiële situatie.[17]

3.7 Tot slot

Voor een eindoordeel over de stemming in Nederland in 2018 / begin 2019 in vergelijking met de jaren 2008-2017 is op basis van dit hoofdstuk zowel een positieve als een negatieve conclusie mogelijk. Wie het positief wil benaderen, kan zeggen dat de stemming in 2018 en begin 2019 relatief goed is. De tevredenheid met de economie is hoog, net als het vertrouwen in democratie en politiek. Meer mensen vinden het de goede kant op gaan met

het land en mensen zijn minder negatief over omgangsvormen. In de eerste helft van 2019 is de stemming weer wat minder, maar nog steeds positiever dan in de afgelopen tien jaar. Zoals altijd is de stemming in Nederland beter dan in de meeste andere EU-landen.
De algehele stemming is in 2018, kortom, lang niet slecht, maar niet alle ontwikkelingen gaan de goede kant op. Dat wil zeggen: voor wie het ideaalbeeld hanteert van een land waarin een grote groep het de goede kant op vindt gaan en enige mate van vertrouwen heeft in politiek en bestuur. Een relatief goede stemming betekent immers niet dat het louter positiviteit is wat de klok slaat. Het politiek vertrouwen blijft laag – zeker in vergelijking met dat in andere instituties –, het politiek cynisme is groot en stabiel in de tijd, en een aanzienlijk deel van de mensen vindt dat Nederland zich in de verkeerde richting ontwikkelt. Er zijn zorgen over het samenleven, over immigratie en integratie, over de kosten van de gezondheidszorg en over de kwaliteit van de ouderenzorg. En steeds vaker ook over klimaat en milieu. In 2019 is er ten opzichte van 2012 een toename in het conflictdenken. Meer mensen schamen zich om Nederlander te zijn.

De publieke opinie over hoe het met het land en de politiek gaat, hangt samen met de feitelijke voorspoed. Hoe individuele Nederlanders het in de samenleving en politiek vinden gaan, staat niet los van hoe het hun persoonlijk vergaat en hoe ze hun maatschappelijke positie zien. Die samenhang is echter niet sterk. Mensen beoordelen de politiek minder op basis van haar bijdrage aan de eigen welvaart en het persoonlijk welbevinden dan op basis van opvattingen over hoe het gaat met de economie en over maatschappelijke kwesties. De vraag hoe *opvattingen* over maatschappelijke kwesties samenhangen met iemands feitelijke situatie, bespraken we niet in dit hoofdstuk. In eerder onderzoek is echter vaker een relatie gevonden tussen opvattingen over maatschappelijke vraagstukken en iemands maatschappelijke positie. Opleidingsniveau speelt een rol bij alle drie de hier behandelde kwesties: hogeropgeleiden vinden klimaat vaker een probleem en zijn positiever over de multiculturele samenleving en over de EU (o.a. Bovens en Wille 2014; Dekker en Den Ridder 2019b; Hakhverdian en Schakel 2017; Hakhverdian et al. 2013). Maar ook dat is niet het hele verhaal. Uit onderzoek naar opvattingen over immigranten blijkt bijvoorbeeld dat negatieve opvattingen over immigranten eerder voortkomen uit zorgen over de culturele impact van migranten op het land als geheel dan uit persoonlijke economische omstandigheden (Hainmueller en Hopkins 2014). Een focus op de relatie tussen iemands positie en zijn opvattingen (of oordelen) suggereert dat als iemands positie verandert, zijn opvattingen zullen mee veranderen. Die mogelijkheid bestaat. Maar iemand kan ook een bepaalde mening hebben over klimaat, de EU of immigratie uit een bepaalde overtuiging – en die mening kan in theorie los staan van iemands feitelijke situatie.

Noten

1 Zie www.scp.nl/Onderzoek/Bronnen/Beknopte_onderzoeksbeschrijvingen/Culturele_veranderingen_in_Nederland_CV. In CV'10/'11 is de vragenlijst van het onderzoek herzien, waardoor sommige vraagformuleringen licht zijn gewijzigd. Waar dit vertekeningen opleverde, is daarvoor in de tabellen gecorrigeerd.

2 Zie www.scp.nl/Onderzoek/Bronnen/Beknopte_onderzoeksbeschrijvingen/Continu_onderzoek_burgerperspectieven_COB.

3 Zie http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/publicopinion/index.cfm. Op de data van de Eurobarometer is wel kritiek mogelijk (en dan vooral op de vragen die over de EU zelf worden gesteld, zie bv. Bethlehem en Van Holsteyn 2017; Dekker en Den Ridder 2019b: 12), maar wij zijn van mening dat de data, in samenhang met andere databronnen, wel te gebruiken zijn voor vergelijkingen door de tijd en de langere termijn.

4 'Hieronder staan steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs weleens in strijd met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u de tegenstelling is tussen deze twee groepen?'

5 'Hieronder staan steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs weleens in conflict met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u in ons land het conflict tussen deze twee groepen is?'

6 Zie verder Dekker en Den Ridder (2019a: 34-35). Er is gevraagd naar tegenstellingen en conflicten tussen 'arme en rijke mensen', 'lageropgeleiden en hogeropgeleiden', 'allochtonen en autochtonen', 'werklozen en mensen die werk hebben', 'jongeren en ouderen', 'werkgevers en werknemers', 'de arbeidsklasse en de middenklasse' en 'vrouwen en mannen'.

7 Wat in de tweejaarlijkse cijfers in tabel 3.2 onzichtbaar blijft, is dat er met name bij het vertrouwen in politieke instituties de nodige schommelingen zijn. In het kwartaalonderzoek van het COB is dat wel zichtbaar, zie o.a. Den Ridder et al. (2019).

8 Denk bijvoorbeeld aan onderzoek van onderzoeksbureaus als I&O Research en Motivaction. In de ESS'16 is een module opgenomen over klimaat (zie www.europeansocialsurvey.org/docs/findings/ESS8_toplines_issue_9_climatechange.pdf).

9 In Culturele veranderingen werd er slechts sporadisch naar gevraagd; het Nationaal kiezersonderzoek (NKO) bevatte alleen een vraag over kernenergie. Het inmiddels opgeheven onderzoeksbureau NCDO/Kaleidos vroeg de afgelopen tien jaar wel regelmatig naar klimaatopvattingen en duurzaamheidsdoelen, zie o.a. Boonstoppel (2017).

10 Dat zijn in principe drie verschillende dingen en het maakt dan ook uit welke termen worden gebruikt (zie volgende noot). Het woord 'milieu' levert iets minder weerstand op dan het woord 'duurzaamheid'.

11 Als het woord 'milieu' wordt gebruikt, is 68% het daarmee oneens; wordt het woord 'duurzaamheid' gebruikt dan is dat 60%.

12 Zie www.europeansocialsurvey.org/docs/findings/ESS8_toplines_issue_9_climatechange.pdf.

13 Overigens zagen we in de vorige SSN wel dat Nederlanders in 2016/'17 vaker vonden dat de West-Europese leefwijze en die van moslims onverenigbaar zijn dan in 2008/'09 (Dekker en Den Ridder 2017: 76). Hierover zijn geen recentere data verzameld; daarom hebben we deze vragen niet opgenomen in deze editie.

14 Dat de steun voor migranten afhangt van het soort migrant, blijkt ook uit een internationale studie. Er is meer steun voor asielzoekers van wie men denkt dat ze gemakkelijk werk kunnen vinden, van wie men het vluchtverhaal geloofwaardig en consistent vindt en die christelijk in plaats van moslim zijn (Bansak et al. 2016).

15 De correlatie tussen de 28 nationale scores voor voorspoed en voor maatschappelijk optimisme bedraagt 0,66 ($p < 0{,}001$), de correlatie tussen voorspoed en het economisch optimisme (weergegeven in figuur 3.2) is met 0,29 een stuk minder en niet significant (n.s.).

16 Voor de elf jaarmetingen bedraagt de correlatie van voorspoed met economische tevredenheid 0,80 ($p < 0{,}01$), met netto-optimisme 0,67 ($p = 0{,}03$), met tevredenheid met de samenleving 0,13 (n.s.), met tevredenheid met de Haagse politiek 0,39 (n.s.) en met tevredenheid met de eigen financiën –0,19 (n.s.).

17 Zie o.a. Hansford en Gomez (2015), Kiewiet en Lewis-Beck (2012), en voor Nederland Dekker en Gesthuizen (2015) en Den Ridder et al. (2019: 24-25).

Literatuur

Aarts, K. en J. Thomassen (2008). Dutch voters and the changing party space 1989-2006. In: *Acta Politica,* jg. 43, nr. 2, p. 203-234.

Bansak, K., J. Hainmueller en D. Hangartner (2016). How economic, humanitarian, and religious concerns shape European attitudes toward asylum seekers. In: *Science*, jg. 354, nr. 6309, p. 217-222.

Bethlehem, J. en J. van Holsteyn (2017). Ecobar? Onderzoekstechnische haken en ogen van de Eurobarometer. In: A.E. Bronner. E. Brüggen, P. Dekker, E. de Leeuw et al. (red.), *Ontwikkelingen in het marktonderzoek. Jaarboek 2017* (p. 111-128). Haarlem: Spaarenhout (MOA-jaarboek 42).

Boonstoppel, E. (2017). *Nederlanders & duurzaam regeerakkoord*. Amsterdam: Kaleidos Research. Geraadpleegd op 13 juni 2019 via: http://kaleidosresearch.nl/publication/.

Bovens, M. en A. Wille (2014). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie.* Amsterdam: Prometheus.

CBS (2019). *Consumentenvertrouwen voor het eerst in 4 jaar negatief*. Geraadpleegd op 16 mei 2019 via https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/08/consumentenvertrouwen-voor-het-eerst-in-4-jaar-negatief.

Dekker, P. en M. Gesthuizen (2015). Politiek vertrouwen in crisistijd. Nationale ontwikkelingen en economische effecten. In: J. Boelhouwer, G. Kraaykamp en I. Stoop (red.), *Nederland in Europees perspectief. Tevredenheid, vertrouwen en opinies* (p. 73-92). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. en J. den Ridder (2017). De publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017* (p. 57-86) Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. en J. den Ridder (2019a). *Burgerperspectieven 2019|1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. en J. den Ridder (2019b). *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie? Een verkenning met enquêtes, een onlinedialoog en focusgroepen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker. P., L. van der Ham en A. Wennekers (2018a). *Burgerperspectieven 2018|1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en P. van Echteld (2018b). *Burgerperspectieven 2018|4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Esaiasson, P., S. Dahlberg en A. Kokkonen (2019). In pursuit of happiness. Life satisfaction drives political support. In: *European Journal of Political Research* (https://doi.org/10.1111/1475-6765.12335).

Hainmueller, J., en D.J. Hopkins (2014). Public attitudes toward immigration. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 17, p. 225-249.

Hakhverdian, A. en W. Schakel (2017). *Nepparlement*? Amsterdam: Amsterdam University Press.

Hakhverdian, A., E. van Elsas, W. van der Brug en T. Kuhn (2013). Euroscepticism and education. In: *European Union Politics*, jg. 14, nr. 4, p. 522-541.

Hansford, T.G. en B.T. Gomez (2015). Reevaluating the sociotropic economic voting hypothesis. In: *Electoral Studies,* jg. 39, p. 15-25.

Harteveld, E., J. Schaper, S.L. de Lange en W. Van Der Brug (2018). Blaming Brussels? The impact of (news about) the refugee crisis on attitudes towards the EU and national politics. In: *Journal of Common Market Studies*, jg. 56, nr. 1, p. 157-177.

Heath, A. en L. Richards (2016). *Attitudes towards immigration and their antecedents. Topline results from round 7 of the European Social Survey.* Geraadpleegd op 13 juni 2019 via http://www.europeansocialsurvey.org/docs/findings/ESS7_toplines_issue_7_immigration.pdf.

Kiewiet, D.R. en M.S. Lewis-Beck (2012). No man is an island. Self-interest, public interest, and sociotropic voting. In: *Critical Review*, jg. 23, p. 303-319.

Mensink, W. en E. van Miltenburg (2018). Eerder ambivalentie dan polarisatie over het vluchtelingenvraagstuk. In: J. Dagevos, A. Odé, P. Beckers en K. de Vries (red.), *Nieuwe wegen voor vluchtelingen in Nederland. Over opvang, integratie en beleid* (p. 189-212). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Ridder, J. den, W. Mensink, P. Dekker en E. Schrijven (2016). *Burgerperspectieven 2016|2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Ridder, J. den, P. van Houwelingen, S. Kooiker en P. Dekker (2019). *Burgerperspectieven 2019|2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Rooduijn, M. (2017). *Ruk naar rechts?* Geraadpleegd op 13 juni 2019 via http://stukroodvlees.nl/ruk-naar-rechts/.

Spruyt, B. (2014). Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (p. 79-100). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Steenvoorden, E. (2016). *Societal pessimism. A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Onderwijs

4 Onderwijs

Ralf Maslowski en Ria Vogels

- De stijging van het opleidingsniveau onder de Nederlandse bevolking zet verder door.
- Het opleidingsniveau van vrouwen van 25-64 jaar ligt, na een inhaalslag van een groot aantal jaren, nu op hetzelfde niveau als dat van mannen. Jonge vrouwen hebben al een geruim aantal jaren een gemiddeld hoger opleidingsniveau dan jonge mannen.
- Ook bij de bevolking met een migratieachtergrond stijgt het opleidingsniveau, al zitten tweedegeneratie-migrantenkinderen vaker in lagere onderwijstypen.
- Overal in Europa stijgt het opleidingsniveau van jongvolwassenen; Nederland doet het beter dan het EU-gemiddelde.
- Leerlingen volgen steeds vaker een hogere opleiding in het voortgezet onderwijs. Vooral de basisberoepsgerichte leerweg van het vmbo heeft te kampen met een sterke terugloop van leerlingenaantallen.
- Het aantal jongeren tot 23 jaar dat zonder startkwalificatie het onderwijs verlaat, is de afgelopen tien jaar sterk gedaald, maar stijgt nu weer. Het aandeel is relatief het hoogst onder jongeren met een migratieachtergrond.
- De ervaren schooldruk neemt toe, vooral onder leerlingen in het vwo. Leerlingen die meer schooldruk ervaren, ervaren ook meer psychosomatische klachten.

4.1 Meer maatwerk in het onderwijs

Het onderwijs dient toegesneden te zijn op het ontwikkelen van de talenten van leerlingen en studenten. In de afgelopen jaren heeft het beleid ingezet op het bevorderen van excellentie. Het kabinet-Rutte III zet dit voort. In het regeerakkoord *Vertrouwen in de toekomst* worden middelen vrijgemaakt om het onderwijs aan hoogbegaafden verder te intensiveren (kabinet-Rutte III 2017). Daarnaast ligt in het regeerakkoord, meer dan in voorgaande jaren, de nadruk op kansengelijkheid. Kinderen dienen een goede start te krijgen in het onderwijs. Hiertoe wordt onder meer de voor- en vroegschoolse educatie geïntensiveerd. Zo zijn gemeenten vanaf 2020 verplicht om 16 uur per week aan voorschoolse educatie aan te bieden. Om kansenongelijkheid tegen te gaan wordt daarnaast de vorming van brede brugklassen in het voortgezet onderwijs gestimuleerd en worden experimenten rond de overgang van basis- naar voorgezet onderwijs ondersteund.

Ruimte voor maatwerk en flexibiliteit

De voornemens van het kabinet passen in de trend dat onderwijsinstellingen steeds meer moeten aansluiten bij de individuele behoeften van leerlingen en studenten (Van Casteren et al. 2017a, 2017b). In het voortgezet onderwijs heeft dit gestalte gekregen in de Wet op de onderwijstijd (Staatsblad 2015). Die houdt in dat met ingang van het schooljaar 2016/'17 scholen alle leerlingen in de gelegenheid moeten stellen om een vmbo-, havo- of vwo-

programma te volgen met minimaal het aantal in de wet vastgelegde aantal uren. Voor individuele leerlingen kunnen zij hier echter van afwijken wanneer dit wenselijk is vanuit het oogpunt van excellentie, achterstanden of andere onderwijskundige redenen die om maatwerk vragen. Leerlingen kunnen een extra vak volgen, een vak op een hoger niveau volgen of versneld examen doen in een of meer vakken. In scholen waar een versneld of verrijkt vwo wordt aangeboden, bestaat de mogelijkheid voor leerlingen om hun opleiding in vijf jaar af te sluiten. Verder kunnen scholen hun leerlingen, naast het diploma en de cijferlijst, een plusdocument meegeven. Hierop zijn bijvoorbeeld succesvol afgeronde talentprogramma's, stages of specifieke vaardigheden van de leerling benoemd (vo-Raad 2019a, 2019b).
Deze mogelijkheden tot maatwerk beperken zich niet tot het voortgezet onderwijs. Onder het kabinet-Rutte II zijn in zowel het mbo als het hoger onderwijs mogelijkheden geboden om gefaseerd deel te nemen aan afzonderlijke opleidingsonderdelen (TK 2016/2017).
Zo kunnen in het mbo werkenden en werkzoekenden arbeidsmarktrelevante delen van opleidingen volgen, die worden afgesloten met een certificaat. De verstrekte certificaten worden opgenomen in een diplomaregister, waarmee voor werkgevers inzichtelijk wordt gemaakt welke competenties de deelnemers hebben verworven. In het hbo zijn in 2016 in de sectoren techniek en ICT experimenten met vraagfinanciering gestart, die in 2017 zijn uitgebreid naar de sector zorg en welzijn. Werkenden betalen hierin niet langer collegegeld per studiejaar, maar per module en ontvangen daarbij een tegemoetkoming van de overheid in de vorm van een voucher. De pilots flexibilisering en de experimenten in het hbo beogen daarnaast ook meer ruimte te bieden aan studenten wat betreft studietempo, werkvormen en de volgorde waarin bepaalde onderdelen worden gevolgd.

Ongewenste gevolgen van maatwerk

Maar er zijn ook tegengeluiden. Maatwerk en differentiatie in het onderwijs zijn weliswaar nodig en wenselijk, maar het zou niet mogen doorslaan naar een volledig op het individu gerichte aanpak. De Onderwijsraad benadrukt dat het onderwijs naast het individuele belang van de leerling of student, ook een maatschappelijk en publiek belang behartigt (Onderwijsraad 2017). Scholen zijn er ook om leerlingen te leren om zich tot de ander te verhouden, te leren samenwerken, en om rekening met elkaar te leren houden. Dit stelt volgens de raad grenzen aan het centraal stellen van wat leerlingen en hun ouders van scholen kunnen verlangen. De raad vindt dat waar het maatschappelijk belang en het individuele belang botsen, het maatschappelijk belang van onderwijs het zwaarst moet wegen (Onderwijsraad 2019).

Ervaring en waardering van feitelijke veranderingen in het onderwijs

De sociale staat van Nederland besteedt dit jaar specifiek aandacht aan de relatie tussen objectieve en subjectieve maten van kwaliteit van leven. We willen kijken of er factoren zijn die mogelijk afbreuk doen aan de kwaliteit van leven. We richten ons daarom in dit hoofdstuk op de prestatiedruk bij leerlingen en studenten, en op de werkdruk van leraren en docenten. Een groot aantal jongeren tussen de 12 en 17 jaar vindt dat ze een druk leven

leiden (Bucx en Roeters 2018). Bijna de helft van de jongeren geeft aan dat het ook weleens te druk is, en een kwart van de jongeren voelt zich af en toe ook opgejaagd. Leraren en docenten vinden de werkdruk hoog, met gevoelens van stress en vermoeidheid als mogelijk gevolg (TNO 2019). Paragrafen 4.3 en 4.4 gaan hierop nader in aan de hand van zowel feitelijke als door leerlingen en leraren ervaren omstandigheden. Daaraan voorafgaand worden in paragraaf 4.2 enkele objectieve gegevens beschreven: het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking, voortijdige uitstroom van leerlingen en de deelname aan de verschillende schooltypen in het voortgezet onderwijs.

4.2 Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking stijgt nog altijd gestaag

De onderwijsemancipatie in met name de tweede helft van de vorige eeuw heeft ertoe geleid dat iedereen onderwijs kon gaan volgen en naar vermogen een diploma kon halen. Vooral in die periode steeg het opleidingsniveau van de bevolking sterk met iedere nieuwe generatie gediplomeerden. Intussen hebben veel ouderen, die vaak nog een diploma hadden op basisniveau of op het niveau van lager of voorbereidend beroepsonderwijs, de arbeidsmarkt verlaten. Daardoor neemt het aandeel Nederlanders van 25-64 jaar met een startkwalificatie langzaam toe. Een startkwalificatie houdt in dat men een havo- of vwo-diploma heeft behaald, of een mbo-diploma op ten minste niveau 2. Een startkwalificatie is van groot belang voor de kansen op de arbeidsmarkt.
In vergelijking met eerdere decennia is de stijging in het laatste decennium afgevlakt, maar het aantal hogeropgeleiden (hbo en wo) blijft groeien (figuur 4.1). Het aandeel met een middelbaar opleidingsniveau (havo/vwo/mbo-niveau 2-4) is nagenoeg gelijk gebleven en schommelt rond de 40%-42%.
Het aandeel met een lager opleidingsniveau, dat wil zeggen ten hoogste een opleiding op basis-, vbo/mavo- of mbo-1-niveau, neemt daarentegen verder af. Was in 2008 nog bijna 28% van de bevolking in de leeftijd van 25-64 jaar lager opgeleid, in 2018 was dat afgenomen tot 21%. Dit betekent dat een steeds kleiner deel van de bevolking het zonder startkwalificatie moet stellen.

Figuur 4.1
Bevolking Nederland steeds hoger opgeleid
Gerealiseerd opleidingsniveau, personen van 25-64 jaar, 2008-2018 (in procenten)

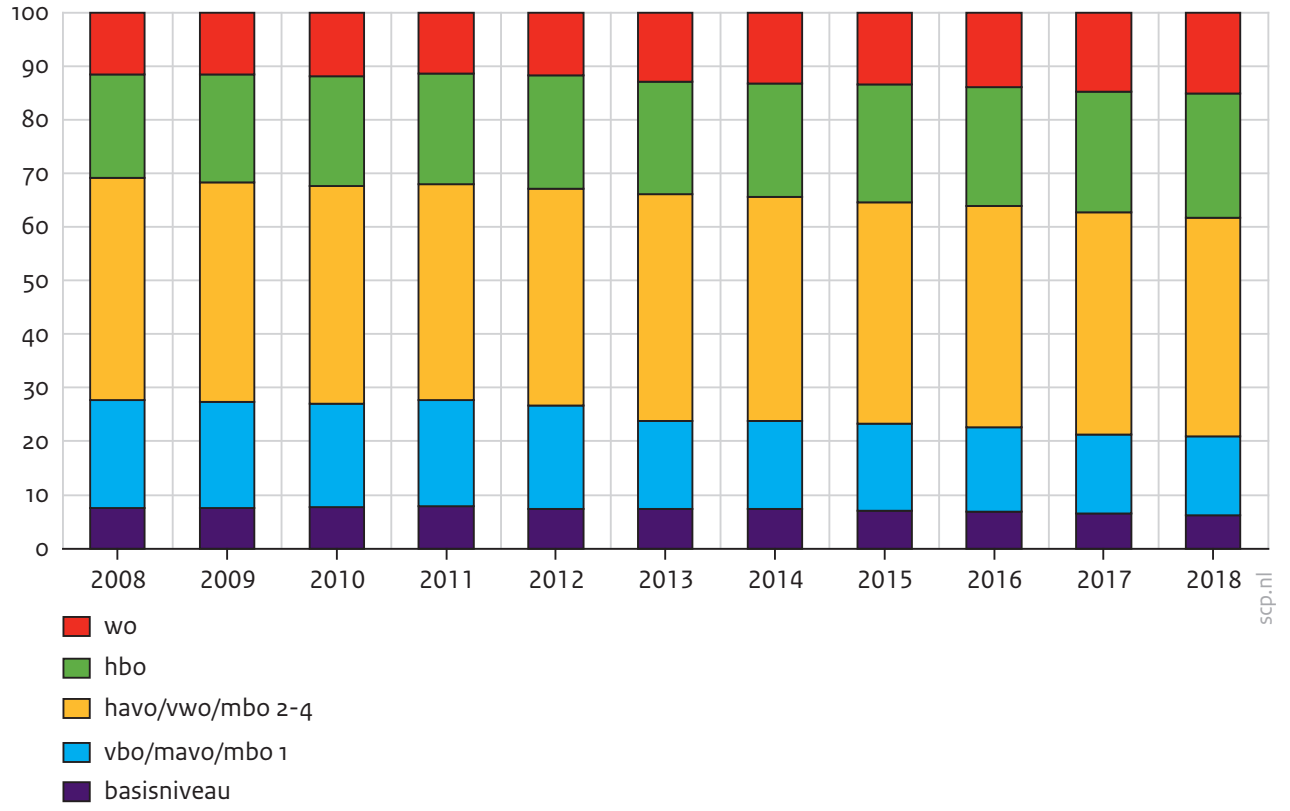

Bron: CBS (StatLine, Onderwijsstatistieken 2019: '08-'18) SCP-bewerking

Het opleidingsniveau van vrouwen stijgt sneller dan dat van mannen

Terwijl de Nederlandse bevolking als geheel steeds hoger opgeleid raakt, is de stijging bij vrouwen sterker dan bij mannen. De aanvankelijk grotere onderwijsachterstand van oudere generaties vrouwen is ingelopen door de jongere generaties, en vrouwen zijn mannen nu voorbijgestreefd. Dit komt het sterkst tot uiting in het aandeel vrouwen met een hoog opleidingsniveau. Waren mannen van 25-64 jaar in 2008 nog hoger opgeleid dan vrouwen, vanaf 2016 hebben vrouwen mannen ingehaald en neemt het verschil in hun voordeel almaar toe (figuur 4.2). De voorsprong is het grootst bij de jongvolwassenen (het leeftijdscohort 25-34 jaar). In 2008 was het verschil bij hen 5 procentpunten in het voordeel van de vrouwen; in 2018 is dit opgelopen tot 9 procentpunten: 52% van de jongvolwassen vrouwen heeft dan een hoog opleidingsniveau bereikt tegenover 43% van de jongvolwassen mannen.

In de periode 2008-2017 lag het aandeel vrouwen van 25-64 jaar zonder startkwalificatie nog wel hoger dan onder mannen, maar het verschil werd geleidelijk aan kleiner (figuur 4.2). Vanaf 2017 ligt het niveau voor vrouwen en mannen op nagenoeg gelijke hoogte: ongeveer een vijfde heeft geen startkwalificatie.

Figuur 4.2

Vrouwen steeds vaker hoogopgeleid dan mannen

Mannen en vrouwen zonder startkwalificatie[a] en met een hoog opleidingsniveau,[b] personen van 25-64 jaar, 2008-2018 (in procenten)

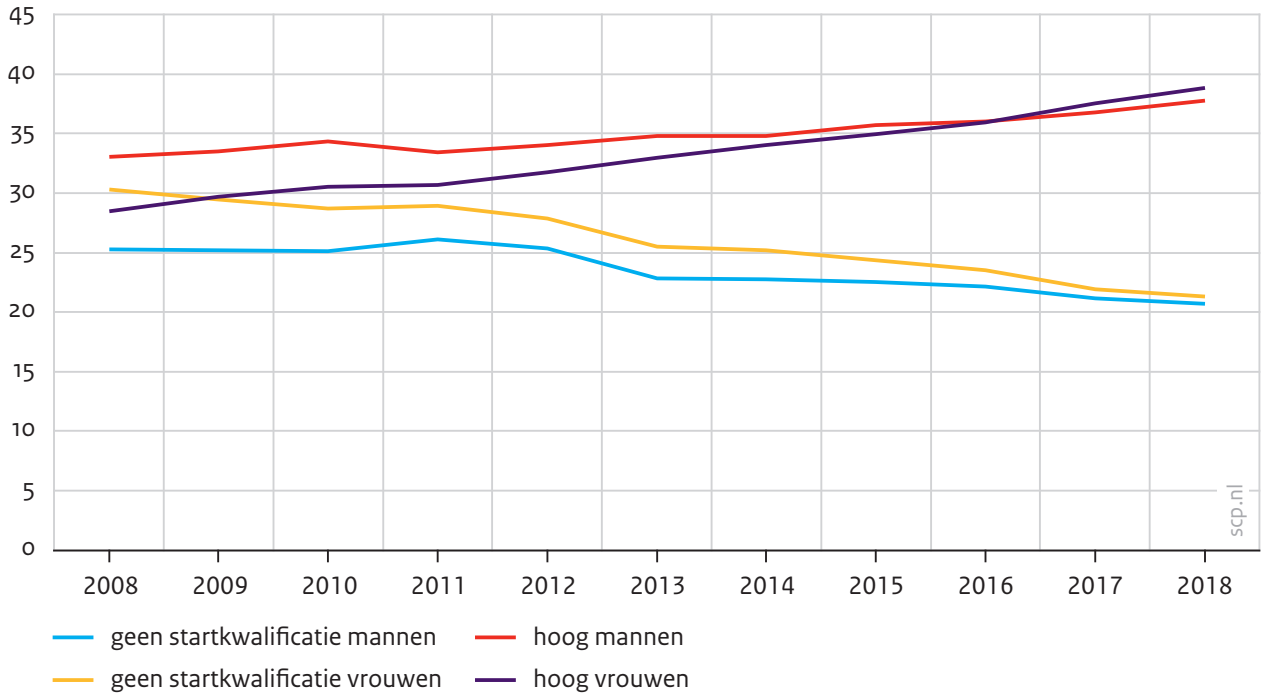

a Geen startkwalificatie betekent dat men ten hoogste een basisniveau, een vmbo/mavo-diploma of de entree-opleiding (mbo-niveau 1) heeft behaald.

b Hoog staat voor een diploma op hbo- of wetenschappelijk niveau.

Bron: CBS (StatLine, Onderwijsstatistieken 2019: '08-'18) SCP-bewerking

Stijging opleidingsniveau verschilt per bevolkingsgroep

Ook bij de Nederlanders met een migratieachtergrond stijgt het opleidingsniveau, al hebben zij hun achterstand op autochtone Nederlanders nog steeds niet ingelopen. Al jaren kampen de vier grootste groepen, te weten migranten (en hun nakomelingen) afkomstig uit Turkije, Marokko, Suriname en de (voormalige) Nederlandse Antillen, met onderwijsachterstanden. Er zijn overigens wel verschillen tussen de groepen (figuur 4.3). Vooral het opleidingsniveau van de migranten uit Marokko en Turkije en hun nakomelingen blijft achter. De afname van het aandeel laagopgeleiden lijkt bij hen bovendien te stagneren. Aan de andere kant neemt het aandeel hoogopgeleiden in deze twee groepen wel toe; dit gaat ten koste van het aandeel middelbaar opgeleiden.

Figuur 4.3

Ook opleidingsniveau bevolking met een migratieachtergrond stijgt, maar niet overal in gelijke mate

Hoogst behaalde opleidingsniveau,[a] personen van 25-64 jaar, naar migratieachtergrond, 2008-2018 (in procenten)

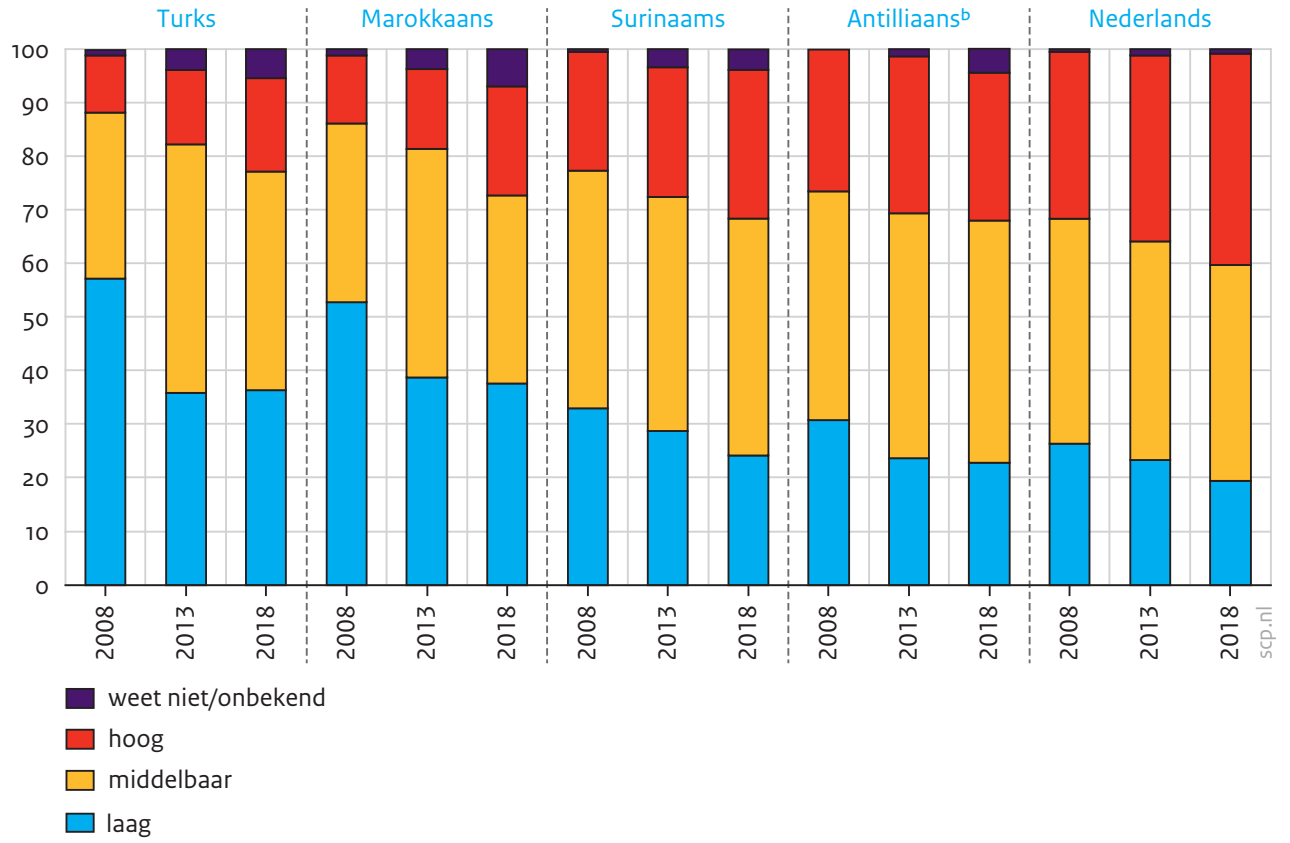

a Laag = basisniveau, vbo/mavo of mbo-1; middelbaar = havo, vwo of mbo-2, -3, -4; hoog = hbo of wetenschappelijk onderwijs.

b Antilliaans = voormalige Nederlandse Antillen en Aruba.

Bron: CBS (StatLine Onderwijsstatistieken 2019: '08-'18), SCP-bewerking

Tweedegeneratie-migrantenkinderen vaker in lagere onderwijstypen

Een verklaring voor de stijging van het opleidingsniveau van de vier grote migrantengroepen is de onderwijsdeelname van de in Nederland geboren tweede generatie. Toch heeft ook deze nog een achterstand op autochtone Nederlanders. Leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond bezoeken naar verhouding vaker het vmbo dan in het havo/vwo. Zo had in het schooljaar 2016/'17 ruim 27% van de leerlingen in de vmbo-basis-beroepsgerichte leerweg, de laagste van de vier leerwegen in het vmbo, een niet-westerse migratieachtergrond; in het vwo was dit iets meer dan 10% (Inspectie van het onderwijs 2018).

Tweedegeneratie-migrantenkinderen minder vaak naar speciaal basisonderwijs

De meest kwetsbare groep in het basisonderwijs zijn de kinderen van ouders met een laag opleidingsniveau (Inspectie van het onderwijs 2019). Ongeveer de helft van hen zijn kinderen van migranten. Kinderen van laagopgeleide ouders met een migratieachtergrond (tweede generatie) blijven echter minder vaak zitten en worden minder vaak verwezen naar het speciaal basisonderwijs. De inspectie vermoedt dat daarbij negatieve opvattingen van migrantenouders over zittenblijven en verwijzing naar het speciaal basisonderwijs een rol spelen.

Opleidingsniveau van recent gearriveerde vluchtelingen uit Syrië en Eritrea

Tussen 2014 en 2016 kreeg Europa te maken met een grote instroom van vluchtelingen uit landen in oorlog. De grootste groepen die in die periode naar Nederland kwamen, waren Syriërs en Eritreeërs (zie hoofdstuk 2). Hoe het beide groepen in Nederland vergaat en wat hun sociaaleconomische positie is, is onderzocht door onder andere het SCP (Dagevos et al. 2018; Miltenburg et al. 2019; Sterckx en Fessehazion 2018).

Met name het onderzoek onder Syrische statushouders biedt gedetailleerde informatie over het opleidingsniveau van de groep (Miltenburg en Dagevos 2018). Over het opleidingsniveau van Eritrese statushouders zijn veel minder data beschikbaar. Wel wordt geconstateerd dat eerdere golven vluchtelingen uit Eritrea (in de jaren tachtig van de vorige eeuw en rond de eeuwwisseling) veel hoger opgeleid waren dan de groep die recent naar ons land is gevlucht. De eerste groepen kwamen vooral uit de grote steden, de laatste groep betrof in meerderheid laagopgeleide jonge mannen van het platteland. De respondenten in het kwalitatieve onderzoek van Sterckx en Fessehazion (2018) hebben, op enkele uitzonderingen na, ten hoogste enkele jaren basisonderwijs genoten. Dat lage niveau vormt een grote belemmering voor het volgen van een opleiding hier en het vinden van een baan.

De Syrische vluchtelingen zijn hoger opgeleid (tabel 4.1), al hebben ook zij, vanwege de oorlogssituatie in hun land en de vlucht, hun opleiding vaak niet kunnen afronden. Bijna een derde heeft daardoor maximaal basisonderwijs gerealiseerd. 31% (niet in de tabel) blijkt in Syrië een opleiding in het hoger onderwijs te hebben gevolgd, maar het aandeel dat dit met een diploma heeft afgesloten (in Syrië, in het buitenland of in Nederland) ligt beduidend lager, op 21%. Het gerealiseerde opleidingsniveau is vergelijkbaar met dat van eerder gearriveerde Irakese en Afghaanse vluchtelingen, en is minder hoog dan dat van Iraanse vluchtelingen (Dagevos et al. 2018).

Tabel 4.1

Opleidingsniveau Syrische statushouders: weinig niveauverschillen tussen mannen en vrouwen

Gerealiseerd opleidingsniveau,[a] 15-64-jarige niet-schoolgaande Syrische statushouders, naar geslacht, 2017 (in procenten)

	totaal	man	vrouw
geen opleiding gevolgd of afgerond	14	14	12
basisonderwijs	18	19	15
vmbo	15	15	16
havo, vwo of mbo	32	30	35
hbo, wo	21	21	22

a Gestandaardiseerd.

Bron: SCP/CBS (NSN'17)

Er is weinig verschil tussen de opleidingsniveaus van mannen en vrouwen. Dit is opmerkelijk, omdat er in Syrië zelf wel verschillen naar geslacht zijn. Weliswaar is er vrije toegankelijkheid van het onderwijs voor vrouwen, maar hun schooluitval is iets hoger en het aandeel vrouwen dat ten minste voortgezet onderwijs heeft behaald, is lager dan dat bij mannen (UNDP 2016). Volgens Miltenburg en Dagevos (2018) wijst dit op een selectieve migratie van vrouwen naar Nederland.
Nog maar weinig Syriërs en Eritreeërs volgen onderwijs in Nederland of hebben er inmiddels een diploma behaald. Hoe de onderwijsdeelname en het opleidingsniveau van deze pas recent naar Nederland gekomen bevolkingsgroepen zich zullen ontwikkelen, is nog ongewis.

Overal in Europa stijgt het opleidingsniveau van de bevolking; Nederland ligt boven het Europese gemiddelde

Ook in de andere landen van de Europese Unie stijgt het opleidingsniveau van de bevolking. In Europa is het aandeel jongvolwassenen (30-34 jaar) met een hoog opleidingsniveau tussen 2008 en 2018 gestegen van 31% naar bijna 41% (in Nederland van 40% naar ruim 49%) (figuur 4.4). Het aandeel jongvolwassenen met een laag opleidingsniveau is in de Europese Unie gedaald van 21% naar 17%. De daling in Nederland was hiermee vergelijkbaar (van 18% naar 14%). Datzelfde geldt ook voor het aandeel middelbaar opgeleiden van 30-34 jaar, dat in Nederland daalde van 42% naar 37%, en in de Europese Unie tussen 2008 en 2018 daalde van 48% naar 43%.

Figuur 4.4

Opleidingsniveau van jongvolwassenen in heel Europa stijgt, Nederland doet het beter dan EU-gemiddelde

Hoogst gerealiseerde opleidingsniveau, personen van 30-34 jaar in Nederland en in Europa, 2008-2018 (in procenten)

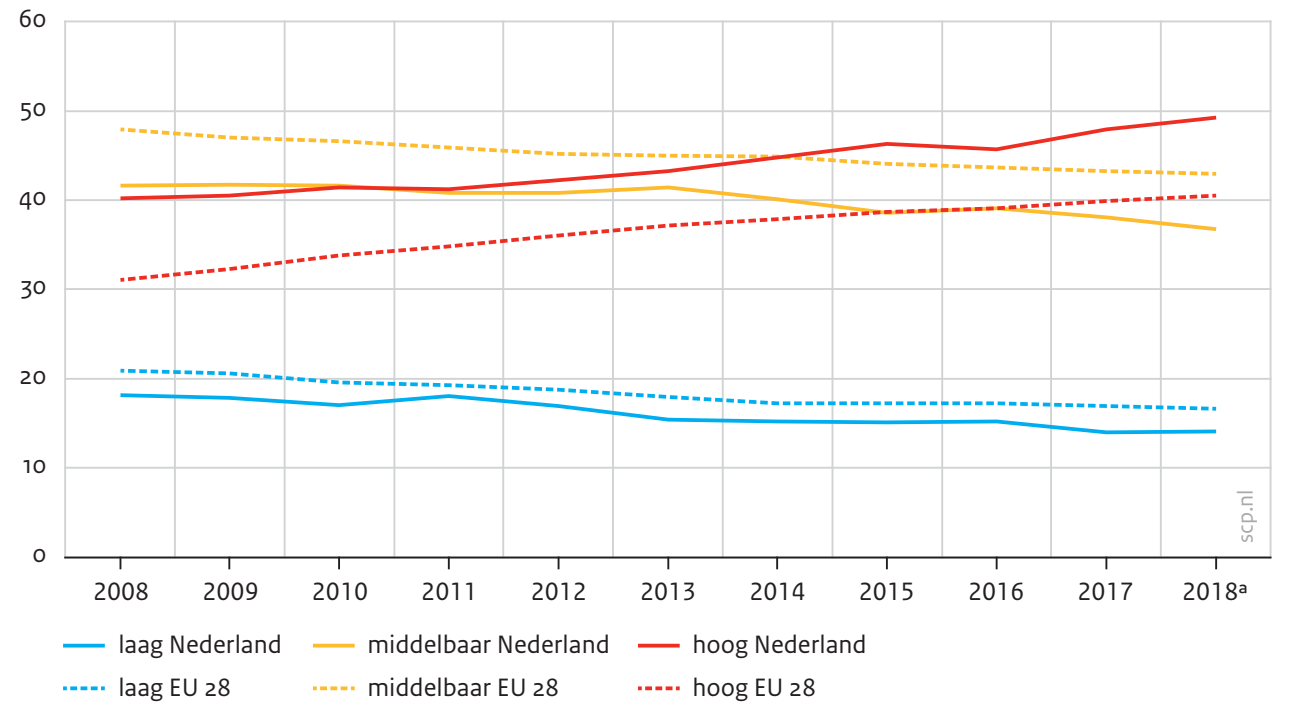

a Voorlopige cijfers.

Bron: EC (Eurostat)

In enkele Europese landen is inmiddels meer dan de helft van de 30-34-jarigen hoog opgeleid. Litouwen gaat aan kop met 58% hoogopgeleiden, gevolgd door onder andere Cyprus, Ierland, Luxemburg, IJsland en Zweden. In vooral Zuid- en Oost-Europese landen is het aandeel hoogopgeleiden in die leeftijdscategorie veel lager. Roemenië en Italië vormen de achterhoede met 25% respectievelijk 28% hoogopgeleide jongvolwassenen.

Opwaartse druk in het voortgezet onderwijs, maar deze zwakt af

De toename van het opleidingsniveau is ook in het voortgezet onderwijs zichtbaar; het aandeel jongeren dat naar het vmbo gaat neemt af. Dat is een trend die al langer zichtbaar is (Westerhuis et al. 2016), maar de laatste jaren verder is doorgezet. Ging in 2007/'08 bijna 57% van de leerlingen in leerjaar 3 van het voortgezet onderwijs naar het vmbo, tien jaar later is dat percentage met bijna 3 procentpunten gedaald naar ongeveer 54% (figuur 4.5). Tegelijkertijd lijkt de afname van het aandeel leerlingen in het vmbo de laatste jaren wel af te vlakken; in 2003/'04 ging nog bijna 61% van de leerlingen naar het vmbo.

De afname van het aandeel leerlingen in het vmbo over de afgelopen tien jaar is met name ten goede gekomen aan de instroom in het havo. Tussen 2007/'08 en 2018/'19 steeg het aandeel jongeren in het havo met ruim 2 procentpunten, van bijna 21% naar ruim 23%. Deze groei hangt samen met het feit dat de opwaartse druk van het havo naar het vwo de laatste jaren tot stilstand is gekomen. Waar tussen 2003/'04 en 2007/'08 het aandeel leer-

lingen dat naar het vwo ging met bijna 3 procentpunten steeg tot iets minder dan 23%, is dit aandeel sindsdien min of meer stabiel door de jaren heen.

Figuur 4.5
Verdere afname aandeel vmbo-leerlingen ten gunste van vooral de havo
Ontwikkeling deelname aan onderwijstypen in voortgezet onderwijs, leerlingen in leerjaar 3, 2008-2018 (in procenten)

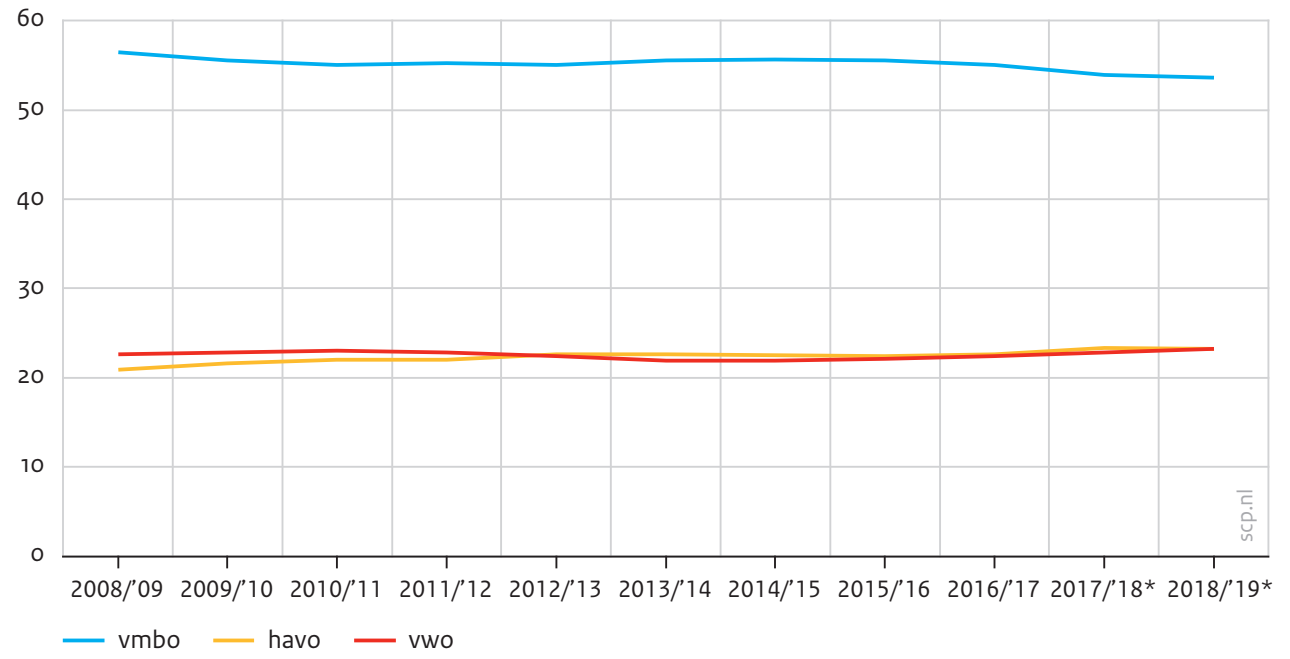

* Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

Steeds minder leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg van het vmbo

De daling van het aantal leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg van het vmbo zet de laatste jaren onverminderd door. Tussen 2008/'09 en 2018/'19 is het aandeel leerlingen dat binnen het vmbo voor de basisberoepsgerichte leerweg kiest, gedaald van bijna 25% naar iets meer dan 18% (figuur 4.6). Door de verminderde absolute instroom in het voortgezet onderwijs als gevolg van krimp, het geringere aandeel dat daarvan voor het vmbo kiest, en daarbinnen voor de basisberoepsgerichte leerweg, is de terugloop van leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg aanzienlijk (van bijna 26.500 leerlingen in leerjaar 3 in 2008/'09 tot 18.750 leerlingen in 2018/'19). Het kost scholen dan ook steeds meer moeite om aan leerlingen een volwaardig programma te kunnen bieden.
Waar de verschuiving in instroom tussen vmbo, havo en vwo langzaam afzwakt, geldt dat vooralsnog niet voor de leerwegen in het vmbo. De terugloop in de basisberoepsgerichte leerweg leidt tot een beperkte groei van het aandeel leerlingen in de kaderberoepsgerichte leerweg en de gemengde leerweg (vmbo gl), maar vooral tot een steeds groter aandeel leerlingen dat voor de theoretische leerweg kiest. Een deel van de leerlingen dat voorheen naar de basisberoepsgerichte leerweg gegaan zou zijn, lijkt nu voor de kaderberoepsgerichte leerweg te kiezen. Leerlingen voor de kaderberoepsgerichte leerweg kiezen op

hun beurt nu vaker voor de gemengde, en vooral de theoretische leerweg. Binnen het vmbo is de instroom in de theoretische leerweg tussen 2008/'09 en 2018/'19 toegenomen van 33% tot 38%. Het aandeel leerlingen dat een beroepsgerichte leerweg in het vmbo volgt, is in de afgelopen tien jaar gedaald van 52% naar iets meer dan 46%.

Figuur 4.6

Steeds minder instroom in de basisberoepsgerichte leerweg

Instroom van leerlingen in de vier leerwegen van het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs, 2008-2018 (in procenten)

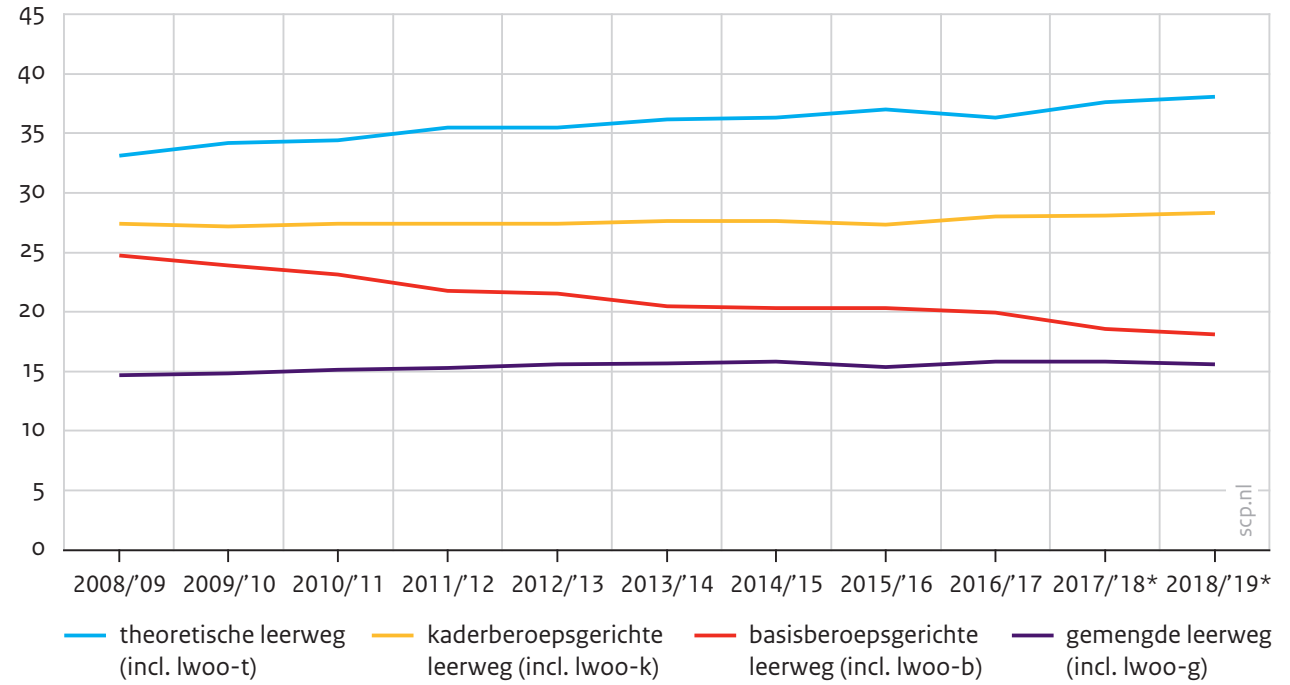

* Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

Deelname aan vmbo het grootst onder jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond

Jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond volgen relatief het meest een opleiding in het vmbo. In het schooljaar 2018/'19 zat bijna 65% van de leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond op het vmbo, tegenover 52% van de leerlingen met een autochtoon-Nederlandse achtergrond en 47% van de leerlingen met een westerse migratieachtergrond. Wel is het aandeel jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond dat het vmbo bezoekt, in de afgelopen tien jaar sterk afgenomen: in het schooljaar 2008/'09 volgde nog 71% van hen een opleiding in het vmbo. De relatief geringere instroom in het vmbo doet zich bij alle leerlingen voor, ongeacht hun herkomst, maar is het sterkst onder jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond.

Na een sterke daling neemt recent het aantal voortijdig schoolverlaters weer toe

Het aantal jongeren dat zonder een havo-, vwo- of ten minste een mbo-2-diploma de school verlaat, is de afgelopen tien jaar sterk gedaald. De laatste twee jaren stijgt dit aantal echter weer licht. In het schooljaar 2017/'18 stroomden ongeveer 30.200 jongeren voortijdig uit het onderwijs. Dat waren er ruim 1800 meer dan het jaar daarvoor. Het aandeel voortijdig schoolverlaters ligt daarmee weer boven de 2% (figuur 4.7). Het eerder geformuleerde streven van de overheid om in 2021 maximaal 20.000 jongeren zonder startkwalificatie het onderwijs te laten verlaten, raakt daarmee meer en meer buiten bereik.

Figuur 4.7

Voortijdig schoolverlaten stijgt voor het tweede jaar op rij

Uitstroom zonder startkwalificatie, personen van 12-23 jaar,[a] 2008-2018 (in procenten)[b]

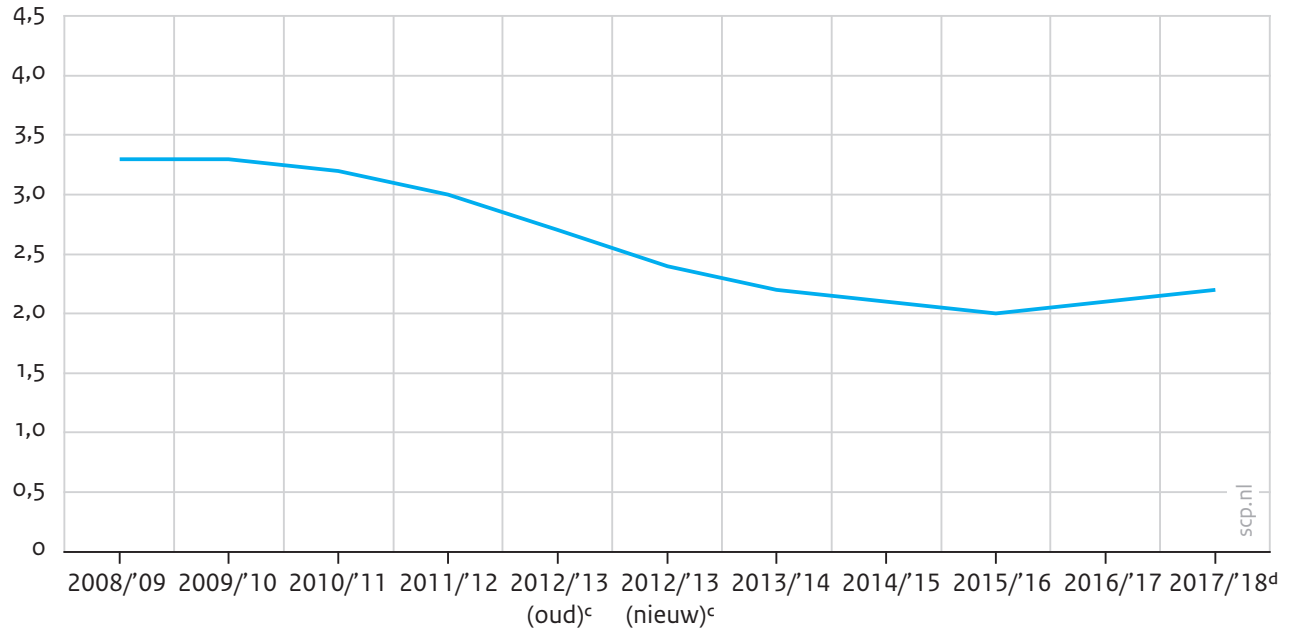

a Leerlingen die in een gegeven jaar het onderwijs verlaten zonder startkwalificatie. Het gaat hierbij dus om de jaarlijkse aanwas. Het onderzoeksjaar 2014/'15, bijvoorbeeld, beschrijft leerlingen die op 1 oktober 2014 staan ingeschreven in het voortgezet onderwijs, middelbaar beroepsonderwijs of voortgezet algemeen volwassenenonderwijs en op 1 oktober 2015 het onderwijs zonder startkwalificatie hebben verlaten.

b In procenten van het aantal ingeschreven leerlingen en studenten aan het begin van het schooljaar.

c Voor 2012/'13 zijn de cijfers gepresenteerd die het CBS volgens de oude en de nieuwe methode heeft berekend. De cijfers van de oude methode zijn vergelijkbaar met de cijfers voor de jaren 2008/'09 tot en met 2011/'12. De cijfers van de nieuwe methode zijn vergelijkbaar met de cijfers voor de jaren 2013/'14 tot en met 2017/'18.

d Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine)

Voortijdig schoolverlaten het grootst onder jongeren met een migratieachtergrond

In het schooljaar 2017/'18 verlieten 18.220 Nederlandse jongeren het onderwijs zonder startkwalificatie; onder jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond ging het om 9350 personen en onder jongeren met een westerse migratieachtergrond om 2640 personen. Het percentage voortijdig schoolverlaters is het hoogst onder jongeren met een migratieachtergrond, en met name onder degenen met een niet-westerse migratieachtergrond (figuur 4.8). Wel is het verschil in voortijdig schoolverlaten tussen autochtoon-Nederlandse jongeren en jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond de afgelopen tien jaar kleiner geworden.

Figuur 4.8

Uitstroom zonder startkwalificatie het hoogst onder jongeren met migratieachtergrond

Uitstroom zonder startkwalificatie, personen van 12-23 jaar,[a] naar migratieachtergrond, 2008-2018 (in procenten)[b]

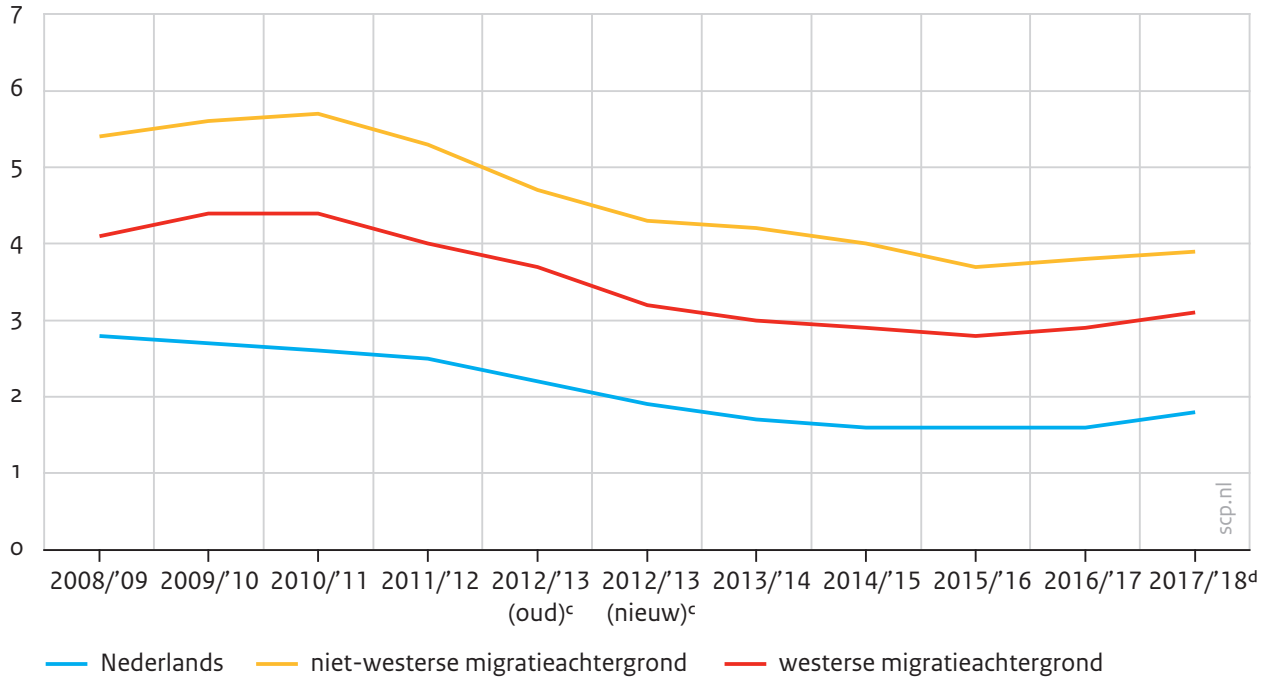

a Leerlingen die in een gegeven jaar het onderwijs verlaten zonder startkwalificatie. Het gaat hierbij dus om de jaarlijkse aanwas. De periode 2014/'15, bijvoorbeeld, beschrijft leerlingen die op 1 oktober 2014 staan ingeschreven in het voortgezet onderwijs, middelbaar beroepsonderwijs of voortgezet algemeen volwassenenonderwijs en op 1 oktober 2015 het onderwijs zonder startkwalificatie hebben verlaten.

b In procenten van het aantal ingeschreven leerlingen en studenten aan het begin van het schooljaar.

c Voor 2012/'13 zijn de cijfers gepresenteerd die het CBS volgens de oude en de nieuwe methode heeft berekend. De cijfers van de oude methode zijn vergelijkbaar met de cijfers voor de jaren 2008/'09 tot en met 2011/'12. De cijfers van de nieuwe methode zijn vergelijkbaar met de cijfers voor de jaren 2013/'14 tot en met 2017/'18.

d Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine)

4.3 Druk om te presteren

Toenemende prestatiedruk in het basis- en voortgezet onderwijs

Een deel van de leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs ervaart (hoge) druk door schoolwerk. Dit is vooral in het voortgezet onderwijs substantieel (38%); in het basisonderwijs geldt dit voor 12% van de leerlingen, zo blijkt uit het vierjaarlijkse onderzoek naar *Health Behaviour in School-aged Children* (HBSC; De Roos en Stevens 2018). Het aandeel leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs dat schooldruk ervaart in 2017 is, ten opzichte van de eerste meting van het HBSC-onderzoek in 2001, verdubbeld (figuur 4.9).

Figuur 4.9
Ervaren schooldruk neemt toe, vooral onder leerlingen in het vwo
Het ervaren van (nogal) veel schooldruk, leerlingen in het derde leerjaar van het voortgezet onderwijs,[a] naar onderwijstype, 2009-2017 (in procenten)

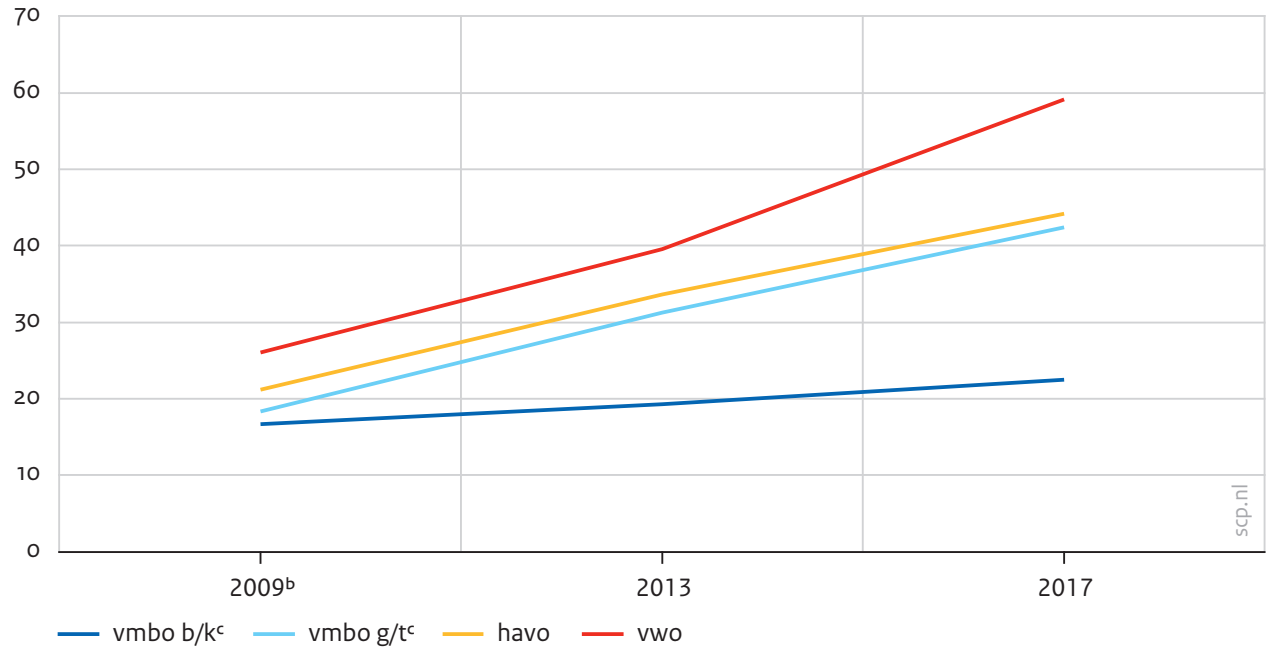

a Jongeren is gevraagd in hoeverre zij zich door hun schoolwerk onder druk voelen staan. Zij konden deze vraag beantwoorden met 'helemaal niet', 'een beetje', 'nogal veel' en 'veel'. Voor deze rapportage zijn de laatste twee categorieën samengenomen.

b In 2009 zat een beperkt aantal leerlingen in een gecombineerde vmbo b/t- of havo/vwo-klas. Deze zijn buiten de analyses gelaten.

c Vmbo b/k = vmbo basis- en kaderberoepsgerichte leerweg; vmbo g/l = vmbo gemengde en theoretische leerweg.

Bron: UU/SCP/Trimbos (HBSC'09/17) SCP-bewerking

Oudere leerlingen (in de leeftijdsgroep van 12-18 jaar), meisjes en leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond ervaren meer druk door schoolwerk dan de andere groepen leerlingen. De schooldruk lijkt vooral bij vwo-leerlingen sterk toegenomen; waar in 2009 ongeveer 26% van de vwo-leerlingen (nogal) veel schooldruk zei te ervaren, lag dat aan-

deel in 2017 op 59%. Niettemin is ook in het vmbo g/t en havo de toename tussen 2009 en 2017, met respectievelijk 24 en 23 procentpunten, aanzienlijk. Leerlingen in het vmbo b/k ervaren een relatief minder sterke schooldruk: van 17% in 2009 tot 23% in 2017.

Negatieve gevolgen van schooldruk voor het psychisch welzijn van jongeren

In de *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2018* wordt verondersteld dat de toegenomen prestatiedruk gevolgen kan hebben voor het psychisch welzijn van jongeren (RIVM 2018). Eerder wees de Kinderombudsman op de tijdsdruk waar kinderen al vroeg mee te maken krijgen, en de stress die zij daardoor ervaren (De Kinderombudsman 2016). Hoewel de mogelijke gevolgen van de prestatiedruk op het welzijn van kinderen in de media veel aandacht krijgen, ontbreken vooralsnog betrouwbare gegevens hierover (Van der Geest 2018). Dat laat onverlet dat er wel aanwijzingen zijn dat een als te hoog ervaren belasting en prestatiedruk negatief samenhangen met het welzijn van kinderen en jongeren. Het HBSC-onderzoek laat zien dat jongeren in het voortgezet onderwijs die veel schooldruk ervaren, ook vaker psychosomatische klachten hebben. Van de jongeren die een behoorlijke tot aanzienlijke druk door hun schoolwerk ervaren, heeft een derde emotionele problemen: zij hebben last van hoofdpijn, buikpijn of misselijkheid, piekeren veel, voelen zich ongelukkig, zijn zenuwachtig in nieuwe situaties of zijn snel angstig (tabel 4.2). Bij jongeren die niet of nauwelijks schooldruk voelen, is dat iets meer dan een op de tien.

Tabel 4.2

Jongeren met schooldruk hebben ook vaker psychosomatische klachten

Psychosomatische klachten, leerlingen in het derde leerjaar van het voortgezet onderwijs, naar ervaren schooldruk, 2017 (in procenten)

	emotionele problemen[a]		hyperactiviteit[b]	
	geen of geringe	redelijk tot veel	geen of geringe	redelijk tot veel
helemaal geen of een beetje schooldruk	87	12	75	25
(nogal) veel schooldruk	67	33	63	37

a Emotionele problemen zijn in kaart gebracht aan de hand van vijf items: heeft vaak last van hoofdpijn, buikpijn of misselijkheid, heeft veel zorgen, voelt zich vaak ongelukkig, is zenuwachtig in nieuwe situaties, is snel angstig. Antwoorden zijn per onderwerp gescoord als 0 (niet waar), 1 (beetje waar) of 2 (zeker waar). 'Geen of gering' verwijst naar een totaalscore van 0-4, 'redelijk tot veel' naar een totaalscore van 5-10.

b Hyperactiviteit is in kaart gebracht aan de hand van vijf items: is rusteloos/overactief, is constant aan het wiebelen en friemelen, is snel afgeleid, kan nadenken voor iets te doen (omgescoord), kan aandacht goed vasthouden (omgescoord). Antwoorden zijn per onderwerp gescoord als 0 (niet waar), 1 (beetje waar) of 2 (zeker waar). 'Geen of gering' verwijst naar een totaalscore van 0-5, 'redelijk tot veel' naar een totaalscore van 6-10.

Bron: UU/SCP/Trimbos (HBSC '17) SCP-bewerking

Ook hyperactiviteit komt vaker voor bij jongeren die een grote schooldruk voelen. Zij zijn vaker rusteloos, sneller afgeleid en zitten meer te 'wiebelen en friemelen'. Jongeren met hyperactiviteit hebben meer moeite om systematisch te werk te gaan, van te voren te bedenken wat ze gaan doen en af te maken waaraan zij begonnen zijn. Van de jongeren die veel druk vanuit hun schoolwerk ervaren, heeft 37% problemen met hyperactiviteit; daar staat tegenover dat een kwart van de jongeren die geen sterke schooldruk voelt ook hiervan last heeft.

Prestatiedruk in het hoger onderwijs

Meer nog dan de schooldruk van leerlingen in het voortgezet onderwijs, staat recent de prestatiedruk van studenten in het hoger onderwijs in de belangstelling. Door studentenorganisaties wordt gewezen op een toenemende stress onder studenten en een groter aantal studenten dat met burn-outverschijnselen kampt (ISO 2019). Een steeds groter aantal studenten zoekt psychologische hulp. De reden hiervoor wordt vaak gezocht in het feit dat de eisen waaraan studenten moeten voldoen steeds verder aangescherpt zijn, en dat studenten daardoor een grotere druk ervaren. Een onderzoek onder studenten van de Radboud Universiteit liet in 2017 zien dat ruim de helft van hen veel of heel veel druk ervoer en een derde gaf aan dat die druk bovendien veel of heel veel invloed had op hun studie (Radboud Universiteit 2017). Een studie onder studenten van de Hogeschool Windesheim kwam tot vergelijkbare bevindingen. Ruim twee derde van de studenten in dat onderzoek ervoer vaak tot zeer vaak studiedruk, en zes op de tien studenten vond dat de druk bovendien was toegenomen (Windesheim 2018). Het gaat hierbij om de beleving van studenten, waarbij het de vraag is in hoeverre er daadwerkelijk sprake is van een toename in ervaren prestatiedruk, maar landelijke cijfers bieden wel enige ondersteuning hiervoor. De tijd die studenten in het hoger onderwijs aan hun studie besteden is de laatste jaren weliswaar min of meer stabiel gebleven, maar ten opzichte van tien jaar geleden wel toegenomen (figuur 4.10), terwijl zij gemiddeld evenveel tijd kwijt zijn aan een baan naast hun studie als tien jaar geleden.

Figuur 4.10

Tijdsbesteding studenten in het hoger onderwijs neemt toe

Gemiddeld bestede tijd per week aan studie en betaald werk, studenten in het hoger onderwijs, 2008-2017 (in uren)

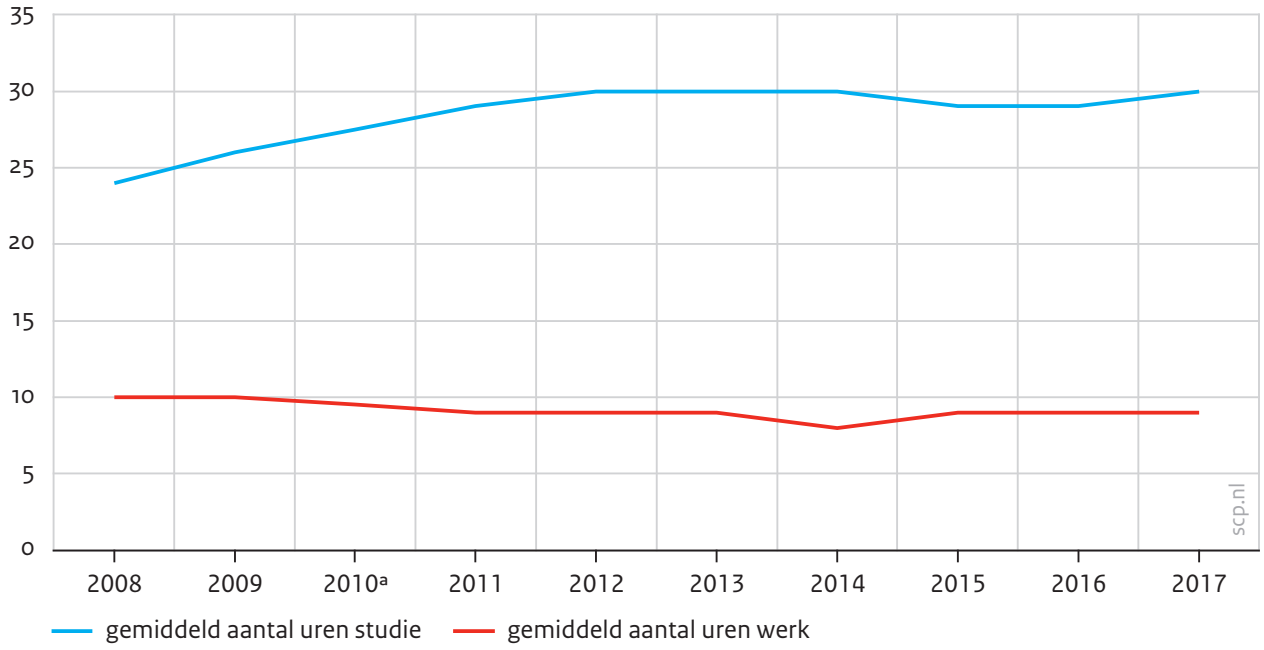

Bron: OCW (Studentenmonitor hoger onderwijs 2008-2017)

De toename in tijd die studenten aan hun studie besteden, laat zich moeilijk duiden. Mogelijk hangt die voor een deel samen met het bindend studieadvies dat veel opleidingen hanteren. Sinds de invoering van dit advies in 1998 is, onder de druk die opleidingen voelen om hun rendementen te verbeteren, de norm voor studenten hoger komen te liggen. Een recente inventarisatie laat zien dat in het wetenschappelijk onderwijs veel opleidingen een norm van 42 of 45 studiepunten hanteren; in het hbo is een norm van rond de 50 studiepunten gebruikelijk (TK 2018/2019).

Studenten leggen zich daarnaast ook zelf bepaalde prestatie-eisen op. Veel studenten proberen zich te onderscheiden door extra vakken te volgen, een deel van hun opleiding in het buitenland te doen of activiteiten buiten hun studie te verrichten. Vanuit instellingen wordt dit ook gestimuleerd. Er zijn steeds meer *university colleges* in het wetenschappelijk onderwijs die extra eisen aan studenten stellen. Het aantal studenten dat voor een opleiding aan een *university college* kiest, neemt de laatste jaren toe, zowel absoluut als relatief ten opzichte van andere opleidingen (DUO 2019). Daarnaast kennen opleidingen in het hbo en het wetenschappelijk onderwijs vaker excellentietrajecten, waartoe studenten toegang kunnen krijgen op basis van hun behaalde studieresultaten, hun motivatie en hun overige activiteiten.

4.4 Werkdruk bij docenten

Nederland neemt in de EU een bijzondere positie in, doordat het aantal lesuren voor docenten in het basis- en voortgezet onderwijs hoger is dan in de meeste andere landen, en ook doordat de klassen hier gemiddeld groter zijn (OESO 2018). Nederlandse docenten staan dus relatief veel voor de klas en de klassen zijn relatief groot.
Docenten en ouders geven echter de voorkeur aan kleine klassen. In kleine klassen, zo is de gedachte, is er meer aandacht voor individuele kinderen (maatwerk) en kan beter ingespeeld worden op kinderen met speciale behoeften (passend onderwijs). Ook reduceren kleinere klassen de tijd die docenten kwijt zijn aan klassenmanagement. Kleinere klassen zouden om die redenen gunstig uitwerken voor bijvoorbeeld leerlingen met achterstanden. Toch is er maar beperkt bewijs dat kleinere klassen een positief effect hebben op de leerprestaties van groepen leerlingen (zie voor bronnen: OESO 2018). Echter, ook al staat het effect voor de leerlingen niet onomstotelijk vast, voor de docenten telt zwaar mee dat kleinere klassen hun werklast kunnen verlichten.

Hoe personen hun werkdruk inschatten, hangt samen met de ervaren autonomie (regelmogelijkheden in het werk) en de taakeisen die aan hen worden gesteld (snelheid, hoeveelheid en extra werk) (TNO 2019). In de Arbobalans van TNO (2019) rapporteren werkenden over 2017 dat aan hen vaker hoge taakeisen worden gesteld en dat tegelijkertijd de autonomie in het werk is afgenomen. Juist deze combinatie geldt als ongunstig voor de psychische gezondheid: het leidt tot een verhoogd risico op werkstress en burn-outklachten. Ook de emotionele belasting is van invloed op de ervaren werkdruk en vormt een risico voor de gezondheid. Onderwijs scoort van alle sectoren het hoogst op de risicoindicator hoge taakeisen en, na gezondheidszorg, het hoogst op de indicator hoge emotionele belasting. Alleen met de autonomie in het werk is het, in vergelijking met andere sectoren, in het onderwijs gunstiger gestemd (vier van de dertien sectoren scoren hoger op de indicator lage autonomie). Niettemin is het risico op burn-out, op de horecasector na, in het onderwijs het hoogst (zie figuur 6.7 in hoofdstuk 6).
In de periode 2008-2017 zijn de burn-outklachten bij de Nederlandse beroepsbevolking in totaal gestegen van 12,4% tot 16,1%. Gevraagd naar de behoefte van werknemers aan (aanvullende) maatregelen die werkgevers zouden moeten nemen om arbeidsrisico's weg te nemen, wil bovenal de sector onderwijs maatregelen op het gebied van werkdruk, werkstress en emotioneel zwaar werk; daarnaast dienen intimidatie, agressie en geweld aangepakt te worden (TNO 2019).
Verder draagt het tekort aan leraren bij aan een grotere werkdruk van het onderwijspersoneel en begrenst het de mogelijkheden voor het bieden van maatwerk. De Inspectie van het onderwijs (2019) en de Onderwijsraad (2018) waarschuwen voor de risico's voor onderwijs en samenleving van het tekort, dat nu al fors is in het basisonderwijs, met name in de Randstad en in scholen met veel kinderen van niet-westerse migranten; maar ook wordt een groeiend tekort verwacht in het speciaal en voortgezet onderwijs en in het mbo. Bij gebrek aan gegadigden voor openstaande banen en aan invallers bij ziekte, staat het

zittende personeel er onder grote druk om de boel draaiende te houden. Om het naar huis sturen van kinderen te voorkomen, worden onbevoegde of onvoldoende bekwame docenten ingezet, of worden klassen samengevoegd. Voor onderwijsvernieuwing of aandacht voor individuele leerlingen is nog onvoldoende tijd en de inspectie constateert dat het plezier in het werk voor het zittende personeel afneemt, waardoor de kans op stoppen toeneemt en het probleem groter zal worden. De inspectie verwacht om die redenen op termijn problemen met de kwaliteit van het onderwijs.

Scholen in het funderend onderwijs proberen niettemin tegemoet te komen aan de roep om maatwerk, maar lopen, naast bovengenoemde obstakels, nog tegen andere grenzen aan. Zo wordt in het voortgezet onderwijs maatwerk als lastig uitvoerbaar ervaren, omdat het moeilijk is voor docenten om grip te krijgen op de individuele (leer)behoeften van de vele leerlingen die zij wekelijks zien, en er dan ook nog de benodigde aandacht aan te geven (Van Casteren et al. 2017b).
In het basisonderwijs zet het werken in (grote) groepen en in groepen met complexe problemen (gebroken gezinnen, armoede, criminaliteit, huiselijk geweld) een rem op de mogelijkheden om individuele ondersteuning te bieden. Meer handen voor de klas is er het motto. Extra gelden die door het kabinet beschikbaar zijn gesteld voor werkdrukverlaging in het basisonderwijs, zijn in de scholen vooral ingezet voor het aanstellen van (extra) onderwijsassistenten, groepsleerkrachten, vakleerkrachten of teamondersteuners (Van Bokhoven et al. 2019). Volgens de eerste geluiden (DUO-enquête onder een kleine 600 leerkrachten in het basisonderwijs) biedt die (extra) inzet verlichting voor de hoge werkdruk die wordt ervaren. Bijna twee op de drie (63%) leerkrachten geven aan dat het extra budget hun persoonlijke werkdruk enigszins tot sterk verlaagt en driekwart bemerkt zo'n effect in het team. De extra inzet of extra handen voor de klas hebben hun persoonlijk en hun team vooral meer tijd gegeven om de administratie te doen. Ook noemen de leerkrachten dat zijzelf en hun team er meer tijd voor de leerlingen door hebben gekregen. Het team profiteert er verder van dat het werk nu beter wordt verdeeld en er vaker vervanging is bij ziekte. Toch zijn de maatregelen volgens de leerkrachten nog niet voldoende om de werkdruk structureel te veranderen: 59% vindt het niet meer dan een druppel op de gloeiende plaat.

4.5 Tot slot

Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking stijgt. Een groot deel van de jongeren die de arbeidsmarkt betreden is hoog opgeleid. Hoewel het aandeel voortijdig schoolverlaters de laatste twee jaar weer licht groeit, neemt door de uitstroom van laagopgeleide ouderen, daarnaast binnen de beroepsbevolking ook het aandeel zonder startkwalificatie langzaam af. Deze ontwikkeling doet zich voor onder volwassen autochtone Nederlanders, maar ook onder volwassenen met een migratieachtergrond en zal, naar verwachting, in de komende jaren verder doorzetten.

Vele ouders en hun kinderen zien het belang van een zo hoog mogelijk onderwijsniveau. De Onderwijsraad constateerde recent in zijn advies *Doorgeschoten differentiatie van het onderwijsbestel* dat de plaatsing in het voortgezet onderwijs steeds bepalender wordt voor het eindniveau van jongeren (Onderwijsraad 2019). Het belang van een goede uitgangspositie in het voortgezet onderwijs en daarmee van het advies aan de eind van de basisschool, lijken alleen maar verder toegenomen te zijn.

Ouders willen voor hun kinderen het hoogst haalbare uit de onderwijsloopbaan halen (Elffers 2018). Om dat te bereiken worden kinderen voorbereid op de eindtoets basisonderwijs, krijgen zij in het voortgezet onderwijs bijles in vakken waarin zij zwakker zijn, en worden zij ondersteund bij hun huiswerk in huiswerkinstituten of volgen zij examentrainingen. Jongeren proberen zo hoog mogelijke cijfers op hun examen te halen, doen examen in een extra vak, volgen een excellentieprogramma op hun school of nemen deel aan masterclasses op de universiteit om de kans op de studie van hun keuze te vergroten. Daarnaast oefenen ze soms voor de matching en intake op universiteiten (Herweijer en Turkenburg 2016).
Dat geldt niet voor iedereen. Het zijn vooral hogeropgeleiden die hun kinderen ondersteunen om een zo hoog mogelijke opleiding te behalen, en vooral jongeren in het vwo, en later in het hbo en het wetenschappelijk onderwijs, die proberen om zich van anderen te onderscheiden. Op alle niveaus worden jongeren aangezet om ambitieus te zijn en om hun talenten te ontplooien. Tegelijkertijd lijkt de prestatiedruk voor jongeren te zijn toegenomen. Dat het hierbij niet alleen om een beleving van jongeren lijkt te gaan, wordt ondersteund door het feit dat studenten gemiddeld meer tijd aan hun studie besteden dan tien jaar geleden, terwijl zij daarnaast niet minder zijn gaan werken. Voor jongeren in het voortgezet onderwijs is dit minder duidelijk. Er zijn klachten dat de tijd die leerlingen aan hun huiswerk moeten besteden, is toegenomen, dat ook het aantal toetsen is toegenomen en dat zij naast school een groter aantal andere verplichtingen hebben, maar betrouwbare cijfers hierover ontbreken vooralsnog.
In de media verschijnen daarnaast berichten over ongewenste uitwassen van de toegenomen prestatiedruk. De kans dat leerlingen die in het voortgezet onderwijs meer schooldruk ervaren ook meer sociaal-emotionele en psychische problemen hebben, is groter; onduidelijk is echter in hoeverre hierbij sprake is van een oorzakelijk verband. In het hoger onderwijs hebben weliswaar veel studenten burn-outklachten, maar er is nog discussie over de mate waarin er sprake is van een duidelijk probleem en of dit de laatste jaren is toegenomen. Recent hebben het RIVM et al. (2019) nader in kaart gebracht in hoeverre er sprake is van psychische problemen onder jongeren en welke factoren hieraan bijdragen. De studie maakt duidelijk dat psychische problemen onder jongeren in de afgelopen tien jaar licht gestegen zijn, en dat deze problemen groter zijn naarmate zij ouder zijn. In hoeverre deze problemen mede toe te schrijven zijn aan een grotere prestatiedruk laat zich echter niet eenduidig vaststellen.

De prestatie-eisen die aan kinderen en jongeren worden gesteld, hebben ook hun weerslag op het onderwijs. Dat geldt voor alle sectoren, maar is vooral in het basisonderwijs goed zichtbaar. Maatwerk – door differentiatie naar verschillende niveaugroepen – en het omgaan met kinderen met specifieke ondersteuningsbehoeften hebben het werk van de leraar in het basisonderwijs in de afgelopen tien jaar veranderd. De taakeisen die aan leraren worden gesteld zijn hoog in vergelijking met andere sectoren, en ook de emotionele belasting van leraren is, vergeleken met veel andere beroepen, hoog. De hoge werkdruk die door veel onderwijsgevenden wordt ervaren, lijkt ook door objectieve gegevens te worden ondersteund: burn-outklachten komen vaker voor bij leraren dan bij werknemers in vrijwel alle andere sectoren. Recente beleidsmaatregelen hebben weliswaar enige verlichting gebracht in de werkdruk, maar het is de vraag in hoeverre deze, met het oog op de lerarentekorten waarmee scholen te kampen hebben, ook daadwerkelijk tot een structurele verbetering zullen leiden.

Literatuur

Bokhoven, I. van , L. van der Woud en V. van Grinsven (2019). *Onderzoek effecten Werkdrukakkoord. Rapportage*. Utrecht: DUO Onderwijsonderzoek & Advies.

Bucx, F. en A. Roeters (2018). De kindertijd: de tijdsbesteding van jeugdigen. In: A. Roeters (red.), *Alle ballen in de lucht. Tijdbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven* (p. 88-101). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Casteren, W. van, J. Bendig-Jacobs, F. Wartenbergh-Cras, M. van Essen en B. Kurver (2017a). *Differentiëren en differentiatievaardigheden in het primair onderwijs*. Nijmegen: ResearchNed.

Casteren, W. van, J. Bendig-Jacobs, F. Wartenbergh-Cras, M. van Essen en B. Kurver (2017b). *Differentiëren en differentiatievaardigheden in het voortgezet onderwijs*. Nijmegen: ResearchNed.

Dagevos, J., W. Huijnk, M. Maliepaard en E. Miltenburg (red.) (2018). *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

DUO (2019). Inschrijvingen wo 2018. Geraadpleegd op 11 juni 2019 via https://duo.nl/open_onderwijsdata/databestanden/ho/ingeschreven/wo-ingeschr/ingeschrevenen-wo4.jsp.

Elffers, L. (2018). *De bijlesgeneratie. Opkomst van de onderwijscompetitie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Geest, M. van der (2018). Mentale druk op jongeren neemt gevaarlijke vormen aan. In: *de Volkskrant*, 19 juni 2018.

Herweijer, L. en M. Turkenburg (2016). *Wikken en wegen in het hoger onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Inspectie van het onderwijs (2018). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2016/2017*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.

Inspectie van het onderwijs (2019). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2017/2018*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.

ISO (2019). *Impact van leenstelsel op welbevinden studenten. Kwantitatief onderzoek naar de relatie tussen het leenstelsel en het welbevinden van studenten in Nederland*. Amsterdam: Motivaction Research and Strategy.

Kabinet-Rutte III (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021. VVD, CDA, D66 en ChristenUnie*. Den Haag: Rijksoverheid.

Kinderombudsman, De (2016). *Als je het ons vraagt. De Kinderombudsman op Kinderrechtentour*. Den Haag: De Kinderombudsman.

Miltenburg, E. en J. Dagevos (2018). Onderwijs. In: J. Dagevos, W. Huijnk, M. Maliepaard en E. Miltenburg (red.), *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland* (p. 95-112). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Miltenburg, E., J. Dagevos en W. Huijnk (2019). *Opnieuw beginnen. Achtergronden van positieverschillen tussen Syrische statushouders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

OESO (2018). *Education at a glance. OECD indicators*. Paris: OECD Publishing.

Onderwijsraad (2017). *De leerling centraal*. Den Haag: Onderwijsraad.

Onderwijsraad (2018). *Ruim baan voor leraren. Een nieuw perspectief op het leraarschap*. Den Haag: Onderwijsraad.

Onderwijsraad (2019). *Doorgeschoten differentiatie in het onderwijsstelsel*. Den Haag: Onderwijsraad.

Radboud Universiteit (2017). *Radboud-studenten voelen zich veilig, deel heeft last van werkdruk.* Geraadpleegd op 3 juni 2019 via https://www.ru.nl/nieuws-agenda/nieuws/vm/2017/juli/radboudstudenten-voelen-veilig-deel-last.

RIVM (2018). De mentale druk op jongeren lijkt toe te nemen. Geraadpleegd op 30 januari 2019 via https://www.vtv2018.nl/druk-op-jongeren.

RIVM, Trimbos-instituut en Amsterdam UMC (2019). *Mentale gezondheid van jongeren. Enkele cijfers en ervaringen*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

Roos, S. de en G. Stevens (2018). Schoolbeleving. In: G. Stevens, S. van Dorsselaer, M. Boer, S. de Roos et al. (red.), *HBSC 2017. Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland* (p. 45-60). Utrecht: Universiteit Utrecht / Trimbos-instituut / Sociaal en Cultureel Planbureau.

Staatsblad (2015). *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jg. 2015, nr. 148.

Sterckx, L. en M. Fessehazion (2018). *Eritrese statushouders in Nederland. Een kwalitatief onderzoek over de vlucht en hun leven in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Stevens, G., S. van Dorsselaer, M. Boer, S. de Roos et al. (red.) (2018). *HBSC 2017. Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht / Trimbos-instituut / Sociaal en Cultureel Planbureau.

TK (2016/2017). *Leven lang leren*. Brief van de ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 20 september 2016. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 30012, nr. 72.

TK (2018/2019). *Hoger onderwijs-, onderzoek- en wetenschapsbeleid / Toelatingsbeleid in het hoger onderwijs*. Brief van de minister van Onderwijs Cultuur en Wetenschap van 25 oktober 2018. Tweede Kamer, vergaderjaar 2018/2019, 31288, nr. 664.

TNO (2019). *Arbobalans 2018. Kwaliteit van de arbeid, effecten en maatregelen in Nederland.* Leiden: TNO.

UNDP (2016). *Syrian Arab Republic. Briefing note for countries on the 2016 Human Development Report.* Geraadpleegd op 20 april 2019 via http://hdr.undp.org/sites/all/themes/hdr_theme/country-notes/SYR.pdf.

vo-Raad (2019a). *Wat speelt er?* Geraadpleegd op 26 maart 2019 via https://www.vo-raad.nl/themas/onderwijstijd/onderwerpen/332/hoofdstukken/332.

vo-Raad (2019b). *Overzicht. Welke mogelijkheden zijn er voor maatwerk.* Geraadpleegd op 26 maart 2019 via https://www.vo-raad.nl/system/downloads/attachments/000/000/583/original/Maatwerktabel_WEBVERSIE_juni_2019.pdf?1560773123.

Westerhuis, A., P. Baay en J. Neuvel (2016). *De daling van de deelname aan de basisberoepsgerichte leerweg van het vmbo. Passend in een internationale trend?* 's-Hertogenbosch: Expertisecentrum Beroepsonderwijs.

Windesheim (2018). *Factsheet onderzoek studieklimaat, gezondheid en studiesucces 2017*. Zwolle: Hogeschool Windesheim.

Inkomen en sociale zekerheid

5 Inkomen en sociale zekerheid

Jean Marie Wildeboer Schut en Michiel Ras

- De koopkracht van de meeste huishoudens is fors gestegen na het dieptepunt in 2013. Eenverdieners en uitkeringsgerechtigden blijven daarbij achter.
- De armoede is weer afgenomen, na het historische dieptepunt in 2013.
- Het aantal negatieve vermogens is sterk afgenomen sinds 2013.
- De tevredenheid met het inkomen is bij meeste groepen toegenomen. Er wordt echter meer onzekerheid ervaren over de toekomst.

5.1 Inleiding

Op het terrein van de inkomens streeft het beleid naar een evenwichtige en activerende inkomensontwikkeling. Bestaande verhoudingen dienen niet al te zeer te worden vergroot of verkleind. Hoewel te grote inkomensverschillen als ongewenst worden gezien, worden ze tot op zekere hoogte gerechtvaardigd geacht, mits ze de economische groei bevorderen. Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw vormt de notie dat werk moet lonen een van de pijlers onder het inkomensbeleid. In de editie van 2017 van de Sociale staat van Nederland is uitgebreid ingegaan op de wijze waarop het overheidsbeleid met betrekking tot inkomen en sociale zekerheid is geëvolueerd sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw (Wildeboer Schut en Ras 2017).

De doelstelling van een evenwichtige ontwikkeling lijkt bescheiden. Dat is niet zonder reden: de directe invloed van de overheid op de hoogte van de inkomens is beperkt; tot haar arsenaal behoren vooral belastingtechnische maatregelen. Verder kan de overheid ingrijpen in de hoogte van het minimumloon en van de uitkeringen. En gewoonlijk verklaart ze ook collectieve arbeidsovereenkomsten algemeen verbindend. Tot slot is de overheid zelf ook een belangrijke werkgever: zij onderhandelt over de lonen en overige arbeidsvoorwaarden van de ambtenaren. Echter, zeker zo belangrijk voor de hoogte van en verschillen tussen de inkomens zijn de dynamische processen die zich in de maatschappij afspelen. Gebeurtenissen als echtscheiding, huishoudensvorming, met pensioen gaan en werkloos worden hebben een grote invloed op het inkomen en daarmee op de welvaart van het individu. De invloed van de overheid is hierop hoogstens indirect.
Binnen dit instrumentarium, dat vanuit het oogpunt van de invloed op de verdeling van inkomens bescheiden is, worden wel maatregelen getroffen die effect hebben op de koopkracht van verschillende (inkomens)groepen. Een voorbeeld waarin de beleidsdoelstellingen van evenwichtigheid en ‘werk-moet-lonen’ tot uiting komen, is enerzijds de verhoging van de algemene heffingskorting – die ten gunste komt van de lagere en middeninkomens

– en anderzijds de overgang naar een tweeschijvenstelsel in box 1, als uitwerking van het regeerakkoord. Van deze laatste maatregel profiteren de hogere inkomens het meest.

Of de inkomensontwikkeling daadwerkelijk evenwichtig is, kan worden nagegaan met objectieve gegevens, maar ook door mensen subjectieve oordelen te vragen over het eigen inkomen en, breder, over de inkomensverhoudingen. In dit hoofdstuk komen beide benaderingen aan de orde.

5.2 Het besteedbaar inkomen[1]

De door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) verzamelde gegevens, waren tot 2015 afkomstig uit de Inkomenspanelonderzoek (IPO). Daarna veranderde de wijze van data verzamelen (kader 5.1).

Kader 5.1 Herziening Inkomensstatistiek

Tot en met 2014 gebruikte het CBS het Inkomenspanelonderzoek (IPO) voor het opstellen van de Inkomensstatistiek. Het IPO was een steekproef uit de Nederlandse bevolking van ongeveer 100.000 personen. Om het inkomen op huishoudensniveau te meten werd deze steekproef aangevuld met de overige leden van het huishouden. Daarmee bevatte het IPO per jaar ongeveer 280.000 personen, die samen 100.000 huishoudens vormden.
Technische ontwikkelingen hebben het mogelijk gemaakt om de Inkomensstatistiek voortaan op de inkomens van de gehele bevolking te baseren. Vanaf 2011 kunnen hiervoor integrale inkomensgegevens worden gebruikt. Om de twee reeksen op elkaar aan te laten sluiten, is het zinvol om voor een jaar gegevens uit beide bronnen te rapporteren. Op deze wijze krijgen we inzicht in het effect op de inkomens dat uitgaat van de overgang van steekproef naar populatie. Hier is dit op inhoudelijke gronden vanaf 2013 gedaan. De inkomens van de Nederlandse bevolking bevonden zich in dat jaar op een dieptepunt. Daarna trok de economie weer aan. De neergaande lijn wordt dus door gegevens uit het IPO weergegeven, de klim uit het economische dal door de integrale cijfers.

Inkomens van vrijwel alle groepen meer dan hersteld na de crisis. Eenverdieners en uitkeringsgerechtigden blijven daarbij achter

De ontwikkelingen in de hoogte van de koopkracht tussen 2008 en 2017 laten zich goed onderverdelen in twee tijdvakken, te weten voor en na 2013. In de tweede helft van 2008 ving de grootste economische crisis na de Tweede Wereldoorlog aan. Door lopende cao's steeg aanvankelijk de koopkracht van de huishoudens nog in de jaren na 2008. Deze cao's waren eerder afgesloten in de veronderstelling dat er een periode van hoge inflatie en lage werkloosheid in het verschiet lag. De recessie werd aanvankelijk opgevangen door het bedrijfsleven (dalende winsten) en de overheid (oplopende begrotingstekorten en staatsschuld). Vanaf 2010 werden de kosten van de crisis ook op de huishoudens verhaald. Als gevolg van het op orde brengen van de overheidsfinanciën daalde vanaf 2010 hun koopkracht en nam tevens de werkloosheid toe. Het dieptepunt van de crisis werd bereikt in

2013. De koopkracht is dan vier jaar achter elkaar gedaald. Sindsdien is de Nederlandse economie bezig aan haar herstel en tussen 2013 en 2017 stijgt de koopkracht met 8%.

In grote lijnen geldt dat de bevolkingsgroepen die er gedurende het eerste tijdvak het meest op achteruit gingen, in de latere jaren slechts een gering herstel van hun koopkracht ondervonden. De groepen die daarentegen het minst met koopkrachtverlies kampten, zagen hun welvaart na het dieptepunt van 2013 weer toenemen (tabel 5.1). Tot de groepen die tussen 2008 en 2013 te maken kregen met een koopkrachtverlies van 10% of meer behoorden degenen met een middelbare opleiding (–10%), de eenverdieners zonder kinderen (–10%) en die met kinderen (–12%). De zelfstandigen (inkomen uit winst: –13%) waren na de crisisjaren het slechtste af. Bij de werknemers (–2%), eenoudergezinnen (–3%) en tweeverdieners met kinderen (–4%) bleef het verlies beperkt tot minder dan 5%.
De twee laatste groepen profiteerden ook het meest van de economische opleving vanaf 2013: van de eenoudergezinnen nam de koopkracht met 11% toe; de tweeverdieners met kinderen zagen die met 10% stijgen. Van de eenverdieners (met en zonder kinderen) bedroeg het herstel 2%. De uitkeringsgerechtigden zagen hun koopkracht met 3% stijgen.

Tabel 5.1
Sterk herstel werknemers en eenoudergezinnen. Winsten nog niet geheel hersteld
Gemiddelde koopkracht naar enkele achtergrondkenmerken,[a] 2008-2017 (in euro's × 1000 per jaar, prijzen van 2018)[b]

	gestandaardiseerd reëel besteedbaar inkomen (gemiddelden)				inkomensmutaties (%)	
	2008	2013[c]	2013	2017	'08/'13	'13/'17
1e inkomenskwartiel	14,8	13,8	14,4	15,5	–7	+8
2e inkomenskwartiel	22,2	20,9	22,8	24,5	–6	+8
3e inkomenskwartiel	29,0	27,5	29,9	32,4	–6	+8
4e inkomenskwartiel	47,8	44,6	49,1	53,4	–7	+9
man	29,1	27,1	29,6	32,1	–7	+9
vrouw	27,8	26,2	28,5	30,8	–6	+8
lager opgeleid	22,9	21,1	24,9	26,6	–8	+7
middelbaar opgeleid	26,5	23,9	28,3	30,7	–10	+8
hoger opgeleid	36,2	33,1	36,8	38,7	–9	+5
alleenstaande < AOW-leeftijd	23,9	22,1	23,6	25,0	–8	+6
alleenstaande ≥ AOW-leeftijd	23,2	21,6	23,1	24,1	–8	+4
eenoudergezin	18,2	17,6	18,5	20,5	–3	+11
paar < AOW-leeftijd, zonder kinderen, eenverdiener	26,6	23,8	25,8	26,4	–10	+2
paar < AOW-leeftijd, zonder kinderen, tweeverdieners	35,3	33,0	35,9	38,9	–6	+8

Tabel 5.1
(Vervolg)

	gestandaardiseerd reëel besteedbaar inkomen (gemiddelden)				inkomensmutaties (%)	
	2008	2013[c]	2013	2017	'08/'13	'13/'17
paar < AOW-leeftijd, met kinderen, eenverdiener	21,9	19,2	21,4	22,0	–12	+2
paar < AOW-leeftijd, met kinderen, tweeverdieners	28,3	27,2	30,2	33,1	–4	+10
paar ≥ AOW-leeftijd	27,4	25,9	27,9	29,4	–5	+6
voornaamste inkomensbron						
winst	34,5	30,2	36,4	39,5	–13	+8
loon	28,5	27,8	30,5	32,6	–2	+8
pensioen < AOW-leeftijd	27,2	25,1	25,3	27,5	–8	+9
uitkering	16,7	15,5	16,3	16,8	–7	+3
pensioen boven AOW-leeftijd	24,4	23,3	24,9	26,4	–5	+6
autochtone Nederlander	29,5	27,7	30,2	32,8	–6	+7
westerse migrant	28,8	26,7	28,6	30,7	–7	+7
niet-westerse migrant	21,7	20,6	21,0	23,3	–5	+9
alle huishoudens	28,5	26,6	29,0	31,5	–7	+8

a Het betreft hier deels overlappende groepen waarvan de koopkrachtontwikkeling is weergegeven.
b Excl. huishoudens in tehuizen en inrichtingen; incl. woonsubsidies.
c In het jaar 2013 is er sprake van een trendbreuk; de resultaten voor en na dat jaar zijn niet geheel vergelijkbaar. Onder meer een herziening van het netto-huurwaardebegrip en verbeterde waarneming van een aantal inkomensposten heeft het inkomen voor veel huishouden hoger doen uitkomen dan volgens de oude methodiek het geval zou zijn geweest (vgl. (Bos en Lok 2019). Daarnaast is met name winst als belangrijkste inkomensbron anders gemeten dan voorheen.

Bron: SCP-berekeningen op basis van niet-openbare microdata van het CBS. (IPO'08,'13); GBA ('13, '17); Inhatab ('13,'17); Inpatab ('13,'17)

Bij eenverdieners[2] is sinds 2009 de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting – ook wel de aanrechtsubsidie genoemd – jaarlijks met bijna 7% afgebouwd. Tweeverdieners met allebei een baan hebben vanaf 2013 meer kunnen profiteren van de verruiming van de algemene arbeidskorting dan eenverdieners. Bovendien werkt de verhoging van de inkomensafhankelijke combinatiekorting (in 2016) in het voordeel van tweeverdieners met kinderen. De relatief forse verhoging in koopkracht van eenoudergezinnen tussen 2013 en 2017 heeft mogelijk te maken met de invoering in 2015 van de alleenstaande-ouderkop. Alleenstaande ouders hebben door die regeling recht op uitbreiding van het kindgebonden budget van enkele duizenden euro's per jaar.

Hoewel de inkomensongelijkheid zich in grote lijnen in Nederland al jaren op een stabiel peil bevindt (Soede et al. 2014; Vrooman en Wildeboer Schut 2015), is zij, gemeten volgens

de Gini- en Theil-coëfficiënten, sinds de crisis wat toegenomen (tabel 5.2). Deze twee maten voor inkomensongelijkheid beginnen beide bij de waarde nul (totale gelijkheid: iedereen heeft precies evenveel inkomen). De Gini-coëfficiënt loopt tot 1 (totale ongelijkheid; één persoon/huishouden krijgt al het inkomen in een land); de Theil-coëfficiënt is in principe onbegrensd (het maximum is gelijk aan de logaritme van het aantal waarnemingen). Door de wijze van berekenen is de eerste maat vooral gevoelig voor verschillen in het midden van de inkomensverdeling en de tweede voor verschillen tussen de hogere inkomens. Deze ongelijkheidsmaten stegen tussen 2013 en 2017 van ,259 naar 0,264 (Gini) en van 0,144 naar 0,153 (Theil).

Daarnaast heeft de herziening van de Inkomensstatistiek een opstuwend effect gehad op de gemeten inkomensongelijkheid (Bos en Lok 2019). De financiële gevolgen van de crisis voor huishoudens laten zich goed aflezen aan de armoedecijfers (vergelijk Hoff et al. (2019)). Bij vrijwel alle groepen neemt het aantal armen toe tussen 2011 en 2013,[3] als Nederland het hoogste armoedecijfer van deze eeuw bereikt (Hoff et al. 2016).[4] Vanaf 2013 neemt het armoedepercentage weer af, zowel bij de gehele bevolking als bij de meeste groepen (zie tabel 5.2). Desalniettemin verkeert in 2017 nog steeds een vijfde van de niet-westerse migranten en ruim een kwart van de uitkeringsgerechtigden in armoede. De sterkste daling vond overigens wel bij die laatste groep plaats, gevolgd door die bij de eenoudergezinnen. Het ligt voor de hand dat bij de daling van de armoede onder eenoudergezinnen de invoering van de alleenstaande-ouderkop in 2015 van invloed is geweest. Het aandeel van het totale inkomen van de bevolking van zowel de rijkste 10% als de rijkste 1% is sinds 2013 met 1 procentpunt gestegen (van resp. 22% naar 23% en 5% naar 6%).

Tabel 5.2

Ongelijkheid stijgt licht, niveau armoede terug naar dat van 2011; sterke afname armoede eenoudergezinnen na dieptepunt in 2013

Inkomensongelijkheid, armoede en rijkdom, 2008-2017 (in waardes en procenten)

	2008	2011	2013[a]	2013	2017	mutaties (in procentpunten) '11/'13	'13/'17
inkomensongelijkheid							
Gini[b]	0,247		0,245	0,259	0,264		
Theil[c]	0,112		0,107	0,144	0,153		
armoede							
niet-veel-maar-toereikendcriterium[d]		6		8	6	+2	–2
eenoudergezinnen		22		24	17	+2	–7
uitkeringsgerechtigden		35		39	33	+4	–6
niet-westerse migranten		21		25	20	+4	–5
kinderen (0-17 jaar)		9		10	9	+1	–1

Tabel 5.2
(Vervolg)

	2008	2011	2013[a]	2013	2017	mutaties (in procentpunten) '11/'13	'13/'17
alleenstaanden		13		15	11	+2	–4
AOW-gerechtigden		3		3	3	0	0
werknemers		3		3	3	0	0
zelfstandigen[e]		9		10	8	+1	–2
zzp'ers[f]				9	9		0
rijkdom (aandeel (%) van het totaal verdiende inkomen							
rijkste 10%	22		22	22	23		
rijkste 1%	5		4	5	6		

a In het jaar 2013 is er sprake van een trendbreuk in de Inkomensstatistiek; de resultaten voor en na dat jaar zijn niet geheel vergelijkbaar.
b De Gini-coëfficiënt is een maat voor de inkomensongelijkheid. Hij bereikt de waarde 1 als één persoon/huishouden al het inkomen in het land krijgt en heeft de waarde 0 als iedereen precies evenveel inkomen heeft. Door de wijze waarop de Gini wordt berekend, is deze maat vooral gevoelig voor verschillen in het midden van de inkomensverdeling.
c De Theil-coëfficiënt is ook een maat voor de inkomensongelijkheid. Hij heeft eveneens een waarde van 0 bij totale gelijkheid, maar het maximum is gelijk aan de logaritme van het aantal waarnemingen en in principe dus onbegrensd. Door de wijze van berekenen is de Theil-coëfficiënt vooral gevoelig voor verschillen tussen de hogere inkomens.
d Het niet-veel-maar-toereikendcriterium geeft het budget weer dat minimaal nodig is om onvermijdbare uitgaven aan voedsel, kleding en wonen te kunnen betalen, en daarbovenop de uitgaven aan basale vormen van ontspanning en sociale participatie.
e Vóór de revisie van de Inkomensstatistiek gold iemand als zelfstandige als deze inkomen uit winst, hoe gering ook, genoten had. Thans wordt bij zelfstandigen, evenals van oudsher bij de overige categorieën, een zwaartepuntsbenadering gehanteerd. Bij deze methodiek wordt gekeken naar iemands belangrijkste inkomensbron. Deze nieuwe wijze van meten heeft het aantal zelfstandigen bijna gehalveerd (Bos en Lok 2019).
f Het betreft hier zzp'ers (zelfindeling) die hun eigen arbeid aanbieden. Cijfers afkomstig van de EBB'13-'17.

Bron: SCP-berekeningen op basis van niet-openbare microdata van het CBS (Inpatab; Inhatab; IPO; Gbapersoontab)

Vermogen

In een recente studie wees Reuten (2018) erop dat Nederland, na de Verenigde Staten, de hoogste vermogensongelijkheid kent van de door hem onderzochte 27 OESO-landen. Ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (Kremer et al. 2014) geeft aan dat de vermogensongelijkheid te onzent fors te noemen is. Kooiman en Lejour (2016) plaatsen enige kanttekeningen bij het meten van de ongelijkheid van het vermogen in Nederland (vgl. ook Van Bavel en Salverda (2014). Belangrijke componenten die gewoonlijk

niet bij het vermogen worden geteld, zijn de pensioenen en de kapitaalverzekeringen eigen woning. Toevoeging hiervan doet de ongelijkheid waarschijnlijk afnemen.
De vermogensongelijkheid is tijdens de crisis flink opgelopen; de Gini-coëfficiënt steeg tussen 2009 en 2013 van 0,78 naar 0,90 (Kooiman en Lejour 2016). De relatief sterke daling van het vermogen in het midden van de vermogensverdeling lijkt hier debet aan. Veel huishoudens hebben hun woning met een hoge hypotheek gefinancierd; door de daling van de huizenprijzen kwamen daardoor veel huizen 'onder water te staan'. Inmiddels is de huizenmarkt weer aangetrokken en hebben de woningprijzen het vermogen weer opgestuwd (CBS 2019a).
Uit de grafiek in figuur 5.1 blijkt het herstel van de vermogens vooral het gevolg van de sterke afname van het percentage huishoudens met een negatief vermogen. Bevond in 2013 van een kwart van de huishoudens het vermogen zich nog in de rode cijfers, in 2017 was dit aandeel gedaald naar 18%. De overige vermogensklassen stijgen qua relatieve omvang licht, die van 5.000-50.000 euro nog het sterkst met enkele procentpunten.

Figuur 5.1
Afname negatieve vermogens[a] sinds 2013, omvang overige vermogensklassen licht toegenomen
Ontwikkeling vermogensklassen, 2008-2017[b] (in procenten)

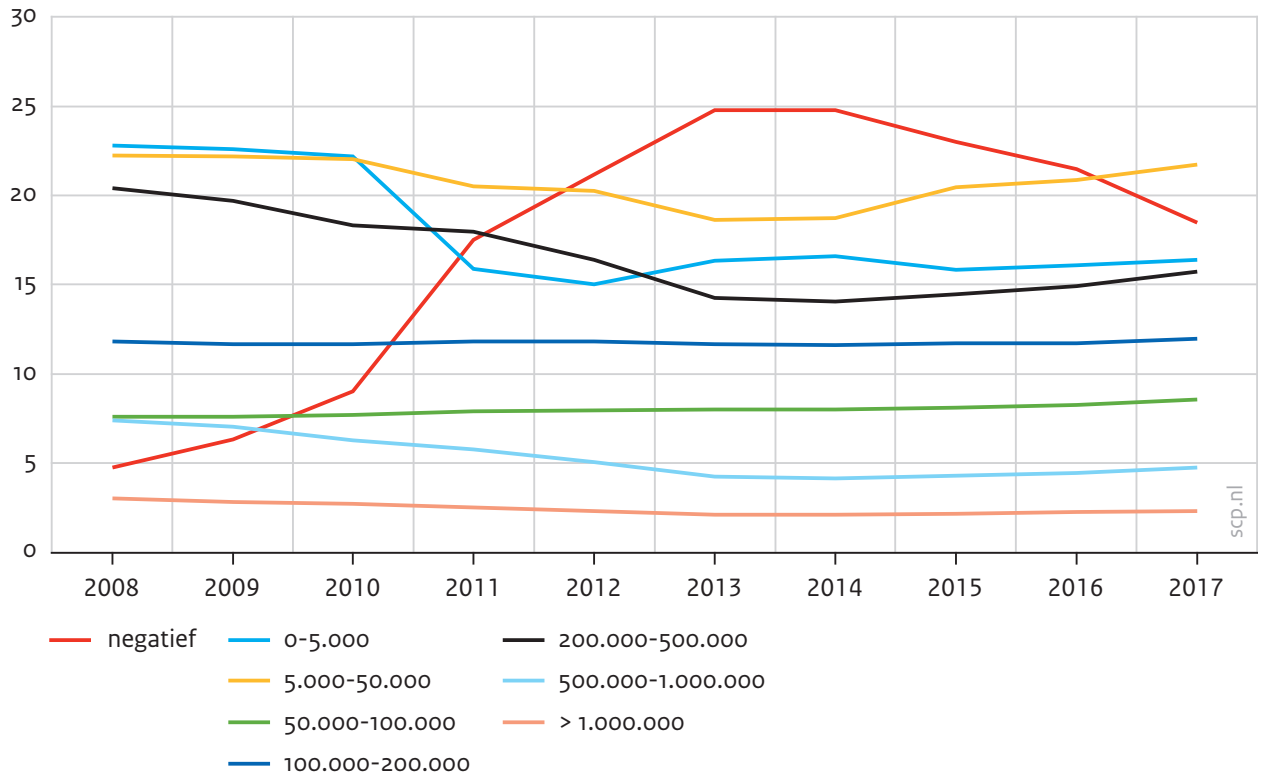

a De vermogens zijn incl. de woz-waarde van het huis en de daartegenover staande hypothecaire schuld.
b De vermogensklassen zijn weergegeven in prijzen van 2018.

Bron: SCP-berekeningen op basis van niet-openbare microdata van het CBS (Inhatab)

5.3 Inkomen internationaal

Inkomen middenklasse Nederland internationaal gezien zeer stabiel gedurende de crisis.

Qua inkomensongelijkheid is Nederland internationaal gezien een lage middenmoter (CPB 2019). Onder meer de Scandinavische landen – maar ook België – kennen in 2016 een lagere ongelijkheid; in veel andere Europese landen, Turkije, de Verenigde Staten, Mexico en Brazilië is deze echter groter. Daarnaast kende de ongelijkheid in de overige OESO-landen een veel onregelmatiger verloop, terwijl de Gini-coëfficiënt voor Nederland in 2016 even hoog was als die in 2006 (Koot 2019).

Dat de inkomensongelijkheid tijdens de crisis zo stabiel bleef in Nederland, betekent nog niet dat er geen sprake was van inkomensfluctuaties op het niveau van huishoudens. Uit onderzoek van de OESO (2019) blijkt dat met name het inkomen van huishoudens in de hogere en lagere inkomensklassen forse fluctuaties kende. De ontwikkeling van de inkomens van de middenklasse[5] kende een veel stabieler verloop (zie figuur 5.2).

Naar internationale maatstaven was het inkomensverloop van de middenklasse in Nederland zeer stabiel te noemen. De fluctuatie van hun inkomen is alleen minder in Zweden en Denemarken.

Figuur 5.2

Geringe inkomensschommelingen Nederlandse middenklasse gedurende de crisis

Aandeel van de bevolking met een inkomensstijging of -daling van 20% of meer het volgende jaar, 2007-2015 (in procenten)

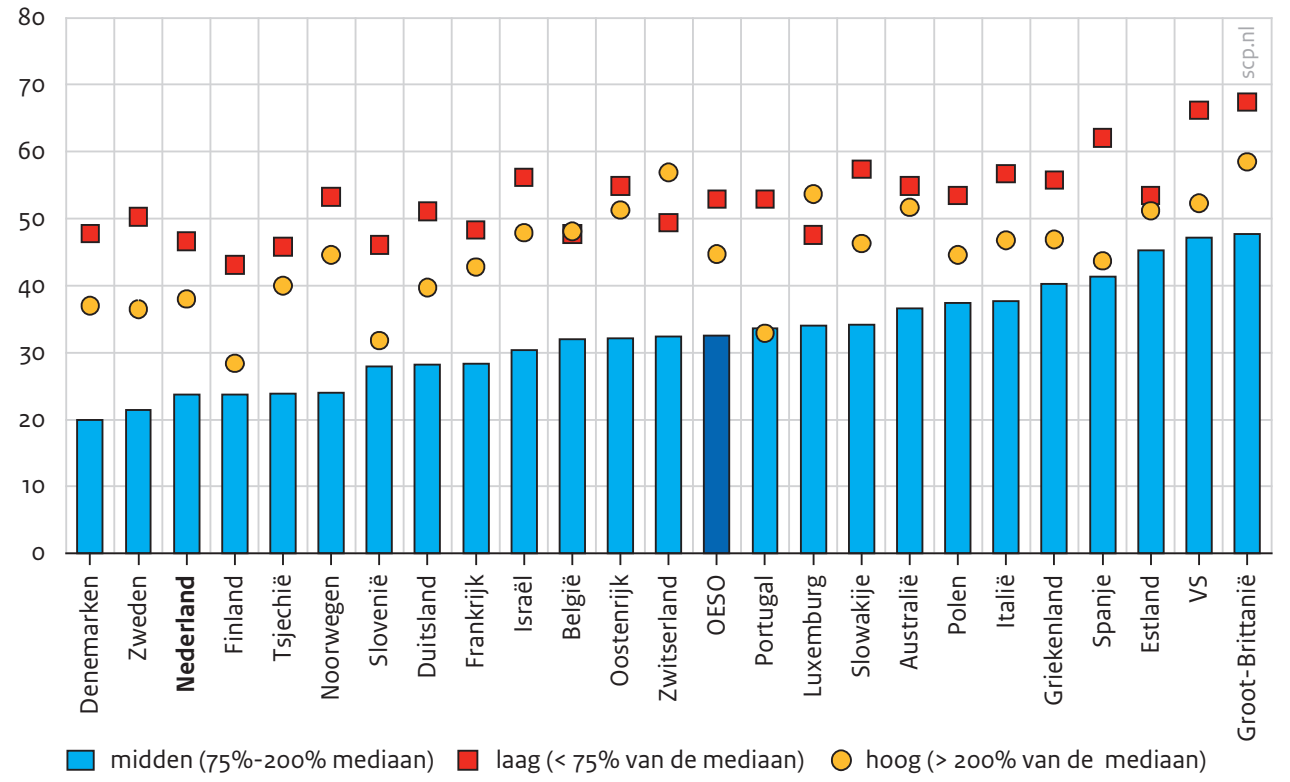

Bron: OECD (2019)

5.4 Uitkeringsafhankelijkheid

Vergrijzing laat zich gelden, beroep op werkloosheidsregelingen neemt weer af

De socialezekerheidsuitkeringen spelen een belangrijke herverdelende rol: inkomens worden overgeheveld van jongeren naar ouderen, van werkenden naar niet-werkenden, en van gezonde naar zieke werknemers. Hoewel dit herverdelingsaspect nog steeds belangrijk is, zijn de verschillende kabinetten vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw ook sterk de nadruk gaan leggen op het bevorderen van arbeidsparticipatie van uitkeringsgerechtigden. Een groot aantal uitkeringen is daartoe beknot en de regels zijn aangescherpt. Tabel 5.3 geeft het aantal verstrekkingen weer van de belangrijkste inkomensvervangende uitkeringen voor de periode 2008-2018.

Tabel 5.3

Beroep op AOW neemt gestaag toe; het aantal werkloosheidsregelingen neemt af

Ontwikkeling in het gebruik van de sociale zekerheid, 2008-2018 (in aantallen × 1000 en procenten)

	2008	2013	2017	2018
arbeidsongeschiktheid				
WAO/WIA	618	560	550	556
wv. gedeeltelijk arbeidsongeschikt (%)	31	26	23	23
instroom	33	39	42	44
uitstroom	50	47	39	39
Wajong[a]	179	239	246	235
w.v. gedeeltelijk arbeidsongeschikt (%)[b]	2	2	1	1
instroom	16	18	5	5
uitstroom	4	6	6	7
Waz	39	20	12	11
instroom	1	0	0	0
uitstroom	5	3	2	1
totaal arbeidsongeschiktheid	835	818	807	812
werkloosheid en bijstand				
WW[c]	171	438	330	263
instroom	240	613	390	336
uitstroom	262	516	424	451
Abw/Wwb/Participatiewet	299	387	442	425
totaal werkloosheid/bijstand	470	824	772	688
ouderdom/nabestaanden				
AOW	2696	3169	3386	3410
Anw	120	69	34	31

Tabel 5.3
(Vervolg)

	2008	2013	2017	2018
totaalaantal uitkeringen[d]	4120	4879	4999	4941
idem, excl. AOW	1425	1710	1613	1531
i/a-ratio[e]	63	70	69	67
idem, excl. AOW	24	26	25	23

a De cijfers betreffen de oude en nieuwe Wajong-regeling tezamen. De nieuwe regeling, de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten, is van kracht sinds 1 januari 2010. Vanaf 1 januari 2015 behoort de Wajong tot de Participatiewet.
b Bij de nieuwe Wajong-regeling telt iedereen met een zogenaamde werkregeling als gedeeltelijk arbeidsongeschikt.
c Excl. deeltijd-WW.
d Alleen binnenlandse uitkeringen.
e Aantal inactieven per 100 actieven (ouder dan 15 jaar).

Bron: UWV (2013, 2017, 2018); CBS (2019b, 2019c); CPB (2019)

Het totale aantal uitkeringen is in tien jaar tijd met ruim 800.000 gegroeid, van 4.120.000 naar 4.941.000. Een groot gedeelte van deze toename kan op het conto van de vergrijzing worden geschreven. Zonder de AOW bedroeg het aantal verstrekkingen in 2008 1.425.000, terwijl dat een decennium later 'slechts' 1.531.000 was. Hoe groot de wissel is die de vergrijzing indirect op het totale aantal uitkeringen trekt, is veel lastiger op te maken. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat ook de ontwikkeling in het aantal arbeidsongeschiktheidsregelingen in ieder geval ten dele een gevolg is van het vergrijzen van de samenleving. Een oude bevolking is minder gezond en zal dus ceteris paribus een groter beroep op voorzieningen doen.
Het beroep op de arbeidsongeschiktheidswetten bereikte zijn hoogtepunt in 2002, met bijna 1.000.000 uitkeringen. De toenmalige minister-president Lubbers diagnostiseerde het land als 'ziek' en verbond zijn politieke lot aan het terugdringen van dit recordaantal. In de jaren die volgden werd een aantal belangrijke maatregelen van kracht. De Wet verbetering poortwachter (2002) en de Wet verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte in 2004 zorgden voor een aanzienlijk lagere instroom in de jaren die volgden. Daarnaast werd na jarenlange discussie de WAO op de schop genomen en per 1 januari 2006 vervangen door de wet Werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA). Deze gold echter alleen voor nieuwe gevallen; voor bestaande gevallen (tot 45 jaar) is in de WAO in 2004 het Schattingsbesluit aanzienlijk aangescherpt. De WIA omvat twee regelingen: de Werkhervatting gedeeltelijk arbeidsongeschikten (WGA) en de Inkomensvoorziening volledig arbeidsongeschikten (IVA). De afname van het beroep op de regeling is thans gestabiliseerd. Het aantal WAO/WIA-verstrekkingen ligt de laatste jaren rond de 550.000.

Een tegengestelde ontwikkeling aan die van het beroep op de WAO/WIA was die van het verloop van het volume uitkeringen ingevolge de Wet Wajong (Wet werk en arbeidsonder-

steuning jonggehandicapten). Terwijl de politiek zich vooral op de WAO richtte, nam de instroom van de Wajong sterk toe. Het beroep op deze regeling was in 2014, met 250.000 uitkeringsgerechtigden, op zijn hoogtepunt. Deels overlappende oorzaken die voor deze sterke toename genoemd worden, zijn een grotere bekendheid van de regeling, versteviging van het netwerk rond jonggehandicapten, een verbeterde diagnostiek van bepaalde stoornissen, een complexere samenleving en de effecten van de invoering van de nieuwe bijstandswet (Wwb) (vgl. (Suijker 2007) Gemeenten kregen door deze wet een financiële prikkel om jongeren op te nemen in de Wajong in plaats van in de bijstand, aangezien zij een overschot op het bijstandsbudget zelf mochten houden (CPB 2011). Met de invoering van de Participatiewet in 2015 is aan de toestroom van Wajongers een halt toegeroepen. Gedeeltelijk arbeidsongeschikten die voorheen onder de Wajong vielen, dienen nu een beroep op de Participatiewet te doen.
Het beroep op de werkloosheidsregelingen weerspiegelt het verloop van de crisis. In het economisch goede jaar 2008 kenden deze regelingen tezamen 470.000 verstrekkingen. Dit aantal steeg naar 824.000 op het dieptepunt van de crisis in 2013. Hierna daalde het beroep gestaag en bedroeg het in 2018 688.000 uitkeringen.

Als een samenvattende maat voor de uitkeringsafhankelijkheid fungeert de i/a-ratio. Dat is de verhouding tussen economisch inactieven en actieven. Deze ratio geeft het financiële draagvlak van de uitkeringsafhankelijkheid aan. De i/a-ratio bedroeg in 2008 63.
Dat betekent dat tegenover 100 werkenden 63 niet-werkenden stonden. In 2013 bedroeg de ratio 70. Zowel de toename van het beroep op de AOW als de neergaande economische situatie deed de ratio stijgen. Een groot deel van de i/a-ratio komt door de leeftijdsopbouw van de bevolking. Worden de 65-plussers niet meegenomen, dan dienden in 2018 100 actieven 'slechts' 23 inactieven te onderhouden.

5.5 Opvattingen over inkomens

Toename tevredenheid eigen inkomen zette door tot in 2017

In 2016/'17 bedraagt het aandeel mensen dat aangeeft (zeer) tevreden te zijn met het eigen huishoudensinkomen 75% (zie tabel 5.4).[6] In 2010/'11 lag dit op 74% en tijdens het dieptepunt van de crisis in 2012/'13, met 72%, nog iets lager. Hiermee volgt de tevredenheid ruwweg de ontwikkeling van de hoogte van het inkomen.
De verschillen in tevredenheid tussen groepen en hun ontwikkeling in de tijd, zijn minder nauwkeurig gemeten, maar komen wel vrij goed overeen met de verschillen binnen de inkomensgegevens. De tevredenheid van de groep met een niet-westerse achtergrond nam sterk toe. Bij de inkomensgroepen zien we dat de hoogste inkomensgroep sterker tevreden is geworden dan de andere inkomensgroepen, ondanks het feit dat de inkomens zelf niet verder uiteen gingen lopen. Opmerkelijk is verder de positie van pensioenontvangers. Zij waren in 2010/'11 nog de meest tevreden groep, ook al lag hun inkomen toen flink lager dan dat van werkzame huishoudens. Die tevredenheid daalde vervolgens van 87% naar 79% in 2016/'17, tegen de trend bij andere groepen in. De koopkracht van

hun inkomens steeg wel, maar minder snel dan die van de lonen. De aanvullende pensioenen konden in deze periode niet steeds worden geïndexeerd, en ook in de nabije toekomst is indexatie allerminst zeker.[7] Naar opleidingsniveau bezien nam de tevredenheid bij de laagste groep licht af en bij de middengroep juist wat toe.

Tabel 5.4
Toename tevredenheid eigen inkomen tot in 2016/'17
Aandeel personen dat (zeer) tevreden is met het eigen huishoudensinkomen, naar enkele achtergrondkenmerken, 2010-2017 (in procenten)

	2010/'11	2012/'13	2014/'15	2016/'17	Δ[a]
gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen					
laagste 20%	55	53	51	57	+2
middelste 60%	75	74	75	76	+1
hoogste 20%	86	90	90	90	+4
autochtone Nederlander	77	76	75	77	0
westerse immigrant	70	70	69	74	+4
niet-westerse immigrant	52	50	57	62	+10
lager opgeleid	69	67	69	67	–2
middelbaar opgeleid	70	69	69	73	+3
hoger opgeleid	84	83	79	84	0
paar zonder kinderen	81	80	78	80	–1
paar met kinderen	73	73	75	76	+4
overig huishoudenstype	64	65	61	68	+4
werkzaam[b]					
oude definitie	72	73			
nieuwe definitie			75	78	
uitkeringsontvanger[b]					
oude definitie	49	34			
nieuwe definitie			29	40	
gepensioneerd[b]					
oude definitie	87	82			
nieuwe definitie			76	79	

Tabel 5.4
(Vervolg)

	2010/'11	2012/'13	2014/'15	2016/'17	Δ[a]
anders[b]					
oude definitie	64	72			
nieuwe definitie			55	55	
allen	74	72	72	75	+1

a Verschil 2010/'11-2016/'17 in procentpunten.

b Vanaf 2014 is de arbeidsmarktpositie bepaald door de belangrijkste inkomensbron van het huishouden, waar dit voorheen gebeurde op basis van de zelfgedefinieerde positie in de werkkring. Dit veroorzaakt een trendbreuk in de betreffende cijfers.

Bron: SCP/CBS (CV'10/'11-'16/'17) SCP-bewerking

Men is iets minder positief over de ontwikkeling van de eigen financiële situatie in 2019

Het consumentenvertrouwen daalt sinds begin 2019 enigszins (zie hoofdstuk 3). Deze tendens, die ook breder in Europa optreedt, is opmerkelijk, omdat de economie juist verder groeit. Mogelijk spelen onzekerheden over de brexit, andere zaken in de EU en de wereldeconomie een rol. Ook kunnen dichter bij huis zaken spelen, zoals stijgende kosten (door klimaatbeleid en de recente btw-verhoging) en onzekerheid over lonen en pensioenen. Het oordeel betreft de algehele economische situatie, maar ook de eigen situatie. Toch geeft ook in 2019 nog steeds ruim 80% de eigen financiële situatie een voldoende en verwacht men zelfs dat die situatie gelijk blijft of beter zal worden.

Tevredenheid internationaal

Bezien binnen de Europese Unie zijn Nederlanders behoorlijk tevreden met hun levensstandaard (die niet hetzelfde is als inkomen, maar er wel mee samenhangt). Volgens de European Quality of Life Survey uit 2016 ligt de gemiddelde score in Nederland op 7,7, tegen 6,8 Europabreed (Eurofound 2016) (figuur 5.3). Nog tevredener zijn de Denen, Zweden, Oostenrijkers, Ieren en Luxemburgers. De ordening van landen komt gedeeltelijk overeen met die naar het mediane gestandaardiseerde huishoudensinkomen in 2016 (Eurostat 2019). Ook naar inkomen bezien behoort Nederland tot de zes hoogste van de Europese Unie.

Figuur 5.3

Nederlanders waarderen hun levensstandaard hoger dan de meeste andere Europeanen

Gemiddelde tevredenheid met de levensstandaard, naar mediaan gestandaardiseerd huishoudensinkomen, EU28 en enkele kandidaat-lidstaten, 2016 (in scores)[a]

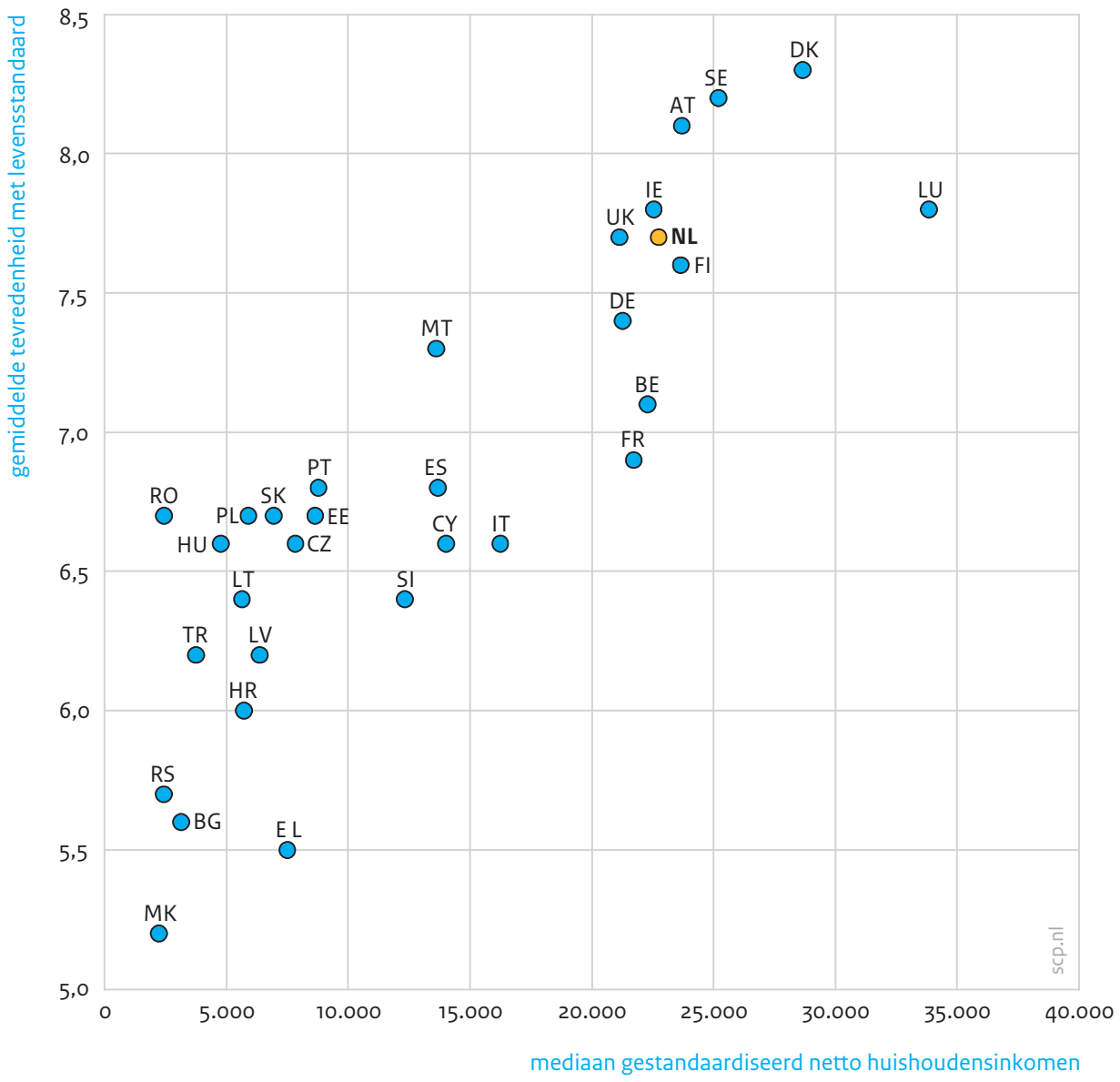

a Scores op 10-puntsschaal. De gebruikte landcodes worden verklaard in bijlage A.

Bron: Eurofound (2016); Eurostat (2019) SCP-bewerking

Opvattingen over inkomensverschillen

Het aandeel personen dat vindt dat de inkomensverschillen in Nederland (veel) kleiner moeten worden, ligt tussen 2010 en 2018 rond de 72% (tabel 5.5). In de loop der tijd valt hierin geen significante ontwikkeling te ontwaren. In de meest recente jaren ligt de wens tot kleinere inkomensverschillen bij gepensioneerden het hoogst, met 81%, wat zal samenhangen met hun eerder besproken inkomens- en tevredenheidsontwikkelingen. Eenoudergezinnen, mensen met een niet-westerse achtergrond en hogeropgeleiden hebben juist minder behoefte aan een verkleining van de inkomensverschillen.

Tabel 5.5

Weinig verandering in opvattingen over inkomensverschillen

Aandeel personen dat vindt dat de inkomensverschillen in Nederland (veel) kleiner moeten worden, naar enkele achtergrondkenmerken, 2010-2018 (in procenten)

	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen						
laagste 20%	74	71	76	78	77	+3
middelste 60%	75	74	76	75	74	–1
hoogste 20%	61	58	61	67	59	–2
autochtone Nederlander	73	72	75	75	72	–1
westerse immigrant	74	68	77	74	71	–3
niet-westerse immigrant	63	66	63	65	68	+5
lager opgeleid	72	74	77	76	76	+4
middelbaar opgeleid	75	74	75	75	72	–3
hoger opgeleid	67	64	69	70	66	–1
paar zonder kinderen	74	73	75	78	75	+1
paar met kinderen	74	73	75	78	75	+1
overig huishoudenstype	75	75	78	75	71	–4
werkzaam[b]						
oude definitie	71	69				
nieuwe definitie			71	72	68	
uitkeringsontvanger[b]						
oude definitie	77	83				
nieuwe definitie			69	75	77	
gepensioneerd[b]						
oude definitie	75	76				
nieuwe definitie			82	81	80	
anders[b]						
oude definitie	74	61				
nieuwe definitie			73	71	74	
allen	72	71	73	74	71	–1

a Verschil 2010/'11-2016/'17 in procentpunten.

b Vanaf 2014 is de arbeidsmarktpositie bepaald door de belangrijkste inkomensbron van het huishouden, waar dit voorheen gebeurde op basis van de zelfgedefinieerde positie in de werkkring. Dit veroorzaakt een trendbreuk in de betreffende cijfers.

Bron: SCP (CV'10/'11-'17/'18) SCP-bewerking

5.6 Tot slot

In de tweede helft van 2008 ving de grootste economische crisis na de Tweede Wereldoorlog aan. De recessie werd in eerste instantie opgevangen door de bedrijven (dalende winsten) en de overheid (oplopende begrotingstekorten en staatsschuld). De koopkracht van huishoudens steeg de eerste jaren nog. Dit kwam voornamelijk door lopende cao's, die eerder waren afgesloten in de veronderstelling dat er een periode van hoge inflatie en lage werkloosheid zou volgen. Als gevolg van het op orde brengen van de overheidsfinanciën daalde vanaf 2010 de koopkracht van huishoudens. Tevens nam vanaf dat jaar de werkloosheid toe. Het dieptepunt werd bereikt in 2013. De koopkracht was toen vier jaar achter elkaar gedaald. Vanaf dat moment begon de Nederlandse economie aan haar herstel en tussen 2013 en 2017 steeg de koopkracht met 8%.

De stijging van de koopkracht ging gepaard met een afname van de armoede. In 2013 was het hoogste armoedepercentage van deze eeuw bereikt; thans bevindt ongeveer 6% van de Nederlandse bevolking zich onder de armoedegrens. Het lijkt erop dat niet alleen de koopkracht na 2013 is toegenomen, maar ook dat deze stijging gepaard ging met een lichte verhoging van de inkomensongelijkheid. In hoeverre deze de komende jaren doorzet, is ongewis. De hoogte van de inkomensongelijkheid dient echter weer direct te worden genuanceerd wanneer men Nederland met andere rijkere landen vergelijkt. Niet alleen behoort Nederland qua ongelijkheidsscore tot de lagere middenmoot, ook vertoonde de inkomensmobiliteit van met name het grote midden van de Nederlandse inkomensverdeling, internationaal gezien een opmerkelijke stabiliteit gedurende de crisisjaren. De tevredenheid met het eigen inkomen volgt globaal de inkomensniveaus. Veelal is de tevredenheid weer terug op het niveau van voor de crisis. Waar niet-westerse migranten hun inkomen en tevredenheid vanaf een laag aanvangsniveau relatief snel zagen toenemen, hadden gepensioneerden juist moeite met het soms achterwege blijven van de indexering van hun inkomen. Sinds 2019 wordt breder in de bevolking enige onzekerheid gevoeld over de financiële toekomst.

Noten

1 De termen 'inkomen', 'besteedbaar inkomen', 'gestandaardiseerd inkomen' en 'koopkracht' worden in dit hoofdstuk door elkaar gebruikt. In alle gevallen gaat het om het besteedbare huishoudensinkomen dat gecorrigeerd is voor inflatie en voor de samenstelling van het huishouden.

2 Geboren na 1962.

3 De daling van de koopkracht begint in 2010.

4 Het SCP heeft in 2017 de armoedegrens herijkt en het meten van armoede gereviseerd (Goderis et al. 2018). De vorige reeks liep van 2001 tot en met 2014; de huidige vangt in 2011 aan. Omdat de grenzen lastig vergelijkbaar zijn is ervoor gekozen alleen de armoedecijfers volgens de nieuwe methode te publiceren. Volgens de oude reeks daalt het armoedepercentage tussen 2009 en 2010 nog enigszins, om daarna tot 2013 snel op te lopen (Hoff et al. 2016).

5 Door de OESO geoperationaliseerd als het gebied tussen 75% en 200% van het mediane inkomen.

6 Er zijn ook gegevens voor 2008/'09 en 2017/'18, maar deze zijn door een lichte verandering in de vraagstelling niet goed vergelijkbaar. Ze suggereren wel dat het niveau van tevredenheid in 2017/'18 niet veel

is veranderd ten opzichte van 2015/'16. CBS (2019d) suggereert dat de tevredenheid nog iets is toegenomen.

7 De wijziging in de indeling naar arbeidsmarktpositie maakt uitspraken over de tevredenheid van categorieën niet-gepensioneerden op de langere termijn minder betrouwbaar.

Literatuur

Bavel, B. van en W. Salverda (2014). *Vermogensongelijkheid in Nederland* (Economisch Statistische Berichten, 99, 392-305). Geraadpleegd 12-07-2018 via https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/307569/392_395_BAVEL.pdf?sequence=1.

Bos, Wim en Reinder Lok (2019). *Herziening van de Inkomensstatistiek 2011*. CBS.

CBS (2019a). *Woningwaarde stuwt vermogen omhoog*. Geraadpleegd 12-06-2019 via https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/08/woningwaarde-stuwt-vermogen-omhoog.

CBS (2019b). *Sociale Zekerheid; kerncijfers, uitkeringen naar uitkeringssoort*. Geraadpleegd 12-06-2019 via https://statline.cbs.nl/Statweb/selection/?DM=SLNL&PA=03763&VW=T.

CBS (2019c). *Tijdreeksen Sociale Zekerheid*. Geraadpleegd 12-6-2019 via https://statline.cbs.nl/Statweb/selection/?DM=SLNL&PA=03763&VW=T.

CPB (2011). *Van bijstand naar Wajong*. Den Haag: Centraal Planbureau.

CPB (2019). *Centraal Economisch Plan 2019*. Den Haag: Centraal Planbureau.

Eurofound (2016). *European Quality of Life Survey 2016 - Data visualisation*. Geraadpleegd 24 juni 2019 via https://www.eurofound.europa.eu/data/european-quality-of-life-survey.

Eurostat (2019). *Mean and median income by household type - EU-SILC survey*. Geraadpleegd 25 juni 2019 via http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di04&lang=en.

Goderis, B., B. Van Hulst, J.M. Wildeboer Schut en M. Ras (2018). *De SCP-methode voor het meten van armoede: herijking en revisie.* (Sociaal en Cultureel Planbureau Ed.). Den Haag.

Hoff, S., B.L. van Hulst, J.M. Wildeboer Schut en B. Goderis (2019). *Armoede in Kaart 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hoff, Stella, Jean Marie Wildeboer Schut, Benedikt Goderis en Cok Vrooman (2016). *Armoede in Kaart 2016* via http://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2016/.

Kooiman, T. en A. Lejour (2016). *Vermogensongelijkheid in Nederland* via https://www.cpb.nl/publicatie/vermogensongelijkheid-in-nederland-2006-2013.

Koot, Patrick (2019). *Het ramen van beleidseffecten op de inkomensverdeling via de Gini-coëfficiënt* (CPB-achtergronddocument). Geraadpleegd 07-06-2019 via https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Achtergronddocument-mrt2019-het-ramen-van-beleidseffecten-op-de-inkomensverdeling-via-de-gini-coefficient.pdf.

Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (2014). *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en de gevolgen van economische ongelijkheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

OECD (2019). *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*. Geraadpleegd 07-06-2019 via https://doi.org/10.1787/689afed1-en.

Reuten, G. (2018). *De Nederlandse vermogensverdelig in internationaal perspectief. Een vergelijking met 26 andere OECD-landen* (TPEdigitaal, 12(2), 1-8). Geraadpleegd 12-07-2018 via https://www.tpedigitaal.nl/sites/default/files/bestand/De-Nederlandse-vermogensverdeling-in-internationaal-perspectief.pdf.

Soede, A., S. Hoff en J. Kullberg (2014). Kapitale tegenstellingen? De maatschappelijke betekenis van financiële ongelijkheid. In: C. Vrooman, M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.), *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (p. 105-138). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Suijker, F.W. (2007). *Verdubbeling van de instroom van de Wajong. Oorzaken en beleidsopties* (Vol. 156). Den Haag: Centraal Planbureau.

uwv (2013). *Statistische tijdreeksen 2012*. Amsterdam: Uitvoering Werknemersverzekeringen.
uwv (2017). *Kwantitatieve Informatie 2017*. Geraadpleegd 29-07-2019 via https://www.uwv.nl/overuwv/Images/uwv-kwantitatieve-informatie-2017-n.pdf.
uwv (2018). *Kwantitatieve Infkormatie 2018*. Geraadpleegd 29-7-2019 via https://www.uwv.nl/overuwv/Images/uwv-kwantitatieve-informatie-2018.pdf.
Vrooman, Cok en Jean Marie Wildeboer Schut (2015). Op rozen zitten, of op zwart zaad. Twee decennia inkomensongelijkheid. In: *Mens en Maatschappij,* jg. 90, nr. 4, p. 343-378.
Wildeboer Schut, J.M. en M. Ras (2017). Inkomen en sociale zekerheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en Wennekers A. (red.), *De sociale staat van Nederland 2017* (p. 113-138). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Betaald werk en zorgtaken

6 Betaald werk en zorgtaken

Ab van der Torre, Freek Bucx en Anja Steenbekkers

- De werkloosheid piekt in 2014, maar daalt daarna voor alle groepen. Inmiddels is de werkloosheid weer op het niveau van voor de economische crisis. Er zijn wel grote verschillen in werkloosheid tussen groepen: onder jongeren (15-24 jaar), lageropgeleiden en niet-westerse migranten is de werkloosheid voortdurend hoger dan gemiddeld.
- De arbeidsdeelname in Nederland is internationaal gezien hoog. Dat komt mede door de hoge participatiegraad van vrouwen en ouderen. Doordat vrouwen gemiddeld slechts 26 uur per week werken tegenover mannen 36 uur, gaat de hoge arbeidsdeelname niet gepaard met een grote financiële zelfstandigheid bij vrouwen.
- Zowel het aantal werknemers met een flexibel contract als het aantal zzp'ers neemt toe. De toenames gingen in de periode 2008-2018 van 17,3% naar 22,5% respectievelijk van 9,7% naar 12,2% van de totale beroepsbevolking.
- Door de maatschappelijke opgave om te verduurzamen vindt er een verschuiving plaats van grijze naar groene banen.
- Burn-outklachten bij werknemers nemen toe van 12,7% in 2010 tot 17,3% in 2018 en zijn het hoogst in het onderwijs (23%). Mensen in het onderwijs zijn wel relatief tevreden met hun werk. Burn-outklachten komen bij werknemers bijna twee keer zo vaak voor als bij zzp'ers.
- Vrouwen besteden in totaal gemiddeld bijna 28 uur per week aan de zorg voor het huishouden, kinderen en volwassenen, tegenover mannen bijna 18 uur. De verschillen tussen mannen en vrouwen in de verdeling van betaald werk en zorgtaken zijn dus nog steeds groot, al lijken ze in de afgelopen tien jaar wel wat kleiner te zijn geworden.
- De combinatie van betaald werk en zorgtaken kan voor een drukke agenda zorgen. Ongeveer een op de drie mensen heeft weleens het gevoel op het werk tekort te schieten, en ongeveer eenzelfde aandeel heeft weleens het gevoel thuis te kort te schieten.
- Mensen met thuiswonende kinderen zijn drukker met verplichte activiteiten dan andere mensen, en zij ervaren ook vaker tijdsdruk. Zij zijn echter ongeveer even tevreden met hun leven als mensen zonder kinderen.

6.1 Ontwikkelingen in betaald werk en zorgtaken

Betaald werk

Al langere tijd spelen er op de Nederlandse arbeidsmarkt enkele ontwikkelingen. Zo is Nederland aan het vergrijzen (zie § 2.2), waardoor al enige tijd het vergroten van de arbeidsparticipatie van belang is. Verder is er al enkele decennia sprake van een sterke groei van flexibele contractvormen – eerst van tijdelijke contracten en sinds de eeuwwisseling van zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) (Euwals et al. 2016). Tot slot probeert de overheid telkens weer mensen die niet participeren op de arbeidsmarkt, maar wel een beroep doen op de sociale zekerheid, te activeren (zie hoofdstuk 5 en Wielers en De Beer 2016). Iets recentere ontwikkelingen die invloed hebben op de arbeidsmarkt zijn

de digitalisering, de platformeconomie (denk bv. aan Uber en Deliveroo) en de robotisering. Deze ontwikkelingen hebben invloed op het soort arbeidscontract, het soort werk en de plek waar men werkt. En natuurlijk veranderen duurzaamheidstransities, zoals de energietransitie en de transitie naar een circulaire economie, sterk de aard van het werk.

In verband met de vergrijzing en de stijgende levensverwachting is sinds 2012 een stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd geïntroduceerd (TK 2011/2012). In 2014 is deze verhoging versneld (TK 2011/2012, 2014/2015b), maar in het onlangs gesloten pensioenakkoord is deze weer vertraagd (TK 2018/2019c). In dat pensioenakkoord is bepaald dat de AOW-leeftijd tot en met 2021 wordt bevroren op 66 jaar en vier maanden, dat deze daarna in stapjes stijgt naar 67 jaar in 2024, om vervolgens beperkter te stijgen met de levensverwachting dan in de oude plannen (zie ook § 6.5). Verder kunnen mensen met zwaar werk eerder stoppen met werken, kunnen zelfstandigen gemakkelijker aansluiten bij een pensioenfonds en komt er voor zelfstandigen, zoals zzp'ers, een verplichte arbeidsongeschiktheidsverzekering, net als voor andere werkenden.
Ook is op 1 januari 2016 de Wet werken na de AOW-gerechtigde leeftijd aangenomen, waarmee het voor werkgevers aantrekkelijker wordt gemaakt om mensen van AOW-gerechtigde leeftijd in dienst te nemen (Olsthoorn en Cloïn 2015; TK 2014/2015a). In dit verband is het opmerkelijk dat de rijksoverheid voor haar eigen werknemers de regeling die rijksambtenaren het recht gaf door te werken tot hun zeventigste jaar, in de nieuwe cao voor rijksambtenaren heeft afgeschaft.

De in januari 2015 van kracht geworden Participatiewet, die drie andere wetten (deels) verving, beoogde via activerende maatregelen de arbeidsparticipatie te bevorderen van groepen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Daartoe zijn twee belangrijke maatregelen genomen, namelijk de afspraak dat zowel de markt als de overheid banen creëert voor herintreders die geen minimumloon kunnen verdienen, en het instrument 'beschut werk': werkplekken voor mensen die niet bij een reguliere werkgever aan de slag kunnen. Omdat de resultaten tegenvielen, probeerde de rijksoverheid eind 2016 door een aanpassing van de Participatiewet gemeenten te verplichten beschutte werkplekken te realiseren (TK 2016/2017).
De Participatiewet kon niet voorkomen dat met het schrappen van de Wsw-indicatie voor nieuwe gevallen per 1 januari 2015 de doelgroep die voorheen aangewezen was op een Wsw-indicatie, in de praktijk een sterk verminderde kans had op werk (Sadiraj et al. 2018). Naar alle waarschijnlijkheid is dat een van de redenen dat de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een breed offensief heeft gelanceerd, met voorstellen voor onder andere vereenvoudiging van de loonkostensubsidie, meer waarborgen voor ondersteuning op maat om aan het werk te komen en te blijven, het wegnemen van knelpunten bij de no-riskpolis bij loonkostensubsidie en een voorstel voor vrijlating van het arbeidsinkomen in de Participatiewet voor mensen die met loonkostensubsidie werken (zie hiervoor de kamerbrief van de staatssecretaris van 23 mei 2019, TK 2018/2019b).

De werkenden verschillen wat zekerheden betreft sterk van elkaar. Zo hebben werknemers met een vast contract (in vaste loondienst) een vrij grote baan- en inkomenszekerheid, maar hebben flexwerkers, werknemers met een flexibel contract en zelfstandigen zonder personeel dat niet (Euwals et al. 2016). De kabinetten-Rutte II en -Rutte III hebben zich ingespannen om de ongelijkheid tussen deze groepen tegen te gaan. Daartoe bracht op 1 januari 2016 de Wet werk en zekerheid (Wwz) een aantal wijzigingen aan in bestaande wetten, waaronder de Werkloosheidswet (ww). In de ww is de maximale duur van de uitkering verminderd van 38 tot 24 maanden en is de opbouw van de uitkeringsrechten vertraagd. Sinds 1 januari 2015 is ook de maximumtermijn van een tijdelijk arbeidscontract, of een serie van maximaal drie tijdelijke contracten, verkort van drie jaar naar twee jaar en is de tussenpoos waarbinnen contracten als opeenvolgend worden aangemerkt, verlengd van drie maanden naar zes maanden (TK 2015/2016a, 2015/2016b).
Omdat deze wet niet het doel van het verkleinen van de kloof tussen 'vast' en 'flex' had bereikt, heeft het kabinet-Rutte III een nieuwe wet geïntroduceerd, de Wet arbeidsmarkt in balans (WAB) (EK 2018/2019). Op 28 mei 2019 is deze wet door de Eerste Kamer aangenomen en de beoogde datum van inwerkingtreding van de meeste onderdelen ervan is 1 januari 2020. De WAB brengt opnieuw een aantal wijzigingen in bestaande wetten aan. Voorbeelden zijn: het voor werkgevers aantrekkelijker maken om werknemers sneller een contract met meer zekerheid te geven, het verkleinen van de verschillen in kosten en risico's tussen vast werk en flexwerk, het verruimen van de mogelijkheden voor ontslag en de mogelijkheden om een flexibele arbeidsovereenkomst aan te gaan, het verlagen van de ww-premie voor vast werk en het verhogen van die voor flexwerk.
Om de rechtspositie van de groeiende groep zzp'ers te versterken is per 1 mei 2016 de Wet deregulering beoordeling arbeidsrelaties (Wet DBA) in werking getreden (TK 2014/2015c). De Wet DBA legt de verantwoordelijkheid voor het goed definiëren van de arbeidsrelatie bij opdrachtgever en opdrachtnemer, waar deze eerst nog volledig bij de opdrachtnemer lag (de zzp'er). Met de Wet DBA heeft de overheid geprobeerd te voorkomen dat een zzp'er de facto als werknemer wordt ingezet, de zogenaamde schijnconstructie. Ook deze wet voldoet niet aan de verwachtingen. Daarom heeft het kabinet-Rutte III in het regeerakkoord vastgelegd dat de Wet DBA vervangen wordt door een nieuwe wet met een vergelijkbaar doel (TK 2017/2018). De minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid heeft inmiddels in een kamerbrief nieuwe wetgeving voor zzp'ers aangekondigd. Deze wetgeving moet zorgen voor meer duidelijkheid over de positie van zelfstandigen en daarmee schijnzelfstandigheid tegengaan (TK 2018/2019a).

Onbetaald werk: zorgtaken

Wanneer men een goed beeld wil krijgen van het werkende leven van mensen in Nederland, is het niet voldoende om alleen naar *betaald* werk te kijken. De meeste mensen verrichten namelijk ook *onbetaald* werk: werkzaamheden die vaak in en om het huis gedaan worden en die meestal ook ten goede komen aan anderen. Dan gaat het vooral om zorgtaken. Ouders zorgen bijvoorbeeld voor hun kinderen, en veel grootouders passen regelmatig op hun kleinkinderen (Roeters en Bucx 2018). Veel mensen in Nederland geven ook

informele zorg, aan familie, vrienden of kennissen met gezondheidsproblemen of beperkingen (De Klerk et al. 2017). En verder is ook de zorg voor het huishouden – zoals stofzuigen, koken, afwassen – een vorm van werk die veel mensen dagelijks verrichten, maar waar zij meestal niet betaald voor krijgen.
Ook vanuit beleidsperspectief is het belangrijk om zicht te hebben op wie dergelijke zorgtaken voor zijn of haar rekening neemt. Het belang van informele zorg is toegenomen nu de formele gezondheidszorg onder druk staat door de vergrijzing (Putters 2015); in de Wmo 2015 is de positie van de mantelzorger inmiddels geformaliseerd (De Boer en De Klerk, te verschijnen). Waar het gaat om de zorg voor kinderen, heeft de overheid enkele nieuwe investeringen gedaan om de combinatie van arbeid en zorg voor ouders gemakkelijker te maken (Roeters en Bucx 2018). Zo is de kinderopvangtoeslag verhoogd en hebben inmiddels ook ouders die gebruik maken van opvang in voormalige peuterspeelzalen recht op toeslag. Daarnaast is sinds begin dit jaar het geboorteverlof voor partners uitgebreid naar vijf dagen. En verder zijn er plannen voor betaald ouderschapsverlof (Pelgrim 2019).
We kijken in dit hoofdstuk ook naar de combinatie van betaald werk en zorgtaken. Recent onderzoek laat zien dat een op de drie werkende vrouwen en een op de vijf werkende mannen mantelzorg verleent (De Boer et al. 2019). Ook de zorg voor kinderen (en soms daarbij ook voor ouder wordende ouders) kan in combinatie met betaald werk soms zwaar zijn (Roeters en Bucx 2018). Er worden dan ook met enige regelmaat zorgen geuit over het feit dat er steeds meer van Nederlanders wordt gevraagd (Van den Broek et al. 2016; RIVM 2018). Nederlanders zouden, volgens diverse mediaberichten, drukker zijn dan ooit met werken en zorgen (zie bv. Kervezee 2015; Van de Velde 2015). Een overvolle agenda en een druk leven kunnen hun tol eisen en tot onrust en stress leiden, zo is de zorg (Vermeulen 2018). Of mensen tegenwoordig daadwerkelijk drukker zijn dan vroeger, is echter nog maar de vraag (Roeters 2018).

6.2 Arbeidsmarktontwikkelingen

De arbeidsmarkt is gunstig voor werkenden

Het al in de vorige editie van De sociale staat van Nederland (SSN) geconstateerde robuuste herstel van de economie werd nog iets sterker: zowel in 2017 als in 2016 was de economische groei (groei bruto binnenlands product, bbp) bijna 3% en in 2017 (zie ook § 2.3) groeiden niet alleen het arbeidsvolume en het aantal banen, maar ook het aantal openstaande vacatures (tabel 6.1). Het Centraal Planbureau (CPB) verwacht voor 2019 eveneens een groei van het bbp en de werkgelegenheid, en een daling van de werkloosheid, zij het in geringere mate dan voor 2017 en 2018 (CPB 2019).

Tabel 6.1

De economie groeit en de arbeidsmarkt trekt verder aan

Ontwikkeling van de economische groei, de werkgelegenheid en de vacatures, jaargemiddelden, 2008-2018 (in procenten en absolute aantallen × 1000)

	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018	Δ[a]
volumegroei bbp t.o.v. voorgaande periode[b] (%)	2,2	1,3	−1	1,4	2,2	2,9	2,7	+0,5
arbeidsvolume werknemers in arbeidsjaren[b, c]	6087	5950	5898	5769	5929	6084		−3
banen van werknemers[b, d]	8015	7882	7900	7721	7911	8111		+96
arbeidsvolume zelfstandigen in arbeidsjaren[b, c]	1060	1075	1125	1159	1185	1189		+129
banen van zelfstandigen[b, d, e]	1861	1900	1989	2036	2068	2076		+215
openstaande vacatures	240	122	112	108	156	201	248	+8

a Verschil 2008-2017/'18 in procentpunten en absolute aantallen (× 1000).
b Voorlopige cijfers voor volumegroei bbp en werkgelegenheid
c Het aantal banen van werknemers en zelfstandigen in een jaar, omgerekend naar voltijdequivalenten: twee halve banen die een jaar bestaan gelden dus als één arbeidsjaar.
d Banen voor maar een of enkele uren per week tellen ook mee.
e Naast banen van werknemers zijn er ook banen van zelfstandigen. In dat geval is de zelfstandige dus zowel werkgever als werknemer en valt de baan samen met het bedrijf.

Bron: CBS (StatLine)

Om een idee te krijgen van de vordering van het herstel, kunnen we een zogenaamde Beveridge-curve tekenen (figuur 6.1). Hierin staan het werkloosheidspercentage en de vacaturegraad tegen elkaar uitgezet. De theorie achter deze grafiek is dat de arbeidsmarkt vaak dezelfde bewegingen laat zien. Eerst is tijdens hoogconjunctuur de werkloosheid laag en staan er veel vacatures open: er zijn weinig werklozen en werkgevers kunnen vacatures moeilijk vullen (linksboven). Vervolgens daalt als gevolg van slechte economische omstandigheden het aantal openstaande vacatures: werkgevers zien de resultaten dalen en stoppen met uitbreiden of krimpen in (linksboven tot linksonder). Als gevolg hiervan begint de werkloosheid te stijgen (linksonder tot rechtsonder). Tot slot trekt bij economisch herstel eerst het aantal vacatures aan, gevolgd door een vermindering van de werkloosheid (rechtsonder tot linksboven).

In figuur 6.1 zien we dat in de periode 2008-2018 een volledige cyclus is doorlopen en dat de werkloosheid een hoogtepunt bereikte in het eerste kwartaal van 2014. Als we deze cyclus vergelijken met de vorige (eerste kwartaal 2001- eerste kwartaal 2018; niet in de figuur opgenomen) valt op dat de jongste cyclus meer jaren beslaat en verder uitloopt naar rechtsonder in de figuur (meer werkloosheid). De economische tegenspoed duurde immers langer en was ernstiger. Het is nog onduidelijk of bij de jongste cyclus ook een verdere uitloop naar linksboven zal optreden: nog minder werkloosheid en nog meer vacatures.

Figuur 6.1

Arbeidsmarkt op niveau van voor de economische crisis

Vacaturegraad en werkloosheidspercentage, personen van 15-75 jaar, 2008-2018 (in procenten en aantallen per 1000 banen)[a]

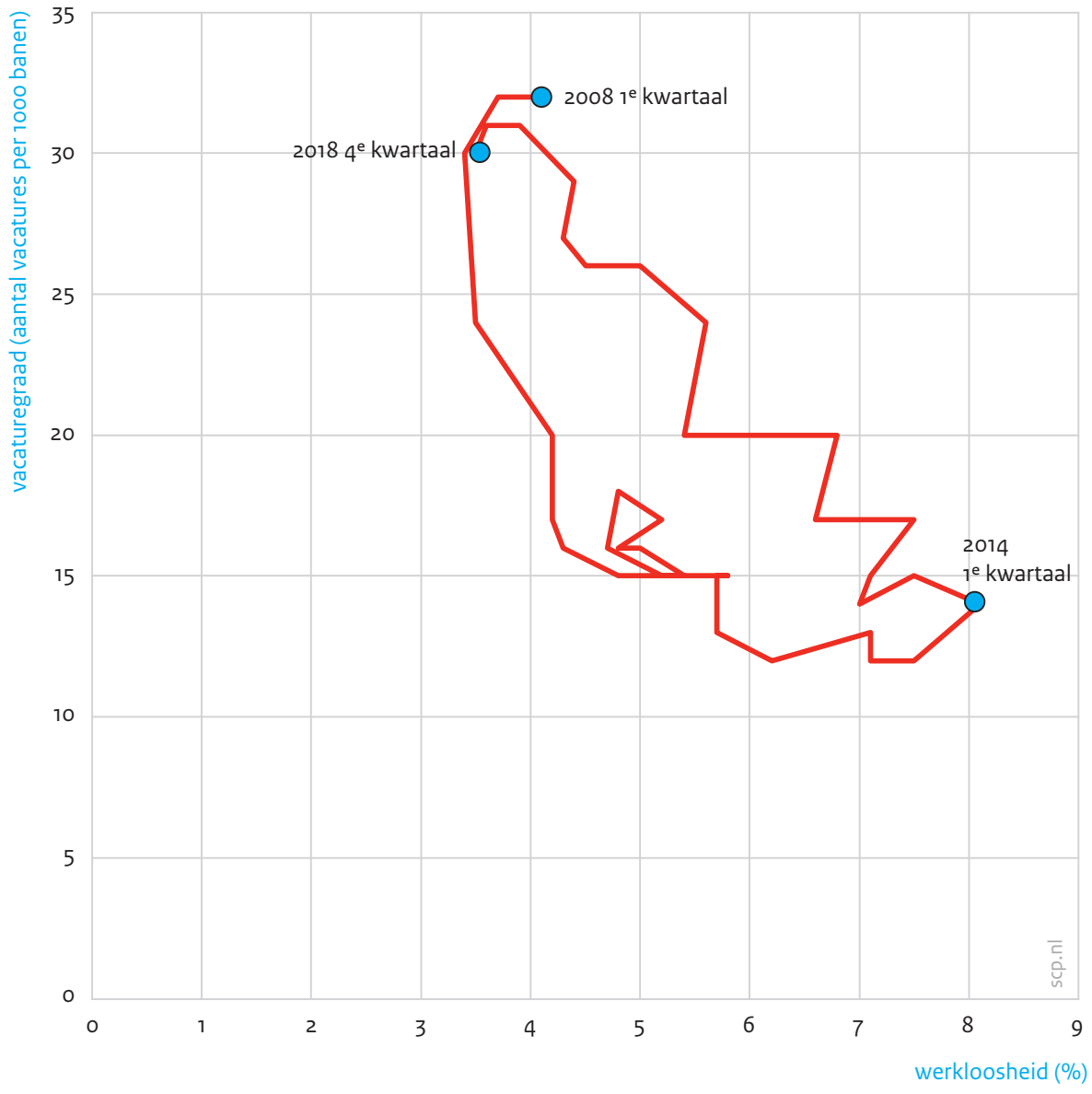

a Cijfers van vacaturegraad van 2015 en later zijn voorlopig.

Bron: CBS (StatLine)

Arbeidsmarkt afgelopen tien jaar: steeds meer parttimers en zelfstandigen

In de periode 2008-2018 is de verhouding tussen de aantallen banen van werknemers en van zelfstandigen sterk gewijzigd in de richting van zelfstandigen (figuur 6.2). Dat is een ontwikkeling die al enkele jaren daarvoor ingezet was (Bijl et al. 2017). Die ontwikkeling wordt gedreven door een sterke groei van het aantal zelfstandigen zonder personeel (zie ook Euwals et al. 2016). Wel is sinds de opleving van de arbeidsmarkt in 2015 de verhouding weer enigszins hersteld. Deze ontwikkeling weerspiegelt de slechte economische situatie in de periode vóór 2015 met een afname van het aantal vaste voltijdbanen. Bij de zelfstandigen groeide in 2009 het aantal banen, terwijl het aantal arbeidsjaren afnam. Zelfstandigen gingen dus korter werken. Dit verschil werd cumulatief steeds kleiner tot en met 2014, toen de cumulatieve groei van het aantal banen weer gelijk was aan die van het aantal arbeidsjaren. Dat betekent dat in 2014 zelfstandigen gemiddeld even veel uren maakten als in 2008. Na 2014 was de cumulatieve groei van het aantal arbeidsjaren van zelfstandigen zelfs sterker dan die van het aantal banen. Dat betekent dat zelfstandigen vanaf 2014 nog meer uren per week werken.

Figuur 6.2

Tot en met 2015 sterke groei in banen van zelfstandigen, vanaf 2015 sterke groei voor werknemers

Ontwikkeling van de vraag naar arbeid, jaargemiddelden, 2008-2018 (in procenten cumulatieve groei t.o.v. 2008)[a]

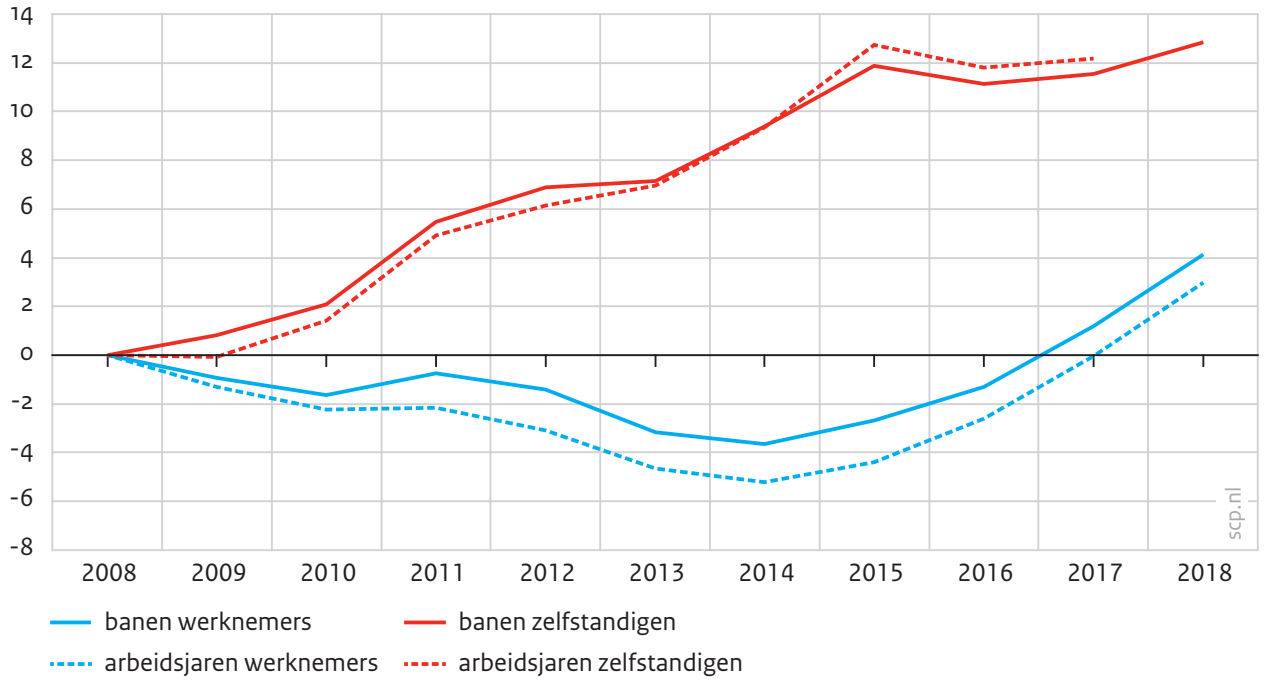

a De cijfers vanaf 2016 zijn voorlopig.

Bron: CBS (StatLine)

Dat zelfstandigen, en onder hen vooral zzp'ers, in aantal en in gewerkte uren in opmars waren, kan door diverse factoren worden verklaard. Hier bespreken we de belangrijkste. Zo stimuleert sterke concurrentie op kosten in vooral de exportsector, die geconfronteerd wordt met een globaliserende wereld, maar mogelijk ook in andere sectoren, werkgevers om te zoeken naar lagere werkgeverslasten. Flexibele krachten kunnen die bieden.
Bij ziekte bijvoorbeeld hoeven werkgevers aan hen minder of geen loon door te betalen. Ook de zelfstandigenaftrek van zzp'ers is een middel om te besparen op loonkosten. Besparingen voor de werkgever kunnen dan gepaard gaan met een hoger netto-inkomen voor de zzp'er als zij beiden een deel van het voordeel tot zich nemen. Andere factoren die mogelijk de groei van het aantal zzp'ers verklaren, zijn de toenemende behoefte van mensen om eigen baas te zijn (individualisering), technologische ontwikkelingen die het mogelijk maken om snel een goede en geschikte zzp'er voor een benodigde klus te vinden – denk aan bijvoorbeeld onlineplatformen (Kremer et al. 2017; Roeters et al. 2016) – en de in de loop der jaren door ledenverlies verminderde macht van vakbonden (zie ook hoofdstuk 9).

Het aanbod van arbeid in de afgelopen tien jaar: groei werkzame beroepsbevolking vooral door toename aantal zelfstandigen

De werkzame beroepsbevolking en het aantal werknemers neemt, na een aantal jaren van krimp of stagnatie, sinds 2015 weer toe. Het sterkst was de toename in de jaren 2017 en 2018. De totale bevolking van 15-64 jaar (potentiële beroepsbevolking) neemt sinds 2016 weer duidelijk toe, zij het bescheiden. Ongeacht de toestand van de economie blijft het aantal zelfstandigen groeien.
Over de gehele periode 2008-2018 is de werkzame beroepsbevolking sneller gestegen (3,7%; tabel 6.2) dan de totale bevolking van 15-64 jaar (0,7%). De groei van de potentiële beroepsbevolking en die van de werkzame beroepsbevolking verlopen vrijwel synchroon, al zijn er uiteraard jaarlijks kleine verschillen door schommelingen in het werkloosheidspercentage. Het contrast in procentuele groei tussen het aantal werknemers en het aantal zelfstandigen is groot: 1,1 % voor werknemers tegen 18,1% voor zelfstandigen. In absolute aantallen zijn de groeiverschillen minder groot: 80.000 tegen 206.000. Het overgrote deel van de werkzame beroepsbevolking (81%) blijft dan ook werknemer. De groei van het aantal zelfstandigen is voor een groot deel toe te schrijven aan de al eerder geconstateerde sterke groei van het aantal zzp'ers.
Geleidelijk neemt de gemiddelde arbeidsduur enigszins af, met ongeveer een uur per week (tabel 6.2). Mannen werken ongeveer een uur korter, vrouwen een uur langer. Doordat er meer mannen dan vrouwen werken, neemt het gemiddelde dus af.

Toename arbeidsparticipatie, vooral van ouderen en vrouwen

De arbeidsparticipatie (verhouding tussen werkzame beroepsbevolking en totale bevolking van 15-64 jaar) neemt af of blijft min of meer stabiel in de periode 2008-2014 (tabel 6.2). Vanaf 2015 neemt de arbeidsparticipatie toe en wel voor alle in tabel 6.2 onderscheiden groepen. De economische crisis en de daarna optredende opleving vormen de belangrijkste verklaring voor deze ontwikkeling.

Over de gehele periode 2008-2018 stijgt de arbeidsparticipatie onder 15-64-jarigen per saldo met 2,1 procentpunten tot boven die van voor de crisis en bedraagt in 2018 77,2%. De stijging van de algehele arbeidsparticipatie is niet gelijk verdeeld over alle groepen. Voor mannen daalt over deze periode de arbeidsparticipatie licht, met 0,2 procentpunt, terwijl die voor vrouwen fors stijgt, met 4,5 procentpunten. Het verhogen van de arbeidsparticipatie van vrouwen is een centraal doel geweest in het emancipatiebeleid (Portegijs en Van den Brakel 2016).

Verder daalt in de periode 2008-2018 de arbeidsparticipatie per saldo bij de leeftijdscategorieën 15-24 jaar en 25-44 jaar, onder lager- en middelbaar opgeleiden en onder niet-westerse migranten. Voor ouderen vanaf 45 jaar, vooral ouderen in de leeftijdscategorie 45-64 jaar, is er juist sprake van een forse, meer dan gemiddelde toename van de arbeidsparticipatie.

Tabel 6.2

Beroepsbevolking neemt sneller toe dan de totale bevolking van 15-64 jaar; nettoarbeidsparticipatie neemt toe, vooral onder vrouwen en ouderen

Ontwikkeling arbeidsaanbod, participatie en werkloosheid, personen van 15-75 jaar, 2008-2018 (in aantallen × 1000, uren en procenten)

	2008	2010	2012	2014	2016	2018	$\Delta_{abs.}$[a]	$\Delta_{rel.}$[a]
totaal bevolking (15-64 jaar)	10.997	11.017	10.992	10.980	10.988	11.070	+73	+0,7%
beroepsbevolking	8.571	8.583	8.684	8.677	8.754	8.884	+313	+3,7%
werkzame beroepsbevolking	8.257	8.151	8.174	8.028	8.223	8.543	+286	+3,5%
totaal werknemers	7.118	6.973	6.984	6.774	6.910	7.198	+80	+1,1%
zelfstandigen	1.139	1.177	1.191	1.255	1.313	1.345	+206	+18,1%
arbeidsduur	32	31	31	31	31	31	–1	
mannen	37	37	36	36	36	36	–1	
vrouwen	25	25	25	25	26	26	+1	

Tabel 6.2
(Vervolg)

	2008	2010	2012	2014	2016	2018	$\Delta_{abs.}$[a]	$\Delta_{rel.}$[a]
nettoarbeids-participatie 15-64 jaar (%)	75,1	74,0	74,4	73,1	74,8	77,2	+2,1	
mannen 15-64 jaar	81,8	79,5	79,3	78,1	79,6	81,6	–0,2	
vrouwen 15-64 jaar	68,3	68,4	69,4	68,1	70,1	72,8	+4,5	
allen 15-24 jaar	64,3	60,7	61,1	58,8	60,8	63,9	–0,4	
allen 25-44 jaar	87,3	85,7	84,5	82,6	83,5	85,2	–2,1	
allen 45-64 jaar	67,5	68,5	70,7	70,8	73,3	76,0	+8,5	
allen 65-69 jaar	10,4	12,1	12,7	14,7	13,1	17,0	+6,6	
allen 70-74 jaar	4,3	5,4	6,3	5,7	6,0	7,3	+3,0	
lager opgeleid	51,1	49,0	49,0	45,9	47,0	48,5	–2,6	
middelbaar opgeleid	73,5	71,9	71,3	68,9	69,7	71,2	–2,3	
hoger opgeleid	81,6	80,9	80,4	80,4	80,3	81,8	+0,2	
autochtone Nederlanders, 15-75 jaar	69,0	68,3	67,9	66,5	67,4	69,1	+0,1	
westerse migranten, 15-75 jaar	65,2	63,4	63,9	62,6	64,2	66,5	+1,3	
niet-westerse migranten, 15-75 jaar	61,1	57,5	57,7	55,2	56,3	60,9	–0,2	

a Verschil 2008-2018 in aantallen (× 1000) en in procenten.

Bron: CBS (StatLine)

Ondanks de tijdelijke economische achteruitgang lijkt het erop dat het beleid van activering zijn vruchten heeft afgeworpen, ook vergeleken met het buitenland. Nederland neemt wat arbeidsdeelname betreft een positie in de kopgroep van Europa in, hetgeen figuur 6.3 illustreert aan de hand van de brutoparticipatiegraad in 15 EU-landen in 2008 en 2018. Nederland neemt in 2018 de derde plaats in; alleen Zweden en IJsland scoren beter. In bijna alle landen is de brutoparticipatiegraad over de periode 2008-2018 gestegen.

Figuur 6.3
Arbeidsdeelname in Nederland hoog en in meeste EU-landen toegenomen
Brutoparticipatiegraad in 17 EU-landen,[a] 2008 en 2018 (in procenten)

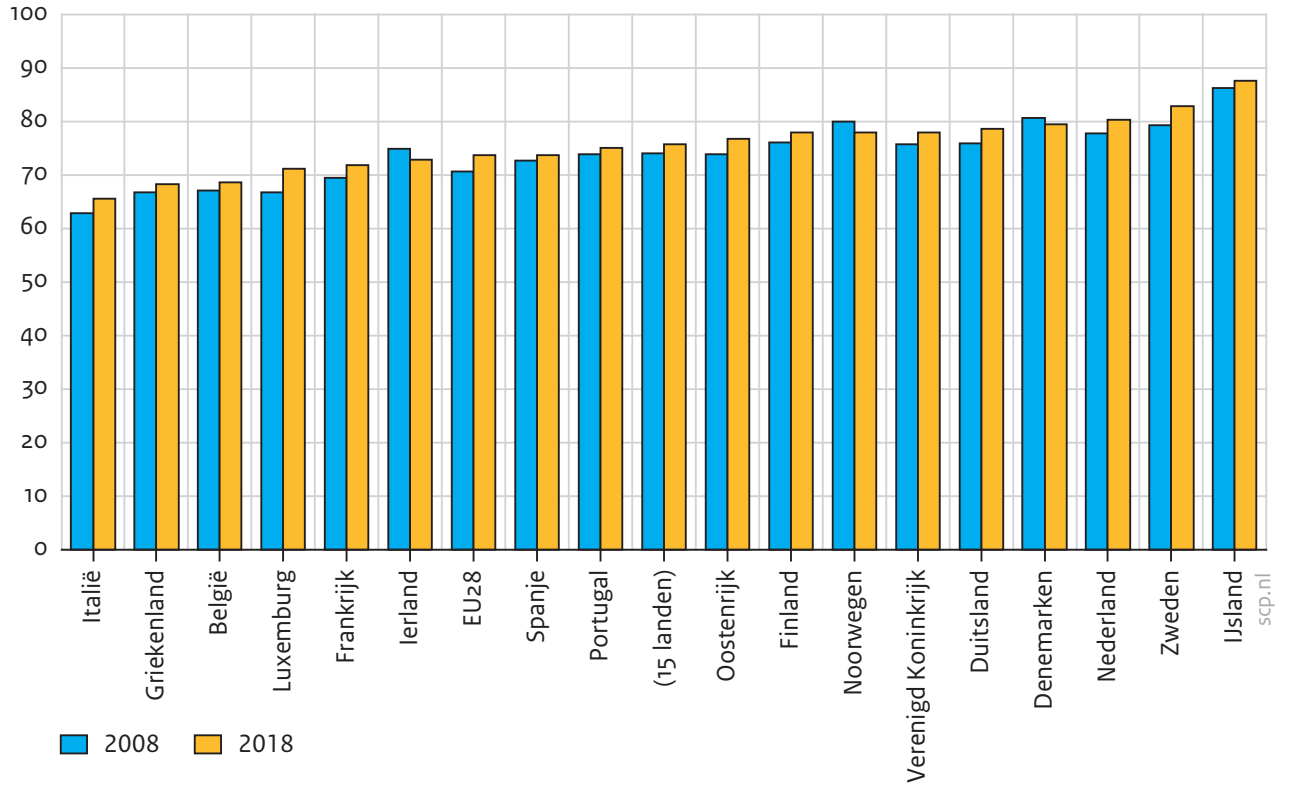

a Kleine technische trendbreuken bij Griekenland, België, Luxemburg, Portugal, Duitsland en Denemarken.

Bron: Eurostat (2019a, 2019b)

Aanzienlijke verschillen in werkloosheid tussen groepen

Dat de werkloosheid daalt, betekent niet dat er geen verschillen tussen groepen zijn in het niveau en de ontwikkeling van de werkloosheid. Jongeren (15-24 jaar), lageropgeleiden en niet-westerse migranten kennen voortdurend een hogere werkloosheid dan gemiddeld (figuur 6.4). Daar staat wel tegenover dat juist bij deze groepen in de periode van economisch herstel van de laatste jaren, de werkloosheid in procentpunten het meest is afgenomen: onder jongeren daalt de werkloosheid van ruim 13% in 2013 naar ruim 7% in 2018 en onder niet-westerse migranten van meer dan 16% in 2013 en 2014 naar 8% in 2018. De werkloosheid voor alle groepen beweegt zich globaal in dezelfde richting als de totale werkloosheid, maar de verschillen worden groter in een periode van laagconjunctuur en kleiner in een periode van hoogconjunctuur. Jongeren, lageropgeleiden en niet-westerse migranten lijken extra gevoelig te zijn voor economische ontwikkelingen, zowel positieve als negatieve.

Verder lijkt rond 2015 een drietal groepen net iets eerder geprofiteerd te hebben van het economische herstel, te weten mannen, hogeropgeleiden en jongeren. Eerder had zich een dergelijk patroon ook al voorgedaan in 2005 (zie Bijl et al. 2017).

Figuur 6.4
Werkloosheid piekt in 2014, maar daalt daarna voor alle groepen
Werkloosheid naar achtergrondkenmerken, personen van 15-64 jaar, 2008-2018 (in procenten)

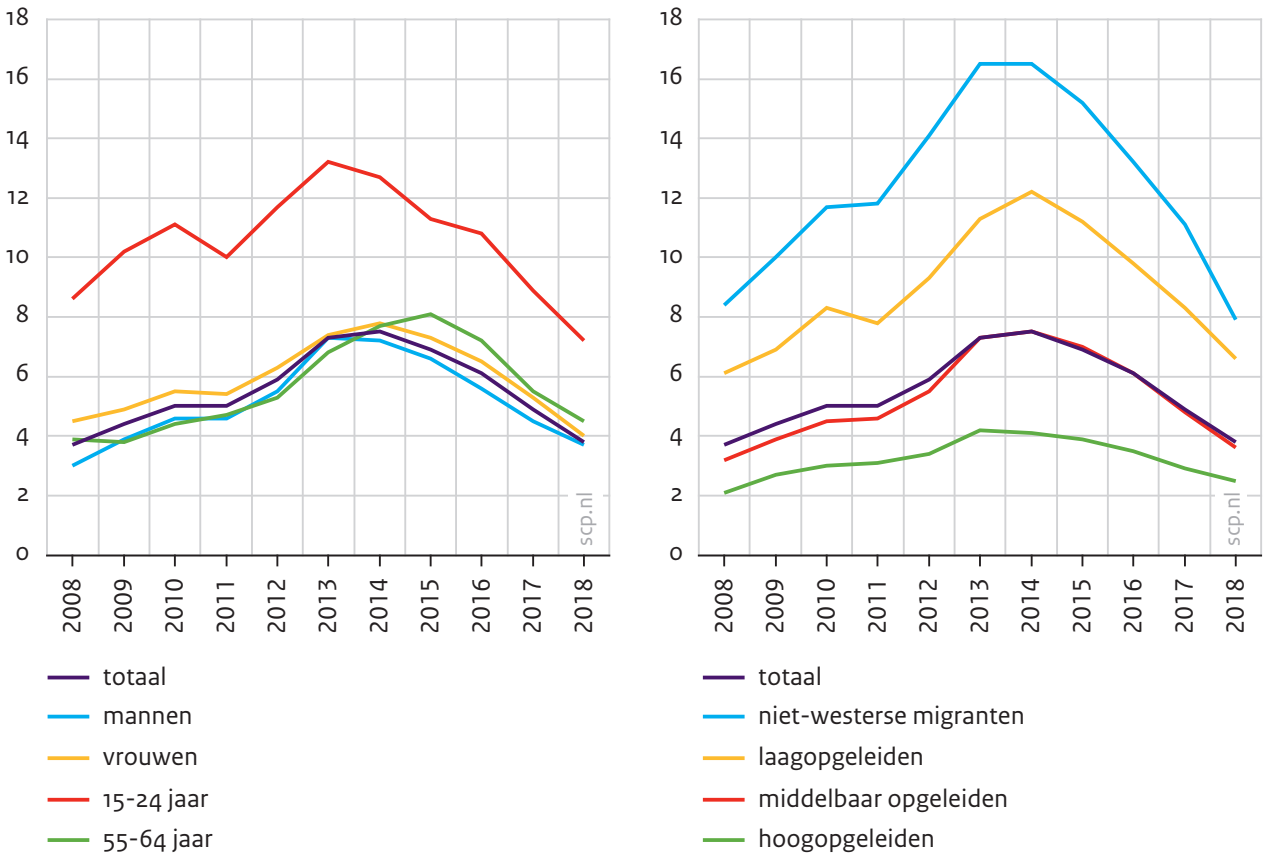

Bron: CBS (StatLine)

6.3 Flexibilisering en arbeidsomstandigheden

Minder vaste contracten en meer flexibele arbeidsrelaties

In 2018 is ruim 83% van de werkenden werknemer, waarvan het merendeel een vaste arbeidsrelatie heeft (ruim 60%; tabel 6.3). Tegelijkertijd neemt al jaren het aandeel werknemers met een vaste arbeidsrelatie af, ten gunste van het aandeel flexibele arbeidsrelaties ('flexcontracten'): van 68% tot 61% (tabel 6.3 en figuur 6.5), tegenover een stijging van ruim 17% naar meer dan 22% bij de werknemers met een flexibele arbeidsrelatie.
Er bestaan diverse soorten flexibele arbeidsrelaties. In 2018 vormen oproep- of invalkrachten de grootste groep (6% van de arbeidsrelaties). Dit aandeel is in de periode 2008-2018 sterk gegroeid en stabiliseert zich na 2014. Tijdelijke arbeidsrelaties met uitzicht op een vast contract vormen het tweede grootste aandeel van de flexibele arbeidsrelaties: bijna 4% in 2018. Dit aandeel was tot 2014 redelijk stabiel en steeg daarna. Derde in omvang zijn de uitzendkrachten, met meer dan 3% in 2018. Hun aandeel steeg iets vanaf 2014, wat te maken heeft met het economisch herstel. Het is immers bekend dat bij oplevende economie het aantal uitzendkrachten als eerste toeneemt (Reitsma en Hilbers 2017).

Tabel 6.3

Steeds meer werknemers met een flexibele arbeidsrelatie

Verdeling arbeidspositie, personen van 15-74 jaar, 2008-2018 (in procenten)

	2008	2010	2012	2014	2016	2018	Δ[a]
werknemers	85,7	85,0	84,7	83,5	83,3	83,5	−2,3
met vaste arbeidsrelatie	68,4	67,5	66,0	63,0	61,4	61,0	−7,4
met flexibele arbeidsrelatie	17,3	17,5	18,7	20,6	21,9	22,5	5,2
tijdelijk met uitzicht op vast	2,9	2,7	3,0	2,8	3,5	4,4	1,5
tijdelijk ≥ 1 jaar	1,7	2,0	1,9	2,4	2,1	1,9	0,2
tijdelijk < 1 jaar	2,3	2,3	2,1	2,0	2,2	2,2	−0,2
oproep- of invalkracht	4,1	4,7	5,5	6,5	6,4	6,1	2,0
uitzendkracht	2,9	2,4	2,4	2,8	3,3	3,3	0,4
vast contract, geen vaste uren	1,2	1,2	1,3	1,5	1,5	1,7	0,5
tijdelijk contract, geen vaste uren	2,1	2,1	2,4	2,5	2,8	2,9	0,8
zelfstandigen	14,3	15,0	15,3	16,5	16,7	16,5	2,3
zelfstandige zonder personeel	9,7	10,4	10,9	12,0	12,2	12,2	2,5
zelfstandige met personeel	4,1	4,0	3,9	4,0	4,0	4,0	−0,1
meewerkend gezinslid	0,5	0,6	0,6	0,5	0,4	0,3	−0,1

a Verschil 2008-2018 in procentpunten.

Bron: CBS (StatLine)

Figuur 6.5
Afname vaste arbeidsrelaties tot stilstand gekomen
Verdeling over verschillende arbeidsrelaties en binnen flexibele vormen, personen van 15-74 jaar, 2008-2018 (in procenten)

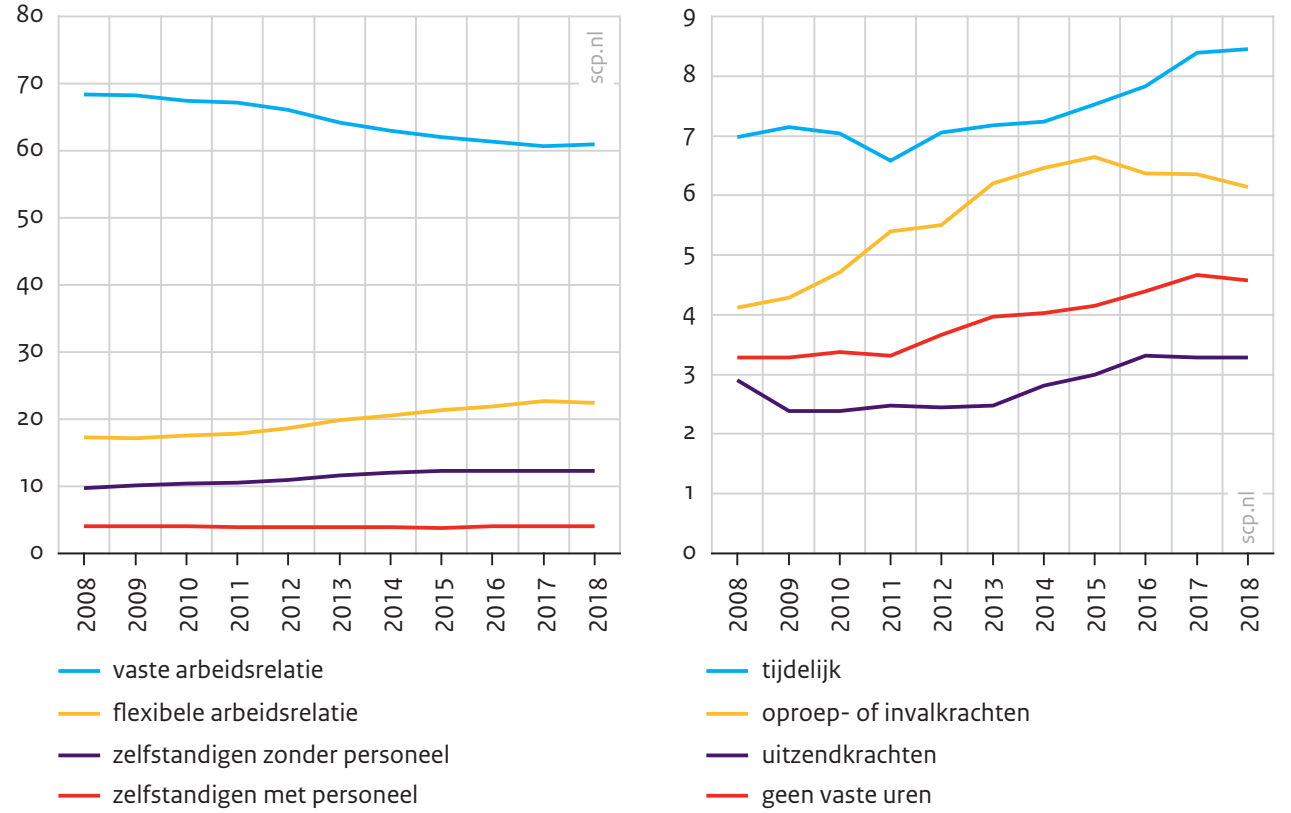

Bron: CBS (StatLine)

Na flinke stijging van aantal zzp'ers volgt stabilisatie

De afname van het aandeel vaste arbeidsrelaties ging niet alleen samen met een toename van het aandeel flexibele arbeidsrelaties, ook het aandeel zzp'ers steeg flink, van een kleine 10% in 2008 naar ruim 12% in 2015, waarna een stabilisatie optrad. Deze laatste stijging is een ontwikkeling die al vóór 2008 is ingezet (Bijl et al. 2017).
Voor de stabilisatie vanaf 2015 zijn twee mogelijke verklaringen. Allereerst is het goed mogelijk dat door een aantrekkende arbeidsmarkt personen minder vaak noodgedwongen als zelfstandigen aan de slag gaan. Een tweede mogelijke verklaring is de invoering in 2016 van de Wet deregulering beoordeling arbeidsrelaties (Wet DBA), hoewel de overheid niet tevreden was over het effect van deze wet (zie ook § 6.1).

Binnen het totaal van de werkzame beroepsbevolking neemt in de periode 2008-2018 het aandeel werkenden met een lager onderwijsniveau sterk af, van bijna 26% in 2008 tot ruim 20% in 2018 (tabel 6.4). Het opleven van de economie lijkt nauwelijks invloed te hebben gehad op deze trend; de hoofdoorzaak is een sterke afname van het aantal vaste arbeidsrelaties. Het aantal flexibele arbeidsrelaties neemt na 2014 licht toe. De zzp'ers onder de lageropgeleiden lijken met een aandeel van ruim 2% van de totale beroepsbevolking

gering in aantal, maar gezien de relatief kleine omvang van de groep van lageropgeleiden daarbinnen, is het deel van de lageropgeleiden dat zzp'er is (een op de tien) vergelijkbaar met het deel bij de middelbaar opgeleiden (een op de negen). Gevreesd wordt dat er juist bij de lageropgeleiden deels sprake is van schijnzelfstandigheid (zie ook de bespreking van het beleid in § 6.1).
Het aandeel van de middelbaar opgeleiden in het totaal van de werkzame beroepsbevolking verandert in de periode 2008-2018 slechts weinig. Er is sprake van een afname, van bijna 43% in 2008 tot ruim 41% in 2018, die zich voornamelijk voordoet na 2014 (tabel 6.4). Ook hier kan de afname (1,6 procentpunten) worden toegeschreven aan een daling van het aandeel werknemers met een vaste arbeidsrelatie (4,5 procentpunten). Die laatste is zelfs sterker dan de daling van het totale aandeel van de middelbaar opgeleiden, wat gecompenseerd wordt door een stijging bij de werknemers met een flexcontract en bij de zzp'ers. Het aandeel zzp'ers steeg van een op de elf in 2008 naar een op de negen in 2018.
De ontwikkeling bij de hogeropgeleiden laat tot op zekere hoogte een spiegelbeeld zien van die bij de lageropgeleiden. Het aandeel hogeropgeleiden onder de werkzame beroepsbevolking stijgt sterk, het aandeel hoger opgeleide werknemers met een vaste arbeidsrelatie stijgt ook (zij het minder sterk), evenals het aandeel werknemers met een flexibele arbeidsrelatie en het aandeel zzp'ers. Was in 2008 nog ruim een op de acht hogeropgeleiden zzp'er, in 2018 waren dat er iets minder dan een op de zeven.

Aan de verschuiving van het aandeel lager opgeleide werkzamen en, in mindere mate, middelbaar opgeleiden ten gunste van hogeropgeleiden, zullen naar alle waarschijnlijkheid zowel vraag- als aanbodfactoren ten grondslag liggen: werk wordt ingewikkelder en vraagt om steeds meer kennis en vaardigheden, en Nederlanders worden steeds hoger opgeleid (zie hoofdstuk 4).
Als we alle zzp'ers ongeacht de opleiding bij elkaar optellen, dan zien we dat het totale aandeel zzp'ers stijgt van 9,6% in 2008 naar 12% in 2018.

Tabel 6.4
Minder werk en minder vast werk voor lageropgeleiden en meer werk voor hogeropgeleiden
Werkzame beroepsbevolking, personen van 15-74 jaar, naar opleiding en positie in de werkkring, 2008-2018 (in aantallen × 1000 en procenten)

	2008	2010	2012	2014	2016	2018	Δ[a]
	8358	8278	8330	8214	8403	8774	+416
lager opgeleid							
totaal	25,7	24,5	24,2	21,7	21,3	20,3	–5,4
werknemer met vaste arbeidsrelatie	16,1	15,0	14,7	12,2	11,1	10,5	–5,6
werknemer met flexibele arbeidsrelatie	6,5	6,2	6,4	6,5	7,1	7,1	+0,6
zelfstandige met personeel	0,8	0,8	0,8	0,7	0,6	0,6	–0,2

Tabel 6.4
(Vervolg)

	2008	2010	2012	2014	2016	2018	Δ[a]
zelfstandige zonder personeel (zzp)	2,2	2,2	2,2	2,2	2,3	2,0	–0,1
middelbaar opgeleid							
totaal	42,9	42,3	41,9	42,4	41,8	41,2	–1,6
werknemer met vaste arbeidsrelatie	29,8	28,9	28,1	27,0	25,9	25,3	–4,5
werknemer met flexibele arbeidsrelatie	7,1	7,3	7,8	8,8	9,2	9,4	+2,3
zelfstandige met personeel	1,8	1,8	1,6	1,7	1,7	1,7	–0,1
zelfstandige zonder personeel (zzp)	3,9	4,1	4,1	4,7	4,8	4,7	+0,8
hoger opgeleid							
totaal	30,6	32,5	32,9	34,9	35,7	37,2	+6,6
werknemer met vaste arbeidsrelatie	22,1	23,0	22,7	23,2	23,7	24,6	+2,5
werknemer met flexibele arbeidsrelatie	3,4	3,8	4,3	5,1	5,3	5,6	+2,2
zelfstandige met personeel	1,4	1,4	1,4	1,5	1,6	1,6	+0,1
zelfstandige zonder personeel (zzp)	3,6	4,1	4,4	5,0	5,0	5,3	+1,8
overig[b]	0,8	0,8	0,9	1,0	1,2	1,2	+0,4

a Verschil 2008-2018 in aantallen (× 1000) en procentpunten.
b Overig: meewerkend gezinslid bij zelfstandigen, onderwijsniveau onbekend of positie in werkkring onbekend.

Bron: CBS (StatLine)

6.4 Groene en grijze banen

Naast het type contractvorm, veranderen ook de sectoren waarin Nederlanders werken geleidelijk. In de twee veruit grootste sectoren op de arbeidsmarkt, handel en zorg, is een geleidelijke toename van banen te zien tussen 2009 en 2017. De nummers drie en vier op de arbeidsmarkt zijn zakelijke dienstverlening en de industrie; de werkgelegenheid in de industrie daalde deze periode gestaag, die in de zakelijke dienstverlening liet juist een opmerkelijke stijging zien sinds 2014.
Binnen de energiesector is een verschuiving te zien naar banen in de sector hernieuwbare energie, ten koste van banen in de conventionele fossiele-energiesector (Schoenaker en Notten 2018). In dat kader wordt gesproken over een verschuiving van ‘grijze’ naar ‘groene’ banen (ECN 2017). De verwachting is dat er meer werkgelegenheid zal komen op het gebied

van duurzame energie (Hofkes 2018). Schattingen variëren van 76.000 tot 117.000 extra arbeidsjaren (PBL 2018; Schoots et al. 2017).
De totale werkgelegenheid in de conventionele energie kende een piek in 2014 vanwege de oplevering van nieuwe kolencentrales; sindsdien is het aantal banen gericht op energiebesparing in gebouwen en hernieuwbare energie gegroeid (figuur 6.6). Herplaatsing van werknemers uit de conventionele-energiesector blijkt vooral mogelijk voor technisch goed opgeleide en ervaren mensen (SER 2018). Met name voor arbeidsintensief werk in de bouw- en installatiesector wordt een tekort aan technici en installateurs gesignaleerd, en ook netwerkbedrijven kampen met tekorten. Er wordt rekening gehouden met een tekort van 15.000 banen, vooral op het niveau van vmbo en mbo, maar ook van hbo en wetenschappelijk onderwijs (SER 2018).
Nieuwe banen zullen niet naadloos aansluiten op het werk dat mensen nu doen en dat wellicht verdwijnt (SER 2018). Daarom zijn er zorgen over ongelijke kansen en wordt gesproken in termen van 'winnaars en verliezers' op de arbeidsmarkt (ECN 2017). Verliezers zijn er vooral in regio's die zwaar leunen op de conventionele-energiesector, en dan met name in de groepen die niet makkelijk kunnen overstappen naar een baan in de groene energiesector. Kansen zijn er voor technische mbo-vakmensen. De vraag is echter of deze kunnen worden benut, want slechts een kleine 10% van de jongeren houdt bij het maken van de studiekeuze rekening met een baan in de duurzame-energiesector (ECN 2016).
Een stap in de goede richting is een intentieverklaring die overheden, onderwijsinstellingen en bedrijfsleven onlangs hebben afgesloten met het oog op een mbo-aanbod klimaattechniek, dat zich richt op beroepen in de energietransitie, circulariteit en klimaatadaptatie (Staatscourant 2019).

Figuur 6.6
Verschuiving van banen in conventionele energie naar banen in hernieuwbare energie
Werkgelegenheid in de energiesector,[a] 2008-2017 (in fulltime equivalent × 1000)

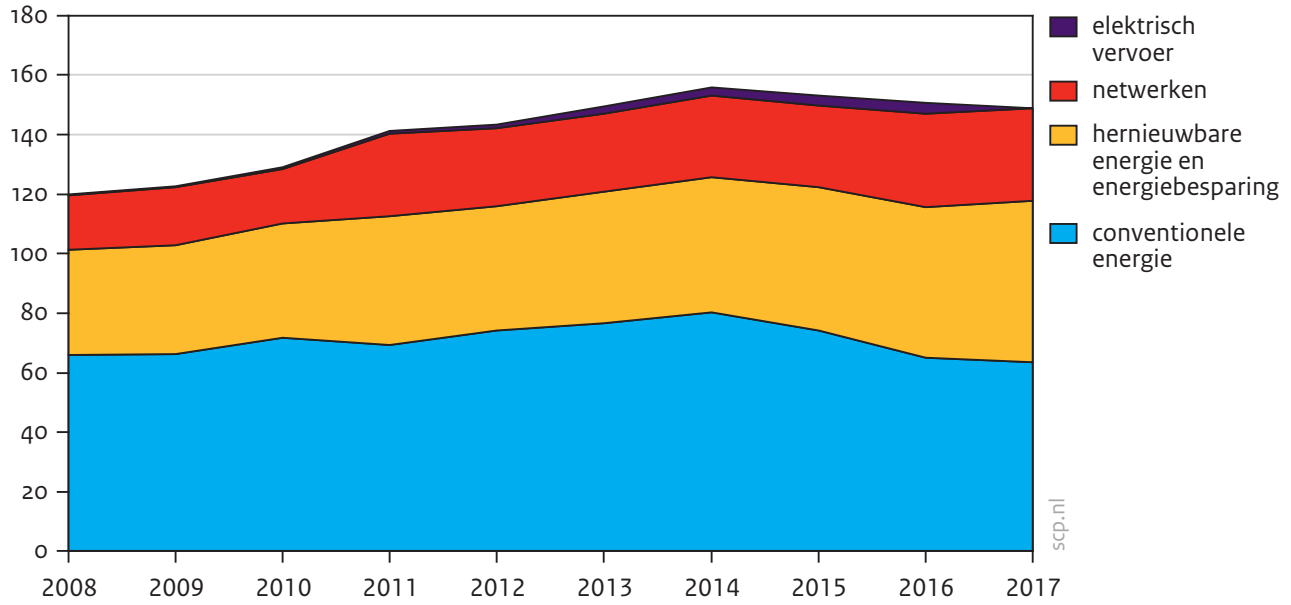

a De cijfers voor werkgelegenheid rond elektrisch vervoer in 2017 ontbreken hierin; in 2016 ging het om 3,7 fte.

Bron: Schoenaker en Notten (2018)

6.5 Taakeisen en percepties op werk en pensioen

Veeleisend werk komt vaak voor, maar de frequentie verschilt per facet

De zwaarte/veeleisendheid van werk verschilt per sector. Veeleisendheid kent ook diverse facetten. Werk kan fysiek, cognitief, emotioneel en creatief veeleisend zijn. Ook de vaardigheden van werkenden kunnen per facet verschillen. Tot veeleisend werk wordt over het algemeen werk in de bouw gerekend (fysiek veeleisend), alsook werk in het onderwijs, de financiële dienstverlening en de ICT, dat op meerdere facetten veeleisend is.
De veeleisendheid van het werk en de vaardigheden die het werk vereist, spelen een rol in een aantal maatschappelijke discussies, zoals die over de pensioenleeftijd: mensen in veeleisende/zware beroepen kunnen het risico lopen arbeidsongeschikt te raken voordat zij pensioengerechtigd zijn, reden waarom wel wordt gepleit voor een lagere pensioenleeftijd voor mensen in zware beroepen.

In 2017 gaf 15,6% van de werknemers aan ‘vaker dan soms’ fysiek veeleisend werk te doen (zie tabel 6.5); weliswaar staan er recentere cijfers dan 2017 in de tabel, maar 2017 is het laatste jaar waarvoor we werknemers en zzp’ers kunnen vergelijken. Een groter deel van de zzp’ers gaf hetzelfde aan, te weten 25,4% van de klassieke zzp’ers (zij verkopen in hun eigen bedrijf producten, bv. boeren en winkeliers) en 17,7% van de nieuwe zzp’ers (zij verkopen eigen arbeid aan een opdrachtgever, zoals bedrijfsadviseurs en bouwvakkers).

We maken geen vergelijking over de tijd, omdat de onderzoeksopzet van de Nationale enquête arbeidsomstandigheden (NEA) in 2014 is veranderd (zie bv. Hooftman et al. 2015). Verder geeft 25% tot 26% van de werknemers in 2014-2018 aan dat het werktempo op het werk vaak/altijd hoog ligt. Hier liggen de percentages voor de klassieke en nieuwe zzp'ers juist lager: 16% tot 18% respectievelijk 14% tot 17%. Wel zijn zzp'ers vaak niet of onderverzekerd tegen arbeidsongeschiktheid. Deze verzekeringen zijn voor hen namelijk relatief duur. Dat vormt zowel voor deze werkenden als voor het beroep op de sociale zekerheid een potentieel toekomstig risico (Van der Linden en De Vries 2014).

In navolging op de automatisering zal de verwachte voortgaande robotisering eveneens routineus werk gaan vervangen, terwijl het werk waarin de creatieve, sociale en empathische vaardigheden van de mens een rol spelen, zal blijven bestaan of toenemen (Roeters et al. 2016; WRR 2017). Aan werkenden is via interviews gevraagd aan te geven of hun werk creatief of emotioneel veeleisend is. Het aandeel werkenden dat aangeeft dat het werk emotioneel veeleisend is, is laag, nog geen 6%. Bij cognitief en creatief veeleisend werk ligt dat aandeel aanzienlijk hoger: ruim 62% tot 63% respectievelijk ruim 43% tot 44% voor werknemers.
Verder had gedurende 2014-2018 4% tot 5% van de werkenden werk dat volgens vier van de vijf indicatoren uit tabel 6.5 veeleisend was. Veeleisendheid hoeft echter niet altijd negatief geïnterpreteerd te worden. Zo wordt creatief veeleisend werk vaak gewaardeerd, omdat het werk doorgaans gevarieerd is. Verder kan cognitief veeleisend werk voor de een zwaar en voor de ander uitdagend zijn.

Tabel 6.5
Cognitief veeleisend werk komt het meest voor, emotioneel veeleisend werk het minst
Kwalitatieve en kwantitatieve taakeisen van werknemers en zzp'ers, 2008-2019 (in procenten)

	2008	2010	2012	2014[a]	2015	2016	2017	2018	2019
vaker dan soms fysiek veeleisend werk[b]									
werknemers	16,3	16,3	15,3	14,5	14,8	14,8	15,6	15,3	
klassieke zzp'ers					24,0		25,4		24,3
nieuwe zzp'ers					17,3		17,7		17,4
vaak/altijd een hoog werktempo[c]									
werknemers	21,4	22,2	20,6	25,2	25,2	24,9	26,2	25,3	
klassieke zzp'ers					15,7		15,8		18,2
nieuwe zzp'ers					17,1		16,0		14,2
vaak/altijd cognitief veeleisend werk[d]									
werknemers	65,2	64,0	61,9	61,8	63,1	62,2	62,9	61,7	
klassieke zzp'ers					54,9		54,8		54,3
nieuwe zzp'ers					69,1		72,7		71,1

Tabel 6.5
(Vervolg)

	2008	2010	2012	2014[a]	2015	2016	2017	2018	2019
vaak/altijd emotioneel veeleisend werk[e]									
werknemers	4,4	4,7	3,9	4,8	4,7	4,8	5,5	5,6	
klassieke zzp'ers					2,3		[f]		[f]
nieuwe zzp'ers					3,7		[f]		[f]
vaak/altijd creatief veeleisend werk[g]									
werknemers	48,8	47,7	46,0	43,8		43,3		43,4	
klassieke zzp'ers					47,3		49,6		50,9
nieuwe zzp'ers					61,7		62,9		64,3
cumulatief veeleisend werk (4 van 5 bovenstaande)									
werknemers	3,6	4,0	3,3	4,1		4,0		4,6	
klassieke zzp'ers					4,1				
nieuwe zzp'ers					4,9				

a De onderzoeksopzet van de NEA is in 2014 veranderd (zie bv. Hooftman et al. 2015).

b Een respondent heeft 'vaker dan soms fysiek veeleisend werk' wanneer hij/zij gemiddeld hoger dan 2 scoort op de vragen 'Doet u werk waarbij u veel kracht moet zetten?', 'Maakt u bij uw werk gebruik van een gereedschap, apparaat of voertuig dat trillingen veroorzaakt?', 'Doet u werk in een ongemakkelijke werkhouding?', 'Doet u werk waarbij u herhalende bewegingen moet maken?' en 'Is er op uw werkplek zoveel lawaai dat u hard moet praten om u verstaanbaar te maken?' Deze vragen kunnen beantwoord worden met 1 = nee, 2 = ja, soms, en 3 = ja, regelmatig.

c Een respondent heeft 'vaak/altijd een hoog werktempo' wanneer hij/zij gemiddeld 3 of hoger scoort op de vragen 'Moet u erg snel werken?', 'Moet u heel veel werk doen?' en 'Moet u extra hard werken?' Deze vragen kunnen beantwoord worden met 1 = nooit, 2 = soms, 3 = vaak en 4 = altijd.

d Een respondent heeft 'vaak/altijd cognitief veeleisend werk' wanneer hij/zij gemiddeld 3 of hoger scoort op de vragen 'Vereist uw werk intensief nadenken?', 'Vergt uw werk dat u er uw gedachten bij houdt?' en 'Vergt uw werk veel aandacht van u?' Deze vragen kunnen beantwoord worden met 1 = nooit, 2 = soms, 3 = vaak en 4 = altijd.

e Een respondent heeft 'vaak/altijd emotioneel veeleisend werk' wanneer hij/zij gemiddeld 3 of hoger scoort op de vragen 'Brengt uw werk u in emotioneel moeilijke situaties?', 'Is uw werk emotioneel veeleisend?' en 'Raakt u emotioneel betrokken bij uw werk?' Deze vragen kunnen beantwoord worden met 1 = nooit, 2 = soms, 3 = vaak en 4 = altijd.

f Niet beschikbaar in ZEA'17 en ZEA'19.

g Een respondent heeft 'vaak/altijd creatief veeleisend werk' wanneer hij/zij gemiddeld 3 of hoger scoort op de vragen 'Is uw werk gevarieerd?', 'Vereist uw baan dat u nieuwe dingen leert?' en 'Vereist uw baan creativiteit?' Deze vragen kunnen beantwoord worden met 1 = nooit, 2 = soms, 3 = vaak en 4 = altijd.

Bron: maatwerk TNO (NEA'08-'18, ZEA'15-'19)

Hoe mensen werk ervaren, verschilt per opleiding en bedrijfsklasse

Lager en middelbaar opgeleide werknemers hebben vaker te maken met fysiek zwaar werk dan hogeropgeleiden (maatwerk TNO, niet in de tabel). Naarmate het opleidingsniveau hoger is, ervaren werknemers het tempo van het werk vaker als hoog en ervaren zij het werk vaker als cognitief, emotioneel of creatief veeleisend.
In de bouw, landbouw en industrie ervaren werknemers het werk het vaakst als fysiek veeleisend. Werknemers in de horeca, de financiële sector, het onderwijs en de zorg ervaren het vaakst een hoog werktempo. Bij onderwijs en zorg komt ook het vaakst cognitief, emotioneel en creatief veeleisend werk voor. Cognitief zwaar werk komt ook relatief veel voor in de financiële sector, de ICT en het bestuur. Creatief veeleisend werk wordt eveneens relatief vaak ervaren in de financiële sector en de ICT.

Zzp'ers (klassiek en nieuw) ervaren hun werk over het algemeen als meer veeleisend.
Bij zzp'ers vallen enkele zaken in het bijzonder op. Zo vinden lager opgeleide zzp'ers relatief veel vaker werk fysiek zwaar dan werknemers. Vooral middelbaar en hoger opgeleide nieuwe zzp'ers ervaren vaker een hoge werkdruk dan werknemers met hetzelfde opleidingsniveau. Met name lager opgeleide nieuwe zzp'ers beschouwen hun werk vaker dan werknemers cognitief veeleisend; hoger opgeleide klassieke zzp'ers vinden dat juist minder vaak. Bij zzp'ers van alle opleidingsniveaus komt creatief veeleisend werk vaker voor dan bij werknemers. In de zorg ervaren zzp'ers, zowel de klassieke als de nieuwe, minder vaak werk als fysiek zwaar of voelen zij een hoge werkdruk dan werknemers in diezelfde sector.

Veeleisend werk kan leiden tot burn-outklachten en tot ontevredenheid over het werk

Het percentage werknemers dat (zeer) tevreden is met de arbeidsomstandigheden is redelijk constant en beweegt zich rond de 73% (tabel 6.6). Zzp'ers, zowel klassieke als nieuwe, zijn nog iets tevredener; bij hen liggen deze aandelen tussen de 77% en 79%. De percentages (zeer) tevredenen met het werk (werknemers) en met het werk als zelfstandige (zzp'ers) liggen bij alle groepen nog enkele procentpunten hoger. Serieuze burn-outklachten zijn er in 2017 bij 16% van de werknemers en bij 9% en 8% van respectievelijk de klassieke en nieuwe zzp'ers. Bij alle groepen zijn de burn-outklachten sinds 2015 toegenomen. Sectoren met veel burn-outklachten zijn niet noodzakelijk de sectoren met veel onvrede.

Tabel 6.6
Burn-outklachten nemen toe
Tevredenheid met werk en arbeidsomstandigheden, en burn-outklachten, werknemers en zzp'ers, 2008-2018 (in procenten)

	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018
(zeer) tevreden met arbeidsomstandigheden[a]								
werknemers		76,1	77,2	73,1	73,2	73,5	72,3	72,6
klassieke zzp'ers					78,8		76,8	
nieuwe zzp'ers					78,9		78,5	
(zeer) tevreden met werk (bij zzp '... als zelfstandige')[a]								
werknemers		78,4	78,8	76,5	76,4	77,0	76,1	76,6
klassieke zzp'ers					82,0		79,7	
nieuwe zzp'ers					81,8		81,3	
serieuze burn-outklachten[b]								
werknemers		12,7	13,1	14,4	13,4	14,6	15,9	17,3
klassieke zzp'ers					6,2		9,0	
nieuwe zzp'ers					7,4		8,1	

a De tevredenheid met werk en die met arbeidsomstandigheden kennen dezelfde trendbreuk die de overige variabelen in de NEA ook kennen. Van tevredenheid met arbeidsomstandigheden en tevredenheid met werk heeft vervolgonderzoek echter uitgewezen dat het zeer waarschijnlijk is dat deze trendbreuk verwaarloosbaar klein is geweest (Mars et al. 2016). Om deze reden presenteren we deze variabelen als een ononderbroken reeks.

b Respondenten van de NEA en ZEA lijden aan serieuze burn-outklachten wanneer zij hoger dan 3,20 scoren op de 7-puntsschaal waarop de intensiteit van symptomen van burn-out gescoord wordt. Dit betekent in de praktijk dat zij zich vaker dan eens per maand emotioneel uitgeput voelen door hun werk, zich leeg voelen aan het einde van de werkdag, zich moe voelen als ze 's ochtends opstaan en geconfronteerd worden met hun werk, stellen dat het heel veel van ze vergt om de hele dag met mensen te werken en zich compleet uitgeput voelen door hun werk.

Bron: Hooftman et al. (2016); Lautenbach et al. (2017); TNO/CBS (NEA'08-'15; ZEA'15)

Geregeld zijn er bij enkele sectoren signalen over hoge werkdruk en onvrede onder werkenden. Vooral in het (primair) onderwijs zou de werkdruk sterk toegenomen zijn, alsmede het risico op burn-out. 'Door de toenemende werkdruk neemt het werkplezier voor een groot deel van het onderwijspersoneel af' (CNV Onderwijs 2016; zie ook hoofdstuk 4). De beroepsvereniging Verpleegkundigen & Verzorgenden Nederland (V&VN) peilde onder medewerkers in de zorg dat 'meer dan de helft van de mensen in deze groep [erover] denkt te stoppen met het werk omdat de stress door de werkdruk te hoog wordt en ook privé z'n sporen trekt' (V&VN 2017).

In figuur 6.7 staat voor werknemers en zzp'ers weergegeven hoe zij in verschillende sectoren scoren op indicatoren voor tevredenheid met het werk en voor serieuze burn-outklachten (zie noot b bij tabel 6.6 voor een definitie van 'serieuze').

Figuur 6.7

Werknemers in het onderwijs hebben het vaakst burn-outklachten, maar zijn het meest tevreden met hun werk

Serieuze burn-outklachten en ontevredenheid van werknemers en zzp'ers,[a] naar sector,[b] 2017/2018[c] (in procenten)

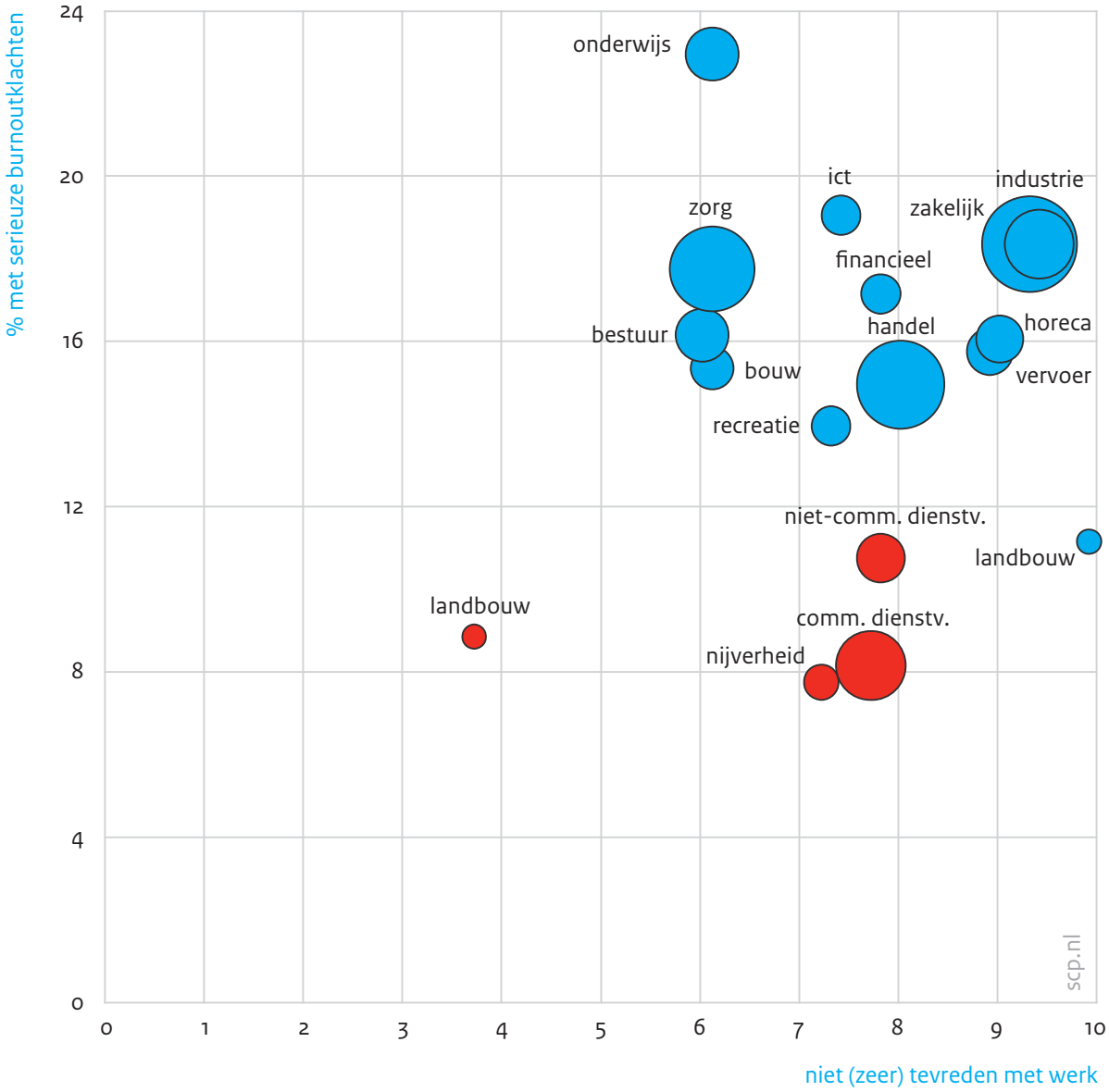

a Werknemers zijn aangegeven met blauw, zzp'ers met rood.

b Nijverheid = industrie en bouw; commerciële dienstverlening = handel, vervoer, horeca, ICT, financiële en zakelijke dienstverlening; niet-commerciële dienstverlening = onderwijs, zorg, bestuur (en cultuur, sport en recreatie).

c De cijfers betreffen zzp'ers in 2017 en werknemers in 2018.

Bron: TNO/CBS (NEA'18; ZEA'17)

Inderdaad is het onderwijs voor werknemers de sector met het hoogste risico op burn-outklachten: 23% van de werknemers in het onderwijs had in 2018 last van serieuze burn-outklachten, tegenover 11% in de landbouw. Andere sectoren met serieuze burn-outklachten zijn de ICT (19%) en de zakelijke dienstverlening, de industrie en de zorg (elk rond de 18%). De landbouw, de handel en de bouw scoren het laagst. In elk van de onderzochte vier sectoren voor zzp'ers (geclusterd vanwege kleinere aantallen) is de kans op burn-outklachten nog lager, en wel het allerlaagst bij de nijverheid.

Kijken we naar de ontevredenheid met het werk, dan valt op dat deze het grootst is bij de landbouw. Daarna volgen de industrie en de zakelijke dienstverlening. Het minst ontevreden zijn het openbaar bestuur, het onderwijs, de zorg en de bouw (elk ruim 6%). Drie van deze sectoren zijn (semi)publiek. Zij verschillen duidelijk van de marktsector, waar de onvrede groter is maar de burn-outklachten geringer zijn. Zzp'ers in de landbouw, voornamelijk bestaande uit zelfstandige boeren, zijn minder ontevreden dan werknemers. Een dergelijke verschil doet zich ook voor bij de nijverheid, zij het in geringere mate. De ontevredenheid van zzp'ers bij de commerciële en niet-commerciële dienstverlening wijkt niet sterk af van die van werknemers (ICT, financieel, zakelijk in figuur 6.7).
Onder werknemers zijn de grootste sectoren zorg en handel, onder zzp'ers is dat de commerciële dienstverlening, waar handel deel van uit maakt.
Figuur 6.7 kan niet causaal geïnterpreteerd worden. We kunnen dus niet stellen dat werknemers in de gezondheidszorg maar beter zzp'er kunnen worden, omdat ze dan tevredener zullen zijn en minder burn-outklachten zullen hebben. Het verschil tussen zzp'ers en werknemers kan namelijk door tal van andere factoren gedreven worden, zoals beroep, leeftijd, opleidingsniveau, inkomen, enzovoort. Overigens vinden Josten en Vlasblom (2017) wel indicaties voor een causale relatie tussen zzp-schap en tevredenheid.

Figuur 6.8

Door het pensioenakkoord stijgt de AOW-leeftijd minder snel

De (geprognosticeerde) AOW-leeftijd volgens de kabinetsplannen en het pensioenakkoord, 2020-2060[a] (in jaren)

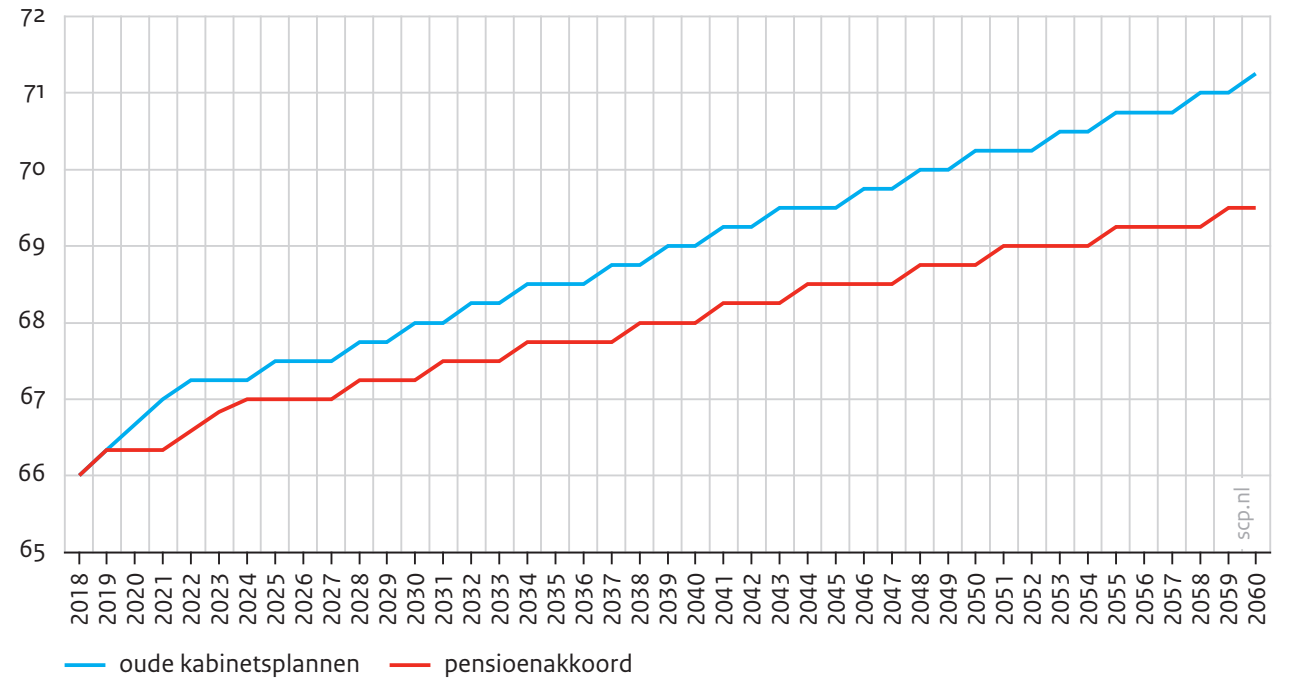

a Bij het berekenen van de pensioenleeftijd is uitgegaan van de levensverwachting in het weergegeven jaar. De AOW-leeftijd stijgt bij het pensioenakkoord vanaf 2025 telkens met acht maanden per toegenomen jaar van de levensverwachting.

Bron: TK (2011/2012, 2014/2015b, 2018/2019c), FNV (2019)

Door het onlangs gesloten pensioenakkoord stijgt de AOW-leeftijd minder snel dan volgens de kabinetsplannen van voor het pensioenakkoord (figuur 6.8). In het nieuwe pensioenakkoord wordt de AOW-leeftijd vanaf 2025 gekoppeld aan de levensverwachting. Voor elk jaar stijging van de levensverwachting stijgt de AOW-leeftijd met acht maanden; dat was in de oude plannen met één jaar. In de loop der tijd wordt het verschil in pensioenleeftijd tussen de oude en nieuwe pensioenplannen dus steeds groter. In 2060 is het verschil één jaar en negen maanden: de pensioenleeftijd was volgens het oude kabinetsbeleid 71 jaar en drie maanden, volgens het nieuwe akkoord is die 69 jaar en zes maanden.

6.6 Onbetaald werk: zorgtaken

De meeste mensen verrichten naast betaald werk ook onbetaald werk; zij zorgen bijvoorbeeld voor het huishouden, voor volwassenen en/of voor kinderen. In deze paragraaf kijken we daarom naar de tijd die mensen aan deze zorgtaken besteden. Al sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw verzamelt het SCP informatie over de tijdsbesteding via het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO). Dit is een vijfjaarlijks onderzoek onder de Nederlandse

bevolking, waarin mensen gedurende een week in een dagboek bijhouden aan welke activiteiten zij hun tijd besteden.
Net als in de rest van dit hoofdstuk kijken we niet naar de totale bevolking, maar alleen naar de beroepsbevolking, en hier specifiek naar mensen van 20-65 jaar. Mensen jonger dan 20 jaar hebben namelijk meestal geen eigen huishouden, laat staan kinderen voor wie zij moeten zorgen. Ook komt het niet vaak voor dat kinderen en jongeren zorg verlenen aan anderen. Desalniettemin dient de lezer in het achterhoofd te houden dat nog altijd zo'n 6% van de jongeren en studenten in Nederland hulp biedt aan een zieke naaste, zoals een familielid of vriend met een lichamelijke en/of psychische ziekte of gezondheidsbeperking (De Roos et al. 2017; Van Tienen et al. 2018).
Verder besteden we in deze en de volgende paragraaf veel aandacht aan verschillen tussen mannen en vrouwen. Van oudsher worden zorgtaken en onbetaald werk vaker uitgevoerd door vrouwen, en betaald werk meer door mannen (EIGE 2017; Portegijs en Van den Brakel 2016). In paragraaf 6.2 constateerden we dat de arbeidsparticipatie onder vrouwen de laatste jaren is toegenomen. Wat betekent dit voor de verdeling van de zorgtaken tussen mannen en vrouwen?

6.6.1 Zorg voor het huishouden, volwassenen en kinderen

Gemiddeld besteden mensen in Nederland in totaal ongeveer 23 uur per week aan de zorg voor huishouden, volwassenen en kinderen (tabel 6.7), en dat is ongeveer 2 uur minder dan tien jaar geleden. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn echter (nog steeds) groot. Vrouwen besteden in totaal namelijk gemiddeld ongeveer 12 uur per week meer aan dit soort taken dan mannen.
Zowel bij mannen als bij vrouwen gaat de meeste zorgtijd naar huishoudelijke taken, zoals koken, wassen en schoonmaken: mannen besteden daar ongeveer 11 uur per week aan, vrouwen ongeveer 17 uur. Daarna volgt tijd voor boodschappen en winkelen: 4 uur per week voor mannen en bijna 6 uur per week voor vrouwen. Pas daarna volgen de zorg voor volwassenen en die voor kinderen: mannen besteden gemiddeld minder dan 1 uur aan de zorg voor volwassenen en nog eens 2 uur aan de zorg voor kinderen; vrouwen geven ongeveer 1 uur per week aan volwassenen en 3,5 uur zorg aan kinderen.

Tabel 6.7

Minder tijd naar zorgtaken dan tien jaar geleden

Tijd besteed aan het huishouden en de zorg voor anderen, personen van 20-65 jaar, naar geslacht, 2006-2016 (in uren per week)[a]

	2006	2011	2016
allen			
totaal	25,0	22,8	22,5
zorg voor huishouden (excl. boodschappen doen en winkelen)	15,2	14,3	14,0
boodschappen doen en winkelen	5,8	5,1	5,0
zorg voor volwassenen / informele zorg	1,1	1,0	0,9
zorg voor kinderen	2,9	2,5	2,6
mannen			
totaal	18,9	17,3	17,5
zorg voor huishouden (excl. boodschappen doen en winkelen)	11,0	10,6	10,7
boodschappen doen en winkelen	4,8	4,1	4,3
zorg voor volwassenen / informele zorg	1,1	0,9	0,6
zorg voor kinderen	2,1	1,7	1,8
vrouwen			
totaal	31,0	28,4	27,5
zorg voor huishouden (excl. boodschappen doen en winkelen)	19,4	18,1	17,1
boodschappen doen en winkelen	6,8	6,1	5,8
zorg voor volwassenen / informele zorg	1,1	1,0	1,1
zorg voor kinderen	3,8	3,2	3,5

a Totalen tellen soms niet helemaal op vanwege afrondingen. De getoonde gemiddelden wijken enigszins af van die in eerdere SCP-rapporten (Bijl et al. 2017; Roeters 2018). Dit komt onder andere doordat de groep waarover uitspraken worden gedaan (hier: 20-65-jarigen) iets afwijkt van die in de eerdere rapportages. Ook wijkt de indeling op sommige punten af van de indeling in oudere rapportages.

Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11-'16)

Zoals we hiervoor constateerden, zijn mensen tussen 2006 en 2016 wat minder tijd gaan besteden aan de zorg voor het huishouden en anderen. Bij de mannen gaat het om een kleine afname, bij de vrouwen is de afname groter, namelijk in totaal 3,5 uur per week. Dat komt met name doordat vrouwen zijn gaan bezuinigen op de tijd die zij aan de zorg voor het huishouden en aan boodschappen besteden.

Aan het zorgen voor anderen – volwassenen en kinderen – besteedt de gemiddelde man in de leeftijd van 20-65 jaar dus in totaal ongeveer 2,5 uur per week en de gemiddelde vrouw ongeveer 4,5 uur per week. Dat lijkt vrij weinig; de lezer dient zich echter te realiseren dat het hier om gemiddelden gaat en de meeste mensen geen mantelzorgtaken en/of zorgtaken voor een kind hebben.

Wanneer we gericht kijken naar groepen met zorgtaken, verandert het beeld (niet in tabel; zie Roeters 2019). Mensen die enige vorm van informele hulp aan volwassenen zeggen te geven – volgens het TBO ongeveer een kwart van de mensen – doen dat namelijk gedurende gemiddeld 3,5 uur per week. Desalniettemin ligt het aandeel zorgers alsook de tijd die aan zorg wordt besteed, in het TBO lager dan in ander onderzoek naar informele hulp en mantelzorg, waarin, anders dan in het TBO, respondenten gevraagd wordt een schatting te maken van de hoeveelheid tijd die zij (bijvoorbeeld op weekbasis) voor anderen zorgen. Volgens dat onderzoek (De Klerk et al. 2017) gaat het namelijk om ongeveer een derde van de volwassenen die mantelzorg verlenen. Er zijn verschillende verklaringen voor deze discrepantie (zie voor een bespreking van mogelijke verklaringen Verbeek-Oudijk et al. 2018).
Wanneer we specifiek kijken naar ouders met thuiswonende kinderen, zien we ook dat zij meer tijd besteden aan het zorgen voor hun kroost. Ouders van kinderen onder de 4 jaar besteden hier bijvoorbeeld 15 uur per week aan (niet in tabel; zie Roeters 2019). In de volgende paragraaf kijken we meer in detail naar de zorg voor kinderen.

6.6.2 Tijd voor het gezinsleven

De tijd met thuiswonende kinderen wordt meestal gezien als een intensieve fase in het leven (Bucx en Roeters 2018), waarin er veel tijd gaat naar de zorg voor kinderen, maar ook naar betaald werk. Daarom gaan we in deze paragraaf specifiek in op de tijd die ouders met hun kinderen doorbrengen. Het gaat dan om ouders van thuiswonende minderjarige kinderen (leeftijd 0-17 jaar). Omdat we hier naar slechts een deel van de populatie kijken, wijken de gegevens af van het eerder geschetste beeld in de vorige paragraaf (en tabel 6.7).
De zorg voor kinderen omvat twee soorten activiteiten: verzorgende en begeleidende.
De verzorgende activiteiten zijn meestal fysiek van aard en vaak gericht op kleinere kinderen, zoals kinderen naar bed brengen, wassen en voeden. Vaders besteden hier gemiddeld ongeveer 2,5 uur per week aan, moeders ruim 5 uur per week (tabel 6.8). Met name bij de fysieke verzorging, zoals het wassen en voeden van de kinderen, zijn de verschillen tussen moeders en vaders groot; moeders besteden hier ongeveer drie keer zoveel tijd aan als vaders (niet in tabel).

Bij begeleidende activiteiten gaat het om activiteiten waarbij de ouder het kind helpt, bijvoorbeeld met school, met het kind speelt, of hem of haar voorleest. Hier zijn de verschillen tussen vaders en moeders kleiner: beiden besteden hier 2 tot 3 uur per week aan.
Zijn ouders door de tijd heen meer of minder tijd aan de zorg voor hun kinderen gaan besteden? Vroeger werd gedacht dat de toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen voor een daling van de tijd zou zorgen (Bianchi 2000). Meer recent wordt soms gedacht dat ouders juist meer tijd, geld en aandacht in hun kinderen zijn gaan steken, vanuit een groeiend verantwoordelijkheidsgevoel voor het levensgeluk van hun kind (Altinas 2016; Dotti Sani en Treas 2016). Als we de tijd die ouders aan de zorg voor kinderen besteden door de tijd heen bekijken, zien we voor de Nederlandse situatie geen duidelijke afname, maar ook

geen duidelijke toename: er zijn wel wat schommelingen, maar de verschillen zijn vrij klein (tabel 6.8).

Tabel 6.8
Moeders besteden meer tijd aan de verzorging en begeleiding van kinderen dan vaders
Tijd besteed aan de zorg voor kinderen: verzorging en begeleiding, ouders van thuiswonende kinderen 0-17 jaar, naar geslacht, 2006-2016 (in uren per week)[a]

	2006	2011	2016
allen			
verzorging van kinderen	4,3	3,4	3,9
begeleiding van kinderen	2,8	3,2	2,6
totaal	7,1	6,6	6,5
vaders			
verzorging van kinderen	2,8	2,3	2,5
begeleiding van kinderen	2,3	2,4	2,4
totaal	5,1	4,7	4,9
moeders			
verzorging van kinderen	5,5	4,4	5,2
begeleiding van kinderen	3,3	3,9	2,7
totaal	8,8	8,3	7,9

a Verzorging van kinderen: naar bed brengen, fysieke verzorging. Begeleiding van kinderen: hulp met school, spelen, voorlezen, kind vergezellen, enz.

Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11-'16)

Natuurlijk brengen ouders meer tijd met hun kinderen door dan alleen de tijd die is gemoeid met de verzorging en begeleiding. Activiteiten zoals een gezamenlijk avondmaal of een voetbalwedstrijd die samen wordt bezocht, zijn geen verzorging of begeleiding van kinderen, maar vormen toch een belangrijk onderdeel van het dagelijkse gezinsleven. In eerder onderzoek (Bucx en Roeters 2018) is op basis van het Tijdsbestedingsonderzoek in kaart gebracht hoeveel tijd ouders doorbrengen in gezelschap van hun kind (van 9 jaar of jonger); vaders blijken gemiddeld bijna 30 uur door te brengen in gezelschap van hun kind, en moeders bijna 40 uur. Een groot deel daarvan – zo'n tien uur per week – eten en drinken ouders samen met hun kind.

6.7 Hoe druk zijn mensen met verplichte activiteiten?

Stond in paragraaf 6.6 de tijd die mensen aan zorgtaken besteden centraal, in deze paragraaf gaan we na hoeveel tijd mensen in totaal zeggen te besteden aan de combinatie van betaald werk, zorgtaken en scholing. Deze drie activiteiten worden vaak gezien als min of meer verplichte activiteiten (Roeters 2018). Met de term 'verplicht' wordt gedoeld op het

feit dat er bij deze activiteiten minder vrijheidsgraden zijn dan bij de andere vormen van tijd (Cloïn et al. 2013): er is een noodzaak om ze te verrichten, men is hiervoor een verplichting aangegaan of men wordt hier anderszins voor verantwoordelijk gehouden. Wanneer men wil onderzoeken hoe druk mensen het hebben, wordt er daarom vaak gekeken naar de tijd die mensen besteden aan deze verplichte activiteiten (Bianchi et al. 2012; Bittman en Wajcman 2000). Ook gaan we na in hoeverre mensen tegenwoordig drukker zijn met deze activiteiten dan tien jaar geleden. Dat doen we opnieuw met behulp van de gegevens uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO).
Naast de tijd die mensen kwijt zijn aan deze activiteiten, kijken we in deze paragraaf ook naar de meer subjectieve beleving van tijdsdruk. Hoe groot is het aandeel Nederlanders van 20-65 jaar dat zich weleens opgejaagd voelt, of dat het naar eigen zeggen weleens 'te druk' heeft? En in welke mate voelen mensen zich weleens tekortschieten, op het werk of thuis? De tijdsbestedingsdata maken het ook mogelijk om na te gaan hoeveel tijdsdruk mensen ervaren en bij welke groepen dit een meer en minder groot probleem is.

6.7.1 Totale tijd aan verplichte activiteiten

Optelsom is voor mannen en vrouwen ongeveer gelijk

In tabel 6.9 zien we hoe de tijdsbesteding aan zorgtaken zich verhoudt tot de tijd die gaat naar betaald werk. Gemiddeld gaan er ongeveer evenveel uren naar de zorg voor het huishouden en anderen als naar betaald werk, maar de verschillen tussen mannen en vrouwen zijn groot. Mannen besteden gemiddeld ongeveer 33 uur per week aan betaald werk, vrouwen ongeveer 21 uur. En vrouwen besteden, zoals we hiervoor zagen, weer meer uren aan de zorg voor het huishouden en voor anderen.
Vroeger werd soms gedacht dat vrouwen drukker waren dan mannen met (het totaal aan) verplichtingen, omdat bij vrouwen de zorg voor het huishouden, volwassenen en kinderen bovenop hun betaalde werk zou komen – iets wat ook wel de 'tweede dienst' wordt genoemd (Hochschild 1989). Daar zien we echter weinig bewijs voor in de tijdsbestedingsgegevens. Bij elkaar opgeteld zijn mannen gemiddeld per week ongeveer evenveel tijd kwijt aan verplichte activiteiten als vrouwen, en dat komt overeen met eerder onderzoek uit het buitenland (Bianchi et al. 2012; Bittman en Wajcman 2000).
Voor de volledigheid laten we ook de tijdsbesteding aan scholing zien. Ook scholing wordt namelijk vaak gezien als een activiteit met een verplicht karakter. In het Tijdsbestedingsonderzoek heeft scholing niet alleen betrekking op algemeen vormend en beroepsonderwijs, maar ook op scholing in de vrije tijd, zoals hobbycursussen. De tijd die mensen van 20-65 jaar per week besteden aan dergelijke activiteiten is over het algemeen gering, namelijk maximaal 2 uur per week, en mannen en vrouwen verschillen hier nauwelijks in.

Tabel 6.9

Bij mannen gaat meeste tijd naar betaald werk, bij vrouwen naar zorgtaken

Tijd besteed aan betaald werk, de zorg voor het huishouden en anderen, en scholing, personen van 20-65 jaar, naar geslacht, 2006-2016 (in uren per week)[a]

	2006	2011	2016
allen			
zorg voor huishouden en voor anderen	25,0	22,8	22,5
betaald werk	24,9	27,0	26,8
scholing	1,6	2,1	1,7
verplichtingen totaal	51,5	51,8	51,0
mannen			
zorg voor huishouden en voor anderen	18,9	17,3	17,5
betaald werk	31,5	34,5	33,0
scholing	2,1	2,1	1,8
verplichtingen totaal	52,5	54,0	52,2
vrouwen			
zorg voor huishouden en voor anderen	31,0	28,4	27,5
betaald werk	18,3	19,4	20,7
scholing	1,1	2,0	1,6
verplichtingen totaal	50,5	49,8	49,8

a Totalen tellen soms niet helemaal op vanwege afrondingen. De getoonde gemiddelden wijken enigszins af van die in eerdere SCP-rapporten (Bijl et al. 2017; Roeters 2018). Dit komt onder andere doordat de groep waarover uitspraken worden gedaan (hier: 20-65-jarigen) iets afwijkt van die in de eerdere rapportages. Ook wijkt de indeling op sommige punten af van de indeling in oudere rapportages.

Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11-'16)

Totale tijd aan verplichte activiteiten nauwelijks veranderd

De tijd die we in totaal aan betaald werk, zorgtaken en scholing besteden, is in de afgelopen tien jaren nauwelijks veranderd (tabel 6.9). Wel zijn er wat kleinere verschuivingen tussen de verplichte activiteiten: vrouwen zijn sinds 2006 gemiddeld ongeveer 2 uur per week meer tijd gaan besteden aan betaald werk, en – zoals eerder geconstateerd – ongeveer 3,5 uur per week minder aan zorg voor het huishouden en anderen. Maar in de tijd die in totaal naar verplichtingen gaat, laat het Tijdsbestedingsonderzoek over de afgelopen tien jaar dus geen substantiële verandering zien.

In recent SCP-onderzoek (Roeters 2018) is voor de beroepsbevolking ook naar andere ontwikkelingen in de tijdsbesteding gekeken. De conclusie was dat er geen eenduidig bewijs is voor de gedachte dat mensen het in de afgelopen tien jaar gemiddeld drukker hebben gekregen. Zo lijkt het er niet op dat de tijdsbesteding in de afgelopen jaren meer versnipperd is geraakt. Wel komt het wat vaker voor dat mensen meerdere activiteiten op hetzelfde moment uitvoeren. In 2006 deden mannen dat gedurende ongeveer 15% van hun

tijd en vrouwen gedurende ongeveer 17% van hun tijd. In 2016 was dit gestegen naar respectievelijk 19% en 23% (Roeters 2018). Mogelijk is dit een aanwijzing dat sommige mensen, als gevolg van een complexer wordend takenpakket, het gevoel hebben steeds meer te moeten doen in de beperkt beschikbare tijd en met de beperkt beschikbare energie.

Met name mensen met kinderen zijn druk met verplichte activiteiten

Niet iedereen is even druk met verplichtingen. Naast de verschillen tussen mannen en vrouwen doet ook leeftijd ertoe: jongvolwassenen (20-34 jaar) besteden meer tijd aan betaald werk dan degenen die ouder zijn, en zijn juist minder tijd kwijt aan het verlenen van zorg (tabel 6.10).

Tabel 6.10

Mensen met kinderen, hogeropgeleiden en mensen met een hoger inkomen besteden de meeste tijd aan verplichte activiteiten

Tijd besteed aan betaald werk, de zorg voor het huishouden en anderen, personen van 20-64 jaar, naar achtergrondkenmerken,[a] 2016 (in uren per week)[b]

	betaald werk	zorg voor huishouden en voor anderen	verplichtingen totaal (incl. scholing)
totaal	26,8	22,5	51,0
mannen	33,0	17,5	52,2
vrouwen	20,7	27,5	49,8
20-34 jaar	30,5	18,2	52,6
35-64 jaar	25,0	24,6	50,3
alleenstaand	24,9	17,3	45,3
met partner zonder kind(eren)	25,1	22,4	48,0
met partner met kind(eren)[b]	28,7	28,5	58,2
lager opgeleid	18,2	24,3	43,2
middelbaar opgeleid	26,5	22,2	50,8
hoger opgeleid	30,4	22,1	54,2

Tabel 6.10
(Vervolg)

	betaald werk	zorg voor huishouden en voor anderen	verplichtingen totaal (incl. scholing)
laag inkomen (< 20.000 euro)	17,5	20,3	40,8
middeninkomen (20.000-50.000 euro)	27,4	23,8	52,5
hoog inkomen (> 50.000 euro)	31,1	21,7	54,4

a Omdat het aantal alleenstaande ouders dat deelnam aan het onderzoek relatief klein is, zijn de cijfers voor deze groep niet betrouwbaar en zijn daarom buiten beschouwing gelaten. Om dezelfde reden is ook niet uitgesplitst naar volwassenen die bij hun ouders wonen. De getoonde gemiddelden wijken enigszins af van die in eerdere SCP-rapporten (Bijl et al. 2017; Roeters 2018). Dit komt onder andere doordat de groep waarover uitspraken worden gedaan (hier: 20-65-jarigen) iets afwijkt van die in de eerdere rapportages. Ook wijkt de indeling op sommige punten af van de indeling in oudere rapportages.
b Ten minste één thuiswonend kind jonger dan 18 jaar.

Bron: SCP/CBS (TBO'16)

Mensen met kinderen zijn koploper als het gaat om de optelsom van verplichte activiteiten, namelijk ongeveer 58 uur per week, ruim 10 uur meer dan mensen zonder kinderen. Dat komt vooral door de hoeveelheid tijd die naar zorgtaken gaat. Bij betaald werk zijn er verschillen tussen mannen en vrouwen met kinderen (niet in tabel). Terwijl mannen met kinderen meer tijd besteden aan betaald werk dan alleenstaande mannen, geldt het omgekeerde voor vrouwen: vrouwen met kinderen zijn hier per week minder tijd aan kwijt. Verder besteden mensen met een hogere opleiding en een hoger inkomen meer tijd aan de optelsom van verplichte activiteiten dan mensen met een lagere opleiding respectievelijk een lager inkomen. Eerder onderzoek suggereert dat dit kan komen doordat mensen met een hogere opleiding en hoger inkomen vaker een (grotere) baan hebben en hogere werkambities hebben (bv. Sullivan en Gershuny 2017).

6.7.2 Ervaren tijdsdruk

Veel Nederlanders voelen zich weleens druk

In het Tijdsbestedingsonderzoek is voor elke dag in de dagboekweek aan mensen gevraagd of zij zich opgejaagd voelen of hebben gevoeld. Vier op de tien mensen in de leeftijd van 20-65 jaar gaven aan zich weleens opgejaagd te voelen (tabel 6.11). Op de meer algemene vraag of mensen zich weleens te druk voelden, antwoordde een groter deel bevestigend, namelijk ongeveer zes op de tien. Verder heeft ongeveer een op de drie mensen weleens het gevoel op het werk tekort te schieten, en ongeveer eenzelfde aandeel heeft weleens het gevoel thuis te kort te schieten.
Het is op basis van de gegevens van het Tijdsbestedingsonderzoek slechts in beperkte mate mogelijk om trends te onderzoeken in de ervaren tijdsdruk.[1] Uit eerder onderzoek (Roeters 2018) is bekend dat er de laatste tien jaar weliswaar schommelingen zijn in het

aandeel van de bevolking dat zich weleens opgejaagd voelt, maar dat er geen sprake is van een duidelijke trend.

Tabel 6.11

Vrouwen, mensen met kinderen, hogeropgeleiden en mensen met een hoger inkomen ervaren vaker tijdsdruk

Ervaren tijdsdruk, personen van 20-64 jaar, naar achtergrondkenmerken,[a] 2016 (in procenten)[b]

	opgejaagd[b]	te druk[c]	tekortschieten op werk[d]	tekortschieten thuis[e]
totaal	40	62	33	36
mannen	36	57	29	32
vrouwen	44	68	37	39
20-34 jaar	46	65	33	28
35-64 jaar	37	61	33	40
alleenstaand	42	58	36	28
met partner zonder kind(eren)	32	59	29	30
met partner met kind(eren)[f]	43	69	36	52
lager opgeleid	30	47	18	32
middelbaar opgeleid	38	63	26	31
hoger opgeleid	45	67	46	44
laag inkomen (< 20.000 euro)	34	45	29	26
middeninkomen (20.000-50.000 euro)	41	64	33	37
hoog inkomen (> 50.000)	41	68	35	40

a Omdat het aantal alleenstaande ouders dat deelnam aan het onderzoek onder de 50 lag, zijn de cijfers voor deze groep niet betrouwbaar en zijn ze daardoor buiten beschouwing gelaten. De getoonde gemiddelden wijken enigszins af van die in eerdere SCP-rapporten (Bijl et al. 2017; Roeters 2018). Dit komt onder andere doordat de groep waarover uitspraken worden gedaan (hier: 20-65-jarigen) iets afwijkt van die in de eerdere rapportages.

b Aan het eind van elke dagboekdag werd de vraag gesteld: 'Voelde u zich vandaag opgejaagd?'. Degenen deze vraag op een of meer dagen van de week met 'ja' beantwoordden duiden we aan als 'opgejaagd' en de rest als 'niet opgejaagd'.

c Aandeel dat in de vragenlijst 'ja' antwoordde op de vraag 'Heeft u wel eens het gevoel dat u het te druk heeft?'

d Aandeel dat in de vragenlijst 'ja' antwoordde op de vraag 'Heeft u wel eens het gevoel op het werk tekort te schieten?'

e Aandeel dat in de vragenlijst 'ja' antwoordde op de vraag 'Heeft u wel eens het gevoel thuis tekort te schieten?'

f Ten minste één thuiswonend kind jonger dan 18 jaar.

Bron: SCP/CBS (TBO'16)

Vrouwen en mensen met kinderen ervaren vaker tijdsdruk

Vrouwen ervaren wat vaker tijdsdruk dan mannen: zij voelen zich vaker opgejaagd en te druk, en ook hebben zij vaker het gevoel tekort te schieten op het werk en thuis. Jongvolwassenen voelen zich wat vaker opgejaagd en te druk dan 35-plussers. Als naar de samenstelling van het huishouden wordt gekeken, constateren we dat met name mensen met kinderen vaak tijdsdruk ervaren; zo vindt ruim twee derde van de ouders het leven weleens te druk, en ongeveer de helft is van mening thuis weleens te kort te schieten. De tijd met thuiswonende kinderen is bij uitstek een drukke levensfase, zo weten we ook uit eerder onderzoek (Bucx en Roeters 2018).

Ook mensen met een hogere opleiding en hoger inkomen voelen tijdsdruk

Verder ervaren mensen met een hoger opleidingsniveau en met een hoger inkomen vaker tijdsdruk dan mensen met een lager opleidingsniveau respectievelijk een lager inkomen. Dat kan ermee te maken hebben dat zij, zoals we eerder zagen, ook drukker zijn met verplichte activiteiten. Het kan er ook mee te maken hebben dat juist bij de hoger opgeleiden drukte een zeker statussymbool is (Gershuny 2009); iemand die aangeeft het druk te hebben, heeft mogelijk de bedoeling te laten zien dat hij of zij een actief leven leidt.

Naarmate er meer tijd gaat naar verplichte activiteiten ervaren mensen vaker tijdsdruk

Kortom, een substantieel aandeel van de 20-65-jarigen zegt weleens tijdsdruk te ervaren. In eerder onderzoek (Roeters 2018) is geconstateerd dat mensen vaker tijdsdruk ervaren als zij meer tijd besteden aan het totaal van betaald werk, zorg en scholing. Dat ondersteunt de gedachte dat een actieve en volle agenda mensen gevoelens van tijdsdruk kan geven. Mogelijk leidt het combineren van meerdere rollen en verantwoordelijkheden tot een tekort aan beschikbare tijd en energie Kelly et al. 2014). Bovendien kunnen er coördinatie- en afstemmingproblemen optreden doordat rollen en verantwoordelijkheden niet goed op elkaar aansluiten (Bianchi en Milkie 2010), bijvoorbeeld wanneer de openingstijden van kinderopvang of de school niet goed aansluiten op het werk.

Toch zijn drukke mensen ook vaker tevreden met hun leven

Tegelijkertijd is dat niet het hele verhaal. Zo bleek in hetzelfde onderzoek (Roeters 2018) dat mensen in de beroepsleeftijd ook tevredener zijn met hun leven naarmate zij (in totaal) meer tijd besteden aan arbeid, zorg en scholing. Mogelijk zorgt een druk en actief leven (ook) voor positieve energie en ervaringen, waardoor mensen met meer tevredenheid en waardering naar hun leven kunnen kijken (Greenhaus en Powell 2006; Treas et al. 2011). Het lijkt er dus op dat een druk en actief leven risico's en kosten met zich mee kan brengen, maar ook het welzijn van mensen kan bevorderen (Greenhaus en Powell 2006; Treas et al. 2011).

Gebruik van kinderopvang is toegenomen

Onze gegevens suggereren dat de tijdsdruk piekt in de gezinsfase met kinderen. Beleid ten aanzien van kinderopvang en verlof beoogt onder andere om de combinatie van betaald

en onbetaald werk voor ouders gemakkelijker te maken. Nadat het gebruik van kinderopvang tussen 2012 en 2014 daalde, is er sinds 2015 weer sprake van een (forse) stijging (Portegijs en Van den Brakel 2018; Roeters en Bucx 2018). Dan gaat het om opvang door kindercentra (dagopvang en buitenschoolse opvang) en gastouders. Inmiddels worden er meer kinderen dan ooit opgevangen (CBS 2018); het aantal kinderen wordt – op basis van de toeslagengegevens van de Belastingdienst over 2017 – geschat op 882.000 (Portegijs en Van den Brakel 2018). De stijging in de kinderopvang van de laatste jaren weerspiegelt waarschijnlijk de toegenomen werkgelegenheid en ook de recente investeringen van de overheid.
Het gebruik van ouderschapsverlof en het geboorteverlof voor partners is sinds 2015 ongeveer gelijk gebleven (Portegijs en Van den Brakel 2018). In 2017 maakte ruim een op de vijf vrouwelijke werknemers hier gebruik van, en ongeveer een op de tien mannelijke werknemers. Van het geboorteverlof voor partners (tot 2019: twee dagen) maakten in 2017 bijna negen op de tien mannelijke werknemers gebruik.

6.8 Tot slot

Betaald werk

Door de groeiende economie is de werkloosheid na de piek in 2014 aanzienlijk gedaald. Ondanks, of wellicht als gevolg van de crisis neemt het aantal zzp'ers tot en met 2015 sterk toe. Daarna vlakt die groei af en neemt juist het aantal werknemers sterk toe. Binnen het werknemersbestand zien we dat het aandeel mensen met een flexibel contract stijgt.
De arbeidsmarkt wordt dus in twee opzichten flexibeler. Als een van de oorzaken van deze ontwikkeling worden de toenemende technologische mogelijkheden gezien (Kremer et al. 2017). De verwachte grote technologische veranderingen, zoals robotisering, zullen zeker gevolgen hebben voor de arbeidsmarkt. Banen zullen verdwijnen, andere zullen ontstaan. Datzelfde geldt voor de maatschappelijke opgave om te verduurzamen; daarbij treedt een verschuiving op van grijze naar groene banen (ECN 2017). Ook de ontwikkeling met betrekking tot de platformeconomie kan gevolgen hebben voor de arbeidsmarkt.
Verder kan verwacht worden dat door het wegvallen van vrij eenvoudig routineus werk, relatief veel werk overblijft waarvoor sociale en empathische vaardigheden nodig zijn (Autor en Handel 2013; Bessen 2016; SER 2016). In combinatie met een flexibeler wordende arbeidsmarkt, zal dit meer zelfredzaamheid vergen van burgers.
Niet iedereen zal die zelfredzaamheid kunnen opbrengen. Dat kan leiden tot een groeiende groep burgers die niet mee kunnen komen (Van den Broek et al. 2016; Roeters et al. 2016), met als mogelijk gevolg hogere werkloosheid en lagere lonen bij deze groep.
Zzp'ers hebben vaak geen arbeidsongeschiktheidsverzekering (Lautenbach et al. 2017) en zijn dus vaak onverzekerd voor de financiële gevolgen van ziekte en ongeval. Ook aanvullende pensioenen worden vaak niet afgesloten door zzp'ers (Mastrogiacomo 2016). Wel hebben klassieke zzp'ers vaak kapitaal in het bedrijf, dat later aangewend kan worden om te voorzien in een aanvullend pensioen (Janssen et al. 2015). Nieuwe zzp'ers zijn dus extra

kwetsbaar door het vaak ontbreken van een arbeidsongeschiktheidsverzekering en een aanvullend pensioen.
Een ander probleem dat zich voordoet op de arbeidsmarkt, is de toename van burn-out-klachten. Onduidelijk is vooralsnog hoe dit afhangt van de situatie op de werkplek of ook van de manier waarop betaald werk met zorgtaken wordt gecombineerd. Ook het privé-domein vraagt dus om tijd en aandacht. Ook om die reden is het belangrijk om zicht te houden op hoe mensen zorgtaken ter hand nemen en hoe zij die met betaald werk combineren.

Onbetaald werk: zorgtaken

Gemiddeld besteden mensen in Nederland in totaal ongeveer 23 uur per week aan de zorg voor het huishouden, volwassenen en kinderen, en dat is ongeveer 2 uur minder dan tien jaar geleden. Mogelijk heeft die afname te maken met technologische vernieuwingen, waardoor zaken als eten koken en afwassen tegenwoordig sneller en gemakkelijker gaan, en we ook boodschappen en maaltijden eenvoudig online kunnen bestellen en laten bezorgen. Maar mogelijk komt het ook door de gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen. Vrouwen besteden nog altijd (veel) meer tijd aan zorgtaken dan mannen, maar juist minder tijd dan mannen aan betaald werk. Onze gegevens suggereren wel dat deze verschillen in de afgelopen tien jaar wat kleiner zijn geworden. Als het over de verdeling van zorgtaken gaat, lijken de verschillen tussen mannen en vrouwen in veel Europese landen overigens nog groter te zijn dan in Nederland (Van den Brakel en Merens 2018).
De combinatie van betaald werk en zorgtaken kan voor een drukke agenda zorgen. Vier op de tien mensen van 20-65 jaar voelen zich weleens opgejaagd, en ongeveer zes op de tien voelen zich weleens te druk. Ongeveer een op de drie mensen heeft weleens het gevoel op het werk tekort te schieten, en ongeveer eenzelfde aandeel heeft weleens het gevoel thuis te kort te schieten.
Er is geen eenduidig bewijs voor de gedachte dat het leven in de afgelopen jaren drukker is geworden (Roeters 2018). Dat neemt niet weg dat het leven voor sommige groepen mensen weleens te druk kan zijn. Zo wordt de levensfase met thuiswonende kinderen vaak aangeduid met de term ‘spitsuur van het leven’, en dat is niet zonder reden. Mensen met thuiswonende kinderen zijn drukker met verplichte activiteiten dan andere mensen, en zij ervaren ook vaker tijdsdruk. Ook op andere manieren hebben mensen met kinderen een druk leven, zo weten we uit eerder onderzoek (Bucx en Roeters 2018): zij voeren vaker meerdere activiteiten uit op hetzelfde moment (multitasken) en ook is hun tijd relatief versnipperd. En in het leven van mensen met kinderen is er relatief weinig ruimte voor vrije tijd.
Dat ouders met kinderen het druk hebben en zich druk voelen, betekent overigens niet dat de kwaliteit van leven hier altijd onder lijdt. Mensen met kinderen zijn ongeveer even tevreden met hun leven als mensen zonder kinderen; gemiddeld geven zij hun leven een ruime voldoende (Bucx en Roeters 2018).
Verder zijn mensen met een hoger opleidingsniveau en met een hoger inkomen drukker met de optelsom van betaald en onbetaald werk dan mensen met een lager opleidings-

niveau en een lager inkomen, en zij ervaren ook vaker tijdsdruk. Ook rapporteren zij minder vrije tijd, zo weten we uit eerder onderzoek (Roeters 2019; zie ook hoofdstuk 8). Dergelijke patronen zijn eveneens gevonden in internationaal onderzoek (Gershuny 2009; Gimenez-Nadal en Sevilla-Sanz 2011; Sevilla et al. 2012). In veel onderzoek komen hoger opgeleiden naar voren als een groep waarmee het goed gaat, zowel in materieel als in immaterieel opzicht. Mogelijk vormen een druk leven, minder vrije tijd en ervaringen van tijdsdruk de keerzijde van deze medaille.

Noot

1 Of mensen hun leven té druk vinden, is bijvoorbeeld alleen in 2011 en 2016 gevraagd. De vraag of mensen het gevoel hebben tekort te schieten is alleen in 2016 aan respondenten van het TBO gesteld.

Literatuur

Altinas, E. (2016). The widening education gap in developmental child care activities in the United States, 1965-2013. In: *Journal of Marriage and Family,* jg. 78, nr. 1, p. 26-42.

Bianchi, S.M. (2000). Maternal employment and time with children: Dramatic change or surprising continuity? In: *Demography,* jg. 37, nr. 4, p. 401-414.

Bianchi, S. M. en M. A. Milkie (2010). Work and family research in the first decade of the 21st century. In: *Journal of Marriage and Family,* jg. 72, nr. 3, p. 705-725.

Bianchi, S.M., L.C. Sayer, M.A. Milkie en J.P. Robinson (2012). Housework. Who did, does or will do it, and how much does it matter? In: *Social Forces,* jg. 91, nr. 1, p. 55-63.

Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (2017). *De sociale staat van Nederland 2017.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bittman, M. en J. Wajcman (2000). The rush hour. The character of leisure time and gender equity. In: *Social Forces,* jg. 79, nr. 1, p. 165-189.

Boer, A. de, I. Plaisier en M. de Klerk (2019). *Werk en mantelzorg. Kwaliteit van leven en het gebruik van ondersteuning op het werk.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Boer, A. de en M. de Klerk (te verschijnen). Zorgen voor elkaar: mantelzorg. In: *Leerboek voor Gerontologie*.

Brakel, M. van den en A. Merens (2018). Hoe doet Nederland het ten opzichte van andere EU-landen? In: W. Portegijs en M. van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / Sociaal en Cultureel Planbureau. Digitale publicatie (card stack) via https://digital.scp.nl/emancipatiemonitor2018.

Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters et al. (2016). *De toekomst tegemoet. Werken, leren, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bucx, F. en A. Roeters (2018). De gezinsagenda. In A. Roeters (red.), *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven* (p. 102-120). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

CBS (2018). *Recordaantal kinderen met kinderopvangtoeslag.* Geraadpleegd op 24 juni 2019 via https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/27/recordaantal-kinderen-met-kinderopvangtoeslag.

Cloïn, M. (red.) (2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

CNV Onderwijs (2016). *Werkdruk*. Geraadpleegd op 17 juli 2017 via https://onderwijs.cnvconnectief.nl/themas/actueel/werkdruk/.

CPB (2019). *Centraal Economisch Plan (CEP) 2019*. Den Haag: Centraal Planbureau.

Dotti Sani, G.M. en J. Treas (2016). Educational gradients in parents' child-care time across countries, 1965–2012. In: *Journal of Marriage and Family,* jg. 78, nr. 4, p. 1083-1096.

ECN (2016). *De duurzame energiesector. Welk beeld hebben jongeren van (werken in) de duurzame energiesector?* Petten: Energie Centrum Nederland.

ECN (2017). *Essaybundel 'De ethiek van de energietransitie'. Inleidende essays over de winnaars en verliezers van de energietransitie*. Petten: ECN i.s.m. Tertium, Milieudefensie en Alliander.

EK (2018/2019). *Wijziging van Boek 7 van het Burgerlijk Wetboek, de Wet allocatie arbeidskrachten door intermediairs, de Wet financiering sociale verzekeringen en enige andere wetten om de balans tussen vaste en flexibele arbeidsovereenkomsten te verbeteren (Wet arbeidsmarkt in balans).* Eerste Kamer, vergaderjaar 2018/2019, 35074, nr. A.

EIGE (2017). *Gender Equality Index 2017: Measuring gender equality in the European Union 2005-2015*. Vilnius (Litouwen): European Institute for Gender Equality.

Eurostat (2019a). *Activity rate – % of total population aged 15-64*. Geraadpleegd op 12 mei 2019 via http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&pcode=tipslm60&language=en.

Eurostat (2019b). *Employment and activity by sex and age – annual data.* Geraadpleegd op 12 mei 2019. via http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?wai=true&dataset=lfsi_emp_a.

Euwals, R., M. de Graaff-Zijl en D. van Vuuren (2016). *Flexibiliteit op de arbeidsmarkt.* Den Haag: Centraal Planbureau.

FNV (2019). *Dit hebben we afgesproken in het pensioenakkoord.* Geraadpleegd op 7 juni 2019 via https://www.fnv.nl/nieuwsbericht/algemeen-nieuws/2019/06/dit-hebben-we-afgesproken-in-het-pensioenakkoord.

Gershuny, J. (2009). Veblen in reverse. Evidence from the multinational time-use archive. In: *Social Indicators Research,* jg. 93, nr. 1, p. 37-45.

Gimenez-Nadal, J.I. en A. Sevilla-Sanz (2011). The time-crunch paradox. In: *Social Indicators Research,* jg. 102, nr. 2, p. 181-196.

Greenhaus, J.H. en G.N. Powell (2006). When work and family are allies. A theory of work-family enrichment. In: *Academy of Management Review,* jg. 31, nr. 1, p. 72-92.

Hochschild, A. (1989). *The second shift. Working parents and the revolution at home.* New York: Viking Penguin.

Hofkes, M. (2018). Klimaatbeleid, groene groei en werkgelegenheid. In: D.P. van Soest, J.A. Smulders en R. Gerlagh (red.), *Klimaatbeleid. Kosten, kansen en keuzes* (p. 57-64). Amsterdam: Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde (KVS Preadviezen 2018).

Hooftman, W.E., G.M.J. Mars, B. Janssen, E.M.M. de Vroome et al. (2015). *Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2015*. Leiden/Heerlen: TNO / Centraal Bureau voor de Statistiek.

Hooftman, W.E., G.M.J. Mars, B. Janssen, E.M.M. de Vroome et al. (2016). *Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2016*. Leiden/Heerlen: TNO / Centraal Bureau voor de Statistiek.

Josten, E. en J. Vlasblom (2017). Maakt zzp'er worden tevreden? In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 33, nr. 3, p. 269-283.

Kelly, E.L, P. Moen, M. Oakes, W. Fan, C. Okechukwu, K.D. Davis, L. B. Hammer, E.E. Kossek, R. Berkowitz King en G.C. Hanson (2014). Changing work and work-family conflict: Evidence from the work, family, and health network. In: *American Sociological Review,* jg. 79, nr. 3, p. 485-516.

Kervezee, L. (2015). *We hebben het druk druk druk. Maar het is oké om nee te zeggen*. Geraadpleegd op 1 juli 2019 via https://www.nrc.nl/nieuws/2015/10/10/we-hebben-het-druk-druk-druk-maar-het-is-oke-om-n-1543234-a1147657.

Klerk, M. de, A. de Boer, I. Plaisier en P. Schyns (2017). *Voor elkaar? Stand van de informele hulp in 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kremer, M., R. Went en A. Knottnerus (2017). *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Lautenbach, H., W. van der Torre, E.M.M. de Vroome, B. Janssen et al. (2017). *Zelfstandigen enquête arbeid 2017. Methodologie en globale resultaten*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / TNO Prevention, Work & Health.

Linden, B. van der en N. de Vries (2014). *Arbeidsongeschiktheidsverzekeringen van zzp'ers. Resultaten zzp-panelmeting II 2013*. Zoetermeer: Panteia.

Mars, G., J. Michiels en R. Willems (2016). *Follow-up analyse methodebreuk Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2014*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Olsthoorn, M. en M. Cloïn (2015). Betaald werk en zorgtaken. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

PBL (2018). *Effecten van de energietransitie op de regionale arbeidsmarkt: een quickscan.* Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving (PBL Publicatie 3006).

Pelgrim, C. (2019). *Kabinet voert betaald ouderschapsverlof in*. Geraadpleegd op 24 juni 2019 via https://www.nrc.nl/nieuws/2019/04/04/kabinet-voert-betaald-ouderschapsverlof-in-a3955800.

Portegijs, W. en M. van den Brakel (red.) (2016). *Emancipatiemonitor 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.

Portegijs, W. en M. van den Brakel (red.) (2018). *Emancipatiemonitor 2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek / Sociaal en Cultureel Planbureau. Digitale publicatie (card stack) via https://digital.scp.nl/emancipatiemonitor2018/.

Putters, K. (2015). Zinvolle participatie. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 31, nr. 4, p. 491-494.

Reitsma, F. en P. Hilbers (2017). *Duiding arbeidsmarktontwikkelingen*. Amsterdam: Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen.

RIVM (2018). *Opgave voor de toekomst. De mentale druk op jongeren en jongvolwassenen neemt toe, met mogelijke gevolgen voor hun psychische gezondheid. Verslag stakeholderbijeenkomst 15 februari 2018*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

Roeters, A. (red.) (2018). *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Roeters, A. (2019). *Een week in kaart. Editie 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Roeters, A. en F. Bucx (2018). *Kijk op kinderopvang*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Roeters, A., J. Vlasblom en E. Josten (2016). Groeiende onzekerheid? De toekomst van ons werk. In: A. van den Broek, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.), *De toekomst tegemoet. Werken, leren, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Roos, S. A. de, A. H. de Boer en S. M. Bot (2017). Well-being and need for support of adolescents with a chronically ill family member. In: *Journal of Child and Family Studies*, jg. 26, nr. 2, p. 405-415.

Sadiraj, K., S. Hoff en M. Versantvoort (2018). *Van sociale werkvoorziening naar Participatiewet.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Schoenaker, N. en F. Notten (2018). *De impact van de energietransitie op de Nederlandse werkgelegenheid, 2008-2017*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Schoots, K., M. Hekkenberg en P. Hammingh (2017). *Nationale energieverkenning 2017*. Amsterdam/Petten: Energieonderzoek Centrum Nederland.

SER (2016). *Mens en technologie; Samen aan het werk*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.

SER (2018). *Energietransitie en werkgelegenheid. Kansen voor een duurzame toekomst.* Den Haag: Sociaal Economische Raad (SER Advies 18/03).

Sevilla, A., J.I. Gimenez-Nadal en J. Gershuny (2012). Leisure inequality in the United States: 1965-2003. In: *Demography*, jg. 49, nr. 3, p. 939-964.

Sullivan, O. en J. Gershuny (2017). Speed-up society? Evidence from the UK 2000 and 2015 time use diary surveys. In: *Sociology*, jg. 52, nr. 1, p. 20-38.

Staatscourant (2019). Convenant mbo-aanbod klimaattechniek. In: *Staatscourant*, 8 februari 2019, nr. 6513.

Tienen, I. van, A. de Boer, S. de Roos, C. van der Heijde en P. Vonk (2018). *Gezondheids- en studieuitkomsten bij mantelzorgende studenten.* Amsterdam/Den Haag: Vrije Universiteit Amsterdam/ Sociaal en Cultureel Planbureau/ Bureau Studentenartsen Amsterdam.

TK (2011/2012). *Wijziging van de Algemene Ouderdomswet. Memorie van Toelichting.* Tweede Kamer, vergaderjaar 2011/2012, 33290, nr. 3.

TK (2014/2015a). *Wetsvoorstel doorwerken na de AOW-gerechtigde leeftijd. Memorie van Toelichting.* Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 33818, nr. 3.

TK (2014/2015b). *Wijziging van de Algemene Ouderdomswet, de Wet op de loonbelasting 1964 en de Wet verhoging AOW en pensioenleeftijd in verband met de versnelling van de stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd. Memorie van Toelichting.* Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 34083, nr. 3.

TK (2014/2015c). *Wijziging van enkele belastingwetten en enkele andere wetten ten behoeve van het vervangen van de Verklaring arbeidsrelatie door de Beschikking geen loonheffingen (Wet invoering Beschikking geen loonheffingen). Memorie van Toelichting.* Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 34036, nr. 3.

TK (2015/2016a). *Opzet evaluatie Wet werk en zekerheid (Wwz) en eerste beeld invoering Wwz.* Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 34351, nr. 1.

TK (2015/2016b). *Tweede voortgangsbrief Wet werk en zekerheid (Wwz).* Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 34351, nr. 18.

TK (2016/2017). *Uitvoering en evaluatie Participatiewet.* Brief van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 34352, nr. 50.

TK (2017/2018). *Brief van de informateur: Kabinetsformatie 2017, eindverslag* (Bijlage 2 bij *Vertrouwen in de toekomst*. Regeerakkoord VVD, CDA, D66 en ChristenUnie). Tweede Kamer, vergaderjaar 2017/2018, 34700, nr. 34.

TK (2018/2019a). *Zelfstandig ondernemerschap. Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en de staatssecretaris van Financiën* (26 november 2018). Tweede Kamer, vergaderjaar 2018/2019, 31311, nr. 212.

TK (2018/2019b). *Uitvoering en evaluatie Participatiewet. Brief van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid* (27 mei 2019). Tweede Kamer, vergaderjaar 2018/2019, 34352 nr. 163.

TK (2018/2019c). *Toekomst pensioenstelsel; Brief regering; Principeakkoord vernieuwing pensioenstelsel.* Tweede Kamer, vergaderjaar 2018/2019, 32043, nr. 457.

Treas, J., T. van der Lippe en T. Tai (2011). The happy homemaker? Married women's well-being in cross-national perspective. In: *Social Forces,* jg. 90, nr. 1, p. 111-132.

V&VN (2017). *Werkdruk door tekort aan mensen*. Geraadpleegd op 17 juli 2017 via http://www.venvn.nl/Berichten/ID/1853038/Werkdruk-door-tekort-aan-mensen.

Velde, F. van de (2015). Hoezo druk? In: *Elsevier Weekblad,* 21 november 2015, p. 64-71.

Verbeek-Oudijk, D., A. Roeters en A. de Boer (2018). De zorg voor anderen. In: A. Roeters (2018), *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven* (p. 162-181). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Vermeulen, M. (2018). Zesjescultuur maakt plaats voor strijd om hoge cijfers – wat doet dat met jongeren? In: *de Volkskrant,* 18 maart 2018.

Wielers, R. en P. de Beer (2016). De (in)effectiviteit van het arbeidsmarktbeleid. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken,* jg. 21, nr. 1, p. 7-9.

WRR (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op zelfredzaamheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Gezondheid en zorg

7 Gezondheid en zorg

Anna Maria Marangos en Sjoerd Kooiker

- De levensverwachting steeg bij vrouwen minder snel dan bij mannen. Vrouwen gingen van 82,3 jaar in 2008 naar 83,3 jaar in 2018, mannen van 78,3 jaar in 2008 naar 80,2 jaar in 2018. In Europees perspectief onderscheiden de mannen in Nederland zich gunstig. Sinds 2014 is de groei van de levensverwachting vooralsnog gestagneerd.
- Chronische aandoeningen komen nu vaker voor, maar de prevalentie van lichamelijke beperkingen is in 2018 niet hoger dan in 2008.
- Voor de subjectieve gezondheidsmaten 'ervaren gezondheid' en 'psychisch welbevinden' is in de Nederlandse bevolking een ongunstig verschil zichtbaar tussen 2008 en 2018. Bij meerdere bevolkingsgroepen vinden we in 2018 een lager percentage met een als (zeer) goed ervaren gezondheid. Ook is bij meerdere bevolkingsgroepen het aandeel met een laag psychisch welbevinden in 2018 hoger dan in 2008. In welke mate hierbij een andere samenstelling van de bevolking een rol speelt, is onbekend.
- 65-plussers onderscheiden zich in gunstige zin: ten opzichte van 2008 was het aandeel dat in 2018 een (zeer) goede gezondheid rapporteerde hoger en het aandeel met lichamelijke beperkingen lager. Ook was onder hen het aandeel met een laag psychisch welbevinden in 2018 niet hoger dan in 2008.
- Het aandeel 65-plussers dat thuiszorg ontvangt, nam af van 21% in 2014 tot 17% in 2018 en het aandeel mantelzorgontvangers bleef vrij stabiel tussen 2016 en 2018. Het aandeel van de bevolking dat jaarlijks contact heeft met een medisch hulpverlener of psycholoog is vrij constant tussen 2008 en 2018. Bij de contacten met fysiotherapeuten en oefentherapeuten is een stijging waarneembaar van 20% naar 28% van mensen die minimaal één contact hadden.
- Ruim 60% van alle mensen met een aandoening of beperking ervoer in 2018 toch een (zeer) goede gezondheid. Als we kijken naar specifieke bevolkingsgroepen, dan blijkt dat percentage een stuk lager voor mensen met een aandoening of beperking uit de laagste inkomensgroep en degenen met een laag opleidingsniveau, namelijk 48% respectievelijk 53%.

7.1 Anders kijken naar gezondheid en zorg in een veranderend Nederland

De maatschappelijke veranderingen waar Nederland mee te maken heeft, hebben direct of indirect gevolgen voor de gezondheid van de bevolking, in zowel positieve als negatieve zin. Zo dragen technologische en medische vooruitgang bij aan een toename in levensverwachting, doordat mensen vaker van ziektes genezen of er beter (en langer) mee kunnen leven. Nieuwe technologie brengt ook nieuwe sociale ongelijkheden met zich mee, door verschillen in toegankelijkheid en toepasbaarheid (bv. vanwege verschillen in digitale vaardigheden en (zelf)redzaamheid). Effecten van technische vooruitgang zijn niet uitsluitend positief. Zo zijn er zorgen omtrent privacy en aspecten die in potentie kunnen leiden tot stressgerelateerde klachten (zie o.a. de Volksgezondheid Toekomstverkenning 2018).

Denk hierbij bijvoorbeeld aan het altijd bereikbaar en beschikbaar kunnen (en/of moeten) zijn, de continue prikkels die gepaard gaan met het gebruik van sociale media, slaapverstoring door schermgebruik in de avonduren, en informatiestress.
Demografische veranderingen zijn eveneens van grote invloed. De bevolking groeit, er komen meer ouderen, minder jongeren, meer etnisch-culturele diversiteit en meer alleenstaanden. Met name door het toenemende aantal ouderen en doordat meer mensen (gemiddeld steeds langer) met een of meerdere chronische aandoeningen leven, nemen de zorguitgaven al lange tijd toe.
De landelijke overheid reageert op een aantal van de maatschappelijke veranderingen en de hiermee gepaard gaande druk op de gezondheidszorg, door verantwoordelijkheden meer bij burgers neer te leggen en beleid vooral aan de lokale overheden en de markt over te laten. Denk hierbij voor gezondheid vooral aan de marktgerichte Zorgverzekeringswet en aan de decentralisaties (de Wet maatschappelijke ondersteuning 2015, de Jeugdwet en de Participatiewet). De hervorming van de langdurige zorg betekende een inperking van de mogelijkheden voor opname in een zorginstelling. Sinds 2015, toen de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) plaats maakte voor de Wet langdurige zorg (Wlz), is opname in een Wlz-instelling beperkt tot mensen die 24-uurszorg nodig hebben of 24-uurstoezicht in de nabijheid.

De maatschappelijke ontwikkelingen in een veranderende verzorgingsstaat brachten in Nederland en in andere landen een beweging op gang om gezondheid anders te zien dan de definitie van de Wereld Gezondheids Organisatie (WHO). Die definieerde zeventig jaar geleden gezondheid als 'de toestand van volledig lichamelijk, geestelijk en maatschappelijk welzijn en niet slechts de afwezigheid van ziekte of andere lichamelijke gebreken.' De kritiek op deze definitie is dat langs deze meetlat bezien vrijwel niemand gezond is.[1] Ook zou deze definitie onvoldoende recht doen aan de huidige moderne samenleving met al haar uitdagingen (bv. 'leren leven met je ziekte') en verantwoordelijkheden (Haverkamp et al. 2017). In 2009 is in Nederland een brede omschrijving van gezondheid geïntroduceerd, die ook bekend staat als 'positieve gezondheid'. Deze omschrijving vat gezondheid niet meer op als een toestand, maar als 'het vermogen om je aan te passen en eigen regie te voeren, in het licht van de fysieke, emotionele en sociale uitdagingen in het leven' (Huber et al. 2011). De breedheid van de omschrijving is later uitgewerkt in zes dimensies: lichaamsfuncties, mentaal welbevinden, zingeving, kwaliteit van leven, sociaal-maatschappelijke participatie, en dagelijks functioneren.
Naast lof is er ook kritiek gekomen op dit concept.[2] De nadruk die het model legt op eigen regie, eigen kracht en zelfmanagement kan betekenen dat het vooral van toepassing is op mensen die deze eigenschappen al hebben of zich eigen kunnen maken. Dat gaat lang niet voor iedereen op. Zo zijn er tal van mensen die niet zelf hun hulpvraag kunnen aangeven en dit ook niet kunnen leren. Gevreesd wordt dat deze kwetsbare mensen 'het zelf moeten uitzoeken.' Ook het woord 'positieve' in de nieuwe gezondheidsomschrijving stuit op weerstand. Vooral als er sprake is van levensbedreigende aandoeningen wordt dat als niet

passend gezien. En het zou de vraag oproepen of ziekte of gebrek als negatieve gezondheid te zien zijn (Van Staa et al. 2017).
In 2019 geldt internationaal de WHO-definitie nog steeds, maar in Nederland wordt het concept 'positieve gezondheid' wel vaak in onderzoek, beleid en praktijk toegepast (o.a. door professionals van zorginstellingen, huisartsen en gemeenten). Omdat positieve gezondheid ook domeinen beslaat buiten de gezondheidszorg, wordt het gezien als een verbindende factor voor een integrale gezondheidsaanpak. Verwacht wordt dat een brede kijk op gezondheid de samenwerking tussen zorg en het sociaal domein versterkt.[3]

De WHO-definitie en positieve gezondheid sluiten beide aan bij het huidige zorg- en ondersteuningsbeleid in Nederland, waarin het om meer gaat dan het genezen of compenseren van de feitelijke beperking of aandoening. Doelen van de decentralisaties zijn, naast zorg op maat, bijvoorbeeld ook meer zelfredzaamheid en meer zorgen voor elkaar, meer inzet op preventie, meer integraal werken. Ook in het Nationaal Programma Preventie (gestart in 2014) gaat het om een integrale aanpak. Dit programma heeft als doel gezondheidsverschillen tegen te gaan. Het stuurt aan op het in samenhang aanpakken van problemen, bijvoorbeeld rondom wonen, werken, schulden, leren, integreren en veiligheid. Bij acties en maatregelen die voortvloeien uit het in 2018 getekende Nationaal Preventieakkoord, zal moeten worden ingezet op een integrale benadering en op de achterliggende problematiek van een ongezonde leefstijl (Haker et al. 2019). Een integrale aanpak wordt ook omschreven als 'een benadering die aandacht besteedt aan zowel de persoonlijke als sociale omstandigheden, en aan een goede en toegankelijke gezondheidszorg' en is effectief gebleken om gezondheidsachterstanden te verminderen (Van den Muijsenbergh 2018).

7.2 Wel of niet gezond zijn: van objectief naar subjectief

Niet alleen voor gezondheid maar ook voor ongezondheid doen verschillende begrippen en definities de ronde. Een klassiek voorbeeld is het onderscheid tussen een ziekte hebben en je ziek voelen. In het Engels worden hiervoor de woorden *disease* en *illness* gebruikt. *Disease* verwijst naar een gestoorde werking van een of meer organen, naar een afwijking in de structuur en/of het functioneren van het lichaam als biologisch organisme (Schepers en Nievaard 1995). *Illness* omvat de ervaring van de persoon zelf, het ziektegevoel. Analoog hieraan kunnen we spreken van de gezondheidsbeleving, de ervaren gezondheid. *Disease* kent een meer objectief perspectief en *illness* is vooral subjectief. Het onderscheid is niet altijd heel scherp te maken. Vooral als het gaat om psychische aandoeningen worden diagnoses (mede) gesteld op de beleving van de persoon zelf. Volgens Haverkamp et al. (2017) is objectivisme versus subjectivisme een graduele kwestie. Het gaat volgens hen om hoe zwaar de ervaring van de persoon zelf moet wegen bij de beoordeling van diens gezondheid. En om de vraag wie we als gezondheidsexpert beschouwen: de arts, beleidsmaker, de verzorger of de burger zelf.

In deze paragrafen staan we stil bij enkele meer objectieve en enkele meer subjectieve gezondheidsmaten. We scharen de levensverwachting, het hebben (en zelf rapporteren) van een of meer chronische aandoeningen en het hebben (en zelf rapporteren) van een of meer lichamelijke beperkingen onder de categorie 'objectieve' gezondheidsmaten.[4]
De ervaren gezondheid en psychisch welbevinden refereren vooral aan de beleving van gezondheid en scharen we hier onder de 'subjectieve' gezondheidsmaten. Op levensverwachting na hebben de cijfers betrekking op personen van 18 jaar en ouder (particuliere huishoudens). Daar waar we percentages van meerdere jaren laten zien, zijn we nagegaan of die van het eerste en laatste jaar (meestal 2008 en 2018) statistisch van elkaar verschillen.[5]
We hebben gekozen voor ongestandaardiseerde cijfers die representatief zijn voor de bevolking van Nederland per jaar. Als er rekening wordt gehouden met veranderingen in de omvang en leeftijdsverdeling van de bevolking (gestandaardiseerde cijfers), kan het beeld iets anders zijn. Over een langere periode blijkt daar sprake van bij de gezondheidsmaten 'ervaren gezondheid' en 'beperkingen' (zie volksgezondheidenzorg.info).

Voor vrouwen stijgt de levensverwachting minder snel

Een van de meest objectieve gezondheidsmaten die ons ter beschikking staan, is de levensverwachting. De levensverwachting zoals die meestal wordt weergegeven, is vooral een maat voor de sterfte[6] (Stoeldraijer en Harmsen 2017). In Nederland (en Europa) wordt de levensverwachting meestal naar geslacht weergegeven; dat doen we hier ook. In de periode 2008-2018 is de levensverwachting voor mannen sterker gestegen dan voor vrouwen (figuur 7.1). Bij vrouwen steeg de levensverwachting van 82,3 jaar in 2008 naar 83,3 jaar in 2018. Bij mannen steeg deze van 78,3 jaar in 2008 naar 80,2 jaar in 2018.
Die stijging bereikte in 2014 een eerste top, waarna een kleine daling inzette, voor mannen van 0,2 jaar en voor vrouwen van 0,3 jaar (Raleigh 2019). Op de analyse van de daling komen we terug wanneer we de levensverwachting in Europees perspectief bespreken.
In de periode 2016-2018 steeg de levensverwachting minder snel dan eerder geraamd. Vooral onder ouderen was de sterfte in de wintermaanden 2017-2018 verhoogd. Deze verhoogde sterfte viel samen met de griepepidemie van 2017-2018, zo schrijft het RIVM.[7]
De oversterfte wordt geschat op 9444 personen tijdens de achttien weken durende griepepidemie.

Figuur 7.1

Voor mannen stijgt de levensverwachting sterker dan voor vrouwen

Ontwikkeling van de levensverwachting vanaf de geboorte, naar geslacht, 2008-2018 (in levensjaren)

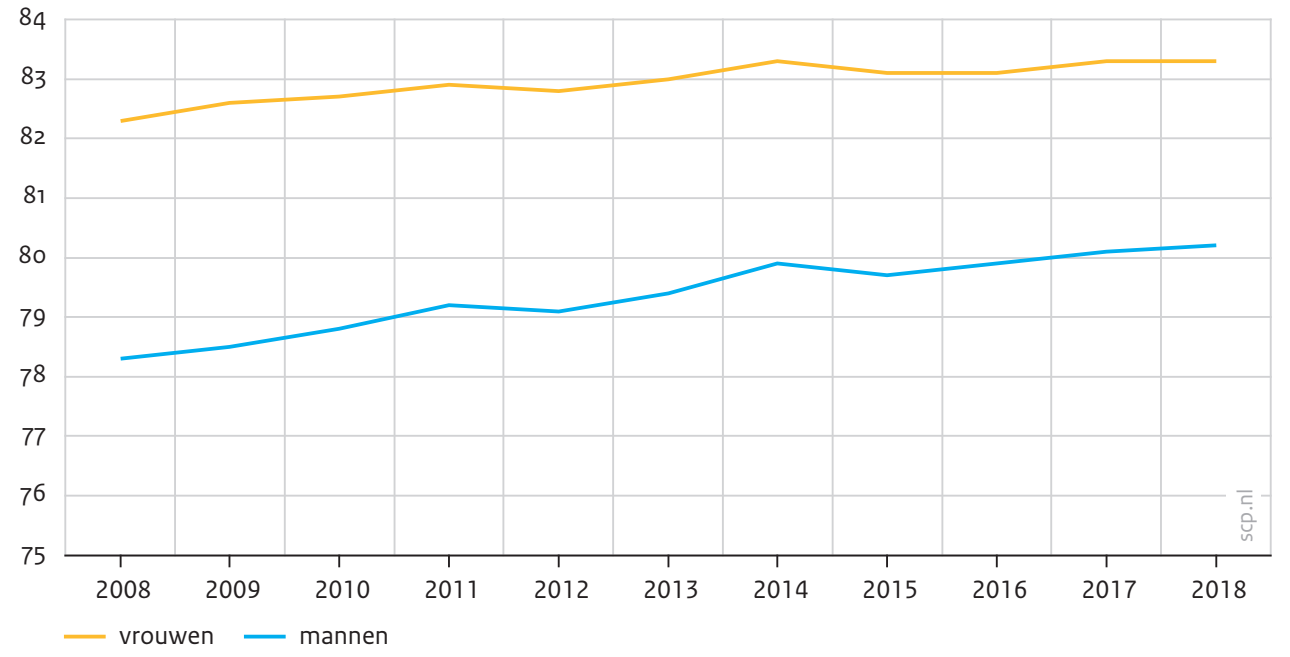

Bron: CBS (StatLine)

De ontwikkeling van de levensverwachting volgt in grote lijnen die van de Europese Unie (EU). Voor Nederlandse vrouwen is de levensverwachting bij de geboorte ongeveer gelijk aan het EU-gemiddelde. De levensverwachting bij de geboorte voor Nederlandse mannen is ongeveer twee jaar hoger dan het EU-gemiddelde en is daarmee een van de hoogste in de EU. Waarschijnlijk komt dit (gedeeltelijk) door de sterkere afname van het aandeel rokende mannen in Nederland ten opzichte van andere Europese landen.[8]

In veel EU-landen daalde de levensverwachting in de periode 2014-2015 (figuur 7.2). Bij de mannen trad deze daling op in 16 landen en bij de vrouwen in 23 landen (Raleigh 2019). Een analyse van de verandering van de levensverwachting in 18 OESO-landen voor de jaren 2014-2015 leert dat deze gelijktijdige daling in zoveel landen een uitzonderlijke gebeurtenis is (Ho en Hendi 2018). Voor de meeste landen, behalve de VS, trad de daling op door sterfte van ouderen, waarbij de ziekten van het ademhalingsstelsel (waaronder griep en longontsteking) in belangrijke mate ertoe bijdroegen (in Nederland voor 71% onder de mannen en voor 82% onder de vrouwen). Het lijkt erop dat de griepepidemie van 2017-2018, die in meerdere landen langdurig was en met hogere sterfte gepaard ging, opnieuw tot een daling van de levensverwachting zal leiden (Raleigh 2019). In Nederland verschilde de levensverwachting van 2018 nauwelijks van die van 2017. Meestal blijkt achteraf dat perioden van relatieve stagnatie of versnelde stijging tijdelijk zijn, zo schrijven Stoeldraijer en Harmsen (2017).

Figuur 7.2

De levensverwachting van mannen in Nederland onderscheidt zich gunstig in Europees perspectief

Ontwikkeling van de levensverwachting vanaf de geboorte, Nederland en de Europese Unie, naar geslacht, 2008-2017 (in levensjaren)

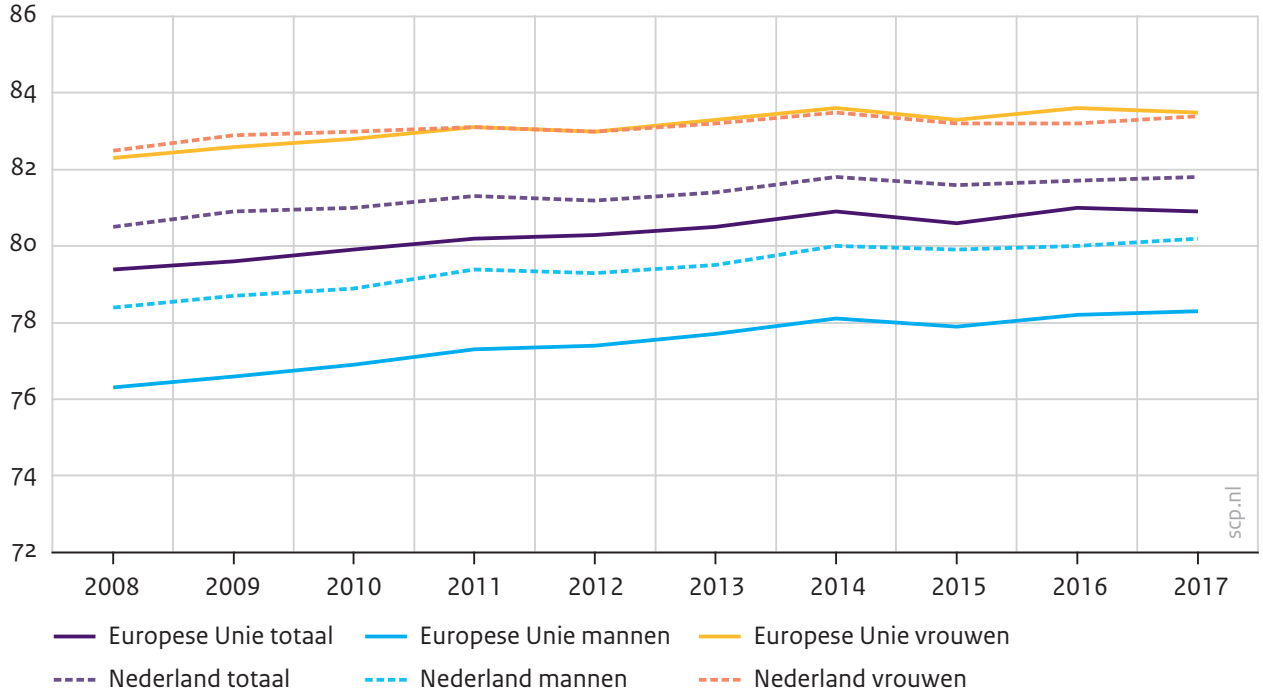

Bron: EC (Eurostat)

Meer chronische aandoeningen, maar niet meer lichamelijke beperkingen

Zowel het Nivel als het CBS rapporteert met enige regelmaat dat het aandeel mensen met een of meer chronische aandoeningen stijgt. Bij chronische aandoeningen gaat het bijvoorbeeld om hart- en vaatziekten, diabetes, kanker, ademhalingsproblemen en aandoeningen van het bewegingsapparaat.

Er zijn geen overzichtelijke tijdreeksen van 2008-2018, maar de laatste stand van zaken van het Nivel is dat 52% van de bevolking een of meer chronische aandoeningen had in 2016. Het CBS kwam uit op 30% in 2016 en 31% in 2018. Deze verschillende percentages worden verklaard door het gebruik van verschillende methoden. Het Nivel maakt berekeningen op basis van registraties van huisartsen en het CBS doet dat op basis van de Gezondheidsenquête (GE), waarin mensen zelf aangeven of ze een chronische aandoening hebben. Ook verschillen CBS en Nivel in de aandoeningen die ze meenemen in hun berekeningen. Onder vrouwen komen langdurige aandoeningen in het algemeen iets vaker voor dan onder mannen, aldus beide kennisinstituten. Dit komt mede doordat zij ouder worden dan mannen en de kans op het hebben van een chronische aandoening toeneemt met de leeftijd. De bevolkingsgroei en vergrijzing zijn bekende verklaringen voor de stijging van het aandeel mensen met een of meer chronische aandoeningen. Ook vroegere diagnoses en betere behandelingen (waardoor mensen langer leven) zijn belangrijke oorzaken van de stijging, want hierdoor worden meer chronische aandoeningen gemeten.[9]

Tabel 7.1

Vrij constante verschillen in lichamelijke beperkingen tussen groepen, maar een wisselend patroon in de tijd

De prevalentie van minimaal één lichamelijke beperking, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2008-2018 (in procenten)[a, b]

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Δ[c]
allen	12	13	13	13	13	13	13	13	12	12	12	0
vrouw	15	15	15	15	15	15	16	16	15	15	15	0
man	10	10	12	11	10	11	9	9	9	8	9	−1
18-34 jaar	3	3	3	4	5	5	3	4	4	4	3	0
35-64 jaar	11	12	14	13	13	13	12	12	12	11	12	1
≥ 65 jaar	**32**	30	28	26	25	24	31	31	28	27	**26**	**−6**
lager opgeleid	25	25	26	23	22	26	28	28	25	27	27	+2
middelbaar opgeleid	10	10	10	11	13	13	11	11	12	10	12	+2
hoger opgeleid	5	6	6	6	7	6	5	5	5	5	6	+1
inkomensklasse												
onderste 20%	21	16	19	18	19	20	20	23	21	19	22	+1
middelste 60%	13	15	15	14	14	14	13	13	13	13	13	0
bovenste 20%	7	7	9	9	8	7	7	5	6	5	5	−2
autochtone Nederlander	13	12	14	13	12	12	12	12	12	11	12	−1
westerse migrant	11	13	15	15	15	15	14	15	11	12	12	+1
niet-westerse migrant	12	19	14	16	17	15	16	15	16	15	16	+4

a Verschiltoets 2018-2008 met two-sample test (er is getoetst indien 2018 meer dan 3 procentpunten afwijkt van 2008). Significante verschillen ($p < 0,05$) zijn vet weergegeven.

b De cijfers voor opleiding wijken af, omdat hiervoor een selectie is gemaakt van personen van 25 jaar en ouder. Vanaf die leeftijd is de kans groter dat een opleiding voltooid is.

c Verschil 2008-2018 in procentpunten.

Bron: CBS (GE'08-'18 maatwerktabel)

Voor het aandeel personen met een of meer lichamelijke beperkingen bestaan er trendcijfers over de periode 2008-2018, op basis van de Gezondheidsenquête (tabel 7.1).[10] Om te meten of mensen een of meer lichamelijke beperkingen hebben, is door het CBS de OESO-indicator gebruikt. Deze is gebaseerd op zeven vragen over vaardigheden die mensen normaal kunnen verrichten, zo nodig met hulpmiddelen als een bril of hoortoestel.[11]
In 2018 had 12% van de bevolking een of meer lichamelijke beperkingen volgens de OESO-indicator. Tussen bevolkingsgroepen bestaan duidelijke verschillen. Aan tabel 7.1 valt op dat onder 65-plussers, mensen met een laag inkomen en lageropgeleiden, het hebben van een lichamelijke beperking relatief vaak voorkomt. In 2018 komt het hebben van een lichamelijke aandoening onder 65-plussers minder vaak voor dan in 2008. Het hogere percentage onder niet-westerse migranten (16%) in 2018 verschilt niet significant van dat van 2008 (12%).[12] Wanneer we op zoek gaan naar patronen in de tijd, laat de tabel zien dat het patroon vaak wisselend is. Hiervoor zijn geen voor de hand liggende oorzaken aanwijsbaar.

Een goed ervaren gezondheid?

De hiervoor besproken levensverwachting, chronische aandoeningen en lichamelijke beperkingen beschouwen we als objectieve gezondheidsmaten. Hoe mensen hun gezondheid beleven, zien we als een subjectieve gezondheidsmaat (zie § 7.2). Van de inwoners in Nederland beoordeelt ruim driekwart (78%) de eigen gezondheid als goed of zeer goed (tabel 7.2). In 2008 was dat aandeel nog 81%. Groepen die een goede gezondheid het meest rapporteren, zijn – niet geheel onverwacht – jongeren, mensen met een hoog inkomen en hogeropgeleiden. Waarom dat zo is, bespreken we later in dit hoofdstuk.
Als we kijken naar de verschillende bevolkingsgroepen, zien we dat 35-64 jarigen, alle opleidingsgroepen, mensen met een laag inkomen en westerse migranten in 2018 hun gezondheid als minder goed ervaren dan in 2008. Onder 65-plussers zien we in 2018 juist een hoger aandeel dat de eigen gezondheid als goed of zeer goed ervaart. Dat sluit aan bij de bevinding eerder in dit hoofdstuk dat onder 65-plussers lichamelijke beperkingen minder vaak voorkomen.

Tabel 7.2

Voor meerdere bevolkingsgroepen een lager aandeel met een goede of zeer goed ervaren gezondheid in 2018; alleen onder ouderen een hoger aandeel

Een goede of zeer goede ervaren gezondheid, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2008-2018 (in procenten)[a, b]

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Δ[c]
allen	81	81	80	80	80	80	80	80	79	79	78	–3
vrouw	78	79	78	78	77	78	78	77	77	77	76	–2
man	83	84	83	82	83	82	83	82	82	82	81	–2
18-34 jaar	88	89	88	89	89	88	88	86	87	88	85	–3
35-64 jaar	**78**	79	77	76	77	77	77	76	74	74	**74**	**–4**
≥ 65 jaar	**59**	60	59	58	58	61	60	63	63	64	**63**	**+4**
lager opgeleid	**63**	64	64	63	64	60	64	61	62	62	**58**	**–5**
middelbaar opgeleid	**82**	81	82	81	79	78	77	78	77	76	**74**	**–8**
hoger opgeleid	**88**	89	87	86	86	87	87	86	85	85	**84**	**–4**
inkomensklasse												
onderste 20%	**72**	76	72	69	69	71	73	68	68	69	**67**	**–5**
middelste 60%	80	80	79	80	80	79	80	79	79	79	78	–2
bovenste 20%	87	88	87	87	87	88	88	89	88	88	87	0
autochtone Nederlander	81	82	81	81	81	81	81	81	80	81	79	–2
westerse migrant	**81**	80	78	76	78	78	77	77	79	76	**77**	**–4**
niet-westerse migrant	74	79	78	76	76	76	79	73	74	74	73	–1

a Verschiltoets 2018-2008 met two-sample test (er is getoetst indien 2018 meer dan 3 procentpunten afwijkt van 2008). Significante verschillen ($p < 0,05$) zijn vet weergegeven.

b De cijfers voor opleiding wijken af, omdat hiervoor een selectie is gemaakt van personen van 25 jaar en ouder. Vanaf die leeftijd is de kans groter dat een opleiding voltooid is.

c Verschil 2008-2018 in procentpunten.

Bron: CBS (GE'08-'18 maatwerktabel)

Een lager psychisch welbevinden

Net als ervaren gezondheid, beschouwen we psychisch welbevinden als een subjectieve gezondheidsmaat. Om (veranderingen in) de prevalentie van (een laag) psychisch welbevinden in de algemene bevolking in kaart te brengen, gebruiken we gegevens van het CBS over zelfgerapporteerde psychische (on)gezondheid. Met de Mental Health Inventory 5 (MHI-5), bestaande uit vijf vragen die betrekking hebben op hoe men zich in de afgelopen vier weken voelde (zenuwachtig, in de put, kalm/rustig, neerslachtig/somber of gelukkig),[13] kunnen geen afzonderlijke stoornissen worden bepaald; wel is de MHI-5 bij uitstek geschikt om verschillen tussen bevolkingsgroepen en verschillen in de tijd te achterhalen (Driessen 2011). Omdat de vragen naar ons idee meer zeggen over psychisch welbevinden dan over psychische gezondheid, houden wij hier de term 'psychisch welbevinden' aan.

Hoe is het gesteld met het psychisch welbevinden in Nederland? Ongeveer 12% van de volwassenen rapporteerde in 2018 een laag psychisch welbevinden (tabel 7.3); in 2008 werd dat door 9% gerapporteerd. Net als in ander onderzoek (Haker et al. 2019) vallen drie groepen op met hoge prevalentiecijfers van een laag psychisch welbevinden in 2018: lageropgeleiden (18%), mensen met een laag inkomen (23%) en niet-westerse migranten (19%). Daarnaast zien we dat onder vrouwen vaker een laag psychisch welbevinden voorkomt dan onder mannen.
In tabel 7.3 valt verder op dat onder alle bestudeerde groepen het psychisch welbevinden in 2018 lager was dan in 2008, op 65-plussers na. Wanneer de percentages van 2018 en 2008 meer dan 3 procentpunten van elkaar afweken, vond een statistische toetsing plaats. Daaruit blijkt dat onder meerdere groepen in 2018 een lager psychisch welbevinden voorkomt dan in 2008. Deze groepen zijn mannen, 18-34-jarigen, 35-64-jarigen, lageropgeleiden, middelbaar opgeleiden en mensen met het laagste inkomen.[14]

In 2018 werd in het land verontrust gereageerd op de door het CBS gerapporteerde lichte stijging van psychische ongezondheid in de groep van 12-25 jaar ten opzichte van tien jaar daarvoor. Op basis van een recente secundaire analyse blijkt dat er in grote delen van de levensloop sprake is van deze lichte stijging (Schoemaker et al. 2019). Tabel 7.3 laat zien dat er niet alleen voor jongeren reden is tot zorg, maar ook voor andere groepen.

Tabel 7.3

Onder meerdere bevolkingsgroepen een lager psychisch welbevinden in 2018

Laag psychisch welbevinden, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2008-2018 (in procenten)[a, b]

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Δ[c]
allen	9	10	11	11	11	11	11	11	12	11	12	+3
vrouw	11	12	12	12	13	12	13	13	14	13	14	+3
man	**6**	8	8	9	8	9	8	9	9	9	**10**	**+4**
18-34 jaar	**7**	9	10	10	12	11	11	11	12	12	**13**	**+5**
35-64 jaar	**9**	11	10	11	11	11	12	12	12	12	**13**	**+4**
≥ 65 jaar	11	11	11	10	10	10	10	9	11	10	11	0
lager opgeleid	**13**	15	14	13	14	15	15	15	17	15	**18**	**+5**
middelbaar opgeleid	**7**	9	10	10	10	11	10	10	11	11	**11**	**+4**
hoger opgeleid	7	7	7	9	9	7	9	9	9	9	9	+2
inkomensklasse												
onderste 20%	**16**	18	17	21	20	19	20	22	24	20	**23**	**+5**
middelste 60%	9	10	11	10	10	11	10	9	10	10	11	+2
bovenste 20%	5	6	6	8	6	6	6	7	7	6	6	+1
autochtone Nederlander	8	9	9	10	9	10	9	10	10	10	11	+3
westerse migrant	10	12	13	14	12	15	14	12	13	12	12	+2
niet-westerse migrant	17	20	19	18	19	14	19	18	20	18	19	+2

a Verschiltoets 2018-2008 met two-sample test (er is getoetst indien 2018 meer dan 3 procentpunten afwijkt van 2008). Significante verschillen ($p < 0,05$) zijn vet weergegeven.

b De cijfers voor opleiding wijken af, omdat hiervoor een selectie is gemaakt van personen van 25 jaar en ouder. Vanaf die leeftijd is de kans groter dat een opleiding voltooid is.

c Verschil 2008-2018 in procentpunten.

Bron: CBS (GE'08-'18 maatwerktabel)

Andere bevindingen wanneer rekening wordt gehouden met sociaal-demografische kenmerken

Op welke wijze hangen geslacht, herkomst, inkomen, leeftijd en opleiding samen met de drie genoemde aspecten van gezondheid? Hiervoor zijn SLI-gegevens uit 2018 gebruikt. In de statistische analyses[15] zijn deze sociaal-demografische kenmerken tegelijkertijd in beschouwing genomen, waardoor rekening wordt gehouden met de manier waarop deze kenmerken elkaar deels overlappen in de samenhang met een gezondheidsindicator.
Het beeld dat daaruit naar voren komt, is dat het hebben van een aandoening, beperking of een minder dan goede ervaren gezondheid, duidelijk samenhangt met zowel leeftijd, inkomen als opleiding, waarbij leeftijd de belangrijkste factor is. Ten opzichte van jongeren (18-34 jaar) hebben mensen van 35-64 jaar en, met name, ouderen (65+ jaar) een grotere kans op het hebben van een aandoening of een minder dan goede gezondheid. Ten opzichte van lageropgeleiden hebben zowel mensen met een middelbare als mensen met een hogere opleiding een lagere kans op een aandoening of beperking en een hogere kans op een goede ervaren gezondheid.
Hetzelfde patroon zien we voor inkomensverschillen: ten opzichte van de 20% laagste inkomens hebben mensen met een middeninkomen (breed opgevat als 20%-80%) en een hoog inkomen (bovenste 20%) een hogere kans op een goede ervaren gezondheid en een lagere kans op een aandoening of beperking. Voor beide kenmerken geldt dat de hoogste inkomens- en opleidingsgroepen de meeste kans hebben op een goede gezondheid. Opvallend is dat de kenmerken geslacht en herkomst geen significante rol spelen als inkomen, leeftijd en opleiding ook in de analyses meegenomen worden.
Voor laag psychisch welbevinden is het beeld enigszins anders: geslachtsverschillen zijn nu wel van belang, met een grotere kans op een laag psychisch welbevinden onder vrouwen. Leeftijdsverschillen dragen echter niet significant bij. Voor opleidings- en inkomensverschillen is het beeld vergelijkbaar met de andere gezondheidsmaten. Met name onder mensen met een hoog inkomen is er een veel kleinere kans op een laag psychisch welbevinden. Opnieuw doet iemands herkomst er minder toe (niet significant) als de andere sociale en demografische kenmerken meegenomen zijn.

7.3 Gebruik van formele en informele zorg

Als mensen zorg nodig hebben, kunnen zij een beroep doen op veel verschillende soorten zorgverleners. Dat kunnen professionals zijn, zoals (para)medici, en voor langdurige zorg kan het ook gaan om bijvoorbeeld huishoudelijke hulpen, verzorgenden of verpleegkundigen. Als deze zorg door professionals wordt geleverd, spreken we van formele zorg. Als zorg wordt verleend door familie, vrienden of kennissen, hebben we het vaak over mantelzorg, een vorm van informele zorg.[16]

Formele zorg

Met zorgverleners als de huisarts en de tandarts heeft een groot deel van de bevolking jaarlijks contact, met andere hulpverleners is dat veel minder (figuur 7.3). Door de jaren

heen is het jaarlijkse contact met de huisarts, specialist, psycholoog/psychiater en tandarts tamelijk stabiel gebleven. Het contact met de fysiotherapeut/oefentherapeut kwam wel vaker voor in 2018 (28%) dan in 2008 (20%). Figuur 7.3 is gebaseerd op de periodieke Gezondheidsenquête van het CBS. Gegevens uit registraties en enquêtes leiden soms tot iets andere resultaten. Voor de zorg van de huisarts houdt het Nivel een registratie bij.[17] Het beeld dat daaruit naar voren komt, is dat ongeveer driekwart van de patiënten die staan ingeschreven bij een huisarts, in een jaar contact heeft met de huisartsenpraktijk. Onder ouderen is het percentage hoger en onder jongeren lager.
Bij het aantal contacten is eenzelfde beeld zichtbaar.[18] In 2017 hadden patiënten gemiddeld 4,4 keer contact met de huisartsenpraktijk, maar patiënten van 85 jaar en ouder hadden in dat jaar veel vaker contact (gemiddeld 13 keer). In het algemeen is het zorggebruik van patiënten in de periode 2011-2017 nauwelijks veranderd, zo schrijft het Nivel. Wel is er over de jaren 2011-2017 een toename van het aantal lange consulten. Dat kan te maken hebben met de toename van het aantal ggz-praktijkondersteuners in de huisartspraktijk. De invoering van de basis-ggz in Nederland, op 1 januari 2014, betekent dat patiënten met lichte psychische of sociale problematiek geholpen dienen te worden binnen de huisartsenzorg. Het is plausibel dat de langere consulten in de huisartspraktijk daar een gevolg van zijn.

Figuur 7.3
De contacten met (para)medici zijn vrij stabiel over de jaren
Ontwikkeling in minimaal één contact met (para)medici, personen van alle leeftijden,[a] 2008-2018 (in procenten)

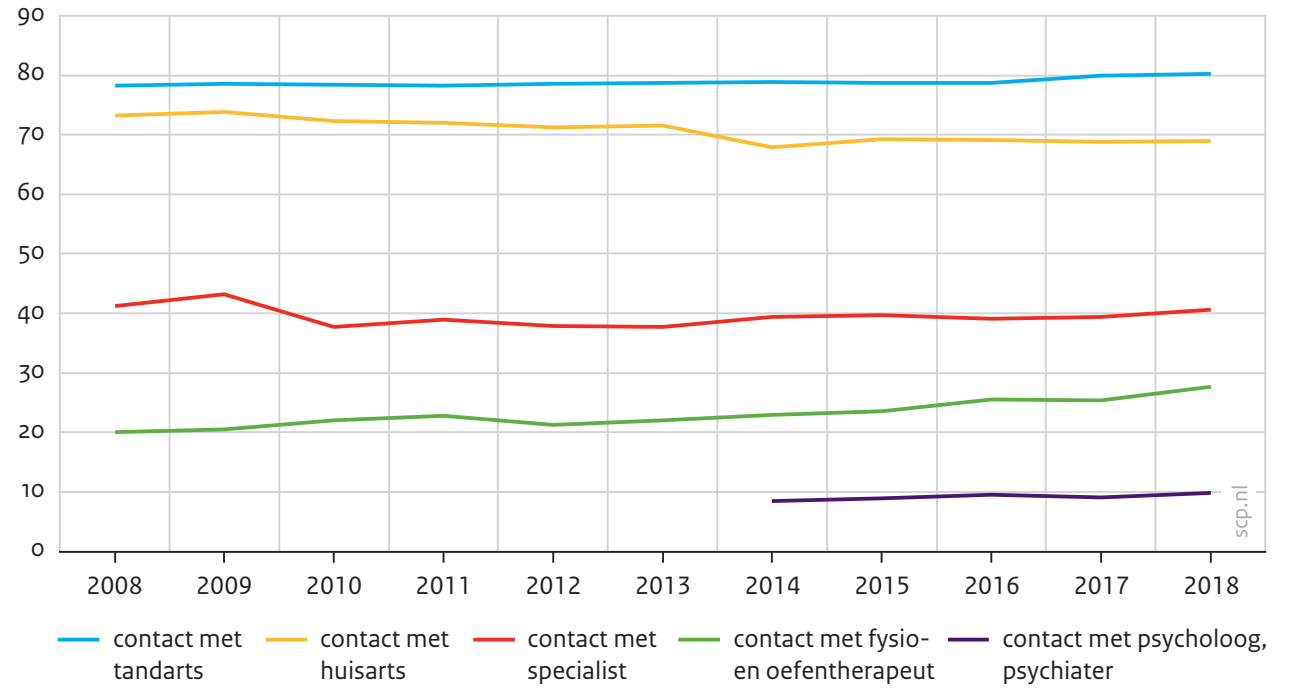

a uitgezonderd: contact met de tandarts vanaf 1 jaar en contact met de psycholoog of psychiater vanaf 4 jaar. Voor kinderen jonger dan 12 jaar werden deze vragen beantwoord door de ouder/verzorger.

Bron: CBS (GE'08-'18; StatLine)

Sinds 2014 onderzoekt het CBS welke mensen thuiszorg ontvangen. Het gaat daarbij om betaalde hulp thuis vanwege gezondheidsproblemen. Dat kan gaan om hulp in het huishouden, hulp bij persoonlijke verzorging, verpleging, kraamzorg of een maaltijdservice zoals tafeltje-dek-je, aldus de omschrijving van het CBS. Het zijn vooral ouderen die van de thuiszorg gebruik maken (tabel 7.4). Onder 65-plussers is een dalende trend zichtbaar in het gebruik van thuiszorg. Ook in ander onderzoek is een dalende ontwikkeling gevonden in het ontvangen van hulp bij het huishouden en andere ondersteuning thuis, bijvoorbeeld in de landelijke evaluatie van de hervorming van de langdurige zorg (Kromhout et al. 2018) en de Overall rapportage sociaal domein (Pommer et al. 2018).

Tabel 7.4

Met name ouderen gebruiken thuiszorg, maar gebruiken die in 2018 minder dan in 2014

Jaarlijks thuiszorg ontvangen, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2014-2018 (in procenten)[a, b]

	2014	2015	2016	2017	2018	Δ[c]
allen	6	6	6	6	6	0
vrouw	8	8	8	8	8	0
man	4	4	4	4	4	0
18-34 jaar	4	4	4	4	4	0
35-64 jaar	3	3	3	4	4	+1
≥ 65 jaar	**21**	20	18	18	**17**	**–4**
lager opgeleid	13	13	12	13	13	0
middelbaar opgeleid	7	6	5	6	6	–1
hoger opgeleid	4	5	4	4	4	0
inkomensklasse						
onderste 20%	7	6	8	8	9	+2
middelste 60%	7	7	6	6	6	–1
bovenste 20%	4	3	3	4	4	0
autochtone Nederlander	6	6	6	6	6	0
westerse migrant	7	5	6	6	6	–1
niet-westerse migrant	4	4	4	4	4	0

a Verschiltoets 2014-2008 met two-sample test (er is getoetst indien 2018 meer dan 3 procentpunten afwijkt van 2014). Significante verschillen ($p < 0{,}05$) zijn vet weergegeven.

b De cijfers voor opleiding wijken af, omdat hiervoor een selectie is gemaakt van personen van 25 jaar en ouder. Vanaf die leeftijd is de kans groter dat een opleiding voltooid is.

c Verschil 2014-2018 in procentpunten.

Bron: CBS (GE'14-'18 maatwerktabel)

Het beeld van het ontvangen van mantelzorg lijkt in veel opzichten op het beeld dat we hebben van het ontvangen van thuiszorg. Het CBS heeft gegevens beschikbaar over de periode 2016-2018.[19] Mantelzorgontvangers vinden we met name onder ouderen, vrouwen en mensen met een lager opleidingsniveau (tabel 7.5). Slechts een gering aantal mensen met een hoog inkomen behoort tot de ontvangers van mantelzorg. Huishoudensvorm doet er ook toe, hoewel dit niet in de tabel staat: samenwonenden ontvangen natuurlijk vaker mantelzorg dan alleenwonenden; vaak is immers de partner degene die helpt.

Tabel 7.5
Met name ouderen en mensen met een laag opleidingsniveau ontvangen mantelzorg
Ontvangers van mantelzorg, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2016-2018 (in procenten)[a, b]

	2016	2017	2018	Δ[c]
allen				
vrouw	8	7	7	–1
man	4	4	4	0
18-34 jaar	3	3	2	–1
35-64 jaar	4	4	4	0
≥ 65 jaar	14	13	14	0
lager opgeleid	12	12	12	0
middelbaar opgeleid	5	5	5	0
hoger opgeleid	2	3	3	+1
inkomensklasse				
onderste 20%	8	9	8	0
middelste 60%	6	6	6	0
bovenste 20%	2	3	2	0
autochtone Nederlander	6	5	6	0
westerse migrant	4	5	6	+2
niet-westerse migrant	7	7	5	–2

a Er zijn geen statistische toetsingen gedaan, omdat de percentages in 2018 niet meer dan 3 procentpunten afwijken van die in 2016.
b De cijfers voor opleiding wijken af, omdat hiervoor een selectie is gemaakt van personen van 25 jaar en ouder. Vanaf die leeftijd is de kans groter dat een opleiding voltooid is.
c Verschil 2016-2018 in procentpunten.

Bron: CBS (GE'16-'18 maatwerktabel)

Er is geen sprake van een duidelijke toe- of afname in het ontvangen van mantelzorg in de periode 2016-2018. Ook in de periode 2014-2016 was dit het geval, laat SCP-onderzoek

zien.[20] Het lijkt er daarom niet op dat de afname van het gebruik van thuiszorg onder ouderen in het tijdvak 2014-2018 gecompenseerd wordt door meer mantelzorg.[21]

Een statistische multivariate analyse van zorggebruik in 2018, waarin zorg breed is opgevat als huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en verpleging (formeel en informeel), bevestigt het beeld dat met name vrouwen, alleenstaanden en ouderen zorg gebruiken en dat het zorggebruik lager is onder middelbaar en hogeropgeleiden en onder mensen in de hoogste inkomenscategorie.[22]

Een andere vorm van zorg aan huis is de wijkverpleging. Met de veranderingen van de langdurige zorg in 2015 is de wijkverpleging gaan vallen onder de Zorgverzekeringswet. Betaling daarvoor geschiedt via de basisverzekering en er geldt geen eigen risico voor. De gemiddelde leeftijd van de gebruikers van wijkverpleging is 75 jaar (bron: Vektis). Het aantal gebruikers van wijkverpleging is toegenomen van 512.000 in 2015 tot 557.000 in 2017.

7.4 Samenhang tussen objectieve en subjectieve gezondheid en zorggebruik

Voor het weergeven van iemands gezondheidstoestand (of van de gezondheidstoestand van een bevolking) gebruiken we objectieve en subjectieve indicatoren. Maar wat is de relatie tussen het hebben van een ziekte of beperking en de ervaren gezondheid? Het is lang niet altijd zo dat mensen met een ziekte ook een slechte ervaren gezondheid hebben, integendeel. Dat blijkt onder andere uit de SCP Leefsituatie-index (SLI), met daarin gegevens over 2018. Als we kijken naar de vraag 'Heeft u last van een of meer langdurige ziekten, aandoeningen of handicaps?' dan heeft 38% van de respondenten hierop bevestigend geantwoord, 60% ontkennend en 2% gaf aan niet te weten of er sprake was van 'langdurig'. Wordt gevraagd naar het oordeel over de eigen gezondheid, dan ontstaat een positiever beeld: 13% van alle ondervraagden vond zijn of haar gezondheid uitstekend, 22% zeer goed, 48 % goed, 14% matig en 3% slecht. Er moet dus een aanzienlijke groep zijn die ondanks het hebben van een of meerdere ziekten, aandoeningen of handicaps toch een goede, zeer goede of uitstekende gezondheid ervaart.
Een kruistabel laat zien dat het om 61% van de mensen met een aandoening gaat. Dit relatief hoge percentage betekent dat de subjectieve ervaren gezondheid breder wordt opgevat dan de afwezigheid van ziekte of lichamelijke gebreken, of dat een deel van de mensen wellicht een (verstandelijke) beperking of een aandoening zoals dyslexie heeft, maar dat niet als een gezondheidsprobleem ziet. Een andere mogelijkheid is dat men zich bij de vraag naar subjectieve gezondheid, bewust of onbewust, vergelijkt met bijvoorbeeld leeftijdsgenoten. Van ouderen is bekend dat zij zich vaak vergelijken met leeftijdsgenoten met een slechtere gezondheid (Henchoz et al. 2008).

Wie zijn degenen die ondanks het hebben van een ziekte, aandoening of beperking toch een goede, zeer goede of uitstekende gezondheid ervaren? Een nadere analyse van de dataverzameling SLI laat zien dat in 2018 mensen tussen de 18 en 34 jaar, mensen met de

hoogste inkomens en hogeropgeleiden veel gunstiger oordelen over hun gezondheid dan 35-plussers, de onderste inkomensgroep en mensen met een lagere opleiding (figuur 7.4).[23] Een voorbeeld: van de mensen (met een aandoening of beperking) met de hoogste inkomens ervaart 79% een goede tot uitstekende gezondheid, terwijl dat onder degenen met de laagste inkomens slechts 48% is.
Het is opmerkelijk dat migranten geen slechtere gezondheid ervaren dan autochtone Nederlanders. Eerder in dit hoofdstuk zagen we ook dat herkomst niet van invloed is op het hebben van beperkingen, de ervaren gezondheid en het psychisch welbevinden zodra er tegelijkertijd andere achtergrondkenmerken in de analyse opgenomen worden.

Figuur 7.4

Jongeren, mensen met een hoger inkomen en hoger opgeleiden met een aandoening ervaren relatief vaak een goede gezondheid

Het hebben van een of meer langdurige ziekten, aandoeningen of beperkingen en toch een goede ervaren gezondheid rapporteren, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2018 (in procenten)

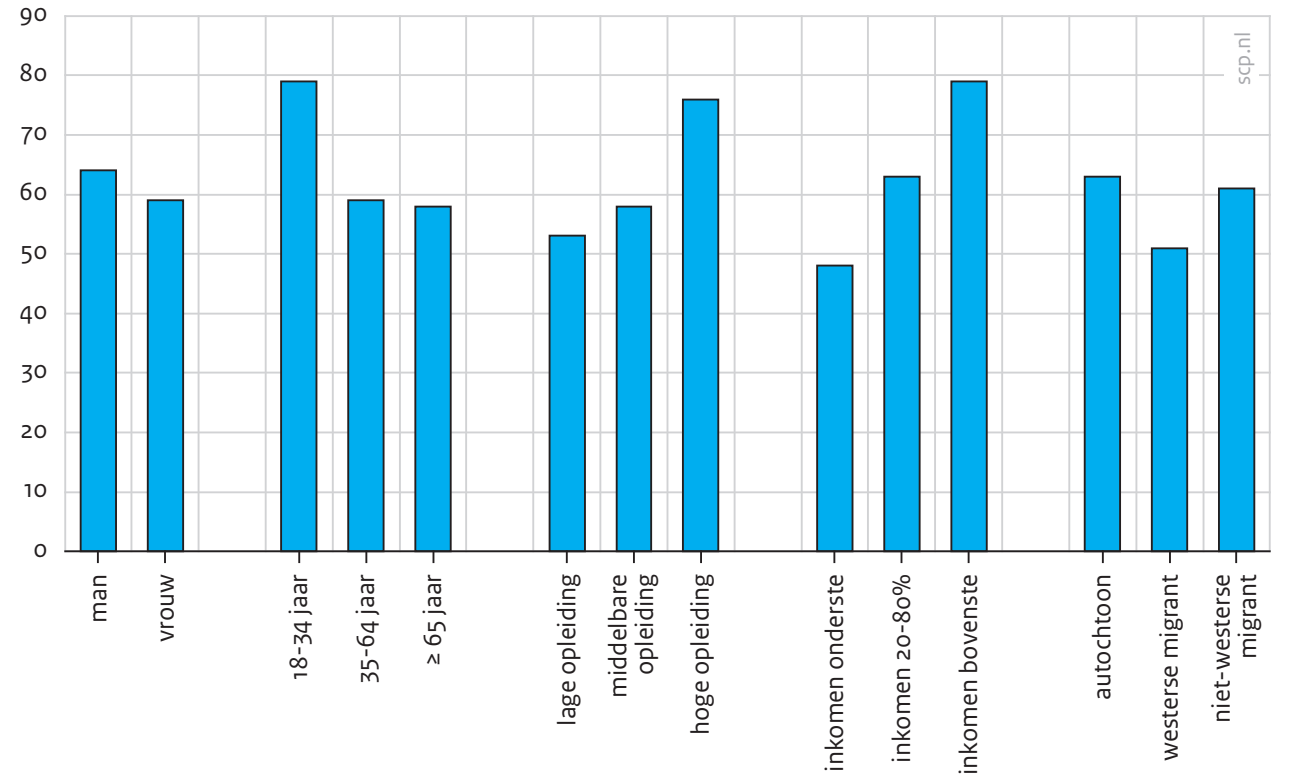

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'17/'18)

Waarom zijn de verschillen in ervaren gezondheid zo groot tussen mensen met een hoog versus laag inkomen, een hogere versus lagere opleiding en degenen onder en boven de 35 jaar die een aandoening hebben? Mogelijke verklaringen hiervoor gaan we in deze paragraaf verkennen op basis van de volgende vragen.

- Hebben mensen met een lagere opleiding en 35-plussers *meer* langdurige aandoeningen of beperkingen dan mensen met een hogere opleiding en jongeren?
- Hebben mensen met een lagere opleiding, mensen met een laag inkomen en 35-plussers *andere* langdurige aandoeningen of beperkingen – namelijk met meer ziektelast – dan mensen met een hogere opleiding, hoog inkomen en jongeren?
- Wordt het begrip 'gezondheid' door deze groepen anders opgevat?

Meerdere langdurige aandoeningen of beperkingen per persoon spelen een rol

Als mensen beperkingen hebben, gaat het gemiddeld om 1,9 beperkingen, zo leert de Gezondheidsenquête van 2018 (via StatLine te raadplegen). Die zijn niet evenredig verdeeld over de bevolking. Zo rapporteren mensen met een lagere opleiding 2,3 beperkingen, evenals ouderen. Naast beperkingen varieert het aantal chronische ziekten per persoon naar bevolkingsgroep. Uit de Nivel Zorgregistraties eerste lijn (over 2016) blijkt een sterke variatie naar leeftijd: van alle mensen heeft 25% één chronische ziekte, 13% heeft twee chronische ziekten en 14% heeft drie of meer chronische ziekten. Van de ouderen heeft bijna twee derde drie of meer chronische ziekten.[24]

Vaker hebben van aandoeningen met een hoge ziektelast speelt een rol

Het RIVM presenteert op de website volksgezondheidenzorg.info een ranglijst met aandoeningen met de meeste ziektelast. Van zeven van deze aandoeningen, namelijk beroerte, hartaandoening, kanker, COPD, rugaandoening, gewrichtsslijtage en depressie, is de prevalentie te vinden in CBS StatLine (op basis van de Gezondheidsenquête). De prevalentiecijfers van mensen met het laagste opleidingsniveau zijn voor al deze aandoeningen veel hoger dan die van mensen met het hoogste opleidingsniveau. Zo komt gewrichtsslijtage voor onder 32% van de laagst opgeleiden versus 8% van de hoogst opgeleiden. Voor depressie gaat het om 15% versus 5%. Overigens komen allergieën vaker voor onder hogeropgeleiden. Meestal gaan deze niet met een hoge ziektelast gepaard.
Het ligt voor de hand dat een aandoening met een hoge ziektelast samengaat met belemmeringen door pijn en/of slaapproblemen. Pijn en slaapproblemen zijn ongemakken die de hele dag voelbaar kunnen zijn en dat zal zeker uitmaken voor de manier waarop men zijn of haar gezondheid ervaart. Tabel 7.6 laat zien dat belemmeringen door pijn vooral voorkomen onder 65-plussers, mensen met een laag inkomen en lageropgeleiden, en slaapproblemen vooral onder mensen met een laag inkomen en lageropgeleiden.

Tabel 7.6
Pijn en slaapproblemen komen relatief vaak voor onder ouderen, lageropgeleiden en de laagste inkomensgroep
Pijn of slaapproblemen, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2018 (in procenten)[a]

	pijn	slaapproblemen
18-34 jaar	8	20
35-64 jaar	16	24
≥ 65 jaar	18	24
lager opgeleid	23	29
middelbaar opgeleid	15	24
hoger opgeleid	9	19
inkomensklasse		
onderste 20%	21	30
middelste 60%	14	22
bovenste 20%	7	17

a De cijfers voor opleiding wijken af, omdat hiervoor een selectie is gemaakt van personen van 25 jaar en ouder. Vanaf die leeftijd is de kans groter dat een opleiding voltooid is.

Bron: CBS (GE'18 maatwerktabel)

Gezondheid wordt verschillend opgevat

Wat iemand onder gezondheid verstaat, verschilt naar tijd, plaats, cultuur en de sociale groep waar men toe behoort (Schepers en Nievaard 1995). Gekeken naar opleidingsgroepen, blijkt bijvoorbeeld dat mensen die lager zijn opgeleid meer geneigd zijn om gezondheid te definiëren in negatieve termen (Stronks et al. 2018).
Op de website volkgezondheidenzorg.info[25] verzamelt het RIVM factoren die gerelateerd zijn aan ervaren gezondheid. Het oordeel over de gezondheid blijkt, naast de aanwezigheid van ziekten, ook gebaseerd op allerlei leefstijl- en psychosociale factoren. Zo vinden jongeren vooral fitheid en leefstijl van belang om zich gezond te voelen, ligt bij mensen van middelbare leeftijd de focus op lichamelijke en psychische klachten en bij ouderen op chronische aandoeningen, lichamelijke beperkingen en zorggebruik.

Uiteraard zijn er meer verklaringen mogelijk voor de gevonden verschillen dan de hier genoemde. Belangrijk zijn bijvoorbeeld ook leefstijl, de leefomgeving en het hebben van gezondheidsvaardigheden. Het is geen nieuwe informatie dat onder mensen met een lagere opleiding of een laag inkomen een ongezonde leefstijl vaker voorkomt dan onder mensen met een hogere opleiding of een hoog inkomen. Gevolgen hiervan zijn bijvoorbeeld een slechte conditie (snel buiten adem zijn) en overgewicht. Dit zijn verschijnselen die de hele dag voelbaar zijn en daardoor niet alleen op de objectieve gezondheid van invloed zijn, maar ook op de ervaren gezondheid. Bekend is ook dat mensen met een lagere opleiding of een laag inkomen vaker wonen in huizen met een slechter binnen- en

buitenklimaat, in minder groene wijken en in buurten waar mensen zich vaker onveilig voelen (RIVM 2018). Eveneens weten we dat, gemiddeld gezien, ouderen en mensen met een lagere opleiding minder goede gezondheidsvaardigheden hebben (Rademakers 2016). Mogelijk kunnen ze hierdoor niet goed hun hulpvraag duidelijk maken, niet goed de weg vinden naar de juiste hulpverleners en ook niet zo goed onderhandelen met artsen of andere verstrekkers van zorg of hulpmiddelen.
Het hebben van een aandoening betekent zeker niet altijd dat men langdurige zorg gebruikt. Zo heeft slechts een derde van de mensen met een aandoening in het afgelopen jaar langdurige zorg (huishoudelijke hulp, verzorging en/of verpleging) ontvangen. Het maakt daarbij duidelijk een verschil of men de eigen gezondheid als goed beoordeelt of als minder dan goed. Van de mensen met een aandoening die de eigen gezondheid als minder dan goed beoordelen, heeft de helft (52%) zorg ontvangen. Onder diegenen die, ondanks een aandoening, naar hun mening toch een goede gezondheid hebben, is dit aandeel veel lager, namelijk 21%.

7.5 Tot slot

In deze editie van De sociale staat van Nederland volgen we gezondheid en zorg in de Nederlandse samenleving voor de periode 2008-2018. Terugblikkend op de bevindingen die hiervoor aan de orde kwamen, is de conclusie dat het beeld veel minder gunstig is dan twee jaar geleden. In 2017 konden we vooral berichten over de gezondheidswinst die er in de periode van 25 jaar tussen 1990-2015 geboekt was. We schreven over de stijging van de levensverwachting, de verbetering van de fysieke mobiliteit en de verbetering van de levensverwachting in goede gezondheid en de levensverwachting zonder fysieke beperkingen. Goed nieuws, waar de toename van het aantal mensen met chronische ziekten niet veel aan af leek te doen. Inmiddels moeten we concluderen dat de gezondheidswinst die er aan het begin van deze eeuw nog geboekt is (en gemeten aan het harde criterium levensverwachting), in de periode die we nu bekijken (in ieder geval tijdelijk) nagenoeg tot stilstand gekomen is. In deze eeuw steeg de levensverwachting eerst sterk met wel 2,1 jaar voor mannen tussen 2003 en 2008 en met 1,6 jaar tussen 2002-2007 voor vrouwen.[26] In het tijdvak dat we nu bekijken (2008-2018) is deze groei vertraagd en was er tussen 2014 en 2015 zelfs een daling van de levensverwachting in Nederland en veel andere EU-landen. Ook in de meest recente jaren (2017, 2018) is de stagnatie nog niet voorbij. Bij ons bleef de levensverwachting ongeveer gelijk, maar in het Verenigd Koninkrijk trad een daling op.[27] Naar de oorzaken van deze verslechtering is het nog gissen en deze zullen niet in elk land hetzelfde zijn. Voor ons land lijkt vooral het hoge aantal overledenen aan griep van belang, maar in bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk wordt daarnaast verwezen naar de gevolgen van bezuinigingen op gezondheidszorg en welzijn (Marmot 2019).

Naast de harde objectieve gezondheidsindicator levensverwachting, zijn in dit hoofdstuk ook cijfers gepresenteerd over iets minder harde indicatoren, zoals de prevalentie van lichamelijke beperkingen. Voor lichamelijke beperkingen was het beeld enigszins wisselend

in de tijd. We leggen de nadruk op de verschillen tussen de jaren 2008 en 2018. Zo hebben in 2018 minder 65-plussers lichamelijke beperkingen dan in 2008. Voor de indicator die het eigen oordeel over de gezondheid weergeeft, is door de bank genomen sprake van een lager percentage in 2018 van mensen in goede ervaren gezondheid, met één uitzondering: ouderen van 65 jaar en ouder. Alleen onder hen is er sprake van een duidelijk hoger percentage personen in goede gezondheid in 2018; een positieve uitzondering, en dat ondanks de vergrijzing, waarvoor in deze gegevens niet gecorrigeerd is.
Het meest in het oog springend, ten slotte, is de vergelijking van de cijfers over het psychisch welbevinden. Dat is in 2018 over bijna de hele linie verslechterd vergeleken met 2008. Het valt op dat 65-plussers hier opnieuw relatief gunstig afsteken: onder hen was er geen verslechtering te zien in het psychisch welbevinden. Een conclusie is dan ook dat, in afwijking van andere bevolkingsgroepen, de 65-plussers van 2018 zich wel in een betere gezondheid mogen verheugen dan die van 2008.

In dit hoofdstuk hebben we een relatie gelegd tussen objectieve en subjectieve gezondheid, door na te gaan hoe mensen met een aandoening (een meer objectieve gezondheidsmaat), oordelen over hun gezondheid (een meer subjectieve gezondheidsmaat). Hebben ze daar een negatief oordeel over omdat ze een aandoening hebben? Dat bleek alleszins mee te vallen: 61% van alle mensen met een langdurige aandoening, ziekte of beperking, blijkt desondanks de eigen ervaren gezondheid als goed, zeer goed of uitstekend te beoordelen. Mensen met een aandoening uit de laagste inkomenscategorieën of met een lager opleidingsniveau zijn echter een stuk minder positief. Van hen vindt nog niet de helft (48% onder mensen met een laag inkomen) of iets meer dan de helft (53% onder lageropgeleiden) de eigen gezondheid goed of heel goed. Gedeeltelijk komt dat door de zwaardere ziektelast van de aandoeningen onder deze groepen en door de aanwezigheid van meerdere aandoeningen tegelijkertijd.

Anders dan in eerdere edities van De sociale staat van Nederland is het contact met zorgverleners hier niet uitgebreid behandeld. Voor een deel heeft dat te maken met de geringe veranderingen in de indicatoren voor (para)medische zorg die we voor deze rapportages gebruiken en voor een deel ook met het ontbreken van trendgegevens over een langere periode voor de langdurige zorg. Wat die langdurige zorg betreft, is het wel het vermelden waard dat in de korte periode waarover we hier kunnen berichten (2014-2018) het ontvangen van thuiszorg met name onder 65-plussers een dalende trend laat zien. Uit registratiegegevens weten we dat het gebruik van wijkverpleging tussen 2015-2017 is toegenomen. We vinden echter niet dat onder ouderen in de periode 2016-2018 het aantal gebruikers van mantelzorg toegenomen is.

Noten

1 Zie: https://www.zonmw.nl/nl/over-zonmw/positieve-gezondheid/nieuwe-definitie-van-gezondheid-nodig/.
2 Zie: https://www.zonmw.nl/nl/over-zonmw/positieve-gezondheid/reacties.

3 Zie: https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/preventie/gezonde-wijk-en-omgeving/positieve-gezondheid/.

4 Dat is enigszins arbitrair, omdat het bij de laatste twee gaat om zelfrapportage en niet om diagnoses door artsen. Desondanks zien we ze als meer objectief dan wanneer het gaat om gezondheidsbeleving.

5 Deze statistische toetsing vond plaats indien de percentages meer dan 3 procentpunten van elkaar afweken. Deze 3 procentpunten zijn arbitrair. We verwachten hiermee toevalligheden zoveel mogelijk uit te sluiten.

6 De gezondheidsindicator die gemakshalve 'de levensverwachting bij de geboorte' wordt genoemd, komt neer op een ingenieuze optelsom van sterftecijfers voor alle leeftijden van jong tot oud over een bepaalde korte periode, meestal een jaar (vandaar de officiële benaming periode-levensverwachting). Het te verwachten aantal jaren dat iemand vanaf de geboorte te leven heeft, is een getal dat aangeeft hoeveel jaren een pasgeborene te leven heeft als het sterftepatroon in de toekomst gelijk zou blijven aan de sterfte van het gemeten jaar. Omdat dat naar verwachting niet het geval zal zijn, is de levensverwachting een fictief getal, dat vooral gebruikt wordt om de sterfte uit te drukken in één getal. Daarmee kunnen vergelijkingen tussen landen en in de tijd gemaakt worden, doordat deze indicator niet afhankelijk is van de specifieke bevolkingsopbouw van een land of in een bepaalde periode.

7 Zie: https://www.rivm.nl/monitoring-sterftecijfers-nederland.

8 Zie: https://www.volksgezondheidenzorg.info/onderwerp/roken/regionaal-internationaal/internationaal#node-internationale-vergelijking-trend-rokers-onder-mannen.

9 Zie: https://www.rivm.nl/nieuws/aantal-chronisch-zieken-neemt-toe.

10 Deze CBS-cijfers over de prevalentie van lichamelijke beperkingen wijken iets af van de uitgebreidere data die het SCP hier zelf over verzamelt. De laatste SCP-dataverzameling betreft het jaar 2016 (OZG). Omdat de cijfers van het CBS nu het meest recent zijn (en we een globaal overzicht geven), worden deze hier gebruikt.

11 Het gaat om de volgende vaardigheden:
   1 een gesprek volgen in een groep van drie of meer personen (zo nodig met hoorapparaat);
   2 met één andere persoon een gesprek voeren (zo nodig met hoorapparaat);
   3 kleine letters in de krant lezen (zo nodig met bril of contactlenzen);
   4 op een afstand van 4 meter het gezicht van iemand herkennen (zo nodig met bril of contactlenzen);
   5 een voorwerp van 5 kilo, bijvoorbeeld een volle boodschappentas, 10 meter dragen;
   6 vanuit rechtop staan kunnen bukken en iets van de grond oppakken;
   7 400 meter aan een stuk lopen zonder stil te staan (zo nodig met stok).

   Antwoordcategorieën op deze vragen zijn: zonder moeite, met enige moeite, met grote moeite, kan niet. Deze vragen zijn gesteld aan personen van 12 jaar of ouder.

12 Een oorzaak hiervan kan liggen in het feit dat het aantal migranten in de steekproef relatief klein is.

13 Iedere vraag heeft de volgende zes antwoordcategorieën: voortdurend, meestal, vaak, soms, zelden, nooit. Bij de positief geformuleerde vragen van de MHI-vragenlijst (vraag 3 en 5) zijn voor de antwoordcategorieën in volgorde de waarden 5, 4, 3, 2, 1, en 0 toegekend. Bij de negatief geformuleerde vragen (vraag 1, 2 en 4) zijn precies de omgekeerde waarden toegekend. Vervolgens zijn per persoon de somscores berekend en zijn deze vermenigvuldigd met 4, zodat de minimale somscore van een persoon 0 (zeer ongezond) en de maximale score 100 (perfect gezond) kan bedragen. Bij een score van 60 of meer is een respondent gekwalificeerd als psychisch gezond en bij een score van minder dan 60 als psychisch ongezond. De term 'psychisch (on)gezond' gebruiken wij hier niet. Hier spreken we van psychisch welbevinden.

14 Omdat het kan voorkomen dat er sprake is van statistische toevalligheden, zijn ook de percentages van 2009 vergeleken met die van 2018. De verschillen blijven significant, behalve voor middelbaar

opgeleiden (onder hen is er geen sprake van een lager psychisch welbevinden in 2018 ten opzichte van 2009).

15 De statistische analyses betreffen logistische-regressieanalyses.

16 Of er sprake is van mantelzorg kan afhangen van de periode en de intensiteit van de zorg. Zorg door huisgenoten wordt gebruikelijke zorg genoemd, vooral wanneer het gaat om huishoudelijke hulp. Het was niet mogelijk om particuliere hulp te belichten in dit hoofdstuk.

17 Uitkomsten hiervan zijn vergelijkbaar met de enquêtecijfers van het CBS.

18 Zie: https://www.nivel.nl/nl/zorgregistraties-eerste-lijn/contacten-huisartsenpraktijk.

19 Deze CBS-cijfers over het ontvangen van mantelzorg wijken iets af van de uitgebreidere data die het SCP hier zelf over verzamelt. De laatste SCP-dataverzameling betreft het jaar 2016 (OZG). Omdat de cijfers van het CBS nu het meest recent zijn (en we een globaal overzicht geven), worden deze hier gebruikt.

20 Zie bladzijde 19 van https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2017/Zorg_en_ondersteuning_in_Nederland_kerncijfers_2016.

21 De nadruk ligt hier op de periode 2014-2018, omdat vanaf 2015 de decentralisaties in het sociale domein plaatsvonden. Ontwikkelingen in de voorafgaande periode 2008-2013 zijn naar verhouding van minder belang en cijfers over die periode zijn moeilijk te achterhalen.

22 Bij deze analyse is gecorrigeerd voor de achtergrondkenmerken geslacht, leeftijd, opleiding, inkomen, huishoudensvorm en herkomst. Op deze wijze is gekeken naar de 'netto'-bijdrage van elk van de onderzochte kenmerken aan het verklaren van het zorggebruik.

23 Ten opzichte van 35-plussers, mensen die niet in de hoogste inkomensklasse vallen en lageropgeleiden zijn de verschillen significant, zowel in bivariate analyses (de kruistabellen) als in een multivariate analyse (waarbij gecontroleerd is voor de achtergrondkenmerken geslacht, leeftijd, inkomen, opleiding en herkomst).

24 Zie: https://www.volksgezondheidenzorg.info/onderwerp/chronische-ziekten-en-multimorbiditeit/cijfers-context/huidige-situatie#node-prevalentie-multimorbiditeit-naar-aantal-chronische-ziekten.

25 Geraadpleegd in juni 2019.

26 Zie: https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/36/levensverwachting-stijgt-minder-hard-in-nederland-en-eu.

27 Zie: https://www.theguardian.com/world/series/observer-special-report.

Literatuur

Driessen, M. (2011). *Geestelijke ongezondheid in Nederland in kaart gebracht. Een beschrijving van de MHI-5 in de gezondheidsmodule van het Permanent Onderzoek Leefsituatie.* Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Haker, F., K. Hosper en T. van Loenen (2019). *Gezondheidsverschillen duurzaam aanpakken*. Utrecht: Pharos.

Haverkamp, B., M. Verweij en K. Stronks (2017). 'Gezondheid': voor iedere context een passend begrip? In: *Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen*, jg. 95, nr. 6, p. 258-263.

Henchoz, K., S. Cavalli en M. Girardin (2008). Health perception and health status in advanced old age. A paradox of association. In: *Journal of Aging Studies,* jg. 22, nr. 3, p. 282-290.

Ho, J.Y. en A.S. Hendi (2018). Recent trends in life expectancy across high income countries. Retrospective observational study, In: *British Medical Journal* (https://doi.org/10.1136/bmj.k2562).

Huber, M., J.A. Knottnerus, L. Green, H. van der Horst, A.J. Jadad et al. (2011). How should we define health? In: *British Medical Journal* (https://doi.org/10.1136/bmj.d4163).

Kromhout, M., N. Kornalijnslijper en M. de Klerk (2018). *Veranderde zorg en ondersteuning voor mensen met een beperking. Landelijke evaluatie van de Hervorming Langdurige Zorg.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Marmot, M. (2019). A health crisis is a social crisis. In: *British Medical Journal* (https://doi.org/10.1136/bmj.l2278).

Muijsenbergh, M. van den (2018). *Verschil moet er zijn!* (oratie). Nijmegen: Radboud Universiteit.
Pommer, E., J. Boelhouwer, E. Eggink, A.M. Marangos en I. Ooms (2018). *Wisselend bewolkt. Overall rapportage sociaal domein 2017.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Rademakers, J. (2016). *De actieve patiënt als utopie* (oratie). Maastricht: Maastricht University.
Raleigh, V.S. (2019). Trends in life expectancy in EU and other OECD countries. Why are improvements slowing? Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development (Health Working Papers No. 108).
RIVM (2018). *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2018. Een gezond vooruitzicht. Synthese.* Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
Schepers R.M.J. en A.C. Nievaard. (1995). *Ziekte en zorg. Inleiding in de medische sociologie.* Houten: Stenfert Kroese.
Schoemaker C., M. Kleinjan, W. van der Borg, M. Busch, M. Muntinga et al. (2019). *Mentale gezondheid van jongeren: enkele cijfers en ervaringen.* Bilthoven: RIVM / Trimbos-instituut / Amsterdam UMC.
Staa, A. van, M. Cardol en A. van Dam (2017). Positieve gezondheid kritisch beschouwd. In: *Tijdschrift Positieve Psychologie*, jg. 33, nr. 4.
Stoeldraijer, L. en C. Harmsen (2017). *De levensverwachting meet de sterfte.* Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
Stronks K., N. Hoeymans, B. Haverkamp, F.R.J. den Hertog et al. (2018). Do conceptualisations of health differ across social strata? A concept mapping study among lay people. In: *BMJ OPEN* (http://dx.doi.org/10.1136/bmjopen-2017-020210).

Vrije tijd

8 Vrije tijd

Annemarie Wennekers, Andries van den Broek en Ab van der Torre

- De hoeveelheid vrije tijd laat tussen 2006 en 2016 weinig veranderingen zien. In 2016 hadden Nederlanders gemiddeld 43,8 uur vrije tijd in een week. Het grootste deel (70%) beschikt hiermee naar eigen zeggen over voldoende vrije tijd.
- Voor 96% van de Nederlanders is het in 2016 van belang om in de vrije tijd te kunnen doen waar ze zelf zin in hebben. Ook ontspannen of uitrusten in de vrije tijd is voor veel mensen (94%) belangrijk, gevolgd door het ontmoeten van leuke mensen (80%) en jezelf kunnen ontwikkelen (71%). Voor 18-34-jarigen is zelfontwikkeling vaker belangrijk (79%) dan voor 65-plussers (64%), die juist meer belang hechten aan ontmoetingen (84%).
- Minder contact – met achtereenvolgens familie, vrienden en buren – hangt samen met meer eenzaamheid. Er zijn ook sociale verschillen in ervaren eenzaamheid. Ouderen, lageropgeleiden en mensen met lage inkomens zijn vaker eenzaam.
- Nederlanders besteden onverminderd veel tijd aan mediagebruik, maar de invulling ervan is aan verandering onderhevig. Nieuwe media en digitale communicatiemiddelen winnen terrein. De totale mediatijd die op een smartphone werd doorgebracht, steeg van 7% in 2013 naar 15% in 2018. 65-plussers lopen achter in het bezit en gebruik van de smartphone voor media.
- Sport blijft een populaire vrijetijdsbesteding: meer dan de helft van de Nederlanders sport wekelijks. Er zijn echter grote verschillen tussen groepen. Van de jongeren van 12-17 jaar sport in 2018 75%; onder 80-plussers is de wekelijkse sportdeelname slechts 22%. Van de hogeropgeleiden sport 66%, bij de lageropgeleiden minder dan de helft daarvan (30%). Bij autochtone Nederlanders en niet-westerse migranten is de deelname in 2018 55% respectievelijk 44%.
- Een bezoek aan een voorstelling of tentoonstelling brengt grote delen van de bevolking met cultuur in aanraking. Gesommeerd over alle vormen van bezoek aan alle vormen van kunst en erfgoed, is dat in 2016 voor bijna 90% van de bevolking het geval. Er zijn grote verschillen naar opleiding: op alle terreinen van kunst en erfgoed zijn hogeropgeleiden actiever dan lageropgeleiden, zowel in bezoek als beoefening. Cultuurbezoek is onder vrouwen iets geliefder dan onder mannen en komt vaker voor onder mensen met een westerse achtergrond dan onder mensen met een niet-westerse achtergrond. Filmbezoek is met name iets voor in de eerste helft van de levensloop.
- In 2016 ging meer dan 80% van de Nederlanders van 15 jaar of ouder op vakantie. Het Europese gemiddelde ligt met 62% een stuk lager.

8.1 Wat verstaan we onder de vrije tijd?

In de voorgaande hoofdstukken zijn enkele thema's aan bod gekomen die in onderzoek naar tijdsbesteding onder de 'verplichte' tijd worden geschaard, zoals betaald werk, onbetaald werk (de zorg voor het eigen gezin of huishouden of informele hulp aan andere huishoudens; in detail beschreven in hoofdstuk 6 van deze SSN) en het volgen van onderwijs.

Gemiddeld gaat er in Nederland bijna 46 uur per week naar activiteiten met dit verplichte karakter.[1] Naast de grote hoeveelheid tijd (bijna 77,5 uur) die er in de week besteed wordt aan persoonlijke tijd (slapen, eten en drinken, douchen, wassen, enz.) blijft er nog bijna 44 uur vrij te besteden tijd over (zie Cloïn 2013 voor het onderscheid in deze drie vormen van tijdsbesteding). Deze vrije tijd omvat een breed scala aan activiteiten, waaronder sport, cultuur, mediagebruik, sociale contacten, recreatieve activiteiten en ontspanning, en maatschappelijke participatie (zoals vrijwilligerswerk en bijeenkomsten, zie hoofdstuk 9).
Niet op al deze onderdelen van de vrije tijd is er overheidsbeleid of algemeen vrijetijdsbeleid; de vrije tijd is immers een persoonlijke aangelegenheid. Desalniettemin wordt er door de overheid wel steeds meer een beroep gedaan op de (vrije) tijd van mensen, door meer verantwoordelijkheid bij burgers te leggen voor bijvoorbeeld ondersteuning van naasten en het doen van vrijwilligerswerk. Deze activiteiten – die vaak in de vrije tijd plaatsvinden of ten koste gaan van de vrije tijd – komen apart aan bod in hoofdstukken 6 en 9. In dit hoofdstuk behandelen we eerst in vogelvlucht de omvang, invulling en beleving van de vrije tijd en zoomen we daarna in op drie vormen van vrije tijd waar overheidsbeleid op gevoerd wordt, te weten mediagebruik, sport- en cultuurdeelname.

8.2 De omvang, algemene invulling en beleving van de vrije tijd

Weinig veranderingen in de omvang en invulling van de vrije tijd

Om de algemene vrijetijdsbesteding van Nederlanders in kaart te brengen, maken we gebruik van gegevens uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO).[2] Het SCP voert dit onderzoek al sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw elke vijf jaar uit. De precieze methode is over de jaren wat veranderd, maar sinds 2006 geven mensen een week lang in een dagboek voor elke tien minuten aan wat zij op dat moment doen (hoofdactiviteit), of ze daarnaast nog iets doen (nevenactiviteiten), waar ze zijn en wie er nog meer aanwezig is. Uit deze dagboekgegevens blijkt dat de totale hoeveelheid vrije tijd in een week al jaren vrij stabiel is (tabel 8.1) en in 2016 voor Nederlanders van 12 jaar en ouder gemiddeld 43,8 uur bedroeg.[3]

Van de hoofdcategorieën die we hier onderscheiden, gaat de meeste tijd naar mediagebruik (gemiddeld 19,6 uur in de week), gevolgd door recreatieve activiteiten en ontspanning (14,3 uur), sociale contacten (8,2 uur) en vrijwilligerswerk en bijeenkomsten (1,7 uur). Tussen 2006 en 2016 zijn er slechts kleine veranderingen in de vrijetijdsbesteding.
Het meest in het oog springt de tijd besteed aan sociale contacten; die ligt in 2016 een half uur lager dan in 2006. We komen later in dit hoofdstuk uitgebreider terug op mediagebruik (§ 8.3), sociale contacten (§ 8.4) en een aantal vormen van recreatie en ontspanning, namelijk sport (§ 8.5), cultuur (§ 8.6) en vakanties (§ 8.7).

Tabel 8.1
De hoeveelheid en indeling van de vrije tijd is overwegend stabiel
Vrijetijdsbesteding aan diverse activiteiten, personen van 12 jaar en ouder, 2006-2016 (in uren per week)

	2006	2011	2016	Δ[a]
totaal	44,4	44,4	43,8	–0,6
mediagebruik[b]	19,8	21,7	19,6	–0,2
sociale contacten[c]	8,7	7,3	8,2	–0,5
recreatieve activiteiten en ontspanning[d]	14,5	13,8	14,3	–0,2
vrijwilligerswerk en bijeenkomsten[e]	1,4	1,7	1,7	+0,3

a Verschil 2006-2016 in uren.
b Lezen en kijken, luisteren, gamen, internetten, computeren, overige massamedia.
c Face-to-facecontact (bv. visite) en gemedieerd contact (bv. chatten).
d Uitgaan, uitstapjes, sport- en cultuurdeelname (beoefening en bezoek), hobby's, ontspanning, ongespecificeerde vrije tijd en reistijd in verband met sociale contacten en vrije tijd.
e Vrijwilligerswerk, vergaderingen en religieuze activiteiten.

Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11 en '16)

Sociale verschillen in de beleving van en ambities voor de vrije tijd

Voor de meeste mensen zal de term 'vrije tijd' een positieve lading hebben, maar meer vrije tijd is niet per definitie beter. Zo is iemand zonder baan de vrije tijd wellicht liever kwijt dan rijk en weet iemand die weinig sociale contacten heeft misschien niet wat te doen met de vrije tijd. Daarbij kan de vrije tijd ook druk zijn en zelfs stress opleveren, doordat mensen veel ambities hebben voor de invulling van de vrije tijd en daardoor veel dingen in korte tijd doen of gelijktijdig proberen te doen (multitasken). Deze mogelijke intensivering of versnippering kan de vrije tijd minder ontspannend maken (Gershuny 2009; Sevilla et al. 2012; Sullivan en Gershuny 2017).

Een ruime meerderheid van 70% van de Nederlanders (van 18 jaar en ouder) geeft in 2016 aan voldoende vrije tijd te hebben. In 2011 was dit niet heel anders, met 72%.[4] Deze waardering hangt samen met de hoeveelheid beschikbare vrije tijd in een week, zie tabel 8.2. Zo hebben 65-plussers veruit de meeste vrije tijd in een week (55,6 uur) en geeft 90% van deze groep aan dat dit voldoende is. Onder 18-34-jarigen ligt de omvang van de vrije tijd lager (40,1) en vindt slechts 59% dit voldoende. De 35-64-jarigen hebben nauwelijks meer vrije tijd (40,6 uur in de week), maar vinden dit wel vaker voldoende (68%).

Er zijn ook verschillen naar opleiding, maar deze vallen weg wanneer we statistisch controleren voor de andere achtergrondkenmerken uit de tabel. Mannen hebben meer vrije tijd dan vrouwen (45,3 vs. 42,4 uur per week),[5] maar de mening dat dit voldoende is, verschilt niet wezenlijk (72% vs. 69%). Het hebben van thuiswonende kinderen trekt ook een wissel op de beschikbare vrije tijd. Paren met thuiswonende kinderen beschikken met 34,6 uur in de week over de minste vrije tijd en slechts 58% geeft aan voldoende vrije tijd te hebben.

Tabel 8.2

De meeste Nederlanders geven aan voldoende vrije tijd te hebben

De omvang van de vrije tijd (in uren per week) en het aandeel van de bevolking dat aangeeft voldoende vrije tijd te hebben,[a] personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken,[b] 2016 (in procenten en uren per week)

	hoeveelheid vrije tijd (uren)	voldoende vrije tijd? (%)
totaal	43,8	70
man	45,1	72
vrouw	42,5	69
lager opgeleid	47,8	79
middelbaar opgeleid	43,9	71
hoger opgeleid	41,4	64
laag inkomen (< 20.000 euro)	50,0	80
middeninkomen (20.00-50.000 euro)	43,9	69
hoog inkomen (> 50.000 euro)	39,4	67
18-34 jaar	40,1	59
35-64 jaar	40,6	68
≥ 65 jaar	55,6	90
alleenstaand	50,0	79
met partner zonder kind(eren)	46,5	76
met partner met kind(eren)[c]	34,6	58

a Aandeel dat het (helemaal) eens is met de stelling 'Ik beschik over voldoende vrije tijd'.

b Omdat het aantal alleenstaande ouders dat deelnam aan het onderzoek relatief klein is, zijn de cijfers voor deze groep niet betrouwbaar en zijn daarom buiten beschouwing gelaten. Om dezelfde reden is ook niet uitgesplitst naar volwassenen die bij hun ouders wonen.

c Ten minste één thuiswonend kind jonger dan 18 jaar.

Bron: SCP/CBS (TBO'16)

Niet alleen de (waardering van de) hoeveelheid vrije tijd verschilt; ook kunnen het doel of de ambities die mensen met de invulling van hun vrije tijd nastreven heel verschillend zijn. In het TBO van 2011 en 2016 is voor een aantal aspecten van de vrije tijd aan mensen gevraagd hoe belangrijk ze die vinden in hun eigen leven. Nederlanders blijken het vooral belangrijk te vinden dat ze in de vrije tijd kunnen doen waar ze zelf zin in hebben; 96% geeft aan dit (heel) belangrijk te vinden (figuur 8.1). Ook ontspannen of uitrusten scoort hoog: voor maar liefst 94% is dit (heel) belangrijk in de vrije tijd. Iets minder gewaardeerd, maar nog steeds belangrijk, zijn het ontmoeten van leuke mensen (80%) en

jezelf kunnen ontwikkelen (70%) in de vrije tijd. Dit laatste is iets afgenomen ten opzichte van 2011, toen nog 74% aangaf dit (heel) belangrijk te vinden.

Figuur 8.1
Nederlanders willen in de vrije tijd vooral kunnen doen waar ze zin in hebben
Ervaren belang van vier aspecten van vrije tijd,[a] personen van 18 jaar en ouder, 2011 en 2016 (in procenten)

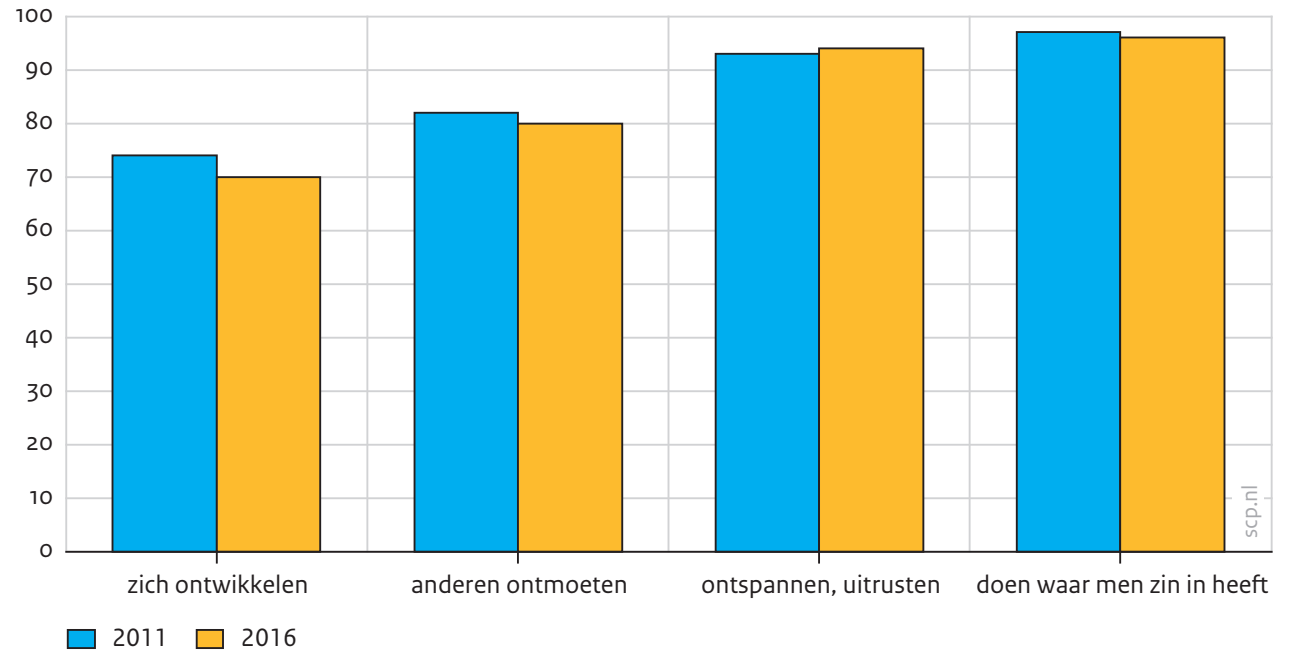

a Aandeel dat de volgende aspecten (heel) belangrijk vindt: 'Jezelf kunnen ontwikkelen in je vrije tijd', 'In je vrije tijd leuke mensen ontmoeten', 'Ontspannen of uitrusten in je vrije tijd', 'In je vrije tijd kunnen doen waar je zin in hebt.'

Bron: SCP/CBS (TBO'11 en '16)

Bij alle bevolkingsgroepen komt het grote belang terug dat men hecht aan het doen waar men zin in heeft in de vrije tijd en aan ontspannen en uitrusten (tabel 8.3). Het doen waar men zin in heeft vinden alleen paren met thuiswonende kinderen net iets minder belangrijk (90%) dan gemiddeld. Ontspannen of uitrusten in de vrije tijd vinden iets meer vrouwen (96%) dan mannen (93%) belangrijk. Bij het sociale aspect van de vrije tijd (anderen ontmoeten) zijn er meer verschillen, naar geslacht, leeftijd en huishoudensvorm. Vrouwen hechten hier meer belang aan dan mannen (84% vs. 75%), 65-plussers (84%) meer dan de jongvolwassenen (76%), paren met thuiswonende kinderen (75%) minder dan de andere twee genoemde huishoudensvormen. Bij zelfontwikkeling is er op het oog een aantal verschillen, maar blijft na statistische controle voor de overige achtergrondkenmerken alleen een verschil naar opleidingsniveau staan. Hogeropgeleiden vinden zelfontwikkeling in de vrije tijd belangrijker dan lageropgeleiden (77% resp. 60%).

Tabel 8.3

In de vrije tijd doen waar men zin in heeft en ontspannen, uitrusten is breed gewaardeerd

Ervaren belang van vier aspecten van vrije tijd,[a] personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken,[b] 2016 (in procenten)

	zich ontwikkelen	anderen ontmoeten	ontspannen, uitrusten	doen waar men zin in heeft
totaal	70	80	94	96
man	70	75	93	96
vrouw	71	84	96	95
lager opgeleid	60	78	94	95
middelbaar opgeleid	70	78	94	96
hoger opgeleid	77	83	95	95
laag inkomen (< 20.000 euro)	71	81	93	95
middeninkomen (20.00-50.000 euro)	70	78	95	96
hoog inkomen (> 50.000 euro)	72	82	93	95
18-34 jaar	79	76	94	96
35-64 jaar	69	80	94	95
≥ 65 jaar	64	84	94	96
alleenstaande zonder thuiswonende kinderen	72	83	95	97
paar zonder thuiswonende kinderen	68	82	94	98
paar met thuiswonende kinderen	68	75	93	90

a Aandeel dat de volgende aspecten (heel) belangrijk vindt: 'Jezelf kunnen ontwikkelen in je vrije tijd', 'In je vrije tijd leuke mensen ontmoeten', 'Ontspannen of uitrusten in je vrije tijd', 'In je vrije tijd kunnen doen waar je zin in hebt'.

b Bij de huishoudensvorm zijn thuiswonende kinderen niet meegenomen, evenmin als alleenstaande ouders (daar zijn er onvoldoende van in dit onderzoek om betrouwbare uitspraken over te kunnen doen).

Bron: SCP/CBS (TBO'16)

8.3 Mediagebruik

Mediabeleid voor een onafhankelijk, gevarieerd, hoogwaardig en toegankelijk aanbod

Het mediabeleid streeft naar een onafhankelijk, gevarieerd en hoogwaardig aanbod dat toegankelijk en betaalbaar is en blijft voor alle lagen van de bevolking. In de vorige kabinetsperiode is de Mediawet uit 2008 gewijzigd, met als doel het toekomstbestendig maken van de publieke mediadienst door aanscherping van de kerntaken van de publieke omroep tot educatie, informatie en cultuur (TK 2015/2016). Deze toekomstbestendigheid staat nog steeds hoog op de beleidsagenda en zal ook een rol spelen bij het ingaan van de nieuwe

concessieperiode voor de omroepen in 2020. Momenteel is er vooral veel discussie over de financiering van en rol van reclame bij de publieke omroep, mede door teruglopende reclame-inkomsten. Voor de lange termijn worden dan ook grote wijzigingen voorzien, ook omdat door (technologische) veranderingen in het medialandschap de publieke omroep overal (online en offline, op verschillende platforms) aanwezig moet zijn om iedereen te kunnen bereiken (Rijksoverheid 2018).
Ook de Europese Unie is van belang voor het Nederlandse beleid voor televisie. De Europese Richtlijn audiovisuele mediadiensten (AVMSD) geeft richting aan de wetgeving in de lidstaten, en de geldende richtlijn uit 2008 is in 2018 gewijzigd, ter bevordering van programma's van Europese bodem op streamingdiensten en om minderjarigen beter te beschermen tegen haatzaaien en andere mogelijk schadelijke content (Europese Commissie 2018).
Om burgers te beschermen tegen mogelijke onwenselijke invloeden, zoals nepnieuws en schending van privacy, richt de overheid zich ook op het stimuleren en bevorderen van het kritische bewustzijn (ook wel mediawijsheid genoemd), waarmee burgers zich (online) kunnen redden en voordeel kunnen doen met de rijkdom aan informatiebronnen die online ter beschikking staan. Daarbij wordt ook voor het functioneren van de democratie een kwalitatief goede en pluriforme nieuwsvoorziening van groot belang geacht. Van oudsher vervult vooral de geschreven en gedrukte pers die rol, maar doordat nieuws inmiddels voor een belangrijk deel via internet wordt verspreid, is het persbeleid steeds meer journalistiek beleid geworden.
Naast digitale vaardigheden en mediawijsheid is de laatste jaren het probleem van (functionele) ongeletterdheid meer in de belangstelling komen te staan. De overheid richt zich dan ook op het stimuleren van het lezen in het algemeen en de culturele dimensie ervan in het bijzonder.

Nederlanders besteden onveranderd veel tijd aan mediagebruik

Uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) blijkt dat Nederlanders een aanzienlijk en stabiel deel van de vrije tijd aan mediagebruik besteden (zie tabel 8.1). Voor de verdere verdieping van het mediagebruik is het TBO niet gedetailleerd genoeg. Om het mediagebruik (incl. communicatie) zo nauwkeurig mogelijk in kaart te brengen, heeft het SCP inmiddels drie metingen van een Mediatijdsbestedingsonderzoek uitgevoerd, samen met verschillende onderzoeksorganisaties op het gebied van media. In dit Media:Tijd-onderzoek geven respondenten in een dagboek per tijdvak van tien minuten aan wat ze doen aan algemene activiteiten (zoals eten, huishouden, onderweg zijn, of mediagebruik) en daarnaast tot maximaal drie media-activiteiten (waarbij ze aangeven wat ze precies doen en via welke drager, zoals papier of een specifiek media-apparaat), waardoor ook het gelijktijdige gebruik van media en het gebruik van media naast andere activiteiten (multitasking) onderzocht kan worden (zie Wennekers et al. 2016 en 2017 voor meer informatie over het onderzoek).
Als we alle tijd die op een dag wordt besteed aan media en aan communicatie via media optellen (ook als dit gelijktijdig plaats heeft of plaatsvindt naast andere activiteiten),

komen we in 2018 tot een totale mediatijd van gemiddeld 8 uur en 23 minuten op een dag, zie figuur 8.2. Van deze tijd gaat gemiddeld 3 uur en 15 minuten naar uitsluitend media; de overige tijd doen mensen er ook andere activiteiten naast (zoals eten, werken of reizen). Deze totale mediatijd is vrij stabiel en bedroeg in 2015 8 uur en 33 minuten en in 2013 8 uur en 40 minuten. Ook de tijd die besteed wordt aan de verschillende overkoepelende media-activiteiten (zoals kijken, luisteren en lezen) laat weinig schommelingen zien.[6]

Figuur 8.2
Nederlanders besteden onveranderd veel tijd aan mediagebruik
Tijd besteed aan verschillende media-activiteiten[a] op een gemiddelde dag, personen van 13 jaar en ouder, 2013-2018 (in uren:minuten)

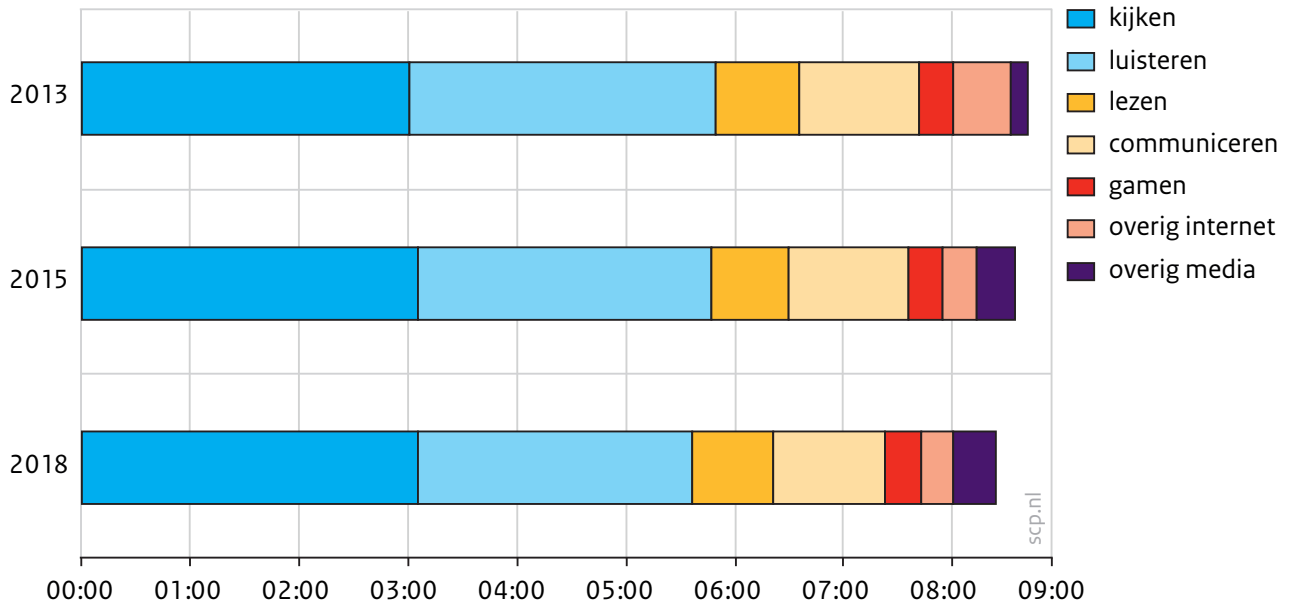

a De activiteiten die onder kijken, luisteren, lezen, communiceren en gamen vallen, zijn over de jaren heen ongewijzigd. Bij overig internet en overig media zijn na 2013 enkele kleine wijzigingen in het dagboek doorgevoerd, waardoor deze categorieën voor 2015 en 2018 niet goed te vergelijken zijn met 2013.

Bron: NLO/NOM/SKO/SCP (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15); NLO/NOM/SKO/PMA/SCP (Media:Tijd'18)

Groeiende populariteit nieuwe media en digitale communicatiemiddelen

Het medialandschap is aan veel verandering onderhevig. De veranderingen die plaatsvinden (zoals de opkomst van streamingdiensten voor video en audio, onlineabonnementsdiensten voor lezen en de groei van online sociale netwerken) zijn, ondanks de stabiele totale mediatijd, goed terug te zien in het mediagebruik. Er zijn bijvoorbeeld duidelijke verschuivingen in de precieze media-activiteiten die mensen ondernemen, waarbij de klassieke mediavormen tijd verliezen aan de nieuwere vormen (zie Waterloo et al. 2019). Zo winnen nieuwe kijkvormen (uitgesteld televisiekijken en kijken via internet of streamingdiensten) terrein op het televisiekijken op het moment van uitzending. Van de totale kijktijd uit figuur 8.2 ging in 2013 nog 84% naar live televisie; in 2015 was dit 78% en in 2018 68%. Bij luisteren daalt het aandeel live radio luisteren en luisteren naar eigen muziek, van

94% van de totale luistertijd in 2013, naar 91% in 2015 en 84% in 2018. Vooral het luisteren via internet (waaronder streamingdiensten als Spotify vallen) groeit.
De groeiende populariteit van digitale communicatiemiddelen, en dan met name de smartphone, is ook duidelijk terug te zien in het mediagebruik. In 2013 werd gemiddeld op een dag nog 7% van de totale mediatijd op een smartphone doorgebracht; in 2015 was dit 9% en in 2018 al 15%. Dit komt overeen met respectievelijk 37 minuten, 48 minuten en 1 uur en 14 minuten (niet in de figuur). Vooral onder jongere leeftijdsgroepen is de smartphone populair. In 2018 ging gemiddeld 29% van het totale mediagebruik van 13-34-jarigen via een smartphone (2 uur en 19 minuten); voor 65-plussers was dit slechts 3% (17 minuten).
Dit groeiende gebruik van de smartphone houdt verband met de snelle verspreiding die dit apparaat de afgelopen jaren onder Nederlanders heeft gehad (figuur 8.3). Had in 2012 ruim de helft van de Nederlanders via de mobiele telefoon toegang tot internet, in 2018 was dat gestegen naar 90%. Onder sommige groepen is de verspreiding van de smartphone zelfs bijna compleet (99% onder de 12-45-jarigen), waarbij de 65-plussers met 65% nog behoorlijk achterblijven.

Figuur 8.3
Grote stijging van het aandeel Nederlanders met een smartphone
Toegang tot internet via mobiele telefoon, personen van 12 jaar en ouder, naar leeftijd, 2012-2018 (in procenten)

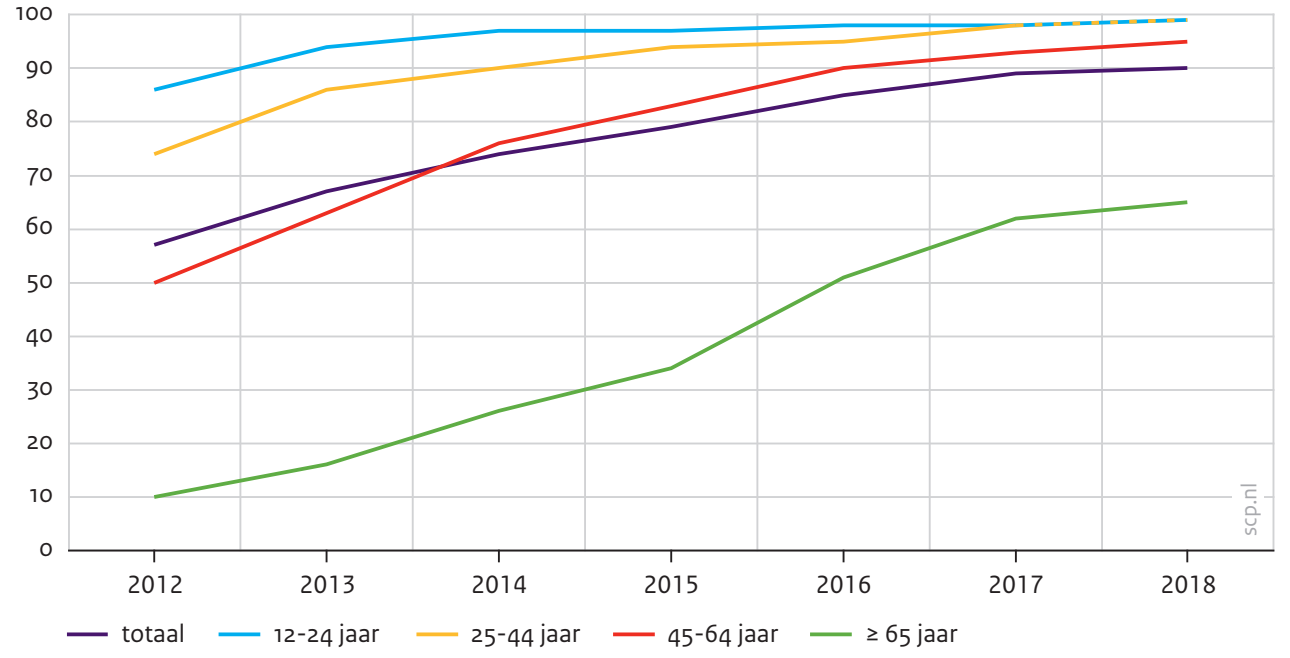

Bron: CBS (StatLine)

Ditzelfde geldt voor tablets; in 2018 had 53% van de 65-plussers een tablet, tegenover 74% van de 12-25-jarigen en 75% van de 45-65-jarigen. Het beeld is hier verder wel anders dan bij smartphones, doordat de totale verspreiding tot een halt lijkt te zijn gekomen en zelfs weer lijkt te gaan afnemen (figuur 8.4).

Figuur 8.4
Verspreiding van de tablet lijkt tot een halt gekomen
Toegang tot internet via tablet, personen van 12 jaar en ouder, naar leeftijd, 2013-2018 (in procenten)

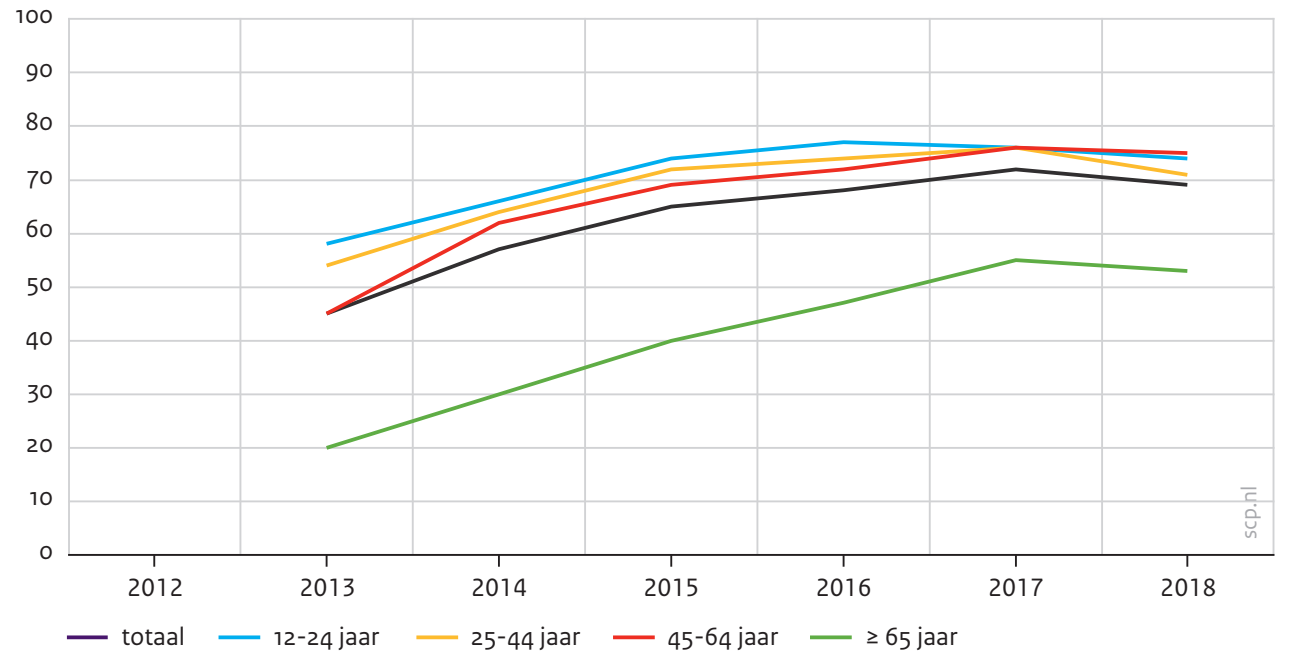

Bron: CBS (StatLine)

8.4 Het sociale leven van Nederlanders

Tussen 2006 en 2016 daalde de tijd besteed aan sociale contacten met een half uur en bedroeg 8,2 uur in een week in 2016 (zie tabel 8.1). Echter, niet het hele sociale leven van Nederlanders is in deze tijdsbesteding uitgedrukt. Zo vindt veel sociaal contact tegenwoordig plaats via telefoon of internet; het TBO geeft slechts een grove indicatie van dit gemedieerde sociale contact, wat door de onderzoeksmethode ook niet altijd goed te onderscheiden is van mobiel mediagebruik. Daarnaast bevat deze 8,2 uur alleen de tijd die mensen besteden aan bijpraten en visites, terwijl een deel van het sociale contact in combinatie gebeurt met andere activiteiten, zoals samen met anderen (culturele) uitstapjes ondernemen, (erop) uitgaan of sporten. Ook is het mogelijk dat mensen weliswaar minder tijd besteden aan sociaal contact, maar elkaar nog steeds vaak zien of spreken (maar dan korter).
Een andere manier om het sociale leven in beeld te brengen, is dan ook door mensen te vragen naar de frequentie waarmee zij contact hebben met hun naasten (familie, vrienden, buren). Dit is gedaan in het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (CV) en hieruit blijken in de afgelopen tien jaar geen grote veranderingen (tabel 8.4). Kleine verschuivingen zijn er wel; zo geven mensen iets vaker aan frequent contact met de familie te hebben (in 2008 had 73% minstens eenmaal per week contact met de familie; in 2018 bedroeg dit 77%), evenals met vrienden en kennissen (56% in 2008 en 60% in 2018). Contact met buren werd in deze periode wel minder frequent. Minder mensen gaven in 2018 aan wekelijks

contact te hebben met de buren (38% vs. 42% in 2008) en meer mensen gaven aan de buren nog niet eenmaal in de twee weken te zien (38% in 2018 vs. 33% in 2008).

Tabel 8.4
Kleine verschuivingen in de frequentie van contact met familie, vrienden en buren
Frequentie van sociale contacten, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
contact met de familie							
eenmaal per week of vaker	73	73	73	74	76	77	+3
eenmaal in de 2 weken	15	15	16	14	13	13	–2
minder vaak	12	13	12	12	11	10	–2
contact met de buren							
eenmaal per week of vaker	42	41	38	41	39	38	–5
eenmaal in de 2 weken	25	27	28	25	27	25	0
minder vaak	33	32	34	34	34	38	+5
contact met vrienden en kennissen							
eenmaal per week of vaker	56	59	59	-	60	60	+4
eenmaal in de 2 weken	25	23	24	-	23	22	–3
minder vaak	19	18	17	-	17	18	–1

- niet beschikbaar
a Verschil 2008-2018 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Mensen zijn sociale wezens en het hebben van contact met anderen is dan ook een belangrijk onderdeel van de kwaliteit van leven (in hoofdstuk 12 komt dit nog uitgebreid aan bod). Tijd en frequentie van contact vertellen hierbij een deel van het verhaal. De beleving en ervaren kwaliteit van contact zijn minstens zo belangrijk. Hoe hecht of oppervlakkig zijn de contacten die mensen hebben? In hoeverre voelen ze zich verbonden met (groepen) anderen, hebben ze anderen om belangrijke gebeurtenissen in hun leven mee te delen, of hebben ze het gevoel er alleen voor te staan? Op basis van de antwoorden op een aantal van dit soort vragen kunnen we een indicatie van (gevoelens van) eenzaamheid geven (figuur 8.5).[7] Meer dan de helft (57%) van de Nederlanders van 18 jaar en ouder kan in 2018 als 'niet eenzaam' worden aangemerkt (54% in 2008), ruim een derde (35%) als 'matig eenzaam' (39% in 2008) en 9% als 'sterk eenzaam' (7% in 2008). In 2018 waren er dus iets meer mensen sterk eenzaam dan in 2008.

Figuur 8.5

In 2018 iets meer mensen sterk eenzaam dan in 2008, maar ook meer niet-eenzamen

Mate van eenzaamheid, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

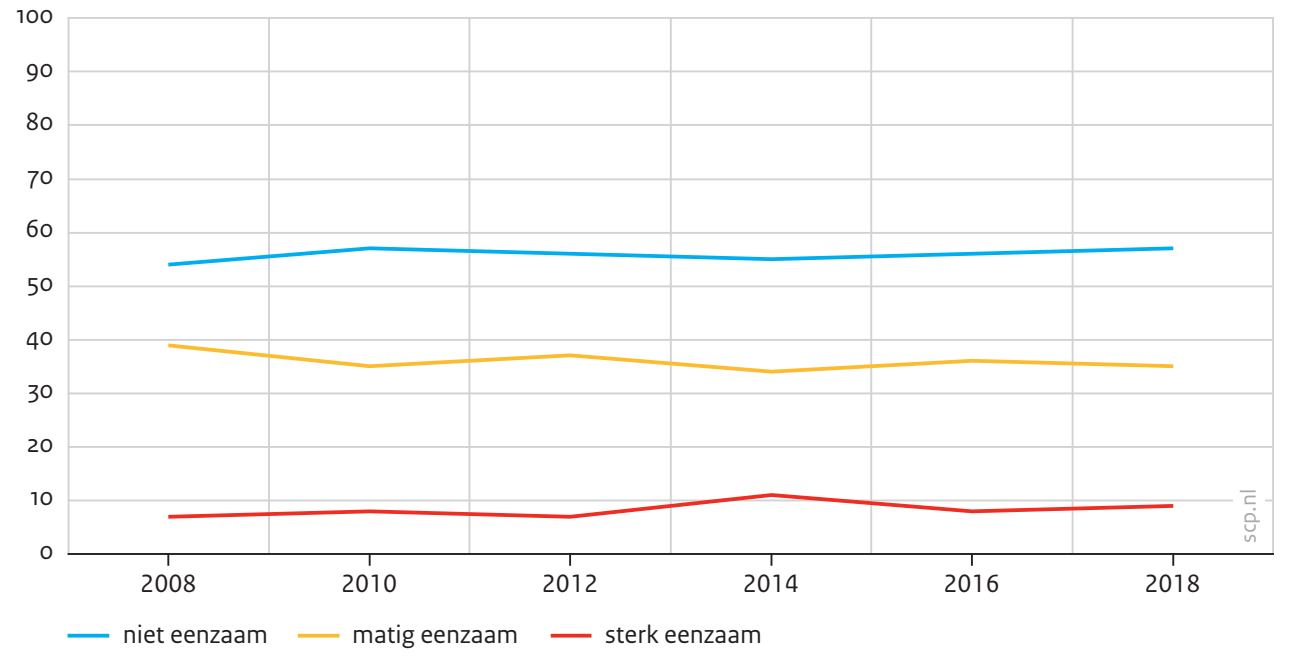

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Mannen zijn vaker matig eenzaam dan vrouwen (37% vs. 33%) en 65-plussers vaker dan jongvolwassenen (40% vs. 30%) (tabel 8.5). Mensen met een laag inkomen en mensen met een lagere opleiding zijn het vaakst sterk eenzaam (13%) en mensen met een hogere opleiding (5%) en met een hoog inkomen (4%) het minst vaak. Naar huishoudensvorm doen zich weinig wezenlijke verschillen in eenzaamheid voor. Het contact dat mensen hebben met familie, vrienden of buren (onderste deel tabel 8.5) blijkt sterk verband te houden met gevoelens van eenzaamheid. Zo ligt het aandeel sterk eenzamen het hoogst onder mensen die weinig contact (minder vaak dan eenmaal in de 2 weken) hebben met vrienden en kennissen (24%), familie (19%) of buren (14%). Als we statistisch controleren voor deze frequenties van contact, blijven bovengenoemde verschillen tussen bevolkingsgroepen wel staan.

Tabel 8.5

Mensen met een laag inkomen en lage opleiding het vaakst sterk eenzaam

Mate van eenzaamheid, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken,[a] 2018 (in procenten)

	niet eenzaam	matig eenzaam	sterk eenzaam
totaal	57	35	9
man	54	37	9
vrouw	59	33	8
lager opgeleid	50	38	13
middelbaar opgeleid	57	34	9
hoger opgeleid	61	34	5
laag inkomen (< 20.000 euro)	51	36	13
middeninkomen (20.00-50.000 euro)	56	35	8
hoog inkomen (> 50.000 euro)	63	33	4
18-34 jaar	63	30	7
35-64 jaar	56	35	9
≥ 65 jaar	50	40	10
alleenstaande zonder thuiswonende kinderen	54	36	10
paar zonder thuiswonende kinderen	55	36	9
paar met thuiswonende kinderen	60	33	8
eenoudergezin	55	35	11
frequentie contact met familie			
eenmaal per week of vaker	60	33	7
eenmaal in de 2 weken	49	40	12
minder vaak	39	42	19
frequentie contact met vrienden en kennissen			
eenmaal per week of vaker	68	29	3
eenmaal in de 2 weken	51	41	9
minder vaak	29	48	24
frequentie contact met buren			
eenmaal per week of vaker	65	31	4
eenmaal in de 2 weken	60	34	6
minder vaak	48	39	14

a Bij de huishoudensvorm zijn thuiswonende kinderen niet meegenomen, evenmin als alleenstaande ouders (daar zijn er onvoldoende van in dit onderzoek om betrouwbare uitspraken over te kunnen doen).

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'17/'18)

8.5 Sport

Zoals uit tabel 8.1 bleek, gaat in een week gemiddeld ruim 14 uur op aan recreatieve activiteiten en ontspanning; dat is een grote verzamelcategorie van (erop) uitgaan, sport- en cultuurdeelname (beoefening en bezoek), hobby's en ontspanning. Niet alle recreatieve activiteiten zijn goed in tijd te vangen (omdat het bv. gaat om niet-wekelijkse activiteiten) en daarom maken we in deze en de volgende paragrafen gebruik van ander onderzoek om ontwikkelingen op het terrein van achtereenvolgens sport, cultuur en vakanties in kaart te brengen.

Sportbeleid in vogelvlucht

De nota *Tijd voor sport. Bewegen, meedoen, presteren* (VWS 2005) is gericht op zowel meedoen, gezondheid en presteren als op meeleven (zie ook Van Bakel et al. 2017). Onder meeleven wordt het volgen van sport via de media en het bezoek aan wedstrijden verstaan. Deze nota benadert sport niet alleen als doel op zich, maar ook als middel om bij te dragen aan andere beleidsterreinen: het bereiken van maatschappelijke beleidsdoelen als het verbeteren van de gezondheid en het vergroten van de sociale cohesie door samen te sporten. Ook wandelen en fietsen wordt in dit beleid meegenomen. Sport als middel wordt ook wel de 'instrumentalisering van het sportbeleid' genoemd (Van den Heuvel en Van der Poel 1999). Het kabinet zet deze lijn door en ziet (top)sport en bewegen als middel om brede beleidsdoelstellingen te bereiken op het gebied van maatschappelijke participatie, gezondheid, een goed leefklimaat en economische vooruitgang (VWS 2009).
Onlangs heeft het rijk een sportakkoord gesloten met gemeenten, de sportsector, provincies, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven. De uitvoering van het Nationaal Sportakkoord (Staatscourant 2018) is gestart op 1 januari 2019 met een zestal ambities.
De eerste ambitie, *inclusief sporten & bewegen*, is dat iedere Nederlander een leven lang plezier kan beleven aan sporten en bewegen. De tweede, *duurzame sportinfrastructuur,* is om Nederland te voorzien van een functionele, goede en duurzame sportinfrastructuur. De derde ambitie, *vitale sport- en beweegaanbieders*, beoogt om alle typen aanbieders van sport en bewegen toekomstbestendig te maken. Een *positieve sportcultuur* vormt de vierde ambitie en houdt in dat overal met plezier, veilig, eerlijk en zorgeloos gesport kan worden. *Vaardig in bewegen* vormt de vijfde ambitie en wil kinderen meer laten voldoen aan de beweegrichtlijnen. Daarmee dient de afnemende motorische vaardigheid van kinderen de komende jaren in opwaartse richting omgebogen te worden. Tot slot *topsport die inspireert,* waarbij het erom gaat dat topsportprestaties en topevenementen in Nederland inspiratie vormen voor de verbindende waarde van sport.

Ontwikkelingen in de sportdeelname van Nederlanders

Figuur 8.6 laat zien dat de sportdeelname van de gehele bevolking van 12 jaar en ouder langzaam en met kleine fluctuaties is gestegen. Het percentage Nederlanders van 12 jaar en ouder dat minstens veertig weken per jaar sport, ging van 51% in 2008 naar 53% in 2018.

Figuur 8.6

Wekelijkse sportdeelname neemt per saldo licht toe

Wekelijkse sportdeelname,[a] personen van 12 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

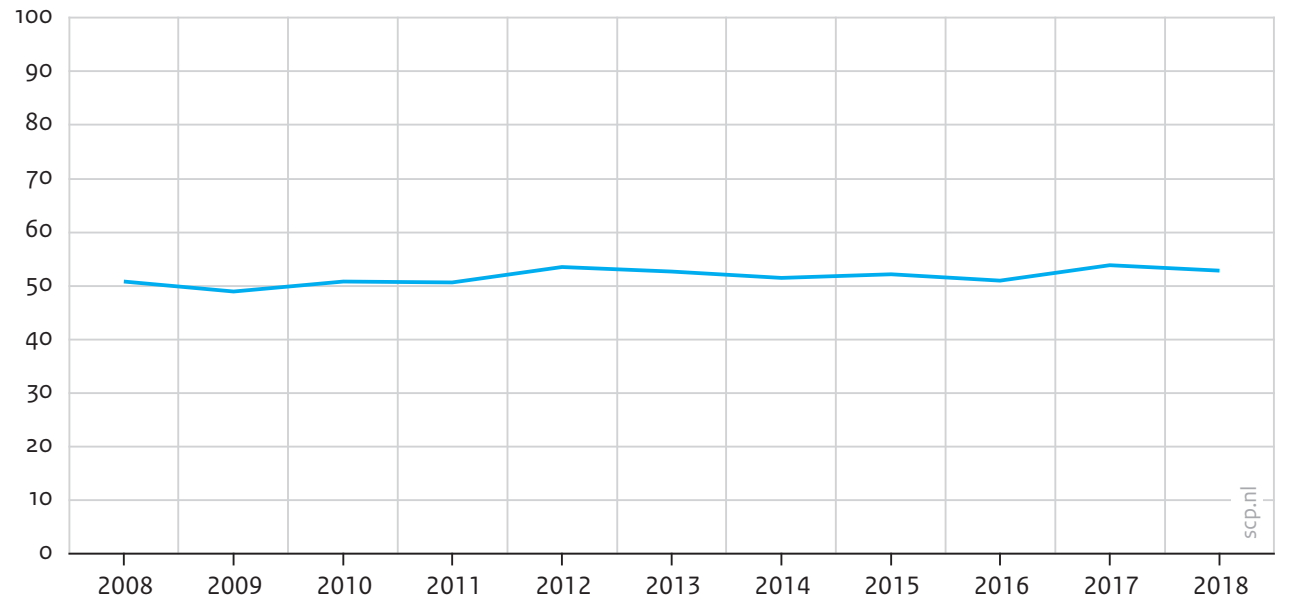

a Personen die één keer per week of vaker sporten.

Bron: CBS (GE'01-'13); CBS/RIVM (GE/LSM'14-'18)

Na 2008 zijn er iets meer mannen dan vrouwen die sporten (daarvoor was het andersom). De verschillen blijven echter klein (tabel 8.6). Jongeren tot en met 17 jaar sporten beduidend meer dan volwassenen. Ouderen (65 jaar en ouder) sporten het minst. De verschillen worden wel kleiner. Het percentage jongeren dat wekelijks deelneemt aan sport is tussen 2008 en 2018 gedaald, dat van volwassenen, ook van ouderen, is gestegen. De verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden nemen daarentegen juist toe doordat hogeropgeleiden, die al meer sportten dan lageropgeleiden, een grotere stijging in sportdeelname lieten zien dan lageropgeleiden (zie ook Gooskens en Van den Dool 2017). De verschillen tussen autochtone Nederlanders en niet-westerse migranten blijven groot. De laatsten sporten duidelijk minder, hoewel hun sportdeelname, evenals die van autochtone Nederlanders, stijgt. De verschillen naar stedelijkheid nemen iets af en zijn niet groot meer.

Tabel 8.6

Sportdeelname het hoogst bij jongeren, hogeropgeleiden en autochtone Nederlanders

Wekelijkse sportdeelname, personen van 4 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2008-2018 (in procenten)

	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018	Δ[a]
≥ 4 jaar[b]					52	55	55	
≥ 12 jaar	51	51	53	51	51	54	53	+2
vrouw/meisje	52	49	52	50	50	52	51	–1
man/jongen	50	52	55	53	52	55	54	+4
4-11 jaar[b]					52	55	53	
12-17 jaar	83	71	77	71	71	75	75	–8
≥ 18 jaar	48	49	51	50	49	52	51	+3
18-64 jaar	53	53	56	54	53	56	55	+2
20-34 jaar				63	64	64	63	
35-54 jaar				51	49	54	53	
55-64 jaar				44	44	47	45	
≥ 65 jaar	30	31	35	35	35	38	37	+7
65-79 jaar				40	40	42	41	
≥ 80 jaar				16	19	24	22	
lager opgeleid	32	32	34	31	30	32	30	–2
middelbaar opgeleid	47	51	51	47	47	48	48	0
hoger opgeleid	64	64	66	67	65	69	66	+2
autochtone Nederlander	51			55	54	56	55	+4
westerse migrant	54			47	50	52	50	–4
niet-westerse migrant	40			42	42	50	44	+4
zeer sterk stedelijk				55	54	59		
sterk stedelijk				52	54	57		
matig stedelijk				54	56	59		
weinig stedelijk				52	51	54		
niet stedelijk				49	51	57		

a Verschil 2008-2018 in procentpunten.

b 4-11-jarigen zijn vanaf 2016 in de steekproef opgenomen.
De cijfers over wekelijkse sporters zijn afkomstig uit de LSM'14-'17 en zijn in mei 2019 aangepast vanwege een kleine fout in de oorspronkelijke berekening.

Bron: CBS (GE'01-'13); CBS/RIVM (GE/LSM'14-'18)

Bepaalde groepen in de samenleving doen dus nog altijd minder aan sport. Zijn deze Nederlanders ook minder tevreden over de beschikbare voorzieningen en het aanbod dat daarin georganiseerd wordt? Inderdaad zijn migranten van niet-westerse afkomst en lager- en middelbaar opgeleiden vaker ontevreden over de accommodaties en keuze aan sporten in hun omgeving (Wennekers et al. 2015). De vraag is of ontevredenheid over de voorzieningen en het aanbod de deelname negatief beïnvloedt. De redenering kan namelijk ook andersom gemaakt worden: onbekend zijn met sporten maakt het aanbod onbemind. Op basis van de beschikbare gegevens is het niet mogelijk om deze vraag te beantwoorden. Over het algemeen zijn Nederlanders echter (zeer) tevreden met het sport- en beweegaanbod in hun directe woonomgeving (86%) (RIVM 2019). In de Sport Toekomst Verkenning (RIVM 2019) wordt verwacht dat de tevredenheid met het sport- en beweegaanbod tot 2030 iets zal dalen. De oorzaak is dat er tijd nodig is om het aanbod aan te passen aan de veranderende vraag die ontstaat door de vergrijzing, de toename van niet-westerse migranten en individualisering.

Populariteit van sporten verschilt naar leeftijd

Individualisering of de behoefte om flexibel te zijn in de momenten waarop je sport, is terug te zien in de hoge populariteitscijfers voor de sporten fitness/conditietraining en hardlopen (incl. trimmen/joggen) (figuur 8.7). Deze individuele sporten nemen ook nog eens in populariteit toe. In de periode 2008-2018 was fitness/conditietraining de meest beoefende sport en dit nam toe: in de periode 2008-2011 beoefende 21% van de bevolking van 12-79 jaar deze sport minstens eenmaal per week, terwijl dat aandeel in de periode 2015-2018 gestegen was tot 24%. Op ruime afstand volgde hardlopen met gemiddeld 12% in de periode 2015-2018. Daarna volgden veldvoetbal (7%), zwemmen (6%), tennis (6%), fietsen (4%), sportief wandelen (3%), yoga (3%), golf (2%) en hockey (2%). Dansen en turnen/gymnastiek, die tot en met 2013 nog in de top tien van populairste sporten stonden, zijn gezakt in populariteit.

Figuur 8.7

Fitness/conditietraining bleef verreweg het populairst onder volwassenen, populariteit hardlopen en yoga is toegenomen

Beoefening van sporten uit de top tien,[a] 12-79-jarigen, 2008-2018 (in procenten)[b]

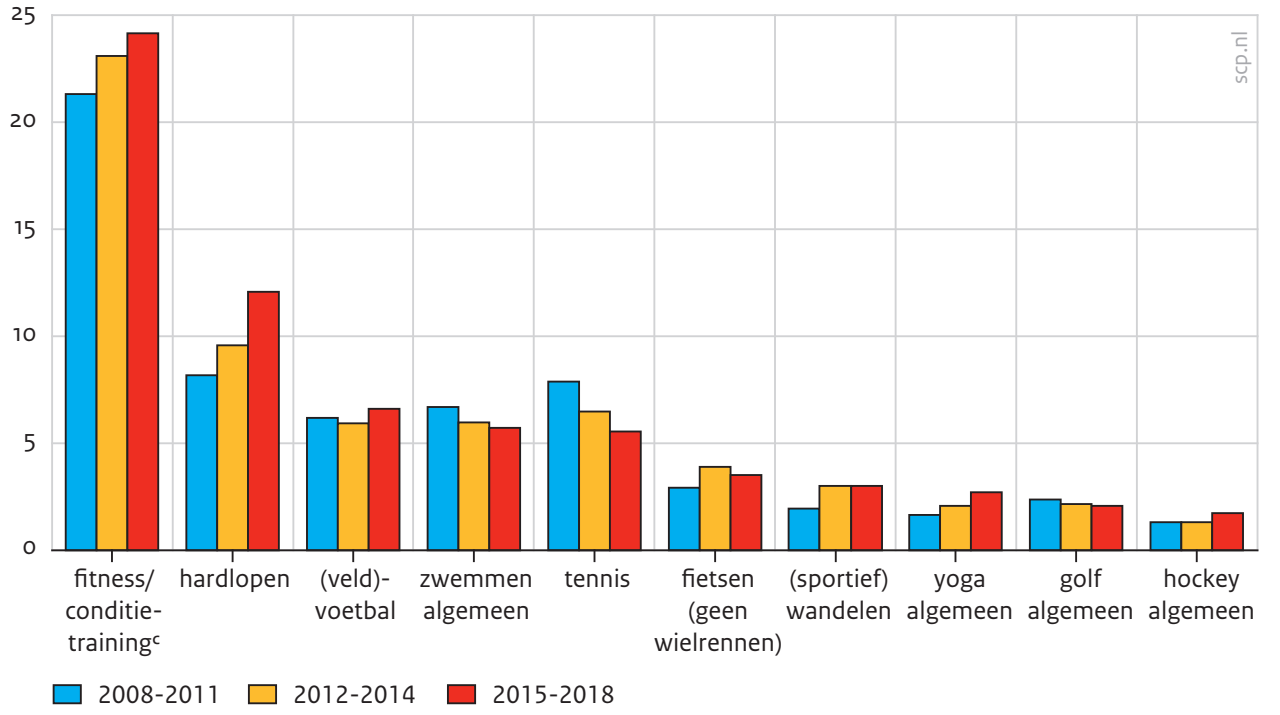

a Beoefent de sport minimaal eenmaal per week.

b De sporten zijn gerangschikt op basis van het gemiddelde over 2015 tot en met 2017. Fitness/ conditie-training betreft de individuele sport binnen.

c Fitness/conditietraining betreft individuele binnensport.

Bron: CBS (GE'08-'13); CBS/RIVM (GE/LSM'14-'18)

Bij de jeugd (4-11 jaar) zien we een heel ander beeld (figuur 8.8). In de jaren waarvoor cijfers beschikbaar zijn (2016-2018) scoort voetbal verreweg het hoogst: 22% of meer beoefent deze sport minimaal een keer per week. Op de tweede plaats staat turnen (8% in 2018). In tegenstelling tot de bevolking van 12 jaar en ouder beoefent de jeugd deze laatste sport nog wel relatief veel. De derde vierde en zevende plaats worden in 2018 ingenomen door respectievelijk tennis (6%), hockey (6%) en zwemmen (4%). Deze drie sporten komen ook voor in de top tien van personen van 12 jaar en ouder. De vijfde en zesde plaats betreffen respectievelijk dansen (5%) en paardrijden (5%), sporten die niet in de top tien staan van de oudere bevolking, evenmin als judo (4%), gymnastiek (3%) en klassiek ballet (3%). Opvallend is dat vooral zwemmen, judo en hockey de laatste jaren minder worden beoefend. Dat er minder wordt gezwommen kan samenhangen met de vermindering van het schoolzwemmen (Mulier Instituut 2016).

Figuur 8.8

Voetbal verreweg het populairst onder jongeren; populariteit dansen, hockey en zwemmen is afgenomen

Beoefening van sporten uit de top tien,[a] 4-11-jarigen, 2016/2017 (in procenten)[b]

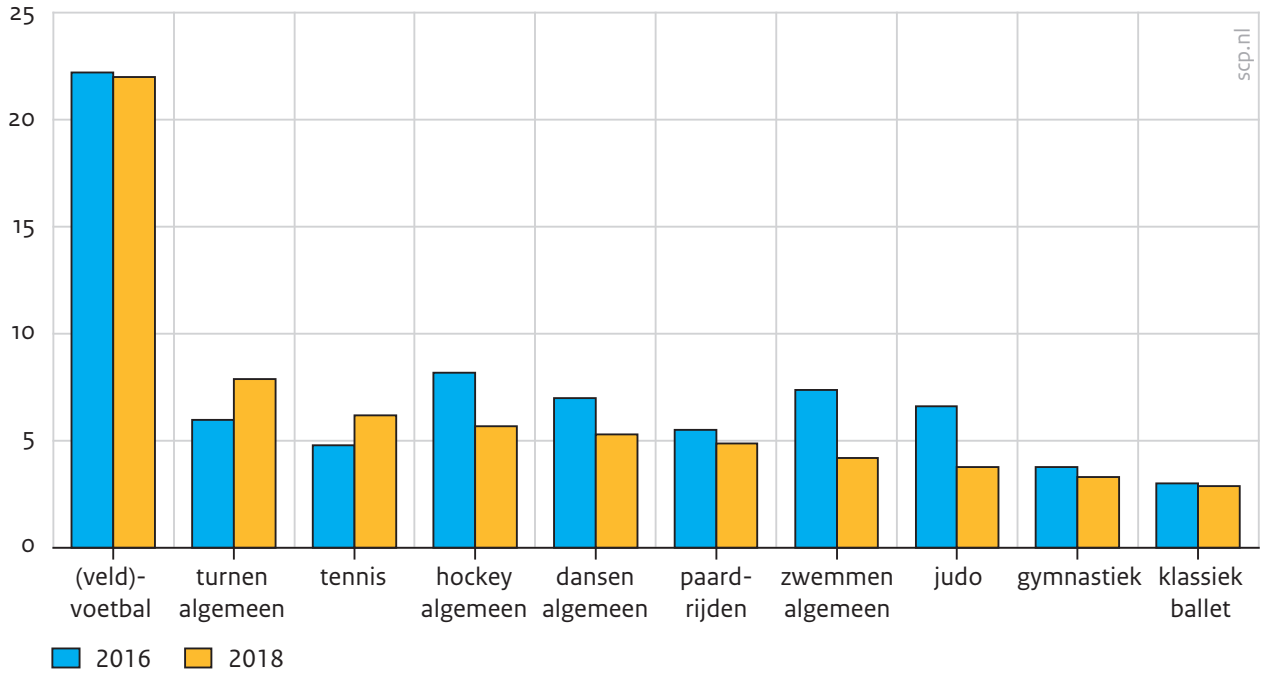

a Beoefent de sport minimaal eenmaal per week.

b De sporten zijn gerangschikt op basis van het gemiddelde over 2016 en 2017.

Bron: CBS/RIVM (GE/LSM'16-'17)

Als we de wekelijkse sportdeelname onder de bevolking van 15 jaar en ouder in Nederland vergelijken met die in andere EU-landen, scoort Nederland in 2017 hoog (figuur 8.9). Alleen in de drie Scandinavische EU-landen wordt vaker wekelijks gesport. In de EU schommelt de wekelijkse sportdeelname onder de bevolking van 15 jaar en ouder rond de 40%. In het algemeen is in Zuid- en Oost-Europese landen de sportdeelname relatief laag.

Figuur 8.9

Sportdeelname in Nederland hoog

Wekelijkse sportdeelname in de EU, personen van 15 jaar en ouder, 2009, naar EU-land, 2009-2017 (in procenten)[a, b]

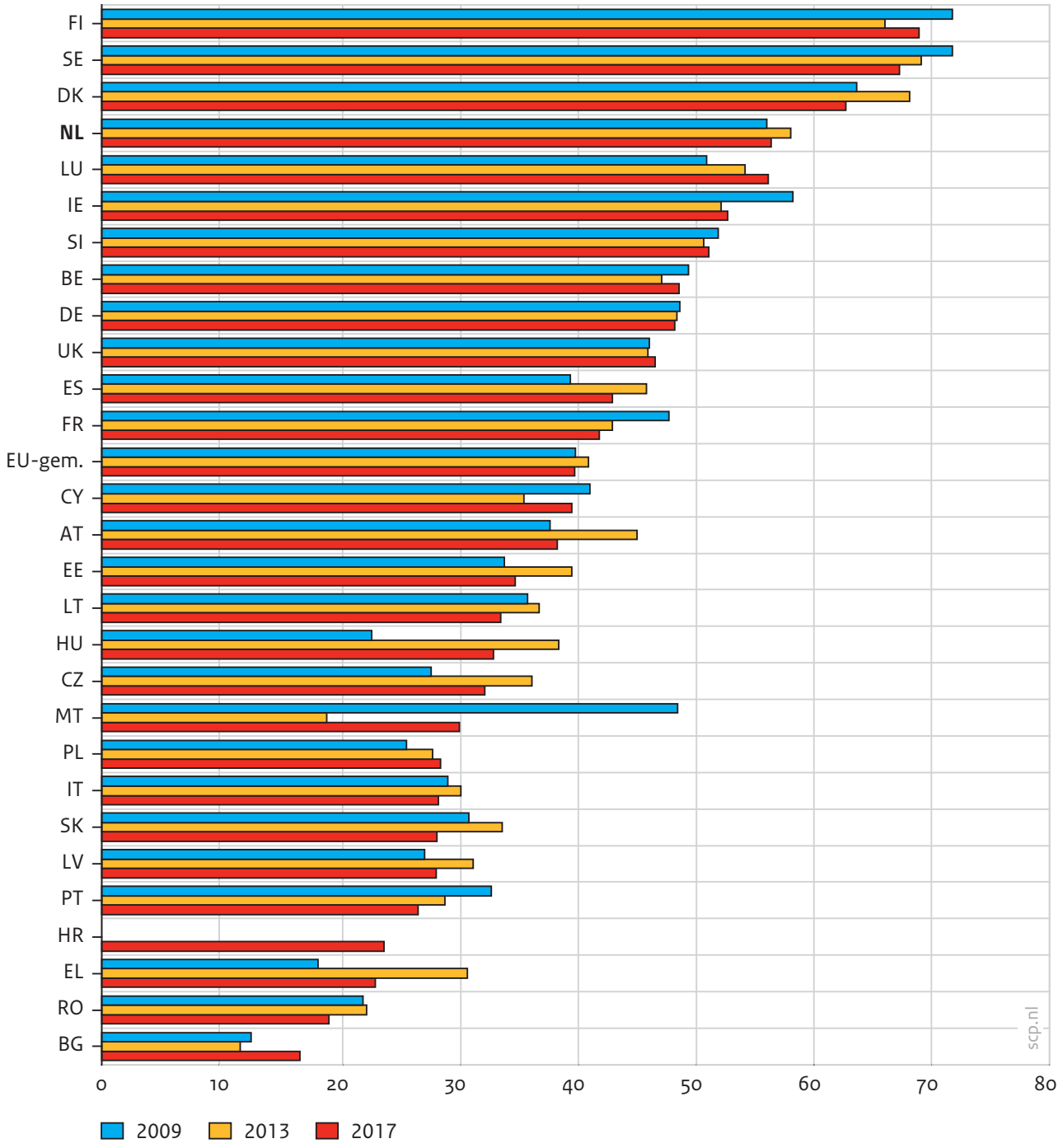

a EU: Europese Unie, cijfers voor 2009 en 2013 zijn excl. Hongarije (HR).

b Gerangschikt naar deelname in 2017. De gebruikte landcodes worden verklaard in bijlage A.

Bron: EC (EB'09-'17)

8.6 Cultuur

Cultuuraanbod en cultuurbeleid

Er is geen gebrek aan cultuur – hier opgevat als de som van kunst (podiumkunst, beeldende kunst, film/videokunst en literatuur) en erfgoed (materiële zaken als gebouwen en voorwerpen, en immateriële zaken als tradities en ambachten). De precieze grootte van het veelvormige aanbod is onbekend. Zo is er binnen de podiumkunst een heel scala aan laagdrempelige maar niet gedocumenteerde optredens op plekken als kleinere festivals, buurthuizen, (voormalige) kerkgebouwen, cafés en door vrijwilligers in stand gehouden poppodia. Volgens het CBS zijn er jaarlijks ruim 50.000 als professioneel aangemerkte optredens. Het groeiende aantal filmvertoningen beloopt inmiddels circa anderhalf miljoen per jaar. Royaal meer dan 100.000 gebouwen zijn erkend als monument. En dan zijn er nog tentoonstellingen, boeken, roerend erfgoed, ontwerp en immaterieel erfgoed (Van den Broek en Gieles 2018: 19-29). Aan cultuuruitingen geen gebrek, aan plekken om daarvan kennis te nemen evenmin.
Naast de vele voornoemde niet gedocumenteerde culturele speelplekken telt de Nederlandse culturele infrastructuur honderden van elk van de volgende voorzieningen: grotere zalen, grotere festivals, bibliotheken, boekhandels, musea, galeries en bioscopen (Van den Broek en Gieles 2018: 40-49). Bovendien hoeft men er niet per se op uit om met cultuur in aanraking te komen: zowel oude als nieuwe media bieden cultuur in overvloed (Van den Broek en Gieles 2018: 30-38).
Hoewel enkele recente bezuinigingen in het rijkscultuurbeleid stof deden opwaaien en pijn deden in de delen van het culturele leven die het sterkst afhankelijk zijn van subsidie, doen die aan dit algehele beeld niet af. Dit is eens te meer zo doordat grote delen van het culturele leven geen subsidie ontvangen en doordat niet het rijk maar de gemeenten de grootste subsidiënten van cultuur zijn (Van den Broek en Gieles 2018: 54-57). De Raad voor Cultuur (2019: 7) constateerde onlangs dan ook 'dat de Nederlandse cultuursector op een hoog niveau produceert en presenteert' en 'er veel moois [gebeurt] op de podia en festivals, in de filmtheaters, de musea en op andere presentatieplekken.'

De overheden subsidiëren cultuur, niet alleen ter bevordering van de kwaliteit en de diversiteit van het culturele aanbod, maar ook van de mate en spreiding van de publieke belangstelling ervoor. Onder voorbijgaan aan de netelige kwestie hoe kwaliteit en diversiteit en het bevorderen daarvan te meten vallen, gaat het hier om de mate en spreiding van de belangstelling voor cultuur vanuit de bevolking. Daarover volgen nu enkele gegevens over trends in diverse vormen van cultuurbezoek, in cultuurbeoefening en in vrijwilligerswerk voor culturele organisaties of evenementen, alsmede over de tevredenheid met het aanbod aan culturele voorzieningen. Hiertoe is gebruik gemaakt van gegevens uit de survey Vrijetijdsomnibus (VTO), de enige survey die culturele belangstelling in die breedte in kaart brengt. Het veelvuldige culturele gebruik van de diverse media die mensen ter beschikking staan (boeken, radio, tv, internet) blijft hier buiten beschouwing (zie daarover Van den Broek en Gieles 2018: 88-97, waaraan ook onderstaande cijfers zijn ontleend en

waar veel meer detailinformatie te vinden is). In de relatief korte waarnemingsperiode hebben zich nauwelijks noemenswaardige verschillen voorgedaan.

Velen brengen bezoek aan cultuur

Een bezoek aan een voorstelling of tentoonstelling brengt grote delen van de bevolking met cultuur in aanraking (tabel 8.7). Gesommeerd over alle vormen van bezoek aan alle vormen van kunst en erfgoed, geldt dat voor bijna 90% van de bevolking. Film en populaire podiumkunsten zijn de grootste trekpleisters, gevolgd door musea. Gecanoniseerde voorstellingen hebben een geringer bereik. De trendcijfers geven enige tekening te zien bij met name bibliotheken (een afkalvend bereik) en bij musea (een groeiend bereik aan het begin van het decennium, toen enkele spraakmakende musea na een verbouwing weer hun deuren openden).

Tabel 8.7
Velen komen via bezoek met cultuur in aanraking
Cultuurbezoek, personen van 6 jaar en ouder, 2012-2016 (in procenten)[a]

	2012	2014	2016	Δ[b]
gecanoniseerde podiumkunst (klassieke muziek, toneel, klassieke dans en modern ballet)	37	36	36	–1
populaire podiumkunst (popmuziek, musical, cabaret en stand-up comedy)	60	58	61	+1
film	65	65	67	+2
bibliotheek	42	39	38	–4
musea	49	53	53	+3

a Percentage dat in de afgelopen 12 maanden minstens een keer genoemde cultuurvorm bezocht.
b Verschil 2012-2016 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

Cultuurbezoek is iets geliefder onder vrouwen en stedelingen dan onder mannen en niet-stedelingen. Het komt vaker voor onder mensen van westerse afkomst dan onder mensen van niet-westerse afkomst. Vooral in de eerste helft van de levensloop bezoeken mensen film en bibliotheek. In den brede doet zich vooral het effect van verschillen in opleiding voelen, ook bij het bezoek aan film en populaire podiumkunsten (tabel 8.8).

Tabel 8.8

De samenhang van kunstbezoek met persoonskenmerken varieert

Spreiding van bereik kunstbezoek, personen van 6 jaar en ouder, 2012-2016[a, b, c] (in indexcijfers, bevolkingsgemiddelde 2012-2016 = 100)

	gecanoniseerde podiumkunst[d]	populaire podiumkunst[e]	film	bibliotheek	musea
man	91	98	98	85	98
vrouw	109	102	102	115	102
6-11 jaar	125	90	131	210	126
12-19 jaar	104	114	139	162	103
20-34 jaar	92	123	128	87	94
35-49 jaar	88	107	109	105	103
50-64 jaar	103	97	80	69	102
≥ 65 jaar	106	65	49	67	89
lager opgeleid	71	70	56	52	57
middelbaar opgeleid	82	103	98	74	89
hoger opgeleid	141	120	115	112	144
stedelijk	104	105	106	108	106
niet-stedelijk	96	95	93	92	94
westerse afkomst	103	102	99	95	104
niet-westerse afkomst	77	87	105	134	73

a Er is hier gekozen voor de leeftijdsindeling die gangbaar is in rapportages over cultuur (om te voorkomen dat over cultuur uiteenlopende getallen rondgaan).

b Bij opleidingsniveau is gekozen voor personen van 20 jaar en ouder, omdat die doorgaans de opleiding hebben afgerond.

c Bij afkomst is gekozen voor een tweedeling, omdat mensen met een westerse migratieachtergrond gemiddeld nauwelijks verschillen van autochtone Nederlanders en omdat het aantal mensen met een niet-westerse migratieachtergrond in de VTO geen betrouwbare verdere onderverdeling toestaat (in 2018 is om die reden gekozen voor een oversampling van dat deel van de bevolking).

d Klassieke muziek, toneel, klassieke dans en modern ballet.

e Popmuziek, musical, cabaret en stand-up comedy.

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

Velen beoefenen cultuur

Voor velen is cultuur iets dat men (incidenteel of vaker) beoefent, bijvoorbeeld door een instrument te bespelen, te schilderen, een oud ambacht te beoefenen of onderzoek te doen naar de geschiedenis van familie of regio (tabel 8.9). Kunst telt meer beoefenaars (gesommeerd ruim de helft van de bevolking) dan erfgoed (circa een derde, met het voorbehoud dat van vooral de beoefening van immaterieel erfgoed niet veel bekend is). Binnen kunst zijn met name enkele vormen van podiumkunst populair, vooral zingen en het

bespelen van een instrument. De beoefening van erfgoed blijkt zich in een groeiende populariteit te mogen verheugen.

Tabel 8.9
Cultuur kent ook veel beoefenaars
Cultuurbeoefening, personen van 12 jaar en ouder, 2012-2016 (in procenten)[a]

	2012	2014	2016	Δ[b]
podiumkunst	36	34	37	+1
beeldende kunst	23	22	24	+1
film	23	21	22	–1
creatief schrijven	12	10	11	1
erfgoed	26	30	32	+6

a Percentage dat in de afgelopen 12 maanden minstens een keer genoemde cultuurvorm beoefende.
b Verschil 2012-2016 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

De deelnamepercentages aan cultuurbeoefening zijn voor mannen en vrouwen gelijk, al houden wat meer vrouwen zich bezig met kunst en wat meer mannen met erfgoed. Groter zijn de verschillen naar leeftijd en vooral opleiding. De deelname aan kunstbeoefening is eerder in de levensloop hoger; bij erfgoedbeoefening is dat in veel mindere mate het geval. Beide vormen van cultuurbeoefening treft men vaker onder mensen met een hogere opleiding (tabel 8.10).

Tabel 8.10
De samenhang met persoonskenmerken vertoont veel gelijkenis
Spreiding van cultuurbeoefening, personen van 6 jaar en ouder, 2012-2016[a, b, c] (in indexcijfers, bevolkingsgemiddelde 2012-2016 = 100)

	cultuur	kunst	erfgoed
man	99	92	120
vrouw	101	108	81
12-19 jaar	125	138	107
20-34 jaar	110	116	113
35-49 jaar	95	92	94
50-64 jaar	93	90	96
≥ 65 jaar	89	83	94
lager opgeleid	72	67	67
middelbaar opgeleid	97	94	97
hoger opgeleid	118	119	125

Tabel 8.10
(Vervolg)

	cultuur	kunst	erfgoed
stedelijk	103	103	108
niet-stedelijk	97	97	92
westerse afkomst	101	101	100
niet-westerse afkomst	95	93	98

a Er is hier gekozen voor de leeftijdsindeling die gangbaar is in rapportages over cultuur (om te voorkomen dat over cultuur uiteenlopende getallen rondgaan).
b Bij opleidingsniveau is gekozen voor personen van 20 jaar en ouder, omdat die doorgaans de opleiding hebben afgerond.
c Bij afkomst is gekozen voor een tweedeling, omdat mensen met een westerse migratieachtergrond gemiddeld nauwelijks verschillen van autochtone Nederlanders en omdat het aantal mensen met een niet-westerse migratieachtergrond in de VTO geen betrouwbare verdere onderverdeling toestaat (in 2018 is om die reden gekozen voor een oversampling van dat deel van de bevolking).

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

Vrijwillige inzet voor cultuur

Festivals, filmhuizen, musea, podia en culturele verenigingen zijn in belangrijke mate afhankelijk van de vrijwillige inzet vanuit de samenleving, in de vorm van geld en tijd. Circa een derde van de bevolking ondersteunt cultuur (incidenteel of vaker), sommigen doen dat op meerdere manieren. Er zijn globaal twee keer zoveel mensen die doneren als die vrijwilliger zijn (tabel 8.11).

Tabel 8.11
Cultuur drijft voor een deel op vrijwillige inzet van tijd en geld
Steun aan cultuur, personen van 12 jaar en ouder, 2012-2016 (in procenten)[a]

	2012	2014	2016	Δ[b]
steun aan cultuur	32	31	31	–1
vrijwilligerswerk	10	10	9	–1
lidmaatschap vriendenvereniging	9	8	7	–2
donatie	21	20	21	0

a Percentage dat in de afgelopen 12 maanden minstens een keer in genoemde vorm cultuur ondersteunde.
b Verschil 2012-2016 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

Het vrijwillig ondersteunen van cultuur heeft meer ingang gevonden onder hoger- dan onder lageropgeleiden, wat niet hoeft te verbazen gezien de met opleiding samenhangende verschillen in het bereik van culturele instellingen. Waar doneren in sterke mate vooral iets is voor later in de levensloop, is vrijwilligerswerk gelijkmatig gespreid over mensen van verschillende leeftijd (tabel 8.12). Hoewel de beschikbare cijfers daarover dus geen uitsluitsel geven, is het aannemelijk dat die gelijkmatige leeftijdsopbouw van vrijwilligers ertoe is terug te voeren dat ouderen zich vooral bij musea en erfgoed inzetten, en jongeren bij poppodia en popfestivals.

Tabel 8.12

Grote verschillen in steun aan cultuur

Spreiding van steun aan cultuur, personen van 12 jaar en ouder, 2012-2016[a, b] (in geaggregeerde indexcijfers, bevolkingsgemiddelde 2012-2016 = 100)

	vrijwilligerswerk	lidmaatschap vriendenvereniging	donatie
man	104	99	96
vrouw	96	101	104
12-19 jaar	103	37	39
20-34 jaar	96	53	60
35-49 jaar	98	91	108
50-64 jaar	99	123	125
≥ 65 jaar	105	172	138
lager opgeleid	72	86	102
middelbaar opgeleid	103	92	97
hoger opgeleid	127	157	137
stedelijk	92	85	83
niet-stedelijk	109	116	118
westerse afkomst	105	108	105
niet-westerse afkomst	63	35	61

a Er is hier gekozen voor de leeftijdsindeling die gangbaar is in rapportages over cultuur (om te voorkomen dat over cultuur uiteenlopende getallen rondgaan).

b Bij afkomst is gekozen voor een tweedeling, omdat mensen met een westerse migratieachtergrond gemiddeld nauwelijks verschillen van autochtone Nederlanders en omdat het aantal mensen met een niet-westerse migratieachtergrond in de VTO geen betrouwbare verdere onderverdeling toestaat (in 2018 is om die reden gekozen voor een oversampling van dat deel van de bevolking).

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

Waardering van cultuur

Een gevarieerd cultureel aanbod vindt men meer van maatschappelijk dan van persoonlijk belang (45% resp. 70%, tabel 8.13). De mate waarin men het terecht vindt dat de overheid er geld aan uitgeeft, komt overeen met het belang dat men aan een gevarieerd aanbod hecht. Circa 60% van de bevolking is content met het culturele aanbod in de eigen woonomgeving. De verschillen tussen 2014 en 2016 betreffen een zo korte waarnemingsperiode dat het beter is er geen stellige conclusies aan te verbinden.

Tabel 8.13
Subjectieve betekenis van cultuur
Waardering van cultureel aanbod en instemming met overheidssteun, personen van 12 jaar en ouder, 2014 en 2016 (in procenten)[a]

	2014	2016	Δ[b]
persoonlijk belang gevarieerd cultureel aanbod	47	43	–4
maatschappelijk belang gevarieerd cultureel aanbod	72	69	–3
tevredenheid met cultureel aanbod in woonomgeving	61	58	–3
terecht dat overheid geld uitgeeft aan cultuur	72	70	–2

a Percentage dat aangeeft culturele aanbod (zeer) belangrijk te vinden, er (zeer) tevreden mee is en overheidssteun (zeer) terecht vindt.
b Verschil 2014-2016 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (VTO'14 en '16)

8.7 Vakanties

Veel mensen zullen positieve associaties hebben met het woord 'vakantie' (of breder 'recreatie'); ook politiek en beleid belichten vaak de positieve economische effecten. Recent zijn daar wel discussies bijgekomen over de schadelijke effecten voor het milieu van vooral reizen en de negatieve gevolgen voor populaire bestemmingen, die dreigen te bezwijken onder de almaar groeiende stroom toeristen. Discussies over duurzame ontwikkeling van het toerisme worden al vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw gevoerd. Het gaat dan om toerisme met zo min mogelijk negatieve effecten (op de korte en lange termijn) voor milieu, natuur en lokale bevolking en om het streven laatstgenoemde groep economisch ook te laten profiteren van het toerisme (Vermeulen et al. 2018). De aandacht voor dit thema is de laatste tien jaar verder toegenomen door de sterke groei van het toerisme wereldwijd. Gegevens van de World Tourism Organization (UNWTO) laten in 2017 de sterkste groei zien in het toerisme sinds 2004.[8]

In 2016 ging van de Nederlandse bevolking 81% op vakantie; 19% ging niet op vakantie.[9] In figuur 8.10 staat weergegeven hoe het wel en niet op vakantie gaan verdeeld is, naar bestemming (binnen- en/of buitenland) en duur (korte en/of lange vakanties). 38% van de bevolking gaat uitsluitend op lange vakanties (vier nachten of langer), 35% combineert korte (een tot drie nachten) met lange vakanties en 7% gaat uitsluitend op korte vakanties. Ook kan gekeken worden naar bestemming. Ongeveer een derde gaat zowel in Nederland als in het buitenland op vakantie, 28% alleen in het buitenland en 21% alleen in Nederland.

Figuur 8.10

In 2016 ging 81% van de Nederlanders op vakantie; lange vakanties en buitenland zijn populair

Wel of niet op vakantie gaan, personen van 15 jaar en ouder,[a] naar vakantieduur[b] en bestemming, 2016 (in procenten)

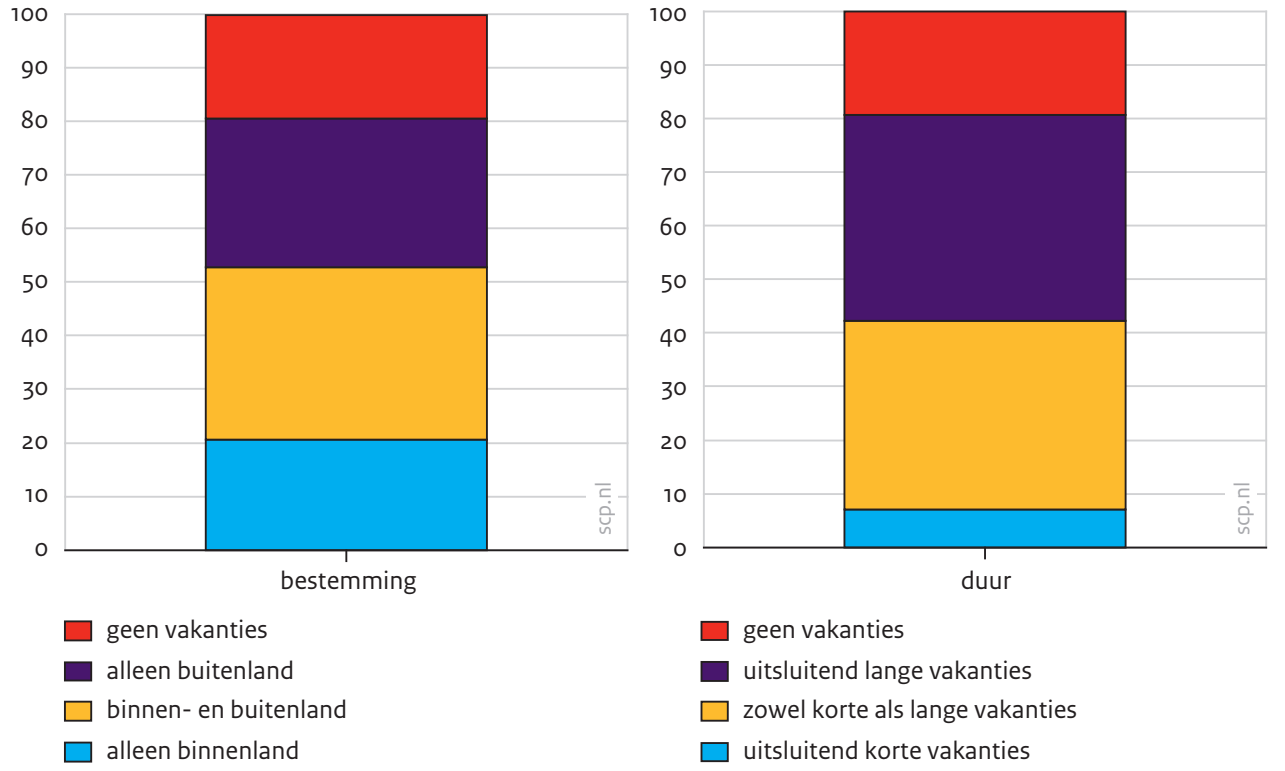

a Excl. de bevolking in instellingen, inrichtingen en tehuizen.

b Korte vakanties duren minstens een en hoogstens drie nachten, lange vakanties vier nachten of meer.

Bron: CBS (cvo'16; StatLine)

Deze verhoudingen zijn over de jaren vrij stabiel (zie figuur 8.11 voor de bestemmingen door de jaren heen).

Figuur 8.11

Vakantiegedrag van Nederlanders laat door de jaren heen weinig veranderingen zien

Wel of niet op vakantie gaan, personen van 15 jaar en ouder,[a] naar bestemming, 2008-2016 (in procenten)

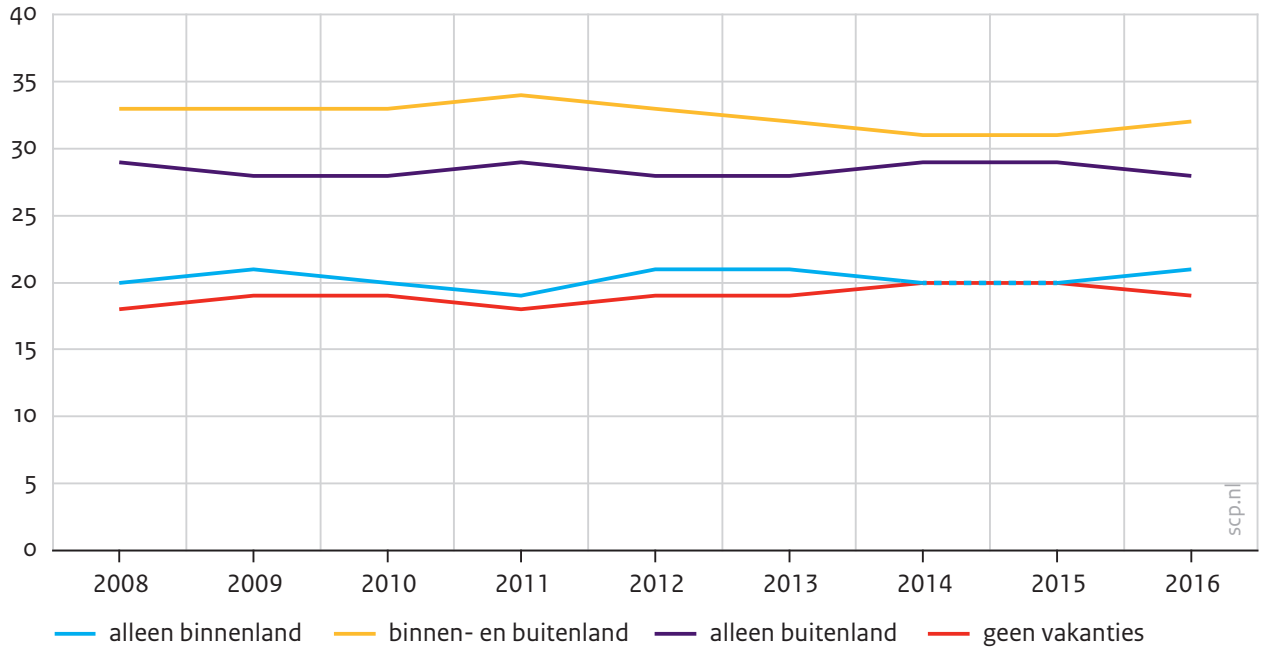

a Excl. inwoners van instellingen, inrichtingen en tehuizen.

Bron: CBS (CVO'12-'16; StatLine)

Nederlanders zijn in Europees opzicht fervente vakantiegangers (cijfers afkomstig van Eurostat, zoals gerapporteerd in Vermeulen et al. 2018). In 2016 behoorden we samen met Finland, Luxemburg en Tsjechië tot de landen waarvan meer dan 80% van de bevolking van 15 jaar en ouder op vakantie ging. Ter vergelijking: het EU28-gemiddelde lag op 62%. Buiten de EU28 behoren ook de Zwitsers tot deze top van vakantiegangers. Het EU-gemiddelde voor aantal vakanties in een jaar lag op 4. Nederlanders gingen iets minder vaak op vakantie, gemiddeld 3,4 keer. Finnen spannen de kroon met gemiddeld 8,1 vakanties in 2016.

Van de Nederlanders die in 2016 niet op vakantie gingen, gaf een derde financiële belemmeringen op als reden, 27% gaf aan geen zin te hebben om op vakantie te gaan, 22% noemde gezondheidsredenen en 17% gaf andere redenen. Werk en studie (16%) en familieomstandigheden (13%) werden minder vaak genoemd.

8.8 Tot slot

Met bijna 44 uur in een week beschikken Nederlanders over een redelijke stabiele hoeveelheid vrije tijd en het grootste deel van de bevolking is tevreden met de omvang van hun vrije tijd. Er zijn wel grote verschillen tussen bevolkingsgroepen. In het zogenaamde spitsuur van het leven (de levensfase met thuiswonende kinderen) is er over het algemeen minder vrije tijd en geeft men ook vaker aan dat die niet voldoende is. Dit sluit aan bij ander onderzoek dat laat zien dat ouders niet alleen objectief gezien druk zijn, maar zich

vaak ook druk voelen (Roeters 2018). Uit datzelfde (en ander) onderzoek blijkt overigens ook dat de kwaliteit van leven niet altijd onder deze drukte hoeft te lijden. Zo resulteert het combineren van werk en zorg door ouders weliswaar in een (ervaren) drukker leven, maar voelen zij zich ook meer tevreden met hun leven naarmate er meer gewerkt wordt, mogelijk omdat het combineren van verschillende rollen en taken ook als verrijkend kan worden ervaren (Rantanen et al. 2013).
Toch is uitrusten of ontspannen voor bijna iedereen een (heel) belangrijk onderdeel van de vrije tijd, net als de vrijheid om te kunnen doen waar je zin in hebt; dit laatste wordt echter iets minder belangrijk dan gemiddeld gevonden door paren met thuiswonende kinderen (mogelijk omdat er in een gezin nu eenmaal meer mensen zijn om rekening mee te houden). Vakantie vieren – wat bij uitstek geassocieerd wordt met ontspannen – doen Nederlanders graag. Europees gezien behoren we tot een select groepje landen waarin meer dan 80% van de bevolking van 15 jaar en ouder in een jaar op vakantie gaat.

Iets minder hoog op de lijst, maar nog steeds belangrijk, is het sociale aspect van de vrije tijd. Vrouwen hechten meer belang dan mannen aan het ontmoeten van anderen in de vrije tijd, en 65-plussers vinden dit ook belangrijker dan jongvolwassenen. Voor ouderen is dit wellicht lastiger te bewerkstelligen; een analyse van gevoelens van eenzaamheid laat zien dat zij vaker (enigszins) eenzaam zijn dan jongere leeftijdsgroepen. Ouderen blijken ook vaker meer tijd alleen door te brengen. Tijd doorbrengen met anderen kan eenzaamheid verminderen (Roeters 2018). We zien in dit hoofdstuk ook verschillen in eenzaamheid naar opleiding en inkomen: mensen met een laag inkomen en mensen met een lagere opleiding zijn vaker erg eenzaam. Dat is een mogelijke aanwijzing dat bij de aanpak van eenzaamheid (zoals recente acties van het ministerie van vws, zie ook hoofdstuk 12) aandacht niet alleen uit zou moeten gaan naar ouderen, maar ook naar andere groepen die vaker eenzaam blijken te zijn.
Het aspect van de vrije tijd dat het minst vaak (heel) belangrijk wordt gevonden, is zelfontwikkeling, hoewel nog steeds 70% het belang hiervan onderstreept (overigens een kleine daling ten opzichte van de 74% in 2011). Er is wel een duidelijk opleidingsverschil: hogeropgeleiden vinden zelfontwikkeling in de vrije tijd belangrijker dan lageropgeleiden.

In dit hoofdstuk stond een aantal vormen van vrijetijdsbesteding centraal: mediagebruik, sport en cultuur. Mediagebruik blijkt onverminderd een groot deel van de vrije tijd te omvatten. De invulling ervan is wel duidelijk aan verandering onderhevig. De tijd die Nederlanders besteden aan verschillende media-activiteiten (zoals lezen, kijken, luisteren en communiceren) is vrij stabiel door de jaren heen, maar er is wel een verschuiving naar nieuwere mediavormen, zoals het uitgesteld televisiekijken en kijken of luisteren via internet of streamingdiensten. Ook is de groeiende populariteit van digitale communicatiemiddelen duidelijk terug te zien in het mediagebruik. De mediatijd via de smartphone is in de laatste jaren flink toegenomen en dit houdt verband met de snelle verspreiding van dit apparaat onder de bevolking. 65-plussers blijven hierin wel duidelijk achter bij de andere

leeftijdsgroepen, zowel in het bezit als het gebruik van de smartphone voor media en communicatie.

Sport en cultuur zijn vrijetijdsactiviteiten die door de overheid gestimuleerd worden, niet alleen als doel op zich, maar ook als middel om bij te dragen aan andere beleidsterreinen, zoals gezondheid (sport) en sociale cohesie en maatschappelijke participatie (sport en cultuur). Meer dan de helft van de Nederlanders sport wekelijks. Van de landen van de Europese Unie is Nederland wat sportdeelname betreft een van de sportiefste; alleen de Scandinavische landen kennen een hogere sportdeelname. Er zijn echter (soms grote) verschillen tussen bevolkingsgroepen. Jongeren zijn sportiever dan ouderen: de sportdeelname neemt geleidelijk af met de leeftijd. Hogeropgeleiden sporten vaker dan lageropgeleiden, en autochtone Nederlanders iets meer dan niet-westerse migranten. Bij cultuur zijn er vooral verschillen naar opleiding: op alle terreinen van kunst en erfgoed zijn hogeropgeleiden actiever dan lageropgeleiden, zowel in bezoek als in beoefening.

Noten

1 Dit is gemiddeld voor de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder. In hoofdstuk 6 komt het aantal uren aan verplichte activiteiten hoger uit, maar daar is de berekening gemiddeld voor de beroepsbevolking (20-64 jaar).

2 Het TBO geeft een uniek en gedetailleerd beeld van (de invulling van) het dagelijks leven van mensen. De deelnemers aan dit onderzoek vullen een vragenlijst in en houden gedurende zeven dagen in een dagboek bij, waarin ze noteren hoe zij hun tijd besteden. De dagboekgegevens bieden een rijke bron van informatie over wie wat wanneer doet en welke veranderingen zich hierin over de jaren voordoen. Het voordeel van dit type onderzoek is dat het weinig vatbaar is voor vertekeningen door sociale wenselijkheid of geheugenproblemen, omdat mensen hun gedrag op het moment zelf registreren en niet op een later moment een inschatting maken van de tijd die ze aan verschillende bezigheden hebben besteed (Sayer 2005). Tijdsbestedingsdata zijn echter minder geschikt om activiteiten te meten die mensen niet regelmatig doen of die heel weinig tijd kosten. In dit hoofdstuk gebruiken we daarom ook andere databronnen voor dit soort bezigheden (zoals sport- en cultuurdeelname en vormen van mediagebruik).

3 Ten opzichte van eerdere edities van De sociale staat van Nederland komen we tot een andere schatting van de hoeveelheid vrije tijd, als gevolg van een aantal wijzigingen die in recente analyses van het TBO zijn doorgevoerd (zie Roeters 2018). Belangrijkste wijzigingen voor de vrije tijd zijn dat klusjes in en om het huis, de verzorging van huisdieren en de informele hulp aan andere huishoudens hier niet langer als vrije tijd zijn beschouwd, maar als de zorg voor het huishouden en anderen (zie § 6.6 in hoofdstuk 6). Dit is gedaan om beter aan te sluiten bij de internationale literatuur.

4 In 2006 gaf nog 76% aan over (ruim) voldoende vrije tijd te beschikken, maar omdat de vraag toen iets anders werd gesteld, kunnen de gegevens niet een-op-een vergeleken worden.

5 Dit verschil komt niet doordat vrouwen meer werken of zorgen (verplichte tijd) dan mannen. Uit hoofdstuk 6 is gebleken dat mannen en vrouwen ongeveer evenveel tijd kwijt zijn aan de combinatie van betaald werk en zorgtaken. Wel besteden vrouwen ruim 3 uur in de week langer aan persoonlijke verzorging (slapen, eten, wassen, aankleden, enz.) dan mannen.

6 De veranderingen in overig internet en overig media ten opzichte van 2013 zijn te verklaren door kleine aanpassingen in het dagboek (waardoor de totale mediatijd van 2013 ook niet een-op-een te vergelijken is met die in 2015 en 2018).

7 Eenzaamheid is gemeten met de UCLA-vragenlijst en bestaat uit zes stellingen waarvoor respondenten aangeven in hoeverre ze het ermee eens zijn: 'Er zijn mensen met wie ik goed kan praten', 'Ik voel me van andere mensen geïsoleerd', 'Er zijn mensen bij wie ik terecht kan', 'Er zijn mensen die me echt begrijpen', 'Ik maak deel uit van een groep vrienden', 'Mijn sociale contacten zijn oppervlakkig.' De items vormen een schaal (Cronbachs alfa = 0,71). Vervolgens kunnen deze vragen worden gecategoriseerd in: 'niet eenzaam', 'matig eenzaam' en 'sterk eenzaam'. In Nederland wordt eenzaamheid vaak gemeten met de De Jong Gierveld-schaal. In een recent artikel (Van Beuningen et al. 2018) is geconcludeerd dat het verschil tussen de twee schalen eerder een gevolg is van een andere interpretatie van de antwoordcategorieën dan van een ander conceptueel uitgangspunt van de indeling in eenzaamheidscategorieën. Uitwisseling van de afkappunten van beide schalen gaf overeenkomende percentages van de drie categorieën. In het kader van vergelijkbaarheid met andere cijfers is daarom ervoor gekozen de afkapwaarden van de De Jong Gierveld-schaal te hanteren.

8 Uitgedrukt in internationale aankomsten (internationale toeristen die minimaal één nacht in het ontvangende land verblijven; dagjesmensen en binnenlands toerisme niet meegerekend) groeide het toerisme wereldwijd in 2017 met 6,8% ten opzichte van 2016 en deze groei zette in het eerste kwartaal van 2018 in hetzelfde tempo door (Vermeulen et al. 2018).

9 Ten minste één vakantie van minimaal één nacht. Dagtochten zijn hier niet in meegenomen.

Literatuur

Bakel, M. van, I. Pulles, A. Tiessen-Raaphorst, F. den Hertog, R. Vonk en C. Schoemaker (2017). *Een sportiever Nederland. Sport Toekomstverkenning.* Bilthoven / Den Haag: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu / Sociaal en Cultureel Planbureau.

Beuningen, J. van, M. Coumans en L. Moonen (2018). *CBS| Het meten van eenzaamheid.* Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Broek, A. van den en Y. Gieles (2018). *Het culturele leven. 10 culturele domeinen bezien vanuit 14 kernthema's.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Cloïn, M. (red.) (2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Europese Commissie (2018). *Less hate speech and more European content on video streaming services. Council adopts new EU rules.* Geraadpleegd op 12 juni 2018 via https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/11/06/less-hate-speech-and-more-european-content-on-video-streaming-services-council-adopts-new-eu-rules/.

Gershuny, J. (2009). Veblen in reverse. Evidence from the multinational time-use archive. In: *Social Indicators Research*, jg. 93, nr. 1, p. 37-45.

Gooskens, W., Dool, R. van den (2017). *Sportdeelname en opleidingsniveau : factsheet 2017/8* Utrecht: Mulier Instituut.

Heuvel, M. van den en H. van der Poel (1999). *Sport in Nederland. Een beleidsgerichte toekomstverkenning.* Tilburg: Tilburg University Press.

Mulier Instituut (2016). *Schoolzwemmen 2016. Factsheet 2016/11.* Utrecht: Mulier Instituut.

Raad voor Cultuur (2019). *Cultuur dichtbij, dicht bij cultuur. Advies cultuurbestel 2021-2024.* Den Haag: Raad voor Cultuur.

Rantanen, J., U. Kinnunen, S. Mauno en S. Tement (2013). Patterns of conflict and enrichment in work-family balance. A three-dimensional typology. In: *Work & Stress*, jg. 27, nr. 2, p. 141-163.

Rijksoverheid (2018). *Extra geld voor NPO om terugloop reclame op te vangen.* Geraadpleegd op 12 juni 2019 via https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/media-en-publieke-omroep/nieuws/2018/11/16/extra-geld-voor-npo-om-terugloop-reclame-op-te-vangen.

RIVM (2019). *Sport en bewegen in cijfers*. Geraadpleegd op 7 mei 2019 via https://www.sportenbewegenincijfers.nl/toekomstverkenning/trendscenario/tevredenheid.
Roeters, A. (red.) (2018). *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Sayer, L.C. (2005). Gender, time and inequality. Trends in women's and men's paid work, unpaid work and free time. In: *Social Forces*, jg. 84, nr. 1, p. 285-303.
Sevilla, A., J.I. Gimenez-Nadal en J. Gershuny (2012). Leisure inequality in the United States: 1965-2003. In: *Demography*, jg. 49, nr. 3, p. 939-964.
Staatscourant (2018). Nationaal sportakkoord. Sport verenigt Nederland. In: *Staatscourant*, 16 oktober 2018, nr. 57536.
Sullivan, O. en J. Gershuny (2017). Speed-up society? Evidence from the UK 2000 and 2015 time use diary surveys. In: *Sociology*, jg. 52, nr. 1, p. 20-38.
TK (2015/2016). *Wijziging van de Mediawet 2008 in verband met aanvullingen bij het toekomstbestendig maken van de landelijke publieke mediadienst.* Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 34459, nr. 2. Geraadpleegd op 30 juli 2019 via https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?id=2016Z08485&dossier=34459.
Vermeulen, T., J. Bijl, M. Rooijackers, J. Heslinga et al. (red.) (2018). *Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2017*. Nieuwegein: PleisureWorld NRIT.
VWS (2005). *Tijd voor sport. Bewegen, meedoen, presteren.* Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
VWS (2009). *Uitblinken op alle niveaus. Kabinetsstandpunt bij het Olympisch Plan 2028.* Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
Waterloo, S.F., A.M. Wennekers en P.R. Wiegman (2019). *Media:Tijd 2018.* Amsterdam / Den Haag: NOM/NLO/SKO/PMA en SCP.
Wennekers, A., M. Cloïn, A. van den Broek en A. Tiessen-Raaphorst (2015). Vrijetijdsbesteding. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015* (p. 240-262). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Wennekers, A.M., J. de Haan en F. Huysmans (2016). Over Media:Tijd. In: *Media:Tijd in kaart*. Geraadpleegd op 11 april 2019 via https://digitaal.scp.nl/mediatijd/over_mediatijd.
Wennekers, A., A. Bassler, N. Sonck, S. Pennekamp, H. Fernee en J. de Haan (2017). Media:Time. A new time-use survey method to capture today's media use. In: *Survey Practice*, jg. 10, nr. 4, p. 1-9.

Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid

9 Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid

Lisette Kuyper, Pepijn van Houwelingen, Paul Dekker en Anja Steenbekkers

- In vergelijking met de inwoners van andere Europese landen zijn Nederlanders vaker vrijwilliger in de sport en praten zij vaker over politiek.
- Het aantal leden van verenigingen en organisaties daalt, maar het aantal leden van politieke partijen stijgt. Wel is er een sterk verschil tussen de partijen in de aanwas.
- Het percentage vrijwilligers is grotendeels stabiel.
- Vooral kerkgangers, hogeropgeleiden en ouderen zijn als vrijwilliger actief.
- De politieke betrokkenheid is stabiel en de electorale participatie daalt niet. De meest recente verkiezingen (zowel lokaal, als nationaal en Europees) kenden een relatief hoge opkomst.
- Mannen, ouderen en hogeropgeleiden zijn meer opkomstgeneigd bij verkiezingen.
- Niet-electorale politieke participatie lijkt toe te nemen: in vergelijking met tien jaar geleden doen Nederlanders meer mee aan handtekeningenacties en boycotacties, en leggen zij vaker contact met politici en ambtenaren. Ook protestgeneigdheid toont een zwak stijgende trend.
- Het doen van vrijwilligerswerk gaat gepaard met meer vertrouwen in de medemens en de politiek, en met meer tevredenheid over de samenleving en het functioneren van de democratie. Nederlanders die meedoen aan collectieve acties hebben ook meer vertrouwen in hun medemens, maar zijn minder tevreden met het functioneren van de democratie.

9.1 Inleiding

'Ik durf u nu wel te verklappen dat die term vrij terloops in de Prinsjesdag tekst is gekomen, en zeker niet als bewust gemunte term om het beleid te beschrijven', aldus voormalig minister Bussemaker over de term 'participatiesamenleving' in de Troonrede van 2013 (Bussemaker 2019: 5). De aankondiging van de koning dat de klassieke verzorgingsstaat verandert in een participatiesamenleving deed toentertijd veel stof opwaaien (Van Houwelingen et al. 2014). De aankondiging werd ervaren als een breuk met het eerdere beleid. Die 'breuk' lijkt echter niet zo bewust te zijn ingestoken. Beleidsmatig was er eigenlijk ook geen sprake van een breuk: de invulling en reikwijdte van de verzorgingsstaat en de taakverdeling tussen overheid, burger en markt is immers continu aan verandering onderhevig (Bussemaker 2019; Van Houwelingen et al. 2014; Van der Steen et al. 2013).
Dat met de Troonrede van 2013 het roer niet omging, neemt niet weg dat de aandacht voor en vraag naar burgerparticipatie vanuit de overheid lijkt te zijn toegenomen. Op verschillende beleidsterreinen spreekt de overheid de expliciete wens uit dat burgers deelnemen aan en zich inzetten voor de samenleving. De wens tot deelname van burgers gaat bijvoorbeeld op voor het sociaal domein; daar hebben verschillende wetten (bv. de Participatiewet) tot doel dat burgers deelnemen aan het maatschappelijk verkeer en participeren in de samenleving (Pommer et al. 2018). Tevens vraagt de overheid op verschillende beleids-

domeinen een actieve betrokkenheid en inzet van burgers, zoals de vrijwillige inzet op het terrein van sport en cultuur of bij plannen in de leefomgeving (kabinet-Rutte III 2017). Naast de door de overheid geïnitieerde vormen van burgerparticipatie, zijn er ook talrijke activiteiten waarbij burgers zelf ongevraagd het initiatief nemen. Wanneer het initiatief vanuit de burger in plaats van vanuit de overheid komt, spreken Van der Steen et al. (2013) niet van burgerparticipatie, maar van actief burgerschap. Hierbij zetten burgers zich soms in omdat de overheid in hun ogen bepaalde taken laat liggen (zoals bij de klimaatdoelen); soms gaat het om inzet die indruist tegen wat de overheid zelf wil (bv. bij het verlenen van hulp aan uitgeprocedeerde migranten).
Naast maatschappelijke participatie staan ook de electorale en non-electorale politieke participatie de laatste jaren weer stevig op de kaart. Er zijn de afgelopen jaren nationale raadgevende referenda gehouden, leraren, werknemers en scholieren meldden zich op het Malieveld om hun stem te laten horen over loon, pensioenen en klimaatplannen en er ligt een rapport van de Staatscommissie parlementair stelsel over de toekomstbestendigheid van het parlementaire stelsel. In dat laatste advies klinkt de zorg over een verminderde politieke participatie van sommige groepen door: burgers voor wie de democratie minder goed werkt (bv. degenen die zich niet gerepresenteerd voelen), haken volgens de staatscommissie af (Staatscommissie parlementair stelsel 2018).

De vorige uitvoerige editie van De sociale staat van Nederland keek 25 jaar terug in de tijd (Van Houwelingen en Dekker 2017). Hieruit bleek dat de maatschappelijke en politieke participatie in Nederland de afgelopen 25 jaar vrij stabiel is. In dit hoofdstuk kijken we naar de actuele stand van zaken omtrent maatschappelijke en politieke participatie: welk deel van de Nederlandse bevolking participeert in verschillende maatschappelijke en politieke vormen, welke ontwikkelingen zien we en hoe staan we er internationaal voor? We leggen de focus hierbij op drie terreinen: passieve en actieve vormen van maatschappelijke en politieke participatie, en betrokkenheid, waarbij we aandacht hebben voor zowel electorale als non-electorale vormen.

9.2 Nederland in Europa

We beginnen in deze paragraaf met een internationale positionering van Nederland. Helaas zijn er geen recente cijfers voorhanden voor veel verschillende maten van maatschappelijke en politieke participatie, maar de beschikbare cijfers voor vrijwilligerswerk in de sport en praten over politiek die getoond worden in figuur 9.1 (om praktische redenen samen weergegeven in één figuur) geven wel inzicht in hoe het ervoor staat met het maatschappelijk en politiek engagement in Nederland binnen Europa. Net zoals in eerder onderzoek bleek bij vrijwilligerswerk in het algemeen (Damian 2018; Dekker en Van den Broek 2005), valt Nederland op door grote deelname aan vrijwilligerswerk in de sport, evenals Zweden en Denemarken. Zuid-, Centraal- en Oost-Europese landen scoren juist lager.

Figuur 9.1

Nederland maatschappelijk actief en politiek betrokken in Europees perspectief

Vrijwilligerswerk in de sport en veel over politiek praten met bekenden[a] personen van 15 jaar en ouder, 2017/2018 (in procenten)[b]

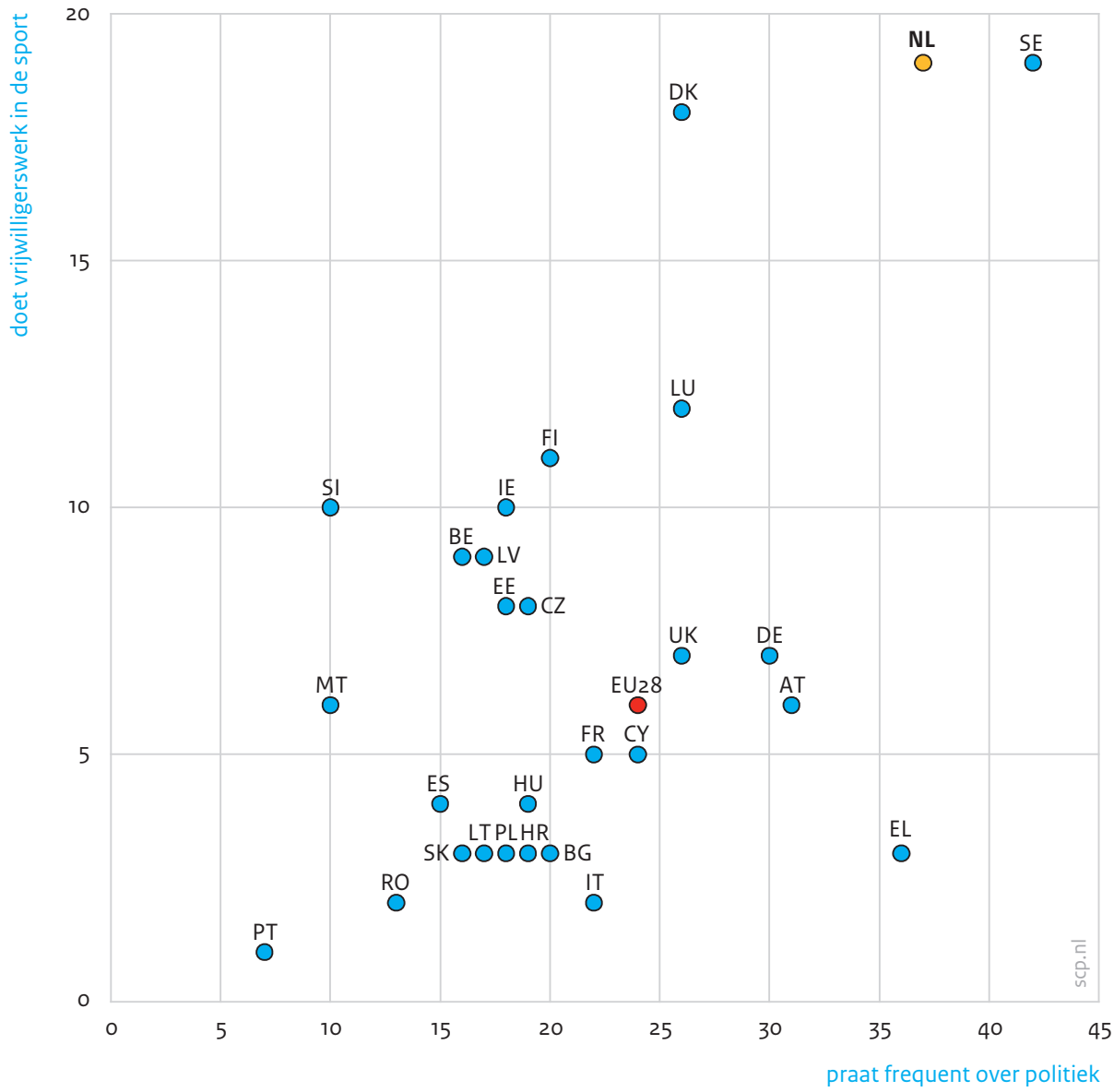

a Gevraagd is naar het doen van vrijwilligerswerk ten behoeve van sportactiviteiten en het met familie en bekenden praten over nationale politieke kwesties.

b De gebruikte landcodes worden verklaard in bijlage A.

Bron: EC (EB88.4 (december 2017) en EB 90.3 (november 2018))

Nederland valt in figuur 9.1 ook op door het relatief grote percentage mensen dat veel over politiek praat. Ook dat is niet nieuw (Van Houwelingen en Dekker 2017), maar hier moet wel worden aangetekend dat dit niet staat voor een breder politiek engagement. Wordt naar de deelname aan politieke activiteiten gevraagd – van politici contacteren via handtekeningen zetten tot demonstreren –, dan is Nederland eerder een middenmoter (Van Houwelingen en Dekker 2017). Hoewel de nationale patronen doorgaans een posi-

tieve relatie laten zien tussen maatschappelijk en politiek engagement, is Nederland vooral maatschappelijk actief en zijn de Scandinavische landen vooral politiek actief.

9.3 Lidmaatschap en donateurschap

Maatschappelijke participatie kan van actieve aard zijn (zoals vrijwilligerswerk), maar ook passieve vormen van participatie en betrokkenheid vallen onder deze noemer. Het gaat dan om lidmaatschappen van verenigingen of kerken en donaties door burgers aan goede doelen. Mensen kunnen lid zijn van en geld geven aan tal van verenigingen die gericht zijn op recreatief vermaak van zichzelf of anderen (denk aan sportverenigingen of culturele instellingen), op hun belangen (bv. vakbonden of consumentenorganisaties) of op belangen van anderen (bv. internationale hulporganisaties). Verenigingen verschillen niet alleen qua inhoud van elkaar, maar ook qua omvang, professionaliseringsgraad, organisatiestructuur, mate van gevraagde betrokkenheid en inzet van leden/donateurs, enzovoort. Het percentage mensen dat zegt lid te zijn van een organisatie of vereniging, is de afgelopen tien jaar afgenomen (zie tabel 9.1). In 2008 was nog 76% lid van minstens één organisatie en dat aandeel is inmiddels gedaald naar 67%. De daling doet zich met name voor onder zang-, muziek- en toneelverenigingen, bibliotheken en werkgerelateerde organisaties. Sportverenigingen trekken nog altijd de meeste leden en hier doet zich geen afname voor.

Naast gegevens uit enquêtes, waarbij mensen zelf dienen aan te geven of ze lid zijn of niet, hebben we voor de vakbonden, kerken, politieke partijen en natuurorganisaties ook nog geregistreerde ledenaantallen.

Tabel 9.1
Dalend lidmaatschap van organisaties
Lidmaatschap van organisaties, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

	2008/ '09	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016	2017	2018	Δ[a]
zang-, muziek- of toneelvereniging	10	8	8	7	6	6	6	–4
sportvereniging	38	40	37	36	36	39	39	+1
hobbyvereniging	12	12	9	10	9	9	9	–3
politieke organisatie	5	5	4	4	4	3	3	–2
vakbond, werknemers- of werkgeversorganisatie	20	18	15	17	13	15	14	–6
bibliotheek	28	28	25	23	19	18	19	–9
vereniging met godsdienstig doel (geen kerkgenootschap)	6	7	6	5	4	6	5	–1

Tabel 9.1
(Vervolg)

	2008/ '09	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016	2017	2018	Δ[a]
vereniging voor migranten of (zelf)organisatie	1	1	1	1	1	1	1	0
overige verenigingen of organisaties	21	22	18	19	16	18	16	–5
lid van minstens één vereniging	76	76	72	70	67	70	67	–9

a Verschil 2008/'09-2018 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'08/'09-'18)

Aantal vakbondsleden blijft dalen

Het aantal leden van vakbonden loopt al jaren (sterk) terug (Van Houwelingen en Dekker 2017). Ook in de afgelopen tien jaar daalde het aantal vakbondsleden (zie tabel 9.2). In totaal waren er in 2017 nog zo'n 1,5 miljoen mensen lid van een bond. Deze afname is al regelmatig in ander onderzoek geconstateerd en is op zich dus geen verrassing (Van Houwelingen en Dekker 2017; Posthumus et al. 2014).

Tabel 9.2
Het aantal vakbondsleden daalt
Aantal leden van de drie grootste vakbonden, 2006-2017 (in aantallen × 1000)

	2006	2009	2012	2014	2016	2017[a]	Δ[b]
FNV	1171	1197	1180	1132	1078	1060	–9
CNV[c]	342	336	341	287	282	262	–23
VCP[cd]	161	135	132	54	100	151	–6
totaal	1674	1668	1653	1473	1460	1474	–12

a Voorlopige cijfers.
b Verschil 2006-2017 in procenten.
c De fluctuaties bij CNV en VCP na 2012 hebben ook te maken met uittreding en toetreding van bonden bij deze twee vakbonden.
d Vóór 2014 MHP.

Bron: CBS (StatLine)

Posthumus et al. (2014) brachten met behulp van wetenschappelijke literatuur en interviews met vakbondsleiders mogelijke oorzaken van de daling in kaart. Voor verklaringen als ontwikkelingen in lonen of werkeloosheid werd weinig empirisch bewijs gevonden. De afname lijkt vooral te worden verklaard door verschuivingen op de arbeidsmarkt, individualisering en de komst van nieuwe informatie- en communicatiemiddelen. Vakbonden hebben een groter aantal leden onder oudere autochtone mannen met een fulltime en vast contract in sectoren als de bouw en de overheid (Gielen en Floris 2018), terwijl er juist groei is in het aandeel van andere groepen werknemers (bv. vrouwen of deeltijders) op de arbeidsmarkt. Daarnaast kan individualisering een rol spelen, wat zich uit in een afnemende behoefte bij werknemers om zich collectief te verenigen en op basis van werk bij een groep te horen. Tot slot is, mede onder invloed van technologie en media, het aantal mogelijkheden tot het vinden van informatie en geven van de eigen mening buiten de vakbond om sterk toegenomen.

Aantal kerkleden blijft dalen

Ook het kerklidmaatschap daalt (tabel 9.3). Tien jaar geleden waren er nog zo'n 7 miljoen kerkleden en dat aantal is anno 2017 gedaald naar zo'n 6 miljoen.

Tabel 9.3
Dalend aantal leden van de grootste Nederlandse kerken en het Nederlands Bijbelgenootschap
Lidmaatschap van enkele Nederlandse kerken, 2006-2017 (in aantallen × 1000)

	2006	2009	2012	2015	2017	Δ[a]
RKK	4352	4212	4044	3882	3769	–13
PKN (tot aan 2004: NHK+GKN+ELK)	2329	2149	2153	1970	1849	–21
Gereformeerde kerken (vrijgemaakt)	126	124	122	119	117[b]	–7
Gereformeerde gemeenten	103	105	106	108	108[c]	+5
Chr. gereformeerde kerken	74	74	74	73	73[d]	–1
Hersteld Hervormde Kerk	70	58	59	59	59[e]	–16
totaal zes kerken	7054	6722	6558	6211	5975	–15
Nederlands Bijbelgenootschap	202	182	138	122	118[f]	–42

a Verschil 2006-2017 in procenten.
b Zie: https://cip.nl/66848-recordaantal-leden-verliet-gkv-in-2017.
c Cijfers 2018 https://www.rd.nl/kerk-religie/gg-verliezen-in-tien-jaar-tijd-20-000-doop-leden-1.1514693.
d Zie: https://www.nd.nl/nieuws/geloof/cgk-zien-opnieuw-terugloop-aantal-leden.2639894.lynkx.
e Zie: https://www.rd.nl/kerk-religie/ledental-hhk-neemt-toe-met-263-1.1404440.
f Zie: https://www.bijbelgenootschap.nl/wp-content/uploads/2018/05/NBG-jaarverslag-2017-lowres-1.pdf.

De Nederlandse dalende trend in kerklidmaatschap valt samen met een Europese trend in het afnemende kerklidmaatschap (Van Houwelingen 2018). Het krimpende ledenaantal valt samen met andere aspecten van ontkerkelijking: zo zijn er steeds minder mensen die gelovig zijn opgevoed, zich tot een kerk rekenen, regelmatig ter kerke gaan of bij mentale nood een beroep doen op een geestelijke (De Hart 2018).
Over het lidmaatschap van andere godsdienstige groepen, zoals islamitische of joodse instituties, zijn helaas geen cijfers voorhanden. Wel is uit bevolkingsonderzoek bekend hoe men zichzelf ziet. Zo beschouwt 24% van de burgers zich als katholiek, 15% als protestants, 6% als Nederlands hervormd, 6% als PKN, 5% als moslim, 3% als gereformeerd en 6% als iemand behorende tot een overige kerkelijke gezindte / levensbeschouwelijke groepering) (Schmeets 2018).

Aantal leden politieke partijen stijgt

Sinds 2009 is het totale aantal leden van politieke partijen met 2% toegenomen (tabel 9.4). De stijging is groter als een langere tijdreeks in ogenschouw wordt genomen (18% sinds 2000). Er zijn echter veel verschillen tussen partijen: waar CDA, VVD, SP en PvdA een fors aantal leden inleverden in de afgelopen tien jaar, vertonen D66, GroenLinks, SGP en de PvdD juist een consistent (soms flink) stijgende lijn en nestelt FvD zich kort na de oprichting meteen in de top vijf qua ledenaantal. Dit is in lijn met recente verkiezingsuitslagen, die ook een grote aanhang en steun voor FvD lieten zien (zie § 9.5).

Tabel 9.4
Aantal partijleden stijgt
Lidmaatschap van politieke partijen, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2019 (in aantallen)

	2008	2010	2015	2017	2019	Δ[a]
CDA	69.200	67.592	53.107	48.775	43.133	–38
ChristenUnie	27.683	26.441	23.521	23.695	25.170	–9
D66	10.357	18.507	25.190	26.284	26.451	+155
DENK				3.425	3.678	+7
FvD					30.674	-
GroenLinks	21.410	20.961	21.252	23.389	28.829	+35
PvdA	59.327	54.504	49.155	46.162	42.416	–29
PvdD	6.972	10.310	12.019	12.866	17.043	+144
SGP	26.906	27.196	29.974	30.122	30.081	+12
SP	50.238	46.507	42.679	39.571	36.286	–28
VVD	36.832	36.371	30.895	26.497	25.557	–31
50PLUS	-	-	7.534	6.180	5.701	–24
totaal[b]	308.925	308.389	295.326	286.966	315.019	+2

a Verschil 2008-2019 in procenten.
b Alle partijen zijn steeds meegenomen in het totaalcijfer, hoewel het aantal partijen varieert per jaar.

Bron: DNPP

Aantal leden natuurbeschermingsorganisaties blijft dalen

Posthumus et al. (2014) lieten zien dat de eerder nog zwakke afname van de achterban van natuurbeschermingsorganisaties, sinds de economische crisis een versnelling vertoont. Van een aantal grote organisaties op het terrein van natuur en natuurbescherming is een recent overzicht van het aantal leden bekend (tabel 9.5). De twee grootste natuurorganisaties laten tussen 2009-2017 een gestage daling van de ledenaantallen zien. Ook bij de Vogelbescherming en overige organisaties zien we een kleine, maar consistente daling. Alleen de achterban van de provinciale landschappen is min of meer stabiel.

Tabel 9.5
Dalend lidmaatschap van natuurbeschermingsorganisaties
Lidmaatschap van natuurbeschermingsorganisaties, 2009-2017 (in aantallen × 1000)

	2009	2011	2013	2015	2017	Δ[a]
Wereld Natuur Fonds (incl. jeugdleden)	910	915	826	792	734	–19
Natuurmonumenten	830	728	735	719	706	–15
Provinciale Landschappen	303	309	309	309	302	0
Vogelbescherming	152	153	150	143	142	–7
overige natuurorganisaties	159	150	144	140		

a Verschil 2009-2017 in procenten.

Bron: CBS/PBL/RIVN/WUR (www.clo.nl/nl128115)

Geven in Nederland fluctueert

Naast lidmaatschap en het geven van tijd in de vorm van vrijwilligerswerk, kan maatschappelijke participatie en betrokkenheid ook de vorm aannemen van donaties aan goede doelen. Nederland is over het algemeen een gemiddeld vrijgevig land, qua gemiddelde donatie per huishouden in de internationale Individual International Philantropy Database (Wiepking 2018). Sinds het uitkomen van de vorige editie van De sociale staat van Nederland zijn er helaas nog geen nieuwe cijfers beschikbaar uit het onderzoek Geven in Nederland (GiN) (Bekkers et al. 2017). In die editie concludeerden we dat in 2015 83% van de huishoudens geld gaf aan een goed doel, gemiddeld zo'n 352 euro. Dat cijfer fluctueerde wat door de jaren heen en nam, na een initiële toename, de afgelopen tien jaar geleidelijk wat af. Het meest populair bleek geven aan een doel gerelateerd aan kerk en levensbeschouwing. Daarna volgden goede doelen gericht op gezondheid en internationale hulp.

9.4 Vrijwilligerswerk

Vrijwilligerswerk is een vorm van actieve maatschappelijke participatie en kent veel verschillende varianten: in je eentje of samen met anderen, voor een recreatief of idealistisch doel, op lokaal of nationaal niveau enzovoort. Deze brede spanwijdte, gecombineerd met de verschillende tijdreeksen die in ogenschouw worden genomen, verklaart mogelijk ook het gebrek aan eenduidige cijfers op dit gebied. Zo concludeert de laatste, beknopte versie

van De sociale staat van Nederland (Wennekers et al. 2018) dat het aandeel vrijwilligers weliswaar wat schommelt, maar bovenal stabiel genoemd kan worden – een analyse die het CBS in recent onderzoek deelt. Onderzoek in de filantropische hoek constateert daarentegen een afname in vrijwilligerswerk (Bekkers et al. 2017; Van Houwelingen en Dekker 2018; Schmeets en Arends 2017).
Middels de nieuwe editie van Culturele veranderingen (CV) en het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) gaan we in op de laatste cijfers omtrent individueel vrijwilligerswerk en collectieve actie, de tijd die men hier gemiddeld aan besteedt, het type verband waar men zich voor inzet (bv. lokaal of nationaal) en verschillen naar sociaal-demografische achtergrond.
Het aandeel inwoners dat in het afgelopen jaar vrijwilligerswerk verrichtte, fluctueerde de afgelopen jaren tussen de 25% en 30% (figuur 9.2). Hierin doen zich dus geen grote veranderingen voor. Datzelfde beeld van 'schommelt maar stabiel' deed zich de afgelopen tien jaar ook voor bij collectieve acties voor lokale of (inter)nationale kwesties.

Figuur 9.2
Vrijwilligerswerk en collectieve actie redelijk stabiel
Ontwikkelingen in vrijwilligerswerk[a] en collectieve actie[b] in Nederland, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

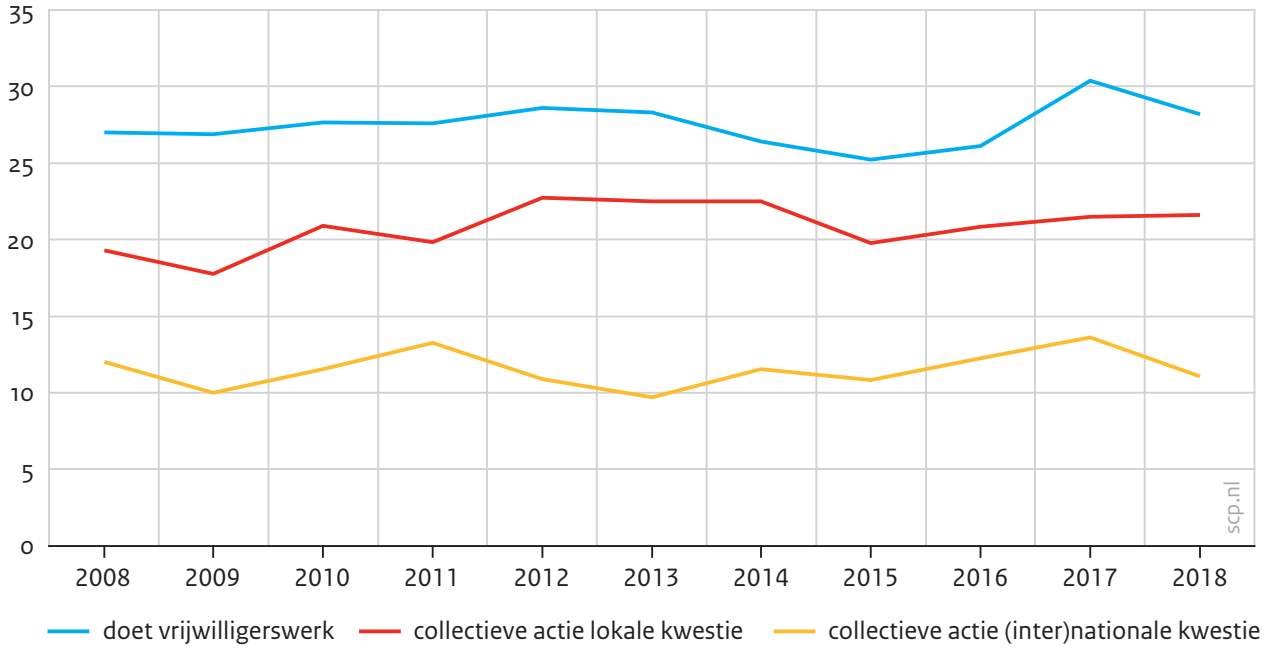

a Vrijwilligerswerk: verricht onbetaald werk voor of georganiseerd door een instelling of vereniging.
b Collectieve actie: heeft zich de afgelopen twee jaar met anderen ingespannen voor een lokale of (inter)nationale kwestie. In 2010/'11 is de vraagstelling veranderd en op basis van een dubbelmeting in die jaren zijn de cijfers van 2008 en eerder aangepast.

Bron: SCP/CBS (CV'08-'18)

Als we de cijfers van het wekelijks verrichten van vrijwilligerswerk uitsplitsen naar groepen, dan zien we hetzelfde beeld als voor de totale Nederlandse bevolking: her en der wat kleine fluctuaties, maar vooral een stabiel beeld, waarin middelbare/oudere, hoger opgeleide en religieuze mensen vaker wekelijks vrijwilliger zijn dan jongere, lager opgeleide en/of niet-religieuze mensen (tabel 9.6). Dit is in lijn met eerder onderzoek (Van Houwelingen en Dekker 2017; Schmeets en Arends 2017).

Tabel 9.6

Kerkgangers, hogeropgeleiden en ouderen zijn vaker vrijwilliger

Vrijwilligerswerk,[a] personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2008-2018 (in procenten)

	2008/ '09	2012/ '13	2016	2017	2018	Δ[b]
totaal	26	28	26	28	28	+2
man	27	30	29	30	29	+2
vrouw	26	26	23	26	27	+1
18-34 jaar	18	23	16	23	19	+1
35-64 jaar	31	32	30	30	32	+1
≥ 65 jaar	26	28	29	31	30	+4
lager opgeleid	21	20	18	24	22	+1
middelbaar opgeleid	28	29	26	27	26	–2
hoger opgeleid	32	35	34	33	35	+3
gaat nooit naar de kerk	21	24	22	21	23	+2
gaat soms, regelmatig of vaak naar de kerk	34	35	34	43	39	+5
heeft geen betaald werk	27	29	28	31	29	+2
heeft betaald werk	26	28	25	27	27	+1

a Minstens één uur vrijwilligerswerk per week.

b Verschil 2008/'09-2018 in procentpunten.

Bron: SCP (cv'08/'09-'18)

Net als het aandeel van de bevolking dat vrijwilligerswerk verricht, is het aantal uur dat men besteedt aan vrijwilligerswerk, informele zorg en religieuze participatie (bv. activiteiten als ouderling), de afgelopen tien jaar redelijk stabiel (tabel 9.7).

Tabel 9.7
Tijd besteed aan maatschappelijke participatie blijft stabiel
Vrijwilligerswerk, informele zorg en religieuze participatie, personen van 12 jaar en ouder, 2006-2016 (in uren per week)

	2006	2011	2016
totaal	2,0	2,3	2,2
vrijwilligerswerk	0,7	0,8	0,9
informele hulp aan personen (familieleden) in andere huishoudens[a]	0,9	1,0	0,9
religieuze praktisering[b]	0,4	0,4	0,4

a Hulp bij reparaties, op kinderen oppassen, mentale steun aan een vriend geven, enz.
b Bidden, het bijwonen van een dienst of activiteiten als ouderling en diaken, enz.

Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11 en '16)

Tot slot kunnen we over de afgelopen acht jaar ook zien of er bepaalde verbanden zijn waarin meer of minder vrijwilligers zich zijn gaan inzetten. Ook hier is stabiliteit het beeld dat overheerst (tabel 9.8). Alleen bij buren-, bejaarden- en gehandicaptenhulp zien we een significante, consistent lichte daling. Of die trend doorzet en het aantal mensen dat vrijwillig hulp biedt afneemt, moeten we afwachten. Ander onderzoek naar trends in vrijwilligerswerk in de zorg wijst niet op een daling, maar op stabiliteit (De Klerk 2017). Vanuit die onderzoeken is er dus geen reden om aan te nemen dat het aantal mensen dat vrijwillig helpt op dit terrein, daalt. Ook in dit type onderzoek weerhouden overigens de verschillende afbakeningen van het begrip (bv. wat telt als hulp?) en de daarmee wisselende uitkomsten in percentages en trends, van het trekken van al te stellige conclusies.

Er is veel onderzoek naar de factoren en motieven die een rol spelen bij de vraag waarom sommigen wel en anderen niet vrijwilligerswerk doen. Hierbij komen waarden als sociale verantwoordelijkheid en rechtvaardigheid naar voren, maar ook speelt een meer instrumentele benadering als het vergroten van het sociale netwerk of het opdoen van vaardigheden een rol, of zijn er contextuele factoren zoals woonomgeving (zie bv. Schmeets en Arends 2017; Wilson 2000). De opbrengsten van vrijwilligerswerk worden niet alleen bekeken in termen van uitkomsten voor degene die of het doel dat ermee geholpen wordt, maar ook wordt bezien wat het doen van vrijwilligerswerk oplevert voor de vrijwilliger zelf. Mogelijke baten die uit enkele onderzoeken naar voren komen als drijfveren, zijn het vergroten van het maatschappelijk en individueel sociaal kapitaal en vertrouwen, en een betere individuele kwaliteit van leven (Hansen et al. 2018; Wilson en Musick 2001). Ook onder kwetsbare groepen kan het doen van vrijwilligerswerk de kwaliteit van leven ver-

beteren (bv. Cattan et al. 2011; Salt et al. 2017). In recent Nederlands onderzoek vond men wel een verband tussen vrijwilligerswerk doen en minder eenzaamheid, maar bleek er geen (bi- of multivariaat) verband te zijn tussen vrijwilligerswerk en geluk of tevredenheid met het leven (Feijten et al. 2018).

Tabel 9.8
Percentage vrijwilligers redelijk stabiel
Vrijwilligerswerk, personen van 18 jaar en ouder, 2010-2018 (in procenten)

	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016	2018	Δ[a]
zang-, muziek- of toneelvereniging	5	5	4	4	3	–2
sportvereniging	14	14	14	14	16	+2
hobbyvereniging	5	5	4	5	4	–1
politieke organisatie	2	2	1	2	1	–1
vakbond, werknemers- of werkgeversorganisatie	1	2	2	1	1	0
godsdienstige of levensbeschouwelijke organisatie	9	9	7	8	6	–3
school, crèche of peuterspeelzaal (oudercommissie, bestuur, enz.)	10	8	9	9	8	–2
buren-, bejaarden-, gehandicaptenhulp	15	14	15	11	11	–4
organisatie met maatschappelijke doelen (mensenrechten, natuur, enz.)	5	5	5	7	5	0
buurtvereniging of buurtcentrum	5	5	4	5	5	0
allochtone vereniging of (zelf)organisatie	1	1	1	0	1	0
andere vereniging of organisatie	12	11	12	9	9	–3
verricht een of meer vormen van vrijwilligerswerk	47	49	50	46	43	–4

a Verschil 2010/'11-2018 in procentpunten.

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'10/'11-'18)

Een kanttekening bij veel studies is wel dat vele over de verbanden spraken als ware die causaal, maar dat er geen sprake is van een onderzoeksopzet die daarover stellige conclusies toelaat.

Burgerinzet nader bekeken: stijging inzet lokale energiecoöperaties

Achter een simpel percentage uit een enquête over zich wel of niet georganiseerd vrijwillig inzetten voor een bepaald doel of wel of niet geld aan iets doneren, kunnen enerzijds veel verschillende vormen van betrokkenheid schuilgaan en anderzijds veel andere vormen van maatschappelijke betrokkenheid gemist worden. Daarom kiezen we ervoor om vrijwillige inzet op één onderwerp nader te verkennen, te weten actief burgerschap op het terrein van het klimaat. Pas recent groeit de bezorgdheid bij burgers voor het klimaat, de leefbaarheid

en het beleid daaromtrent (Dekker en Den Ridder 2019). Een vorm van collectieve participatie op dit terrein is de deelname in energiecoöperaties.
De beweging van lokale energiecoöperaties is ontstaan in de jaren tachtig met de oprichting van enkele windcoöperaties. Vanaf 2007 kwamen daar de lokale energiecoöperaties bij; deze richten zich primair op de eigen leefomgeving en gemeenschap (wijk, dorp, stad of regio), voor de verduurzaming van zowel de lokale omgeving als de lokale gemeenschap. Ze hanteren een brede energiedoelstelling en combineren deze met sociale, maatschappelijke en economische doelen. De meeste hiervan (circa 200) zijn oorspronkelijk opgezet rond een collectief zonnedak, maar zijn zich gaandeweg gaan verbreden naar andere activiteiten (Schwencke 2018). Sinds 2015 wordt deze beweging van burgerorganisaties[1] die zich actief inzetten voor de energietransitie in hun leefomgeving, jaarlijks gemonitord in de Lokale energie monitor (LEM). Centraal daarin staan: 'groepen burgers die zich in collectief verband organiseren met de bedoeling om samen te werken aan energieopwekking, energiebesparing, energielevering, collectieve inkoop of opdrachtgeverschap en andere energie gerelateerde activiteiten (Schwencke 2018).'

In de afgelopen tien jaar trad een versnelling op van de groei van deze coöperatieve beweging. Het aantal energie-initiatieven is gegroeid van een tiental in 2007 tot 484 in 2018 (figuur 9.3).

Figuur 9.3
Groeiende beweging van lokale energie initiatieven
Energiecoöperaties in Nederland, naar type coöperatie, 2008-2018 (in aantallen)

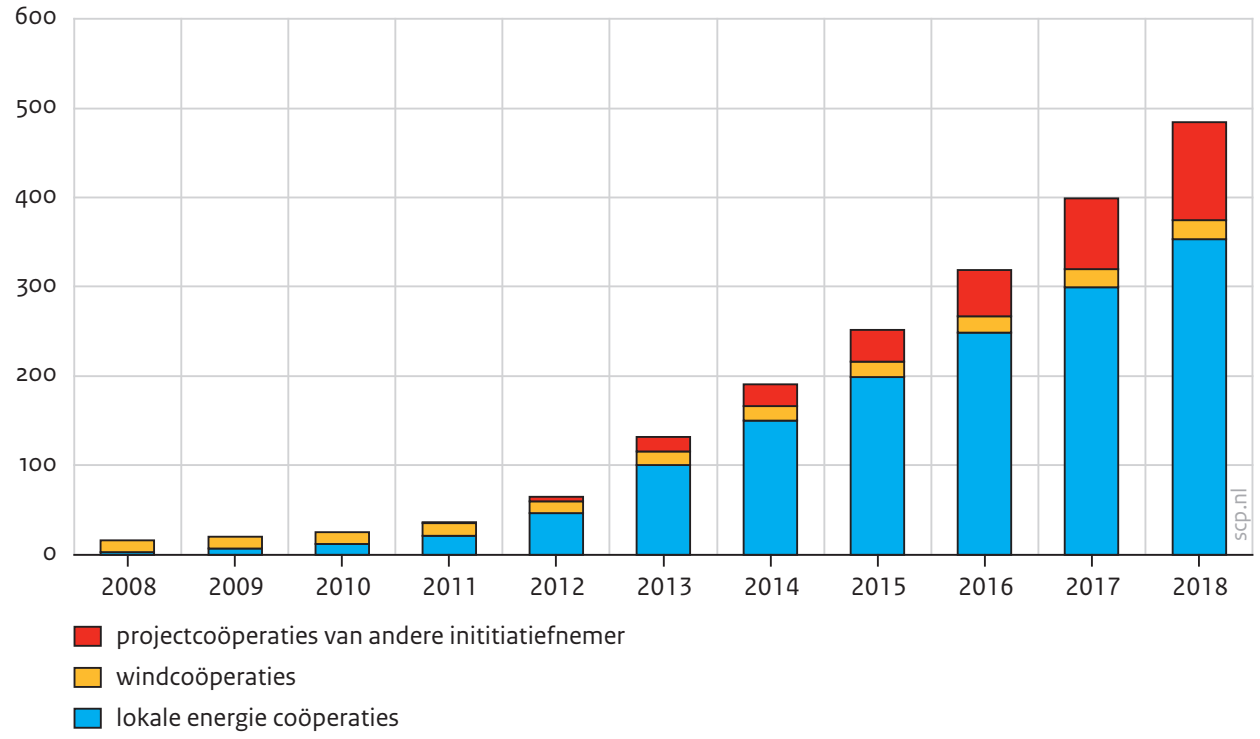

Bron: Schwencke (2018)

Een zeer grove schatting stelt dat ongeveer 66.000 Nederlanders (oftewel 1% van de huishoudens) in 2018 lid waren van een lokale energiecoöperatie; dit betekent dat ze samen investeren in zonne- of windenergie en zeggenschap hebben over de activiteiten en de eigendommen van de organisatie.

9.5 Politiek

Voor een deel is de politieke participatie in het voorgaande al aan de orde geweest, zoals in tabel 9.4 (ledental van politieke partijen) en tabel 9.8 (vrijwilligerswerk voor politieke organisaties). Wat wel en niet politiek is, is overigens omstreden en niet eenduidig. Activiteiten in een milieuorganisatie kunnen bijvoorbeeld meer of minder betrekking hebben op de officiële organisaties van de politiek en het openbaar bestuur, en om die reden al of niet als politiek worden gekarakteriseerd. Maar iets kan ook politiek zijn omdat het betrekking heeft op het debat en de strijd over maatschappelijke idealen en misstanden.
Omdat we meestal niet weten met elke intentie mensen dingen doen, kiezen we hier de formele invalshoek en focussen we op enkele vormen van betrokkenheid en participatie die politiek zijn omdat ze betrekking hebben op de officiële politiek van volksvertegenwoordigingen en het openbaar bestuur (vgl. Van Deth 2015).

Politieke betrokkenheid stabiel

Sinds 2008 geven stabiel zo'n zes op de tien Nederlanders aan tamelijk of zeer geïnteresseerd te zijn in de politiek en ongeveer de helft zegt regelmatig iets over politiek te lezen (tabel 9.9). Uit andere bronnen weten we dat Nederlanders vooral in de nationale politiek geïnteresseerd zijn. In het Lokaal kiezersonderzoek van 2018 zegt 59% tamelijk of zeer geïnteresseerd te zijn in de nationale politiek en 48% in de lokale politiek (Jansen en Denters 2019). De verschillen in het volgen van politiek nieuws zijn nog groter: volgens het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB) van begin 2018 volgt 77% de nationale politiek 'op grote lijnen' of 'intensief' en 57% de lokale politiek (en 53% Europees, en 54% overig internationaal politiek nieuws) (Den Ridder en Dekker 2019). Ook in Europees onderzoek vallen Nederlanders op door een sterke concentratie op de nationale politiek (Van Houwelingen en Dekker 2017).

Tot protest geneigd is ruim de helft, als we afgaan op verbale gedragsintenties: 54%-57% van de ondervraagden zegt enigszins of zeer waarschijnlijk iets te proberen te ondernemen als de Tweede Kamer bezig zou zijn een onrechtvaardige wet aan te nemen. Een grotere groep (68%-74% van de ondervraagden) keurt het goed als anderen in zo'n geval zouden besluiten de regering door protestacties bij haar werk te hinderen. De protestgeneigdheid en -goedkeuring laten over de afgelopen tien jaar geen trends zien, maar beide liggen op een hoger niveau dan in de protestjaren zeventig van de vorige eeuw. Vooral de goedkeuring is sterk toegenomen. Dat geldt vooral voor mensen die zichzelf rechts of in het midden van het politieke spectrum plaatsen (Dekker en Den Ridder 2019). De toename van protestgeneigdheid en -goedkeuring wijst dan ook niet zozeer op een kritischer opstelling tegen-

over de politiek of gevestigde orde, als wel op de verbreding van het geaccepteerde participatierepertoire: protest hoort erbij (Dekker 2002). Op de protestgeneigdheid gaan we verderop nog in. We kijken eerst naar de feitelijke politieke participatie.

Tabel 9.9
Politieke interesse en houdingen tegenover protest betrekkelijk stabiel
Betrokkenheid bij politiek, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in procenten)

	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17	2017/'18	Δ[a]
is tamelijk/zeer geïnteresseerd in politiek	60	62	60	61	63	+3
leest regelmatig iets over politiek in ons land, bv. in de krant	52	50	49	49	48	–4
protestgeneigd[b]	54	55	54	55	57	+3
steun voor protestgedrag[c]	70	68	73	68	74	+4

a Verschil 2008/'09-2017/'18 in procentpunten.
b 'Zeer' en 'enigszins waarschijnlijk' in antwoord op de vraag 'Hoe waarschijnlijk is het dat u werkelijk iets zou proberen te doen, als u dacht dat de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen? Zou dat zeer waarschijnlijk zijn, enigszins waarschijnlijk of onwaarschijnlijk?'
c 'Keurt goed' in antwoord op de vraag 'Stel dat iemand een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij zijn (sic) werk te hinderen door zitdemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt u dat goed of keurt u dat af?'

Bron: SCP/CBS (CV'08/'09-'17/'18)

Electorale participatie daalt niet

Sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970 lieten de verkiezingen voor gemeenteraden en Provinciale Staten lang een dalende trend zien; Kamerverkiezingen toonden meer schommelingen. Over de afgelopen tien jaar (tabel 9.10) is zeker geen sprake van een daling. Van de drie verkiezingen die in deze periode plaatsvonden voor de gemeentelijke, provinciale, landelijke en Europese volksvertegenwoordigingen, heeft de meest recente de hoogste opkomst. De Kamerverkiezingen trekken steeds de meeste stemmers, de verkiezingen voor het Europees Parlement de minste.

Niet-stemmers zijn vaker jong (of heel oud), lager opgeleid en alleenstaand, hebben vaker een lager inkomen en geen werk en wonen vaker in een stedelijke omgeving, zo blijkt uit divers onderzoek, vooral met betrekking tot landelijke verkiezingen (Den Ridder en Dekker 2018; Smets en Van Ham 2013; zie voor raadsverkiezingen Dekker en Den Ridder 2017). Dergelijke achtergronden werken door via verschillende houdingen tegenover de politiek. Daarbij speelt gebrek aan politieke interesse een grotere rol dan een negatieve houding tegenover de politiek. Niet gaan stemmen is meer een kwestie van apathie dan van weerzin. Houdt men rekening met verschillen in houdingen, dan gaan hogeropgeleiden niet vaker stemmen dan lageropgeleiden, maar ouderen nog wel vaker dan jongeren (Dekker

en Den Ridder 2018). Dat zal een kwestie van gewoontevorming zijn (een slinkend deel van de ouderen groeide op toen er nog opkomstplicht was).

Tabel 9.10
Opkomst fluctueert, maar geen dalende trend
Opkomst bij algemene verkiezingen, kiesgerechtigden, 2009-2019 (in procenten)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Europees Parlement	36,8					37,3					41,9
Tweede Kamer		75,4		74,6					81,6		
Provinciale Staten			56,0				47,8				56,2
Gemeente-raden		54,1				54,0				55,0	
nationale referenda								32,3		51,5	

Bron: Kiesraad (https://www.verkiezingsuitslagen.nl/)

De kans dat mensen gaan stemmen is natuurlijk niet alleen afhankelijk van hun achtergrond, houding en voorkeuren. Belangrijker is of de uitkomsten van verkiezingen van belang zijn (c.q. mensen overtuigd worden van dat belang), er een relevant aanbod van keuze-opties is (o.a. met goede mogelijkheden om een afwijzing van 'de politiek' tot uitdrukking te brengen), er interessante strijdpunten in de verkiezingscampagnes zijn en het spannend wordt wie er gaat winnen. Kortom, burgers moeten niet alleen geneigd zijn te gaan stemmen, ze moeten ook gemobiliseerd worden om dat te gaan doen (Ragsdale en Rust 2017).

Motiveringen van niet gaan stemmen: geen zin, kon niet en zou niet weten waarop

Wat geven niet-stemmers zelf aan als reden voor hun afwezigheid in het stemlokaal? Daarnaar werd na de verkiezingen van 15 maart 2017 gevraagd in de enquête van het Nationaal kiezersonderzoek (NKO) (Dekker en Den Ridder 2018). Mensen geven veelal erg korte toelichtingen, die ruwweg in vier groepen te verdelen zijn:

- niet belangrijk / geen belangstelling;
- praktische kwesties zoals een verloren oproep of vergeten machtiging;
- stemmen heeft geen zin of geen effect;
- niet kunnen kiezen omdat men onvoldoende verschil ziet tussen partijen (bij gebrek aan kennis of bij gebrek aan verschillen) of geen eindafweging kan maken.

De antwoorden op dezelfde vraag aan niet-stemmers in NKO's vanaf 1971 geven een vergelijkbaar beeld zonder duidelijke trends. In verkiezingsonderzoek van 1967, toen er nog

opkomstplicht was, was er vaker sprake van overmacht (ziek, slecht ter been of afwezig) (Den Ridder en Dekker 2017).

Niet-electorale politieke participatie toegenomen

Tot zover de electorale participatie. Over de niet-electorale participatie biedt tabel 9.11 gegevens tot 2016/'17. Het gaat daar om activiteiten 'te proberen in Nederland dingen te verbeteren of om te helpen voorkomen dat dingen verkeerd gaan' en die activiteiten zijn zeker niet alleen gericht op officiële politieke instanties.

Tabel 9.11
Meer handtekeningen, contacten met politici en boycots
Politieke participatie,[a] personen van 18 jaar en ouder, 2008-2017 (in procenten)

	2008/'09	2010/'11	2012/'13	2014/'15	2016/'17	Δ[b]
deelgenomen aan een handtekeningenactie	24	28	22	29	30	+6
contact opgenomen met een politicus, landelijke of gemeentelijke ambtenaar	14	17	15	18	20	+6
bepaalde producten geboycot	9	10	12	15	16	+7
een sticker of badge gedragen voor een campagne	5	4	4	5	5	0
in een politieke partij of actiegroep actief geweest	3	4	3	4	3	0
deelgenomen aan een geoorloofde openbare demonstratie	3	3	3	3	3	0
minstens een van bovenstaande activiteiten	37	42	37	47	48	+11

a Bevestigend antwoord op de volgende vraag: 'Er zijn verschillende manieren om te proberen in Nederland dingen te verbeteren of om te helpen voorkomen dat dingen verkeerd gaan. Heeft u in de afgelopen 12 maanden een van de volgende dingen gedaan?'
b Verschil 2008/'09-2016/'17 in procentpunten.

Bron: NSD/ESS-ERIC (ESS'08-'16)

Van de genoemde participatiemogelijkheden zijn de door Nederlanders meest gebruikte: handtekeningenacties, contacten met politici en ambtenaren, en boycotacties. In alle drie gevallen doen ze dat in 2016/'17 meer dan in 2008/'09. Ook op de langere termijn zijn er wel wat fluctuaties en er kan dan ook niet stellig over trends worden gesproken, maar er wordt van deze middelen wel meer gebruik gemaakt dan in het begin van de eeuw (Van Houwelingen en Dekker 2017: 250). Van de andere drie mogelijkheden (campagnes, organisaties en demonstraties) maken slechts weinigen gebruik, en dat was aan het begin van deze eeuw niet anders. Van minstens een van de mogelijkheden maakte in 2016/'17 48% van de ondervraagden gebruik, in 2008/'09 37% (en in 2002 36%). Dat zijn er minder dan de stemmers in tabel 9.10, maar het zal wel vaker gaan om een grotere en doelgerichtere inzet dan bij het stemgedrag. In *De sociale staat van Nederland 2017* gaven we voor de periode

2002-2017 ook participatiecijfers uit de Nationale kiezersonderzoeken. Die lieten ook een geringe en soms ook afnemende deelname zien aan demonstraties, actiegroepen en inspraakbijeenkomsten, maar een toename bij de politieke participatie via internet (Van Houwelingen en Dekker 2017: 251).[2]

Opkomst- en protestgeneigdheid

Tot slot van dit onderdeel over de politiek kijken we in tabel 9.12 en figuur 9.4 naar verschillen en ontwikkelingen in de opkomst- en protestgeneigdheid volgens de kwartaalmetingen van het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB).

Tabel 9.12
Mannen, ouderen en hogeropgeleiden meer opkomstgeneigd, ontevredenen meer protestgeneigd
Opkomst- en protestgeneigdheid,[a] personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2018/'19 (in procenten)

	opkomstgeneigd	protestgeneigd
allen	85	20
man	88	22
vrouw	81	18
18-34 jaar	84	19
35-64 jaar	83	21
≥ 65 jaar	88	17
lager opgeleid	76	18
middelbaar opgeleid	83	20
hoger opgeleid	94	20
geeft de eigen financiële situatie een onvoldoende (16%)[b]	80	29
geeft daaraan een voldoende (83%)[b]	86	18
geeft de politiek in Den Haag een onvoldoende (43%)[b]	81	24
geeft daaraan een voldoende (52%)[b]	90	18

a Zou gaan stemmen als er op het moment van de enquête Kamerverkiezingen zouden zijn en acht de kans (zeer) groot in plaats van (zeer) klein dat men iets zou proberen te doen als men van mening zou zijn dat de Tweede Kamer een wetsvoorstel behandelde dat men zeer onrechtvaardig of verkeerd vond. De vraag wijkt iets af van die in tabel 9.10.

b Geeft een 1-5 of 6-10 in antwoord op vragen om een rapportcijfer te geven voor tevredenheid met de eigen financiële situatie en met de politiek in Den Haag (tussen haakjes is toegevoegd hoe groot de groepen zijn).

Bron: SCP (COB'18/3-'19/2)

Mannen zijn meer dan vrouwen geneigd te zeggen dat ze gaan stemmen en dat ze iets zouden proberen te ondernemen tegen een wetsvoorstel als ze dat heel fout zouden vinden (tabel 9.12). Ouderen en hogeropgeleiden zijn ook meer opkomstgeneigd, maar niet meer protestgeneigd dan hun tegenhangers. Wie ontevreden is over de eigen financiële situatie of de Haagse politiek, is minder geneigd te gaan stemmen en meer geneigd tot protest dan de tevredenen.

Sinds begin 2008 (figuur 9.4) fluctueert de opkomstgeneigdheid tussen de 79% en 89% en de protestgeneigdheid tussen de 13% en 24%.[3] Bij de opkomstgeneigdheid is er geen trend in de veranderingen te bespeuren, maar de protestgeneigdheid toont wel een zwak stijgende trend.

Figuur 9.4
Opkomstgeneigdheid constant en protestgeneigdheid zwak stijgend
Opkomst- en protestgeneigdheid en ontevredenheid,[a, b] personen van 18 jaar en ouder, 2008-2019 (in procenten)

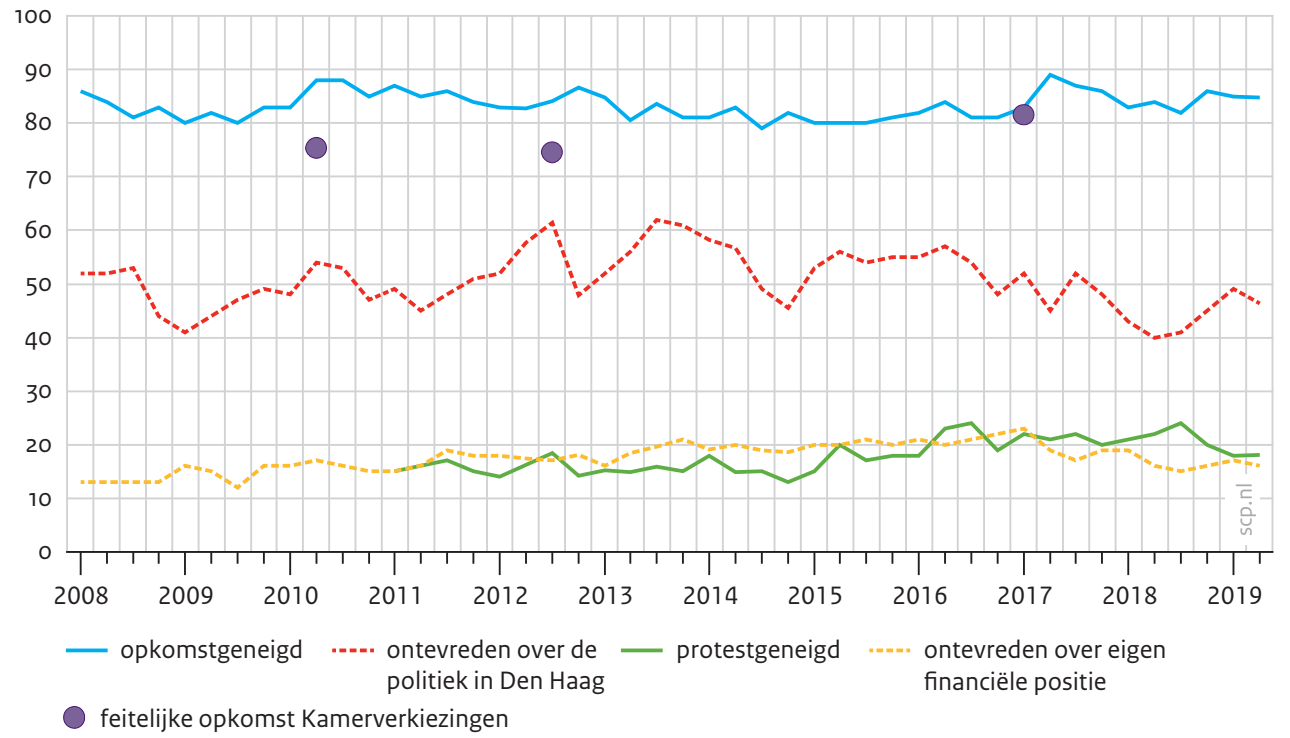

a Zou gaan stemmen als er op het moment van de enquête Kamerverkiezingen zouden zijn en acht de kans (zeer) groot in plaats van (zeer) klein dat men iets zou proberen te doen als men van mening zou zijn dat de Tweede Kamer een wetsvoorstel behandelde dat men zeer onrechtvaardig of verkeerd vond. De vraag wijkt iets af van die in tabel 9.10.

b Geeft een 1-5 of 6-10 in antwoord op vragen om een rapportcijfer te geven voor tevredenheid met de eigen financiële situatie en met de politiek in Den Haag (tussen haakjes is toegevoegd hoe groot de groepen zijn).

Bron: SCP (COB'08/1-'19/2)

In de figuur zijn ook de percentages van de ondervraagden vermeld die een onvoldoende geven voor hun eigen financiële situatie en voor de politiek in Den Haag. Het percentage financieel ontevredenen is voortdurend veel lager dan het percentage politiek ontevredenen, maar het neemt trendmatig wel iets toe. Ontevredenheid met de politiek vertoont grotere fluctuaties, waar doorheen er een zwakke trendmatige afname is. Beide soorten ontevredenheid gaan op individueel niveau gepaard met iets minder opkomstgeneigdheid en iets meer protestgeneigdheid (tabel 9.12), maar de trends in ontevredenheid verklaren niet de veranderingen in de (verbale) geneigdheid tot politieke participatie. Ook als rekening wordt gehouden met de ontevredenheid, blijft opkomstgeneigdheid, redelijk stabiel en neemt protestgeneigdheid, in tegenstelling tot wat we op basis van het onderzoek Culturele veranderingen zien (tabel 9.9), wat toe.

9.6 Objectief en subjectief: participeren en tevredenheid

De rode draad in deze SSN is de relatie tussen de objectieve situatie en de subjectieve waardering van levensdomeinen: in hoeverre gaat feitelijke kwaliteit gepaard met tevredenheid? Voor het onderwerp van dit hoofdstuk – maatschappelijke en politieke betrokkenheid en participatie – is deze vraag lastig te stellen. Het dichtst in de buurt komen vragen naar de relatie tussen feitelijke mogelijkheden voor participatie en de verwachtingen die men heeft van het gebruik daarvan. Voor politieke participatie kan de vraag zijn of meer mogelijkheden gepaard gaan met meer tevredenheid met de democratie of meer vertrouwen in politici. Die laatste vraag is in Zwitsers onderzoek positief beantwoord: Zwitsers hebben meer vertrouwen in de politiek naarmate hun kanton meer mogelijkheden voor directe democratie biedt. Het gebruik van die mogelijkheden gaat echter niet gepaard met meer vertrouwen of tevredenheid. Integendeel, dat verband blijkt juist (zwak) negatief te zijn (Bauer en Fatke 2014). Binnen Nederland zou men kunnen onderzoeken of ruimere beschikbaarheid van mogelijkheden om te participeren in een gemeente gepaard gaat met meer, of juist minder tevredenheid over de lokale democratie of vertrouwen in het lokale bestuur. Voor zover ons bekend is dergelijk onderzoek er niet.
We kunnen de rode draad van dit rapport in dit hoofdstuk daarom niet doortrekken met onderzoek naar feitelijke participatiemogelijkheden en de waardering daarvoor. We hebben ook geen gegevens om het zelf al of niet participeren te relateren aan waarderingen van de mogelijkheden daartoe. We kunnen wel kijken naar relaties tussen het al of niet participeren en enkele houdingen tegenover samenleving en politiek. Dat doen we in tabel 9.13 met behulp van het meest recente onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (CV). We kijken naar de drie soorten participatie uit figuur 9.2, waarbij we de deelname aan beide soorten collectieve actie samennemen.

Tabel 9.13
Vrijwilligers positiever over samenleving en politiek, actievoerders niet
De relatie tussen twee vormen van participatie en houdingen tegenover samenleving en politiek, personen van 18 jaar en ouder, 2017/'18 (in *odds ratios*)[a]

	heeft sociaal vertrouwen (vindt in het algemeen 'de meeste mensen te vertrouwen')	is tevreden over de Nederlandse samenleving (geeft daaraan een 7 of meer)	heeft politiek vertrouwen (heeft (zeer) veel vertrouwen in de regering)	is tamelijk of zeer tevreden over het functioneren van de democratie in Nederland
doet vrijwilligerswerk[b]	1,23*	1,26*	1,55***	1,45***
nam deel aan collectieve actie[b]	1,23*	0,96	0,83	0,71**

a Vermeld zijn relatieve kansenverhoudingen gecorrigeerd voor effecten van geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, betaald werk, kerkgang en tevredenheid met het eigen leven. Naarmate een getal groter is dan 1, heeft participatie een sterker positief effect; naarmate een getal kleiner is dan 1, heeft participatie een sterker negatief effect. Significantie van effect: * < 0,05 , ** < 0,01 en *** < 0,001 (tweezijdig).
b Zie figuur 9.2: doet wel of geen vrijwilligerswerk en nam wel of niet deel aan een collectieve actie voor een lokaal en/of een (inter)nationale kwestie.

Bron: SCP/CBS (CV'17/'18)

We veronderstellen in de presentatie dat de participatie effecten heeft op tevredenheid en vertrouwen.[4] Die effecten zijn statistisch gecorrigeerd voor de omstandigheid dat participanten en non-participanten van elkaar verschillen op relevante kenmerken zoals opleidingsniveau en tevredenheid met het eigen leven. We brengen zo in beeld wat sec effecten van de participatie als zodanig zijn.
Het doen van vrijwilligerswerk gaat blijkens tabel 9.13 gepaard met meer tevredenheid over de samenleving en de democratie en met meer vertrouwen in anderen en de regering. Deelname aan collectieve acties gaat gepaard met meer vertrouwen in anderen en minder tevredenheid met de democratie; er is statistisch geen effect op tevredenheid met de samenleving en vertrouwen in de regering van deelname aan collectieve acties. De twee vormen van participatie verschillen dus in mogelijke gevolgen. Vrijwilligerswerk toont over de hele linie positieve effecten; actievoeren toont die alleen voor de visie op medeburgers. Over de werking van de democratie in ons land zijn actievoerders zelfs negatiever. Dat kan komen door de negatieve ervaringen als actievoerders, maar het kan ook zijn dat men actief werd vanuit een ervaren tekort van de democratie en men daar niet anders over is gaan denken. De causaliteit is dan het omgekeerde van wat in de tabel is verondersteld.

9.7 Tot slot

In dit hoofdstuk passeerden verschillende vormen van maatschappelijke en politieke participatie en van betrokkenheid de revue. Over het algemeen zien we over de afgelopen tien

jaar een beeld van stabiliteit: er zijn weinig eenduidige trends te bespeuren in zaken als vrijwilligerswerk, donaties, interesse in politiek, opkomst bij verkiezingen en protestgeneigdheid. Wel zien we in de afgelopen tien jaar een sterke daling van het aantal burgers dat nog lid is van organisaties en verenigingen (bv. van de kerk, vakbond, algemeen, natuurorganisaties of recreatieve clubs) en een kleine toename van non-electorale participatie (handtekeningenacties, contact met politici of boycotacties). Waar de eerste trend zich al langer voordeed, is die laatste trend van recenter datum en kunnen we er dus ook niet al te stellig over zijn. Bij maatschappelijke participatie (in de vorm van vrijwilligerswerk) zijn vooral kerkgangers, hogeropgeleiden en ouderen vaker actief. Voor politieke participatie (in de vorm van opkomstgeneigdheid) geldt dat mannen, oudere en hoger opgeleide burgers meer geneigd zijn te gaan stemmen. Mannen zijn ook meer protestgeneigd.

Het thema van de SSN 2019 is de relatie tussen een objectieve en subjectieve kwaliteit van leven. Dat ligt voor dit thema wat lastig, omdat er geen beschikbare data zijn over hoe mensen de participatiemogelijkheden ervaren. We kunnen wel kijken naar relaties tussen het al of niet participeren en enkele maten van tevredenheid en vertrouwen. Dan komt naar voren dat vrijwilligerswerk hier positief verband mee houdt: mensen die vrijwilliger zijn, hebben meer vertrouwen in anderen en de regering en zijn meer tevreden over de samenleving en het functioneren van de democratie. Mensen die deelnemen aan collectieve acties hebben ook meer vertrouwen in hun medemens, maar zijn minder tevreden over het functioneren van de democratie.

Noten

1 Alleen organisaties met een juridische rechtsvorm worden meegeteld; meestal gaat het om coöperaties, maar het kan ook een vereniging of stichting zijn.

2 In de afgelopen vijf jaar 'via internet, e-mail of sms meegedaan aan een politieke discussie of actie' nam toe van 10% in 2002, via 21% in 2010 tot 24% in 2017.

3 In de 34 kwartalen vanaf begin 2011 waarin naar beide is gevraagd, vinden we er geen of een zwak positief verband tussen. Mensen die zeggen te gaan stemmen, zijn over de hele periode dus iets meer geneigd ook te zeggen dat ze zouden protesteren in het geval ze een wetsvoorstel zeer onrechtvaardig of verkeerd zouden vinden.

4 Dus omgekeerd aan de in de vorige paragraaf gesuggereerde relatie dat participatie(geneigdheid) zou kunnen voortkomen uit ontevredenheid, veronderstellen we nu dat tevredenheid (en vertrouwen) gevolgen van participatie zouden kunnen zijn. In werkelijkheid zal er waarschijnlijk sprake zijn van een wisselwerking.

Literatuur

Bauer, P.C. en M. Fatke (2014). Direct democracy and political trust. Enhancing trust, initiating distrust – or both? In: *Swiss Political Science Review,* jg. 20, nr. 1, p. 49-69.

Bekkers, R., T. Schuyt en B. Gouwenberg (2017). *Geven in Nederland 2017. Huishoudens, nalatenschappen, fondsen, bedrijven, goede doelenloterijen en vrijwilligers.* Zutphen: Walburg Pers B.V.

Bussemaker, J. (2019). *Zorg als sociale kwestie* (oratie). Leiden: Universiteit Leiden.

Cattan, M., E. Hogg en I. Hardill (2011). Improving quality of life in aging populations. What can volunteering do? In: *Maturitas*, jg. 70, nr. 4, p. 328-332.
Damian, E. (2018). Formal volunteering in Europe. Evidence across nations and time. In: *Cross-Cultural Research*, p. 1-25. https://doi.org/10.1177/1069397118802228.
Dekker, P. (2002). Sterkere democraten, zwakkere democratie. In: *Beleid en Maatschappij*, jg. 29, nr. 2, p. 55-66.
Dekker, P. en A. van den Broek (2005). Involvement in voluntary associations in North America and Western Europe. Trends and correlates 1981-2000. In: *Journal of Civil Society*, jg. 1, nr. 1, p. 45-59.
Dekker, P. en J. den Ridder (2017). Politieke participatie. Wie doet wat en wie wil wat? In: *Bestuurswetenschappen*, jg. 71, nr. 3, p. 11-27.
Dekker, P. en J. den Ridder (2018). Afkeer en afzijdigheid. In: T. van der Meer, H. van der Kolk en R. Rekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig. Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (p. 40-47). Den Haag: Stichting Kiezers-Onderzoek Nederland.
Dekker, P. en J. den Ridder (2019). *Burgerperspectieven 2019|1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Deth, J. van (2015). Political participation. In: G. Mazzoleni (red), *The international encyclopedia of political communication* (p. 1158-1165). New York: Wiley & Sons.
Feijten, P., A. van den Broek, J. de Haan, I. Pulles en A. Wennekers (2018). Maatschappelijke participatie en ervaren kwaliteit van leven. In: A. Roeters (red.), *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven* (p. 141-161). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Gielen, W. en J. Floris (2018). *Wie is er nog lid van een vakbond? Inzicht in lidmaatschap, belang en tevredenheid.* Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
Hansen, T., M. Aartsen, B. Slagsvold en C. Deindl (2018). Dynamics of volunteering and life satisfaction in midlife and old age. Findings from 12 European countries. In: *Social Sciences*, jg. 78, nr. 7, p. 1-15.
Hart, J. de (2018). Ontwikkelingen in de kerkelijkheid en private godsdienstige activiteiten. In: J. de Hart en P. van Houwelingen (red.), *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid* (p. 35-74). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Houwelingen, P. van (2018). Nederland in Europees perspectief. In: J. de Hart en P. van Houwelingen (red.), *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid* (p. 17-34). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Houwelingen, P. van en P. Dekker (2017). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017* (p. 211-235). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Houwelingen, P. van en P. Dekker (2018). Maatschappelijke en politieke participatie. In: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen, en R. Bijl (red.), *De sociale staat van Nederland 2018*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Digitale publicatie (card stack) via https://digitaal.scp.nl/ssn2018/.
Houwelingen, P. van, A. Boele en P. Dekker (2014). *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Jansen, G. en B. Denters (red.) (2019). *Democratie dichterbij. Lokaal kiezersonderzoek 2018.* Enschede: Universiteit Twente.
Kabinet-Rutte III (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord VVD-CDA-D66-CU 2017.* Den Haag: Rijksoverheid.
Klerk, M. de (2017). Aantal informele helpers en verschillen in het geven van hulp. In: M. de Klerk, A. de Boer, I. Plaisier en P. Schyns (red.), *Voor elkaar. Stand van de informele hulp in 2016* (p. 31-56). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Pommer, E., J. Boelhouwer, E. Eggink, A.M. Marangos en I. Ooms. (2018). *Overall rapportage sociaal domein 2017. Wisselend bewolkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Posthumus, H., J. den Ridder en J. de Hart (2014). *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Ragsdale, L. en J.G. Rusk (2017). *The American nonvoter*. New York: Oxford University Press.

Ridder, J. den en P. Dekker (2018). Stemmers en niet-stemmers. De betekenis en het gebruik van het algemeen kiesrecht. In: R. Andeweg en M. Leijenaar (red.), *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (p. 69-91). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Ridder, J. den en P. Dekker (2019). Lokale (en) politieke betrokkenheid en participatie. In: G. Jansen en B. Denters (red.), *Democratie dichterbij. Lokaal kiezersonderzoek 2018* (p. 31-41). Enschede: Universiteit Twente.

Salt, E., L. Cofford en S. Segerstrom (2017). The mediating and moderating effect of volunteering on pain and depression, life purpose, well-being, and physical activity. In: *Pain Management Nursing*, jg. 18, nr. 4, p. 243-249.

Schmeets, H. (2018). *Wie is religieus, en wie niet?* Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Schmeets, H. en J. Arends (2017). *Vrijwilligerswerk. Wie doet het?* Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Schwenke, A. (2018). *Lokale energie monitor 2018*. Utrecht: HIER Opgewekt.

Smets, K. en C. van Ham (2013). The embarrassment of riches? A meta-analysis of individual-level research on voter turnout. In: *Electoral Studies*, jg. 32, p. 344-359.

Staatscommissie parlementair stelsel (2018). *Lage drempels, hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans. Eindrapport van de staatscommissie parlementair stelsel.* Boom: Amsterdam.

Steen, M. van der, M. van Twist, N. Chin-A-Fat en T. Kwakkelstein (2013). *Pop-up publieke waarde. Overheidssturing in de context van maatschappelijke zelforganisatie.* Den Haag: Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.

Wennekers, A., J. Boelhouwer, C. van Campen en R. Bijl (red.) (2018). *De sociale staat van Nederland 2018*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Digitale publicatie (card stack) via https://digitaal.scp.nl/ssn2018/.

Wiepking, P. (2018). Nederland in vergelijkend perspectief. In: P. de Goede, E. Schrijvers en M. de Visser (red.), *Filantropie op de grens van overheid en markt.* (p. 67-94). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Wilson, J. (2000). Volunteering. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 26, nr.1, p. 215-240.

Wilson, J. en M. Musick (2001). The effects of volunteering on the volunteer. In: *Law and Contemporary Problems*, jg. 62, nr. 4, p. 141-168.

Sociale veiligheid

10 Sociale veiligheid

Lonneke van Noije

- Zowel de door burgers ondervonden als de door politie geregistreerde criminaliteit is in het afgelopen decennium gedaald. Het aandeel slachtoffers daalde in dezelfde periode, van 21% in 2008 naar 15% in 2017. Jongeren, hogeropgeleiden en niet-westerse migranten worden relatief vaak slachtoffer.
- Een steeds kleiner aandeel Nederlanders vindt dat de criminaliteit toeneemt of een groot probleem is (55% in 2018) en ook steeds minder mensen voelen zich weleens onveilig (34% in 2017). Vooral vrouwen, jongeren, lageropgeleiden en niet-westerse migranten zijn weleens bang om slachtoffer van criminaliteit te worden.
- De politie wist in 2017 de meeste landelijke doelstellingen te realiseren. Ook is de daling van het ophelderingspercentage tot stilstand gekomen. Ongeveer een derde van de Nederlanders was in 2017 tevreden over het functioneren van de politie, een langzame stijging ten opzichte van vijf jaar eerder. Jongeren en hogeropgeleiden zijn het vaakst tevreden; mensen van middelbare leeftijd en middelbaar opgeleiden het vaakst ontevreden.
- In 2018 had 46% van de Nederlanders veel of zeer veel vertrouwen in de rechtspraak, en dit aandeel neemt sinds 2014 licht toe. Onder jongeren, hogeropgeleiden en mannen is het meeste vertrouwen. Met 71% in 2018 is er sinds 2010 een daling van het aandeel mensen dat vindt dat er te licht wordt gestraft. Tegelijkertijd worden er meer, maar kortere gevangenisstraffen opgelegd en minder, maar hogere boetes.
- De gemeten en de beleefde veiligheid bewegen zich in dezelfde richting; toch is er voor sommige groepen een aanzienlijke kloof tussen de twee. Vrouwen en lageropgeleiden hebben de minst gunstige beleving van de veiligheid en van de instanties die hun bescherming moeten bieden. Ouderen voelen zich niet zozeer onveilig, maar zijn wel geneigd kritisch te oordelen over de rechtshandhaving. Tegelijkertijd zijn dit de groepen waaronder naar eigen zeggen de minste slachtoffers vallen.

10.1 De rechtsstaat beleefd

Er is het afgelopen decennium heel wat gereorganiseerd in het socialeveiligheidsbeleid, dat gericht is op het voorkomen en bestrijden van criminaliteit en onveiligheidsbeleving. Het eerste kabinet-Rutte (2010-2012) doopte het ministerie van Justitie om tot het ministerie van Veiligheid en Justitie. De verantwoordelijkheid voor een nieuwe nationale politie verhuisde van het ministerie van Binnenlandse Zaken naar dit nieuwe ministerie. ‘Daadkracht’ was het motto van dat kabinet. Het beleid maakte een duidelijke beweging in de richting van harder straffen, onder andere door strafverzwaring, het invoeren van minimumstraffen en versobering van het detentieregime.
Met de kabinetswissel van Rutte I (2010-2012) naar Rutte II (2012-2017), gecontinueerd onder Rutte III (2017-heden), werd meer gematigd en preventiegericht over veiligheidszorg gesproken. Zwaardere straffen werden ingeruild voor ‘passende’ straffen en tijdige resoci-

alisatie. Symbolisch voor deze accentverlegging is de naamswijziging van het ministerie van Veiligheid en Justitie in Justitie en Veiligheid (JenV) onder Rutte III. Rechtsstatelijke waarden werden weer meer onderdeel van de uitgedragen boodschap.

Een centraal en politiek weinig omstreden speerpunt is dat de politie weer dichterbij de burger moet staan en sterker verankerd moet zijn in het sociale weefsel van de wijk (Politieacademie 2015). In de functie van de wijkagent gaan toezicht, handhaving en preventie hand in hand. Het aantal wijkagenten groeide en de norm van één wijkagent per 5000 inwoners werd in 2017 voor het eerst landelijk gehaald (Politie 2018). Andere concrete prioriteiten voor de politie werden samengebracht in de *Veiligheidsagenda 2015-2018* (TK 2014/2015); deze is inmiddels vervangen door de *Veiligheidsagenda 2019-2022* (TK 2018/2019a), maar is voor dit hoofdstuk nog relevant omdat de gepresenteerde cijfers vaak over 2017 gaan. Daarin zijn voor de politie concrete streefcijfers geformuleerd voor de aanpak van ondermijnende (georganiseerde) criminaliteit, cybercrime, horizontale fraude,[1] kinderporno en high-impactcriminaliteit (straatroven, woninginbraken, overvallen, uitgaansgeweld, homofoob geweld, huiselijk geweld en kindermishandeling). Met de aanpak van deze criminaliteit met een hoge maatschappelijke impact hoopt men de gemoedsrust van burgers de grootste dienst te bewijzen. Extra accenten op de *Veiligheidsagenda 2019-2022* zijn mensenhandel en een inspanningsverplichting voor de politie om onvindbare veroordeelden alsnog op te sporen, zodat ze hun straf kunnen ondergaan.

Het ministerie van JenV heeft meer ambities voor de huidige kabinetsperiode (TK 2018/2019b), waarvan we er hier slechts enkele uit kunnen lichten. Gestreefd wordt naar een *maatschappelijk effectievere* rechtspraak, waardoor burgers zich ook echt geholpen moeten voelen (bv. buurtrechters of spreekuurrechters). In het civiel en bestuursrecht komen buitengerechtelijke geschiloplossingen (zoals mediation) daarvoor nadrukkelijker in beeld; deze krijgen vorm in het wetsvoorstel Experimentenwet rechtspleging en zijn ook een uitgangspunt van de geplande herziening van het stelsel van rechtsbijstand.
Met het oog op een maatschappelijk effectievere rechtspraak die burgers het vertrouwen moet geven dat onrecht wordt vergolden en rechten worden beschermd, compenseert het rijk eenmalig de geconstateerde financiële knelpunten binnen de rechtspraak, en zal de huidige bekostigingssystematiek (rijksbijdrage per afgehandelde zaak) onder de loep worden genomen (zie ook § 10.6). Daarnaast wordt gestreefd naar digitalisering binnen de gehele strafrechtketen, een proces dat tot dusver moeizaam is gebleken, maar dat uiteindelijk moet bijdragen aan het verbeteren van de doorlooptijden.
Of het nu om de wijkagent gaat, om de aanpak van high-impactcriminaliteit of om de maatschappelijk effectieve rechtspraak, een verbeterde ervaring van burgers met de rechtshandhaving en rechtsbescherming is een belangrijke drijfveer achter de vernieuwingen. Zoals het ministerie het zelf formuleert:

> *Het begrip rechtsstaat krijgt betekenis in de beleving van mensen. Mensen ervaren een sterke rechtsstaat als criminaliteit bestreden wordt, wetsovertreders worden berecht en geschillen effectief worden opgelost.* (TK 2018/2019b)

Sociale veiligheid gaat dan ook niet alleen over de mate waarin ons land feitelijk veilig zou zijn, maar ook over de mate waarin Nederlanders zich veilig en beschermd wanen en voelen. In dit hoofdstuk stellen we naast de objectieve of, liever gezegd, waargenomen dimensie van veiligheid en rechtshandhaving dan ook steeds de subjectieve dimensie aan de orde; hoe percipiëren of waarderen burgers het? Dat doen we achtereenvolgens voor de ontwikkeling van de criminaliteit, voor slachtofferschap, voor het functioneren van de politie en voor sanctionering door de rechtspraak.

10.2 Ontwikkeling van de criminaliteit

Het antwoord op de vraag hoe de criminaliteit in Nederland zich ontwikkelt, is afhankelijk van het tijdsbestek, het delict en de bronnen die worden geraadpleegd. Wij bekijken het laatste decennium (2008-2017) voor vier veelomvattende groepen van delicten. Voor een zo volledig mogelijk beeld leggen we twee databronnen naast elkaar: het door burgers ondervonden slachtofferschap zoals gerapporteerd in de Veiligheidsmonitor[2] van het CBS, en politieregistraties. Het nadeel van de een is het voordeel van de ander, reden waarom we ze in samenhang presenteren. Zo blijft de criminaliteit zonder directe burgerslachtoffers buiten beeld in slachtofferenquêtes, en zijn politiecijfers gevoelig voor de mate waarin misdrijven aan het licht komen en voor de wijze waarop agenten ze in het systeem registreren (e.g. Van de Beld et al. 2019). De precieze omvang van de criminaliteit is, omdat veel in de onderwereld zich aan het zicht onttrekt, niet rechtstreeks af te lezen van slachtofferenquêtes of politieregistraties, maar de trends zijn wel informatief, zeker waar ze elkaar bevestigen.

Het aantal door burgers ondervonden delicten neemt af in 2017

Waar de criminaliteit volgens de Veiligheidsmonitor na jaren van daling, tussen 2015 en 2016 nagenoeg stabiel bleef, herpakte de daling zich in 2017. In dat jaar rapporteerden Nederlanders 268 delicten op 1000 personen; in 2016 en 2015 was dit 312 respectievelijk 318 op 1000 personen (figuur 10.1). Het gaat hier om traditionele vormen van criminaliteit (excl. cybercriminaliteit). Van deze traditionele delicten was 56% een vermogensdelict, ruim 30% vandalisme en ruim 10% een geweldsdelict. Daarnaast wordt er criminaliteit gepleegd met behulp van de computer (cybercriminaliteit); pas sinds 2012 wordt bevraagd hoe vaak mensen door deze vorm van criminaliteit worden getroffen. In 2017 rapporteerden mensen, met 186 op 1000 personen, iets meer cyberdelicten dan in 2016 (179), maar nagenoeg evenveel als in 2014 en 2015 (188 resp. 187). Tellen we de ondervonden cybercriminaliteit vanaf 2012 op bij de totale traditionele criminaliteit, dan verandert de trend van de totale criminaliteit nauwelijks, maar is de afname in 2017 wel iets minder scherp. Ten opzichte van het voorgaande jaar namen geweld en cybercriminaliteit niet significant af, maar vermogenscriminaliteit en vandalisme wel. Over de afgelopen vijf jaar is ook de door Nederlanders ondervonden geweldscriminaliteit significant gedaald.

Geen verdere daling van meldingen bij de politie in 2017

Slachtofferenquêtes bieden aanvullend zicht op delicten die niet onder de aandacht van de politie worden gebracht en daardoor niet in de politiecijfers terechtkomen. In 2017 werd 34% van de ondervonden delicten bij de politie gemeld. Dat is evenveel als in 2016, maar minder dan in de vier jaren daarvoor (36% in 2015, 38% in 2012-2014). Met 42% en 41% werden vermogens- en geweldsdelicten het vaakst gemeld. De meldingsgeneigdheid voor vandalisme en cybercriminaliteit ligt met 19% respectievelijk 13% aanzienlijk lager. Hierin doet zich nauwelijks verandering voor ten opzichte van het voorgaande jaar. In de voorbije jaren waren de meest voorkomende redenen om niet te melden steeds dat het toch niets zou helpen, dat het voorval niet belangrijk genoeg was en dat men het geen zaak voor de politie vond.

Figuur 10.1

Minder criminaliteit in 2017; alleen de ondervonden cybercriminaliteit stijgt

Omvang van de criminaliteit per 1000 leden van de bevolking, naar type delict, 2008-2017 (in absolute aantallen)[a, b, c, d]

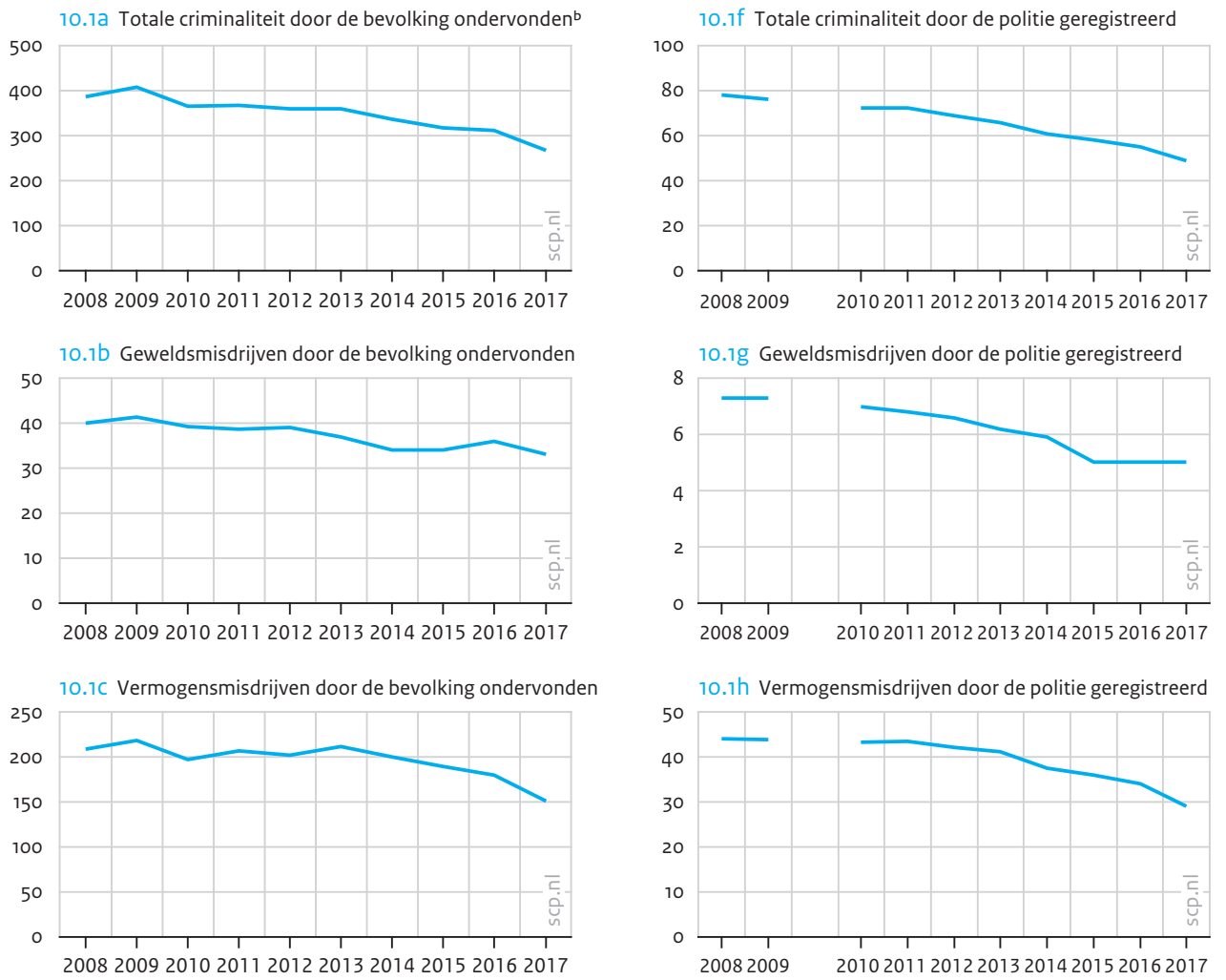

Figuur 10.1
(Vervolg)

10.1d Vernielingen door de bevolking ondervonden

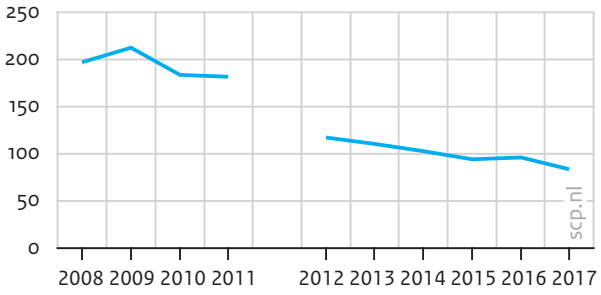

10.1i Vernielingen door de politie geregistreerd

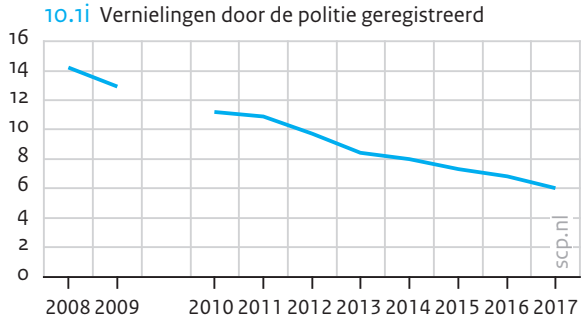

10.1e Cybercriminaliteit door de bevolking ondervonden

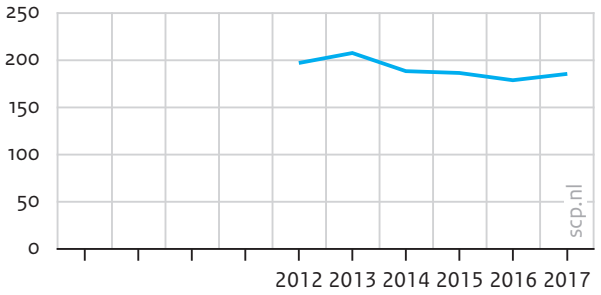

a Links: op basis van slachtofferenquêtes, bevolking van 15 jaar en ouder. In figuren 10.1a tot en met 10.1c zijn de periodes 2008-2011 (Integrale veiligheidsmonitor, IVM) vergelijkbaar gemaakt met 2012-2017 (Veiligheidsmonitor, VM) met behulp van CBS-omrekenfactoren (CBS 2015). Rechts: op basis van politiestatistieken (met voorlopige cijfers voor 2017).

b Het totale aantal ondervonden delicten (figuur 10.1a) is exclusief het aantal ondervonden cyberdelicten (figuur 10.1e).

c Omrekenfactoren VMR en IVM naar VM zijn niet beschikbaar voor vernielingen. Figuur 10.1d toont dus de oorspronkelijke tijdreeksen met een methodebreuk tussen de IVM en VM.

d De politieregistraties voor 2017 betreffen voorlopige cijfers.

Bron: CBS (IVM'08-'11; VM'12-'17; Politiestatistiek)

Meldingen leiden volgens burgers in 2017 nagenoeg even vaak tot registraties

Niet elk ondervonden delict wordt door burgers bij de politie gemeld, en om verschillende redenen wordt niet elke melding vervolgens door de politie geregistreerd. Voor registratie moet er aangifte bij de politie worden gedaan, ofwel via een proces-verbaal ofwel via internet. Nederlanders geven in de Veiligheidsmonitor aan dat in 2017 aangifte is gedaan van ruim 24% van de delicten die zij ondervonden. Als we uitgaan van de 34% delicten die zij bij de politie zeggen te hebben gemeld, betekent dit dat van de *gemelde* delicten zo'n 71% ook daadwerkelijk via aangifte bij de politie werd geregistreerd.

Van vermogensdelicten werd relatief het vaakst aangifte gedaan (76%), waarschijnlijk omdat de verzekering dit vaak eist. Hierop volgen vandalisme (72%), cybercriminaliteit (61%) en geweld (47%). Het totale aandeel aangiftes was in 2017 niet veel lager dan in 2016, maar wel lager dan in 2012 (75%). Ten opzichte van 2012 worden vooral vermogensdelicten en geweldsdelicten minder vaak geregistreerd. Meldingen van vandalisme en cybercriminaliteit werden in 2017 wel wat vaker geregistreerd.

De politie registreerde minder criminaliteit in 2017

Politiecijfers bieden aanvullend zicht op criminaliteit die geen directe slachtoffers maakt of gericht is tegen bedrijven of instellingen. Dit type delict wordt vanzelfsprekend niet door burgers in slachtofferenquêtes gerapporteerd. In 2017 registreerde de politie 49 delicten op 1000 inwoners. Hiervan maken vermogensmisdrijven 59% uit, vernielingen/misdrijven tegen de openbare orde en gezag 12% en geweldsmisdrijven 10%. Cybercriminaliteit is niet als aparte categorie onderscheiden, maar valt grotendeels binnen vermogenscriminaliteit. De totale geregistreerde criminaliteit neemt al sinds 2002 af, maar sinds 2011 (toen 72 op 1000) daalt die in versneld tempo en deze daling houdt ook in 2017 nog altijd aan. Alleen het aantal geweldsdelicten is sinds 2015 onveranderd op 5 per 1000 inwoners. De daling van vermogensdelicten en vernielingen / misdrijven tegen de openbare orde en gezag houdt wel aan.

Geen sluitende verklaring voor dalende criminaliteit

Het feit dat slachtofferenquêtes en politieregistraties een vergelijkbare dalende trend laten zien, geeft vertrouwen dat de criminaliteit zich daadwerkelijk gunstig ontwikkelt. Ook in andere westerse landen tekent zich een dergelijke gunstige trend af. Dat maakt het minder waarschijnlijk dat alleen nationaal beleid en nationale verschijnselen ervoor verantwoordelijk zijn, zoals bijvoorbeeld een slechte registratie-ethos van Nederlandse agenten, wat als verklaring naar voren werd gebracht in het onderzoeksjournalistieke artikel van Van de Beld et al. (2019). Ook wordt in het publieke debat vaak verwezen naar de afgenomen bereidheid van burgers om delicten bij de politie te melden. Hoewel de meldingsgeneigdheid de laatste twee jaar inderdaad iets lager was dan in de laatste jaren ervoor, is deze afname te beperkt om de dalende politiecijfers te kunnen verklaren (De Jong 2018). Mogelijke verklaringen zijn er volop, maar naar sluitende verklaringen wordt nog altijd gezocht. Een van de meest waarschijnlijke oorzaken is een toename van de technische beveiliging van huizen, auto's en winkelwaar, waardoor de gelegenheid tot vermogenscriminaliteit sterk is beperkt (Farrell 2013; Vollaard et al. 2009). De politie constateert zelf een toename van ondermijnende (georganiseerde) criminaliteit, vaak gepleegd door criminele organisaties met connecties in de legale bovenwereld (Politie 2018). Ondermijning is relatief onzichtbaar, doordat het burgers vaak niet direct raakt en de opsporing bemoeilijkt wordt door vermenging van onder- en bovenwereld.
Ook moet er rekening mee worden gehouden dat de criminaliteit zich juist de laatste jaren verplaatst van traditionele criminaliteit naar cybercriminaliteit. Mogelijk is het lastiger voor burgers om slachtofferschap in de digitale wereld te herkennen, en voor de politie om het op te sporen en te registreren, waardoor beide bronnen dit voorlopig kunnen onderschatten. Echter, een verschuiving van offline- naar onlinecriminaliteit kan de gedaalde criminaliteit waarschijnlijk maar voor een beperkt deel verklaren, omdat de mensen die zich voorheen met bijvoorbeeld fysieke inbraken bezighielden, niet dezelfde mensen zijn als degenen die nu hacks plegen (Rokven et al. 2017; Zebel et al. 2013).

10.3 Slachtoffers van criminaliteit

De Veiligheidsmonitor geeft niet alleen inzicht in het aantal delicten dat burgers hebben ondervonden, maar ook in het aantal Nederlanders dat slachtoffer is geworden van deze delicten. In 2017 gaf 15% van de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder aan in de afgelopen twaalf maanden ten minste eenmaal slachtoffer van criminaliteit te zijn geweest (figuur 10.2), een significante daling ten opzichte van het voorgaande jaar (17%). Het aandeel slachtoffers daalt aanhoudend vanaf 2009, toen het slachtofferschap nog op 22% uitkwam. Cyber- en vermogenscriminaliteit maakten in 2017 met 11% en 10% de meeste slachtoffers. Daarnaast werd 5,5% slachtoffer van vandalisme en 2% van geweld. Het afgelopen decennium nam het slachtofferschap van deze drie traditionele delictgroepen in meerdere of mindere mate af, het sterkst voor vermogensdelicten. Bij slachtoffers van cybercriminaliteit zien we die daling niet.

Figuur 10.2
Slachtofferschap verder omlaag in 2017
Ondervonden slachtofferschap in de voorgaande twaalf maanden, naar type delict, personen van 15 jaar en ouder, 2008-2017 (in procenten)[a]

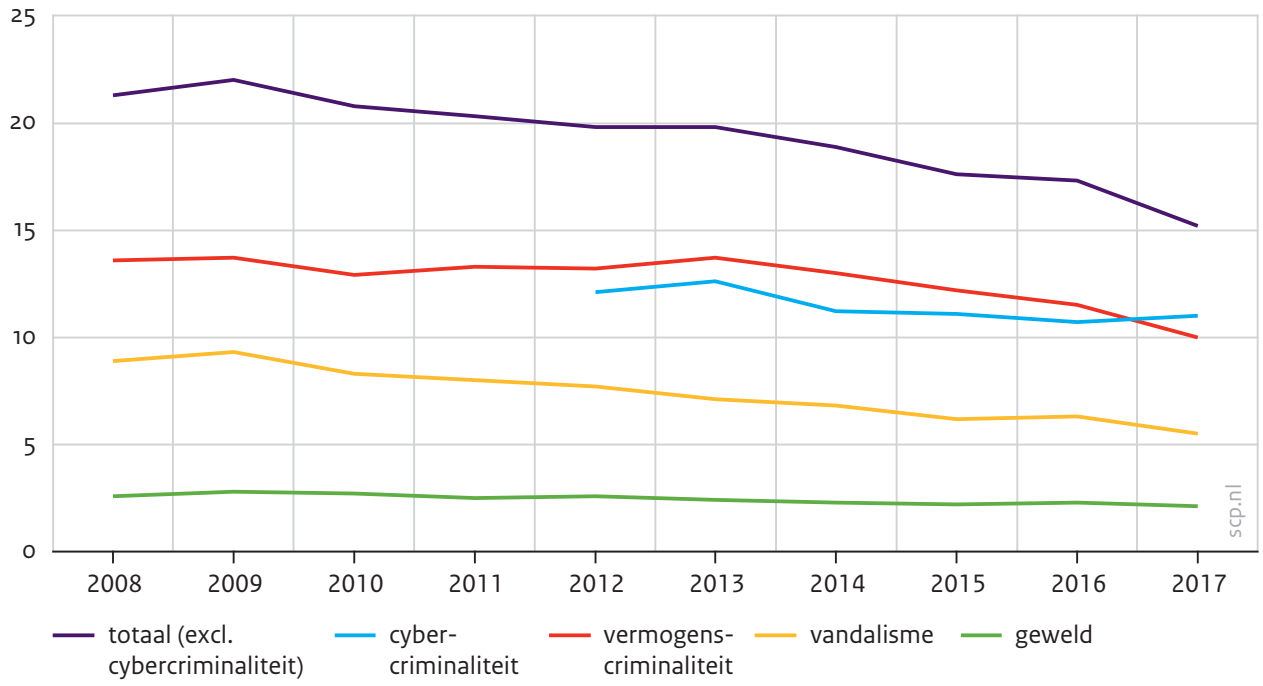

a De cijfers van 2008-2011(Integrale Veiligheidsmonitor, IVM) zijn vergelijkbaar gemaakt met 2012-2017 (Veiligheidsmonitor, VM) met behulp van CBS-omrekenfactoren (CBS 2015).

Bron: CBS (VM'12-'17)

De grootste verschillen in slachtofferschap zijn elk jaar weer die tussen leeftijdsgroepen; zo ook in 2017: 15-24-jarigen werden meer dan twee keer zo vaak slachtoffer als 65-plussers (tabel 10.1). Het verschil tekende zich bij alle delicttypen af. Jongeren werden zelfs drie keer vaker slachtoffer van cybercriminaliteit en vijf keer vaker slachtoffer van geweld. Vergele-

ken met de 25-64-jarigen treft alleen vandalisme de allerjongste groep minder vaak, omdat zij doorgaans nog niet in het bezit zijn van een auto of huis waaraan vernielingen kunnen plaatsvinden.

Tabel 10.1
Jongeren, hogeropgeleiden en niet-westerse migranten het vaakst slachtoffer
Ondervonden slachtofferschap, naar type delict, personen van 15 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2017 (in procenten)

	totaal	gewelds-misdrijven	vermogens-misdrijven	vandalisme	cyber-criminaliteit
totaal	15,2	2,1	10	5,5	11
man	15,5	2,5*	9,8	5,7	11,6*
vrouw	15,0	1,7	10,1	5,2	10,4
15-24 jaar	19,5	3,5*	14,2*	4,6*	17,3*
25-44 jaar	18,4	2,7*	11,7*	7,1*	13,2*
45-64 jaar	14,6*	1,9*	9,2*	5,8*	9,9*
≥ 65 jaar	8,9*	0,7*	6,0*	3,2*	5,4*
lager opgeleid	11,9*	1,8*	7,7*	4,2*	8,4*
middelbaar opgeleid	15,4*	2,4	9,9*	5,6*	12,5
hoger opgeleid	18,5*	2,2	12,4*	6,8*	12,6
autochtone Nederlander	14,5	2,1	9,3*	5,3	11
westerse migrant	15,4	1,9	10,4*	5,6	10,5
niet-westerse migrant	19,5*	2,2	14,5*	6,4*	11,1
homoseksuele man	21,3	2,7	14	7,7	14,5
biseksuele man	18,9	2,7	12,7	8,2	13,1
heteroseksuele man	15,7*	2,6	9,8*	5,8	12
homoseksuele vrouw	16,2	2,7	10,8	6,3	14,4
biseksuele vrouw	18,4	3,5	12,3	6	12,7
heteroseksuele vrouw	15,7*	1,8	10,6	5,5	11,4

* significant verschil van de groep t.o.v. andere groepen, bij een 95%-betrouwbaarheidsinterval

Bron: CBS (VM'17)

Ook opleidingsniveau is van grote invloed op het ondervonden slachtofferschap. Lageropgeleiden rapporteerden binnen alle delicttypen significant minder slachtofferschap dan hogeropgeleiden. Niet-westerse migranten en hun kinderen rapporteerden vaker slachtofferschap dan zowel autochtone Nederlanders als westerse migranten; dit gold het duidelijkst voor vermogensdelicten en vandalisme. Seksuele gerichtheid blijkt in 2017 eveneens verschil te maken. Heteroseksuele mannen rapporteerden minder vaak slachtofferschap dan zowel homo- als biseksuele mannen. Dat verschil kwam vooral voor rekening van

vermogensmisdrijven; er was geen verschil voor geweld. Ook heteroseksuele vrouwen rapporteerden minder slachtofferschap, maar alleen het verschil met biseksuele vrouwen is significant. Het kleinste verschil vinden we tussen mannen en vrouwen. Mannen rapporteerden significant vaker slachtofferschap van geweld en van cybercrime.

Verschillen in gerapporteerd slachtofferschap tussen bevolkingsgroepen worden in de literatuur vooral gezocht in leefstijl en gewoonten die samenhangen met bevolkingskenmerken als leeftijd, opleiding en stedelijkheid. Zo wagen jongeren zich doorgaans vaker in risicovolle uitgaansgebieden; ook is er meer criminaliteit in de stad dan op het platteland (Wittebrood 2006). Onderzoek laat zien dat het hogere slachtofferschap van niet-westerse migranten grotendeels verdwijnt wanneer gecorrigeerd wordt voor de hoge aandelen jongemannen en stedelingen in deze bevolkingsgroep (Wittebrood et al. 2006).
Er is geen eenduidige verklaring voor het hoge gerapporteerde slachtofferschap onder hogeropgeleiden. Enerzijds maakt hun betere materiële positie hen tot aantrekkelijke doelwitten voor vandalisme en vermogensmisdrijven, anderzijds wonen ze overwegend in betere wijken waar de risico's lager zijn. Wel wordt aangenomen dat hogeropgeleiden een lagere tolerantiegrens hebben, waardoor ze incidenten eerder als slachtofferschap ervaren of benoemen (Laub 1997); ook hebben ze de vaardigheden om er vervolgens melding van te maken.
De verschillen tussen homo- en heteroseksuelen laten zich vooralsnog lastiger duiden. Het is bekend dat sommige agressie zich specifiek richt tegen homoseksuelen, maar we zagen hier dat de verschillen voornamelijk materieel slachtofferschap betroffen. Intolerantie jegens homoseksualiteit kan mede een motief zijn voor vandalisme, maar voor beroving ligt dit minder voor de hand. Mogelijk speelt, net als bij hogeropgeleiden, de eigen tolerantiegrens mee, of andere achtergrondkenmerken waarvoor niet is gecontroleerd.

10.4 Subjectieve veiligheid

In deze editie van de SSN besteden we in het bijzonder aandacht aan de mate waarin objectieve of, liever, waargenomen en subjectieve indicatoren al dan niet met elkaar overeenstemmen. Voor sociale veiligheid kunnen we deze vraag onder andere verkennen door een vergelijking te maken van de ontwikkeling van de waargenomen criminaliteit in Nederland (§ 10.2), zoals geregistreerd door de politie en gerapporteerd door burgers, met de perceptie van deze ontwikkeling door Nederlanders. Daarnaast kunnen we nagaan in hoeverre het ondervonden slachtofferschap (§ 10.3) zich concentreert binnen de bevolkingsgroepen die daar ook het meest bang voor zijn. Beide aspecten van subjectieve veiligheid – de perceptie van criminaliteit en de angst voor persoonlijk slachtofferschap – komen in deze paragraaf aan bod.

Perceptie van onveiligheid steeds minder dominant

In het SCP-onderzoek Culturele veranderingen wordt gevraagd of mensen van mening zijn dat de criminaliteit de laatste tijd toeneemt, gelijk blijft of afneemt. Sinds het begin van

deze metingen in 1975 neemt de criminaliteit volgens een meerderheid toe, maar deze meerderheid is sterk afgenomen, van meer dan 80% in de jaren negentig tot 55% in 2018 (figuur 10.3). In de jaren negentig werd deze meerderheidsperceptie ook wel door de cijfers ondersteund, want er werd destijds een toename aan criminaliteit vastgesteld (zie Van Noije 2017a), maar het afgelopen decennium spoorde deze dus niet met de waargenomen daling van de ondervonden en geregistreerde criminaliteit. Hoewel steeds meer mensen zich dus wel bewust lijken van de gunstige ontwikkeling, lopen de waargenomen en subjectieve indicatoren van hoe de criminaliteit zich ontwikkelt, nog altijd uiteen.

Figuur 10.3
Volgens een steeds kleinere meerderheid neemt de criminaliteit de laatste tijd toe
Perceptie van criminaliteit in de samenleving, personen van 16 jaar en ouder, 2010-2018 (in procenten)[a]

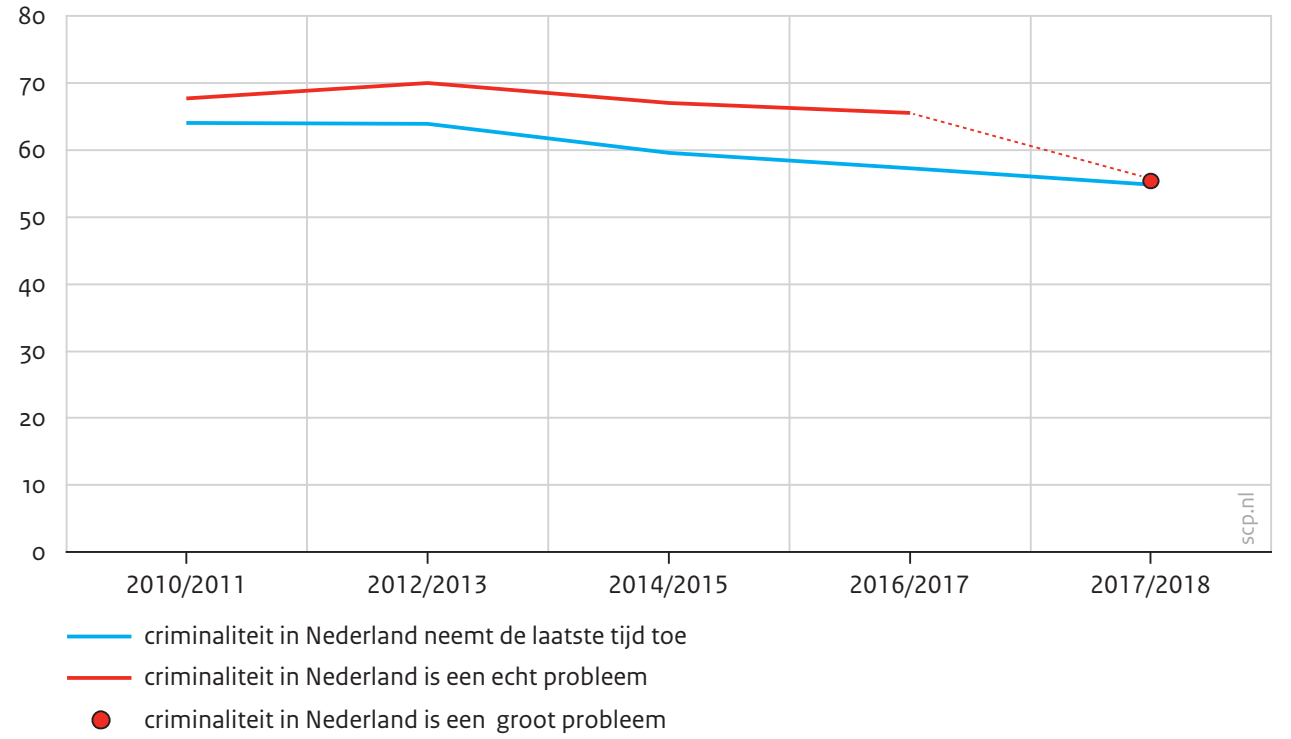

a In 2018 is de vraag 'Vindt u dat de criminaliteit in Nederland een echt probleem aan het worden is, of vindt u dat het er normaal gesproken bij hoort?' met twee antwoordcategorieën ('echt probleem' en 'hoort erbij') vervangen door de vraag: 'In hoeverre vindt u de criminaliteit in Nederland een probleem?' met vijf antwoordcategorieën ('geen probleem', 'een klein probleem', 'geen klein, maar ook geen groot probleem', 'een groot probleem', 'een heel groot probleem'). In de figuur zijn de twee laatste antwoordopties samengenomen. Er is tussen 2016 en 2018 dus sprake van een methodebreuk op dit onderwerp.

Bron: SCP/CBS (CV'10/'11-'17/'18)

Dat de perceptie van veiligheid weliswaar overwegend ongunstig is, maar zich toch in een positieve richting beweegt, blijkt ook uit een dalend aandeel mensen dat de criminaliteit in Nederland een echt probleem vindt. Een meerderheid van meer dan 80% in de jaren negentig kromp tot minder dan 70% aan het begin van dit decennium. In 2018 geeft

55% aan de criminaliteit een groot of heel groot probleem te vinden. Of mensen de criminaliteit in Nederland een probleem vinden, betreft een persoonlijke mening en geen perceptie, waardoor vergelijking met objectieve indicatoren weinig zinvol is. In tegenstelling tot een perceptie kan een mening niet juist of onjuist zijn; en voor veel mensen is elk incident er een te veel.

Aanhoudende daling algemeen gevoel van onveiligheid

De perceptie dat de criminaliteit toeneemt of de mening dat de criminaliteit in Nederland een probleem is, hoeft zich niet te vertalen in persoonlijke gevoelens van onveiligheid. En dat blijkt ook niet zo te zijn: een minderheid van de Nederlanders voelt zich weleens onveilig. In de afgelopen tien jaar daalde dit aandeel langzaam, van 38% in 2008 naar 34% in 2017. In de eigen buurt, waarvan mensen een concretere voorstelling hebben alsook directere ervaringen ermee, is deze minderheid aanzienlijk kleiner. Daar voelde 16% zich in 2017 weleens onveilig. Dat aandeel schommelde het grootste deel van het decennium tussen de 18% en 19%. Zowel in het algemeen als in de buurt voelde slechts 1,5% zich in 2017 vaak onveilig.

Figuur 10.4

Langzame maar zekere verbetering onveiligheidsgevoelens

Aandeel dat zich 'wel eens' en 'vaak' onveilig voelt, in het algemeen en in de buurt, personen van 15 jaar en ouder, 2008-2017 (in procenten)[a]

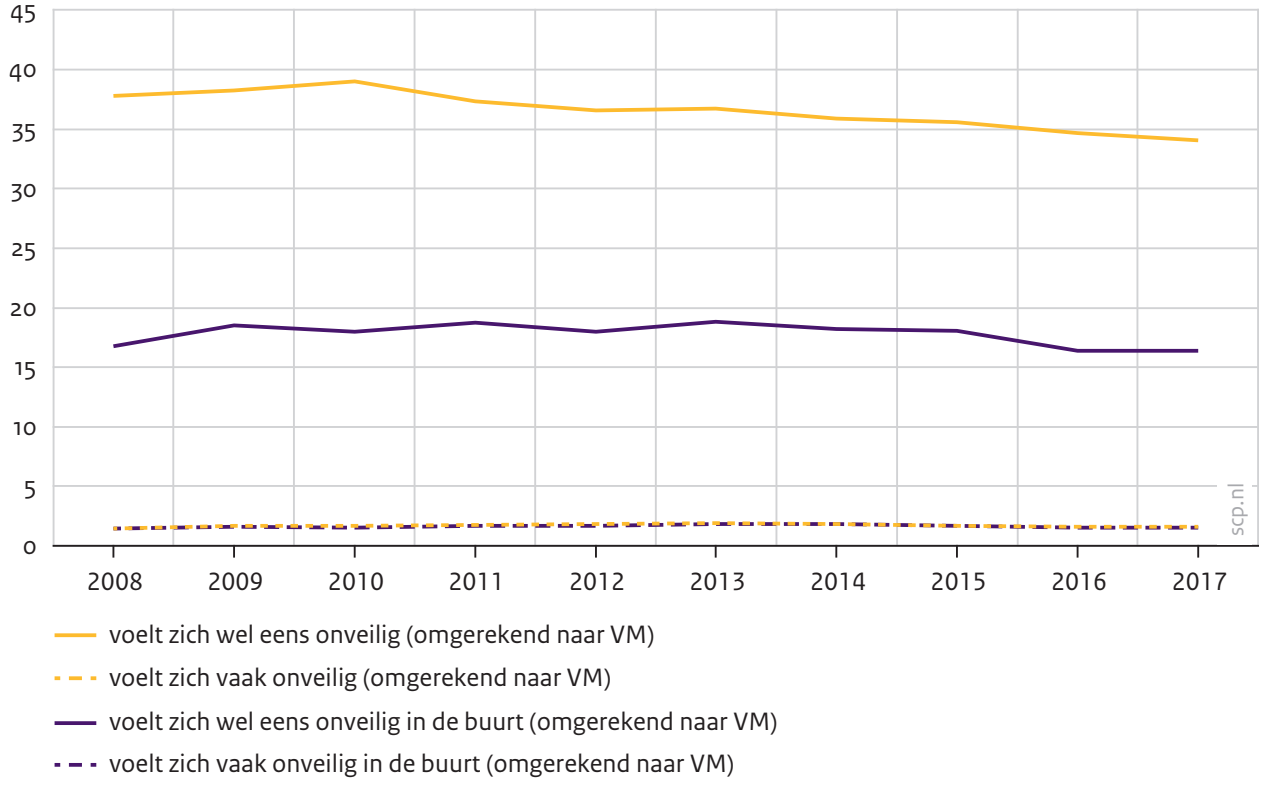

a De afkorting VM staat voor Veiligheidsmonitor.

Bron: CBS (IVM'08-'11; VM'12-'17)

Uit onderzoek naar verschillende dimensies van veiligheidsbeleving is gebleken dat algemene gevoelens van onveiligheid voor mensen niet gelijk staan aan de angst dat men slachtoffer zou kunnen worden van criminaliteit; beide typen gevoelens laten zich ook door andere achtergrondkenmerken verklaren (Van Noije en Iedema 2017). Mensen die zich weleens onveilig zeggen te voelen, kunnen door allerlei signalen worden beïnvloed, bijvoorbeeld door straatvuil, sociale omgangsvormen, (on)zeker toekomstperspectief en nieuwsberichtgeving over immigratie of economie (Elchardus et al. 2008; Pleysier 2010; Skogan en Maxfield 1981). Laten we nu dus eens kijken naar de angst voor persoonlijk slachtofferschap. Deze data worden sinds 2012 verzameld, dus minder lang dan die over de gevoelens van onveiligheid, maar schetsen wel of de bevolkingsgroepen met de meeste angst voor slachtofferschap ook daadwerkelijk het meeste slachtofferschap ondervinden.

Vrouwen en lageropgeleiden vaker bang voor slachtofferschap, minder vaak slachtoffer

In een blok met vragen over de eigen buurt wordt aan respondenten in de Veiligheidsmonitor gevraagd of het weleens voorkomt dat ze bang zijn dat ze zelf slachtoffer worden van criminaliteit. In 2017 gaf een kleine 3% aan dat dat vaak voorkomt; dit is gelijk aan 2016, maar significant minder dan in de periode 2012-2015 (tussen de 3% en 4%). Gevoelens van onveiligheid verschillen sterk tussen bevolkingsgroepen (figuur 10.5). We beperken ons in deze bespreking tot de significante groepsverschillen, waardoor we verschillen naar seksualiteit niet zullen bespreken.

Meer vrouwen dan mannen zijn vaak bang om slachtoffer te worden; ook voelen meer vrouwen zich vaak onveilig. In tabel 10.1 zagen we daarentegen dat mannen vaker slachtoffer worden van geweld. Deze discrepantie staat in de criminologische literatuur bekend als de victimisatieparadox en wordt wel verklaard doordat het niet zozeer de kans op slachtofferschap is die vrouwen als groter inschatten dan mannen, als wel de mogelijke impact ervan. Door hun lichamelijke kwetsbaarheid zouden vrouwen vrezen zich in geval van nood onvoldoende te kunnen verweren (Goodey 1997; Hale 1996; McCoy et al. 1996; Sacco 1990). Volgens Warr (1987, 2000) houden vrouwen er bovendien bewust of onbewust rekening mee dat misdrijven waarbij ze oog in oog met de dader staan, met name inbraak, ook met seksueel misbruik gepaard kunnen gaan. Seksuele delicten komen relatief weinig voor, maar worden wel als bijzonder afschrikwekkend beleefd. De kans op seksueel slachtofferschap is voor vrouwen wel degelijk groter. De schaduwhypothese, die stelt dat de angst van vrouwen voor seksueel geweld een schaduw werpt over andere misdrijven, wordt door onderzoek ondersteund (bv. Ferraro 1996), ook in een Nederlandse context (Van Noije 2012).

Minder ouderen dan jongeren zijn bang om slachtoffer te worden, en minder ouderen dan jongeren voelen zich vaak onveilig. Aangezien ouderen ook minder slachtofferschap rapporteren dan jongeren (tabel 10.1), lijken de objectieve en subjectieve veiligheid voor leeftijdsgroepen wel met elkaar in lijn. Jongeren krijgen vaker zelf met criminaliteit te maken en vrezen er ook meer voor.

Hetzelfde geldt voor verschillen tussen migrantengroepen. Het aandeel niet-westerse migranten dat aangeeft vaak bang te zijn om slachtoffer van criminaliteit te worden, is

opvallend veel groter dan het aandeel van beide andere herkomstgroepen. Ook voelen meer niet-westerse migranten zich vaak onveilig. De groep ondervindt ook meer slachtofferschap (tabel 10.1), niet van meer geweld, maar wel van meer vermogensmisdrijven en vandalisme. Ook hier rijmen de indicatoren voor de objectieve en subjectieve veiligheid dus met elkaar.

Figuur 10.5
Meeste onveiligheidsgevoelens onder vrouwen, jongeren, niet-westerse migranten en lageropgeleiden
Aandeel dat vaak bang is en zich vaak onveilig voelt, personen van 15 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2017 (in procenten)

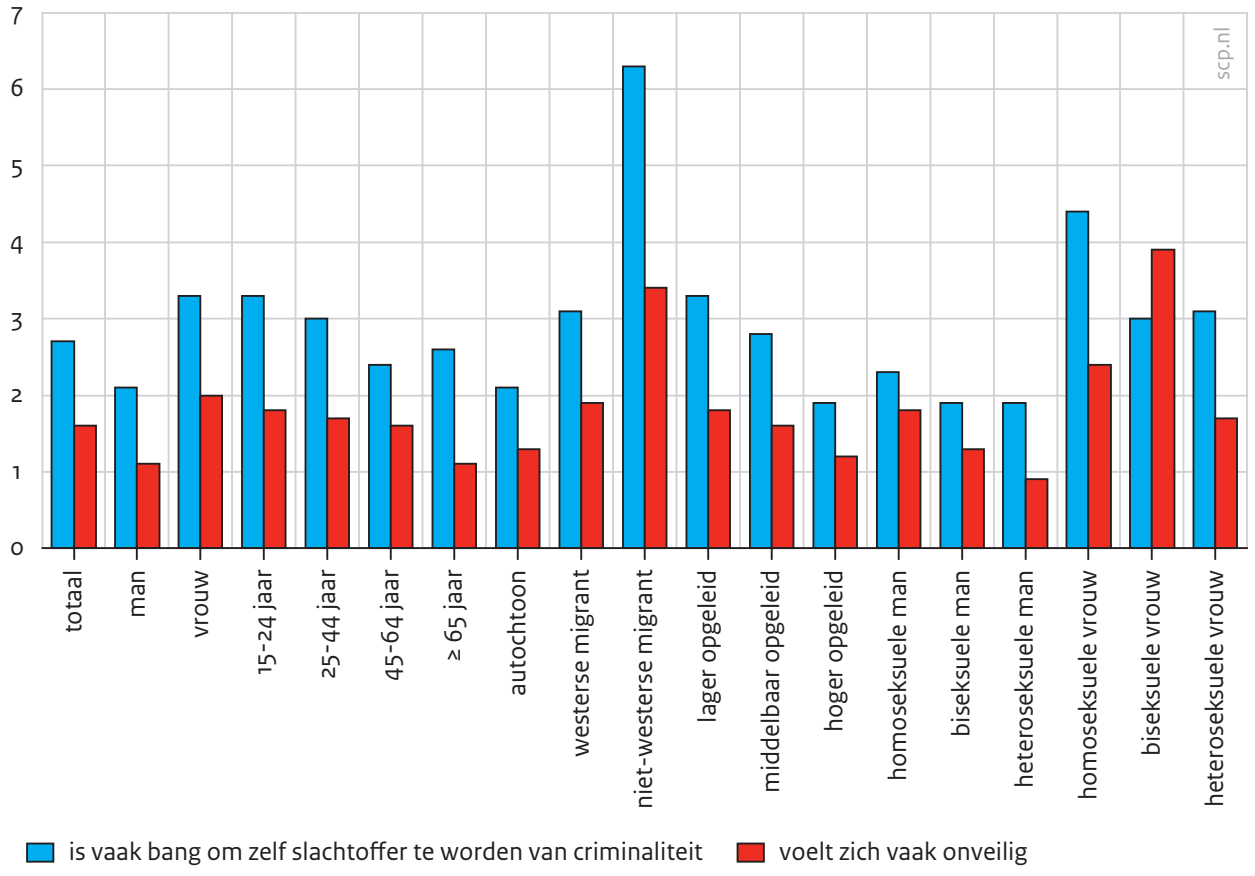

Bron: CBS (VM'17)

Ten slotte duiden de verschillen naar opleidingsniveau op een tweede victimisatieparadox. Hogeropgeleiden geven minder vaak aan dan middelbaar en lageropgeleiden dat ze vaak bang zijn om slachtoffer te worden van criminaliteit. Ook geven hogeropgeleiden minder vaak aan dat ze zich vaak onveilig voelen. Toch zijn het tegelijkertijd de hogeropgeleiden die het vaakst slachtofferschap rapporteren. Vergeleken met lageropgeleiden ondervinden zij meer geweld, meer vermogensmisdrijven, meer vandalisme en meer cybercriminaliteit. Zoals er uit de criminologische literatuur al geen eenduidige verklaring is af te leiden voor het hogere slachtofferschap van hogeropgeleiden, geldt dat des te meer voor de discrepantie met hun gunstiger gevoel van veiligheid. Laub (1997) suggereerde al dat hogeropgeleiden voorvallen eerder als criminaliteit herkennen en benoemen, en er een lagere

tolerantiegrens voor hebben. Het is voorstelbaar dat een wat fluïde voorval als bedreiging in een woordenwisseling door de ene partij niet als misdrijf wordt herkend, terwijl de ander het hoog opneemt en ermee naar de politie gaat. Als dit klopt, dan zou de paradox verklaard kunnen worden doordat hogeropgeleiden eigenlijk niet zo veel vaker slachtoffer zijn dan lageropgeleiden of, anders gezegd, dat lageropgeleiden misschien juist vaker slachtoffer zijn dan ze zelf rapporteren. Maar zoals gezegd is deze verklaring slechts speculatie.

10.5 Politie: prestaties en tevredenheid

Sinds de nieuwe Politiewet 2012 op 1 januari 2013 van kracht werd, ontwikkelde de Nationale Politie zich met vallen en opstaan en met de nodige onrust. Sinds eind 2017 geeft de politie aan de basis grotendeels op orde te hebben en richt ze de blik op de toekomst (Politie 2018). De Commissie evaluatie Politiewet 2012 onder leiding van Wim Kuijken stelt dat de reorganisatie weliswaar sterk is onderschat, dat die niet tot de gewenste verlichting van de bestuurlijke drukte heeft geleid en dat er ondertussen te veel werd gevraagd van het personeel, maar dat de voordelen op het gebied van opschaling, onderlinge bijstandsverlening en samenwerking inmiddels duidelijk zijn. De commissie formuleert enkele aanbevelingen om de slagvaardigheid en doelmatigheid van de politieorganisatie te verbeteren. Een van de belangrijkste aanbevelingen aan de minister van Justitie en Veiligheid is dat deze iets meer afstand neemt en de korpschef meer ruimte laat om zijn organisatie aan te sturen; een van de belangrijkste aanbevelingen aan de korpschef is dat deze ruimte schept voor regionaal en lokaal maatwerk, zodat teamchefs en wijkagenten binnen de nationale kaders eigen keuzes kunnen maken (Commissie evaluatie Politiewet 2012-2017). Zoals de commissie ook constateerde, ging het werk tijdens de grote verbouwing door. In de dagelijkse uitvoering van het huidige beleid wordt veel belang gehecht aan (herstel van) vertrouwen door de relatie met de burger te verstevigen en wordt naar wegen gezocht om midden in de samenleving te staan (Politie 2018; Politieacademie 2015). De wijkagent speelt hierbij een centrale rol. Vertrouwen wordt versterkt door enerzijds een goede omgang met burgers, en anderzijds door de prestaties die de politie over het voetlicht weet te brengen (Van Noije 2017b). Haar kerntaak is en blijft om de criminaliteit te bestrijden. We kijken in deze paragraaf naar zowel de harde als zachte resultaten van de politie in 2017, het meest recente jaar waarvoor cijfers op het moment van schrijven beschikbaar zijn: de prestaties ten opzichte van de streefcijfers in de *Veiligheidsagenda 2015-2018* die toen nog gold, en de mate waarin de politie kon rekenen op de waardering van burgers.

Prestaties van de politie

Zoals in 2016 ook het geval was, heeft de politie de landelijke streefcijfers van de Veiligheidsagenda in 2017 nagenoeg alle gerealiseerd (Politie 2018). Er zijn meer dan voldoende criminele samenwerkingsverbanden aangepakt (1361, norm: 950), voldoende complexe cyberopsporingsonderzoeken uitgevoerd (43, norm: 40), meer dan voldoende verdachten van horizontale fraude bij het OM aangeleverd (2740, norm: 1900), en meer dan genoeg interventies tegen kinderporno gepleegd (712, norm: 650). Net zoals in 2016 wist de politie net niet genoeg verdachten van cybercriminaliteit bij het OM aan te leveren (227, norm: 230).

De aanpak van high-impactmisdaad is op de Veiligheidsagenda lokaal vertaald in normen voor maximale aantallen delicten en minimaal te realiseren ophelderingspercentages, afhankelijk van de lokale context. Een misdrijf wordt als opgehelderd beschouwd als ten minste één verdachte bij de politie bekend is, ongeacht of deze voortvluchtig is of ontkent. Alle delicttypen die tot high-impactcriminaliteit worden gerekend (woninginbraken, overvallen, straatroven), bleven in 2017 ver onder het aantal dat als norm werd gesteld. Landelijk bleef het ophelderingspercentage van woninginbraken (9,5%) en straatroven (25,7%) in 2017 iets achter bij de streefcijfers (10,8% resp. 29,9%). Met een ophelderingspercentage van 50% werd het streefcijfer voor overvallen (49,9%) wel precies waargemaakt (Politie 2018).

Er werd geen overkoepelend streefcijfer voor het ophelderingspercentage geformuleerd. Met de afname van de geregistreerde criminaliteit daalde stapsgewijs ook het aantal opgehelderde misdrijven, van 331.000 in 2010 naar 215.500 in 2017. Het aantal ophelderingen nam jarenlang iets sneller af dan het aantal zaken, waardoor het aandeel ophelderingen daalde van 28% in 2010 naar 25% in 2016 (figuur 10.6). Met 26% trekt het ophelderingspercentage in 2017 voor het eerst weer aan. Dit laatste cijfer is nog niet definitief en naarmate er meer geregistreerde delicten worden opgehelderd, kan het nog toenemen. Vooral vermogensdelicten en vernielingen / misdrijven tegen de openbare orde en gezag werden in 2017 vaker opgehelderd. Het percentage opgehelderde gewelds- en drugsdelicten nam in 2017 echter verder af.

Het ophelderingspercentage is geen optimale indicator voor succesvolle opsporing. Een verdachte blijkt immers niet altijd schuldig te zijn. Daarnaast kan de politie door één veelpleger op te pakken, onbewust de oplossing van wel vijf delicten in handen hebben. Ook wordt het ophelderingspercentage gedrukt door een hoge geneigdheid om aangifte van delicten te doen. Als er bij hetzelfde criminaliteitsniveau meer misdrijven bekend zijn, moeten er ook meer misdrijven worden opgelost. Dit verklaart mede waardoor ophelderingspercentages sterk uiteen kunnen lopen tussen landen, ook binnen Europa (Smit et al. 2003).

Figuur 10.6

Geleidelijke afname ophelderingspercentage tot een halt gekomen

Opheldering naar type delict, 2010-2017[a] (in procenten)

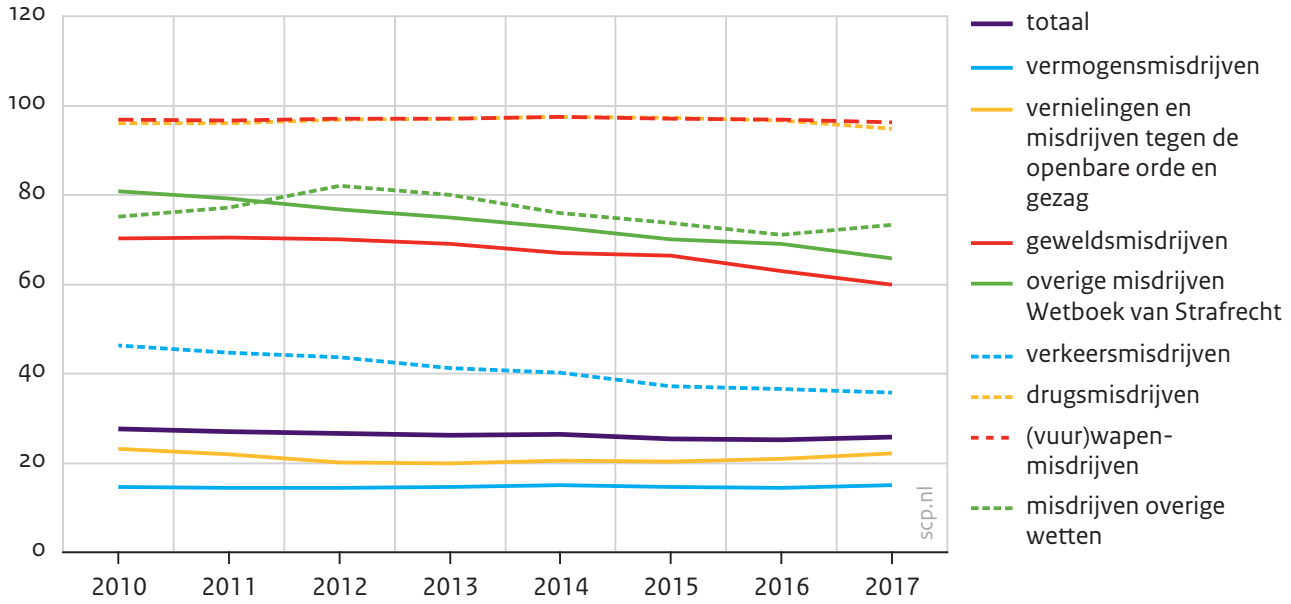

a De cijfers van 2017 zijn voorlopig.

Bron: CBS (StatLine veiligheid en recht)

Tevredenheid over de politie

Van alle Nederlanders is 32% in 2017 (zeer) tevreden met het politiefunctioneren in het algemeen, en 27% met het politiefunctioneren in de eigen buurt (figuur 10.7). De tevredenheid van de Nederlandse bevolking is in beide gevallen gestegen sinds 2012, maar gelijk gebleven ten opzichte van 2016. De tevredenheid met het algemene politiefunctioneren kent verschillende dimensies, die zich vanaf 2012 alle gunstig ontwikkelen, en ook in 2017 zijn verbeterd. Zo hebben in 2017 meer mensen vertrouwen in de politie in het algemeen, vinden meer mensen haar een effectieve misdaadbestrijder en waarderen meer mensen de interactie tussen politie en burgers, evenals haar communicatie met burgers.

Figuur 10.7
Tevredenheid over de politie onveranderd in 2017
Aandeel dat tevreden en ontevreden is over politiefunctioneren, personen van 15 jaar en ouder, 2012-2017 (in procenten)

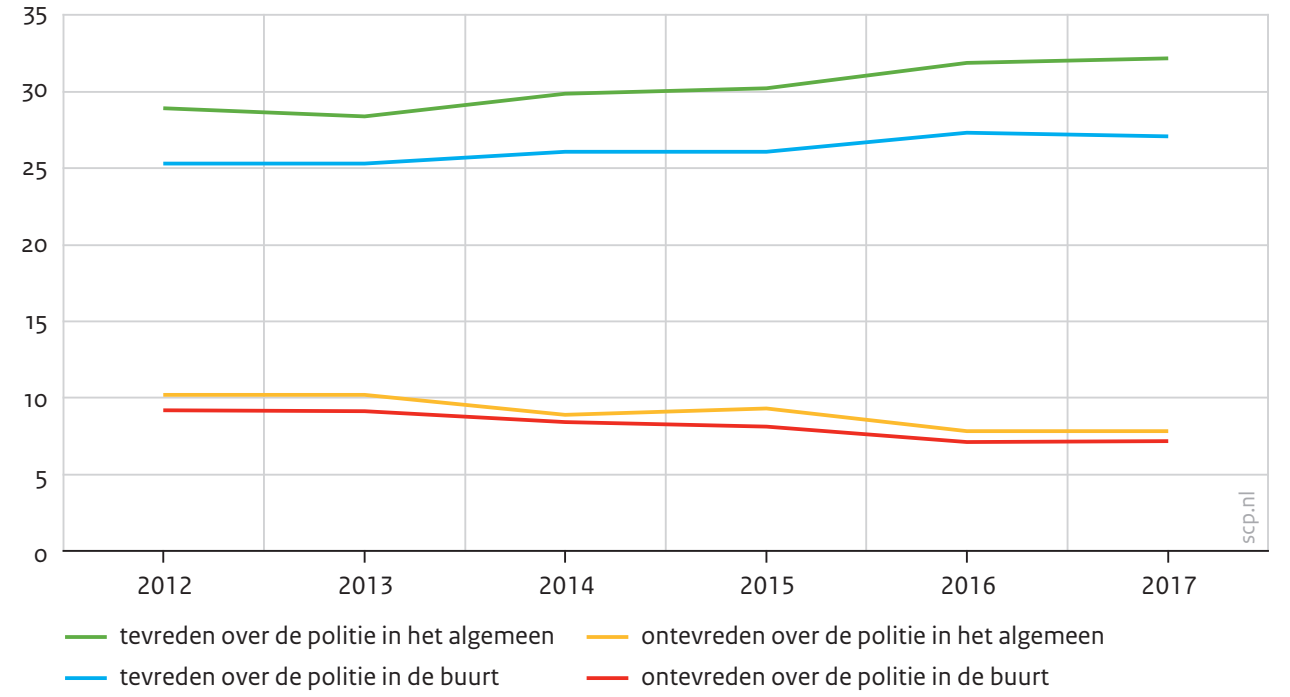

Bron: CBS (VM'12-'17)

Mannen, jongeren en hogeropgeleiden zijn in 2017 het vaakst (zeer) tevreden over de politie in het algemeen en in de buurt; niet-westerse migranten zijn ook het vaakst (zeer) tevreden over de politie in de buurt. Maar voor (een ander deel van de) mannen en niet-westerse migranten geldt tegelijkertijd dat ze ook het vaakst (zeer) ontevreden zijn. Ook middelbaar opgeleiden en mensen van middelbare leeftijd (45-65 jaar) zijn het vaakst ontevreden over de politie, zowel in het algemeen als in de buurt. Vergelijkbare groepsverschillen komen de laatste jaren steeds terug.

10.6 Rechtspraak: vertrouwen en strafklimaat

Burgers kijken naar de politie voor de eerste hulp bij onveiligheid; daarnaast is ook het beeld dat burgers van de rechtspraak hebben, bepalend voor de waargenomen effectiviteit van het veiligheidsbeleid. Naarmate burgers zich meer beschermd voelen door adequate rechtshandhaving en rechtsbescherming, durven zij ook meer op elkaar te vertrouwen en onderlinge contacten aan te gaan, en zullen ze zich ook zelf meer aan de regels van de rechtsorde houden (Fukuyama 1995; Niemeijer en Wijck 2013). Er zijn verschillende mechanismen van invloed op het vertrouwen van burgers in de rechtspraak (Van Noije en Putters 2017), waaronder de mate waarin de rechtspraak weet mee te bewegen met de behoeften en verwachtingen van de moderne samenleving, zonder in te leveren op stabiele kernwaar-

den als onafhankelijkheid, onpartijdigheid, integriteit en professionaliteit (Raad voor de Rechtspraak 2010).
De gerechtshoven zijn in 2018 gevisiteerd en de visitatiecommissie heeft geconcludeerd dat de Nederlandse rechtspraak, ook internationaal gezien, deze kernwaarden in hoge mate trouw blijft, maar dat de inspanningen ten behoeve van innovatie en toekomstbestendigheid ontoereikend zijn (Visitatiecommissie gerechten 2018 2019). Als overkoepelende oorzaak wijst de commissie naar de dominante filosofie van *new public management* binnen de overheid (waarin bedrijfsmatige termen als 'efficiëntie en effectiviteit', 'producten en klanten' centraal staan), die volgens haar niet past bij de rechtsstatelijke en maatschappelijke taken van de rechtspraak. Tekenend voor deze filosofie is de bekostiging van de rechtspraak per afgehandelde rechtszaak. Hoe meer zaken worden afgehandeld, hoe hoger de financiële bijdrage van het rijk. Nu het aantal zaken daalt, nemen de inkomsten af. Tegelijkertijd neemt de complexiteit van de zaken toe, doordat er steeds meer informatie in de procedure wordt ingebracht. Volgens de visitatiecommissie komt dit doordat cliënten assertiever worden, er vaker sprake is van multiproblematiek, en er in toenemende mate rekening moet worden gehouden met complexe wetgeving en Europeesrechtelijke jurisprudentie. De werkdruk is hierdoor toegenomen, terwijl de financiële situatie is verslechterd.
Dit zijn processen die zich grotendeels buiten het zicht van burgers voltrekken, maar zij hebben uiteindelijk wel invloed op de prestaties van de rechtspraak, waarmee burgers wel worden geconfronteerd. Een van de meest in het oog springende factoren waaraan het functioneren van rechters wordt afgelezen – meer dan het terugdringen van recidive op de langere termijn – is de zwaarte van de opgelegde straffen, die doorgaans alleen bekend zijn van grote publicitaire zaken. Dan telt voor burgers of de straf gevoelsmatig hoog of laag heeft uitgepakt. In deze paragraaf gaan we na hoeveel vertrouwen Nederlanders in de rechtspraak hebben, hoe ze denken over de strafmaat in Nederland, en welke straffen er daadwerkelijk worden opgelegd.

Vertrouwen in de rechtspraak

De voornoemde knelpunten waarmee de rechtspraak te kampen heeft, lijken vooralsnog geen afbreuk te doen aan haar publieke reputatie. Het vertrouwen van Nederlanders in rechters is relatief hoog ten opzichte van andere publieke en private instituties. Volgens het SCP-onderzoek Culturele veranderingen in Nederland 2018 (CV'17/'18) heeft 46% van de Nederlanders veel of zeer veel vertrouwen in de rechtspraak, en dit aandeel neemt licht toe (zie figuur 10.8). In hoofdstuk 3 was bovendien te zien dat de rechtspraak volgens het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB) van het SCP in het vierde kwartaal van 2018 hoog scoort in vergelijking met zes andere instituties: 70% van de Nederlanders heeft voldoende vertrouwen in de rechtspraak. Alleen kranten kunnen met 71% op vergelijkbaar vertrouwen rekenen; televisie, vakbonden, grote ondernemingen, en vooral de Tweede Kamer en regering wekken minder vertrouwen. Uit deze cijfers blijkt allerminst een afbrokkelend gezag van rechters, waarvoor wel gevreesd en gewaarschuwd wordt (Raad van State 2017).

Figuur 10.8

Het vertrouwen in rechters is verder toegenomen

(Zeer) veel vertrouwen in de rechtspraak, personen van 16 jaar en ouder, 2010-2018 (in procenten)

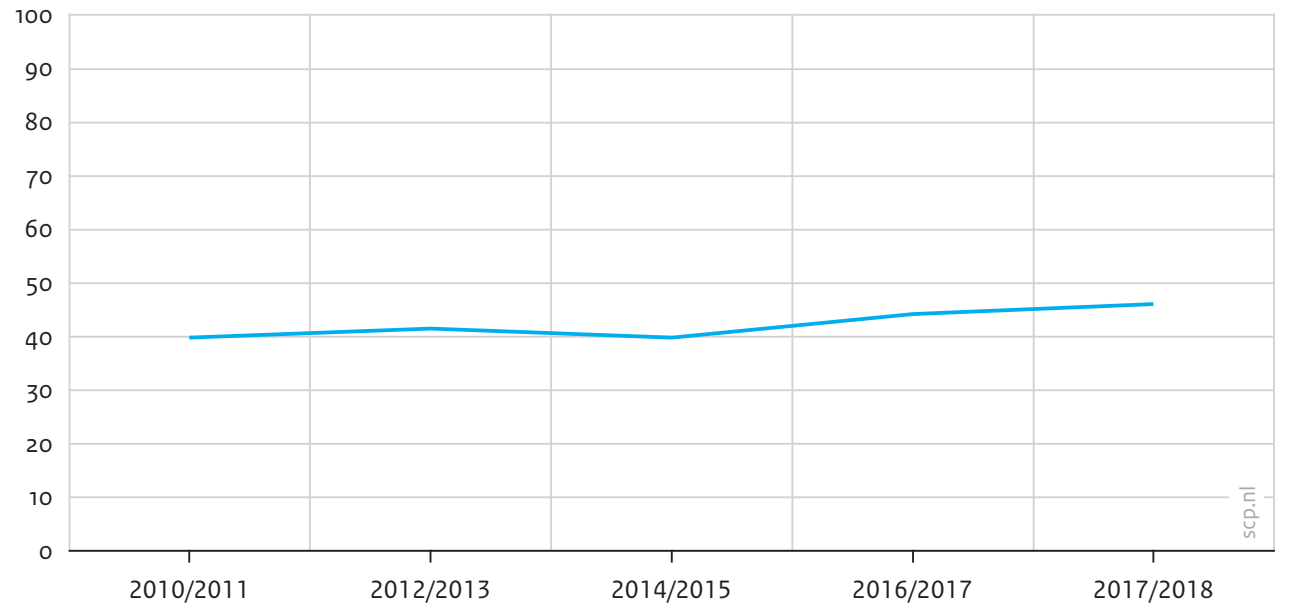

Bron: SCP/CBS (CV'10/'11-'17/'18)

Het vertrouwen in de rechtspraak is ongelijk verdeeld tussen bevolkingsgroepen. Het grootste verschil is er tussen opleidingsniveaus. Van de hogeropgeleiden had 66% in 2018 (heel) veel vertrouwen, tegen 43% van de middelbaar opgeleiden en 27% van de lageropgeleiden (figuur 10.9). Onder lageropgeleiden is het aandeel dat (heel) weinig vertrouwen had, met 32% zelfs groter dan het aandeel dat (heel) veel vertrouwen had. Het vertrouwen in de rechtspraak neemt ook af naarmate mensen ouder worden. In 2018 hadden 18-34-jarigen het vaakst (heel) veel vertrouwen. Het verschil is met name groot tussen 65-plussers en de anderen. Onder de 65-plussers zijn er met 32% bijna net zoveel mensen die (heel) weinig vertrouwen hadden als mensen die (heel) veel vertrouwen hadden (36%). Dit verschil wordt maar in zeer beperkte mate verklaard doordat 65-plussers relatief vaak lager opgeleid zijn. Mannen geven, met 52%, vaker aan (heel) veel vertrouwen te hebben dan vrouwen (41%). We vinden geen duidelijk verschil tussen verschillende migrantengroepen en autochtone Nederlanders, wat mede het gevolg kan zijn van ondervertegenwoordiging van migrantengroepen in de steekproef.

Figuur 10.9

Vertrouwen in de rechtspraak verschilt sterk tussen opleidingsniveaus

Aandeel dat (heel) veel en (heel) weinig vertrouwen heeft in de rechtspraak, personen van 16 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2017/'18 (in procenten)

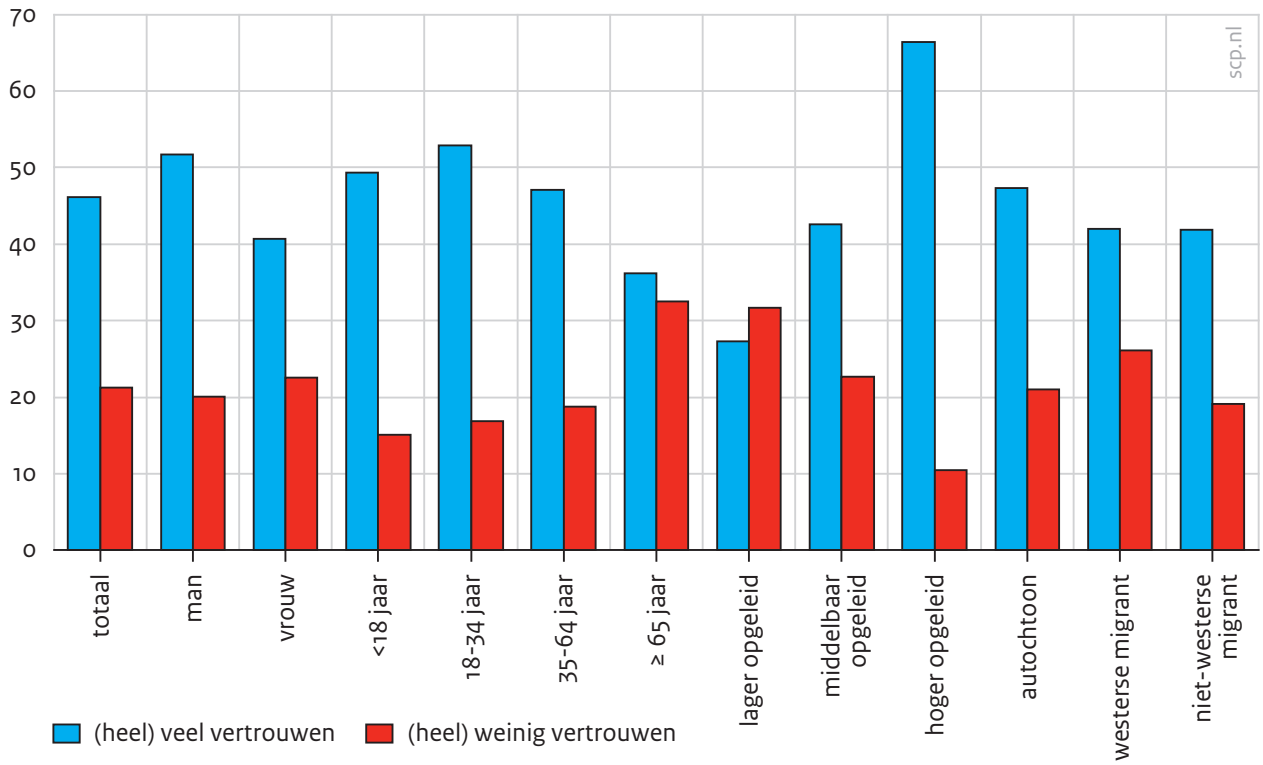

Bron: SCP/CBS (CV'17/'18)

Punitiviteitskloof wordt langzaam kleiner

Vertrouwen in de rechtspraak als institutie hoeft niet automatisch te betekenen dat mensen er ook op vertrouwen dat rechters altijd tot een gewenst vonnis komen, zoals blijkt uit hun algemene oordeel over de strafmaat in Nederland. Het verschil tussen de strafzwaarte die rechters opleggen en de strafmaat die burgers gepast vinden, wordt wel de punitiviteitskloof genoemd (Keijser en Elffers 2007). Als we kijken naar hoe burgers denken dat er gestraft wordt, dan is deze (gepercipieerde) kloof groot: in 2018 is 71% van mening dat misdaden in Nederland in het algemeen te licht worden bestraft (figuur 10.10). Met nog geen 1% is nauwelijks iemand van mening dat er te zwaar wordt gestraft. Wel is het aandeel mensen dat vindt dat er te licht wordt gestraft afgenomen, terwijl het aandeel dat de strafmaat precies goed vindt, met 24% in 2018, is toegenomen.

Groepen in de bevolking zijn er vrij eensgezind over dat er in Nederland te licht wordt gestraft. Jongeren tot 18 jaar en hogeropgeleiden hebben de meest afwijkende mening. Zij vinden minder vaak dat er te licht wordt gestraft (55% resp. 59%), en vaker dat de strafmaat precies goed is (34% resp. 36%).

Figuur 10.10

Het merendeel vindt dat er te licht gestraft wordt, maar het aandeel neemt wel af

Mening over strafmaat in ons land,[a] personen van 16 en ouder, 2008-2017/'18 (in procenten)

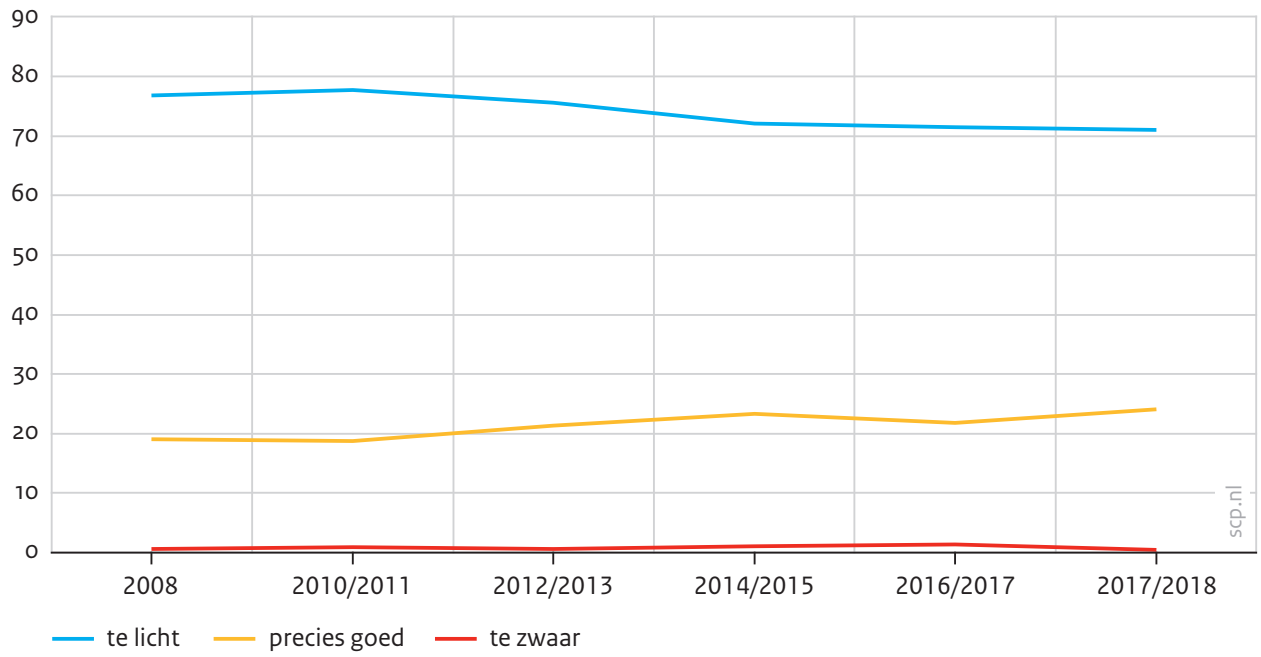

a Antwoord op de vraag 'Worden misdaden in Nederland over het algemeen te zwaar, te licht of juist goed bestraft?'

Bron: SCP/CBS (CV'08-'17/'18)

Aandeel gevangenisstraffen blijft stijgen

Laten we met deze perceptie van de strafmaat eens kijken hoe er werkelijk wordt gestraft in Nederland. Van de straffen of maatregelen die de rechter in 2016 oplegde, was 31% een gevangenisstraf (incl. 1% jeugddetentie), 28% een taakstraf en 19% een geldboete (figuur 10.11). Het aandeel gevangenisstraffen stijgt sinds 2010. Het aandeel taakstraffen steeg jarenlang, maar sinds 2012 niet meer. Geldboetes waren tot 2012 de meest voorkomende straf, maar daalden tot 2012 en zijn sindsdien ingehaald door zowel gevangenisstraffen als taakstraffen. Sinds 2013 zijn gevangenisstraffen de meest voorkomende straf.

Van de opgelegde gevangenisstraffen was 60% in 2016 van korte duur, te weten zes weken of korter. In een kwart van de gevallen ging het om een straf van zes weken tot zes maanden, 12% betrof een lange gevangenisstraf van een half tot drie jaar en in 3% van de gevallen duurde de straf drie jaar of langer. Het aandeel korte gevangenisstraffen neemt al sinds 2007 (36%) elk jaar toe, ten koste van de middellange straffen (tussen de zes maanden en drie jaar). De verschuivingen tussen 2015 en 2016 zijn echter kleiner dan in de jaren ervoor.

De mate waarin een straf (on)voorwaardelijk wordt opgelegd, kan als een ander aspect van de strafzwaarte worden gezien. Het aandeel volledig onvoorwaardelijke straffen onder de opgelegde gevangenisstraffen was 45% in 2016 en laat in het laatste decennium geen duidelijke trend zien. Het schommelt tussen 42% (in 2008) en een kleine 47% (2011 en 2012).

Figuur 10.11

Aandeel gevangenisstraffen neemt geleidelijk toe

Afdoeningen door de rechter, naar type sanctie, 2008-2016[a] (in procenten)

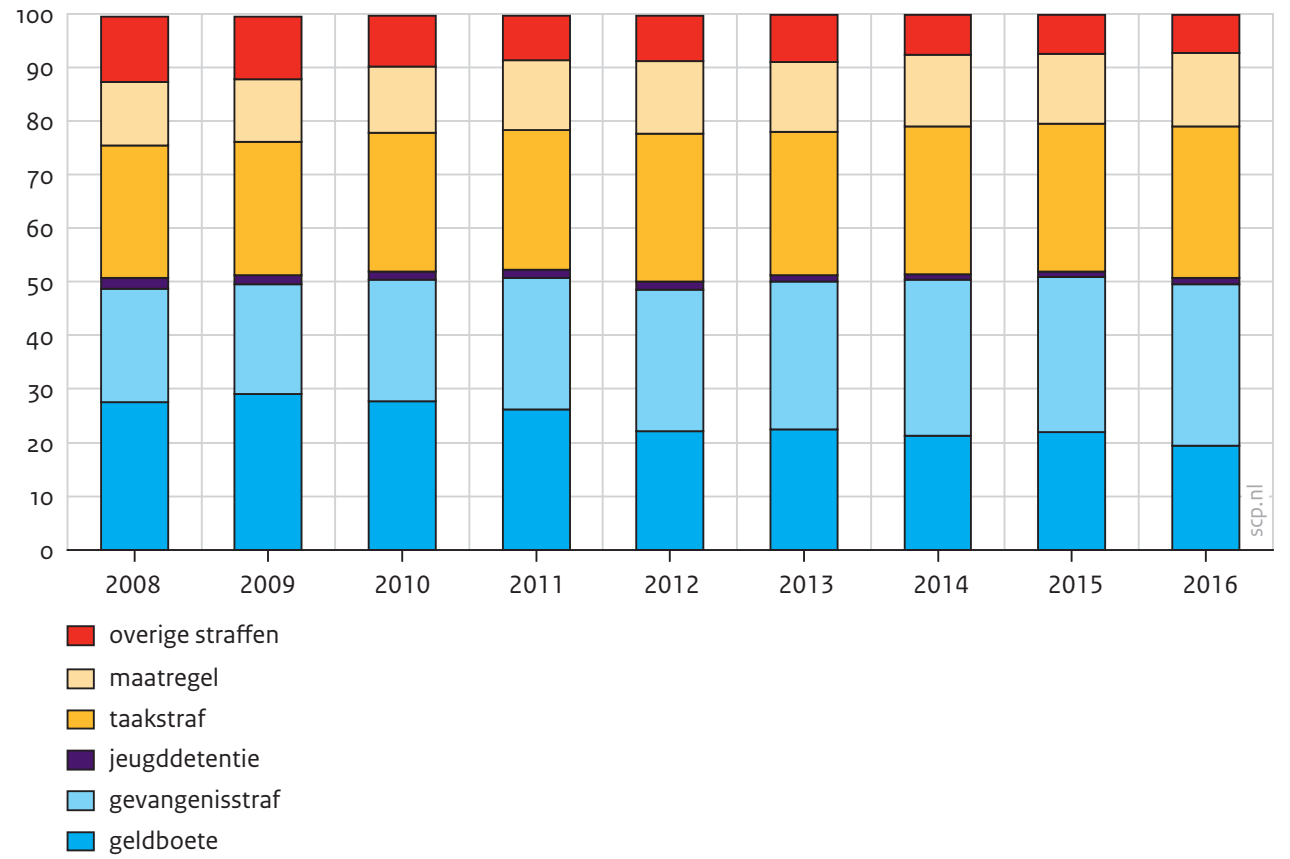

a Cijfers over 2016 zijn voorlopig.

Bron: CBS (StatLine, statistiek rechtbankstrafzaken)

De geldboetes waren in 2016 in de meeste gevallen (58%) relatief laag (tot 453 euro); 40% van de boetes was tussen de 453 euro en 2268 euro, en 2% was hoger dan 2268 euro. Tot 2011 steeg het aandeel lage geldboetes, naar 65%. De afgelopen vijf jaren was dit weer lager, terwijl het aandeel middelhoge boetes flink hoger was. Het aandeel volledig onvoorwaardelijke geldboetes is het laatste decennium afgenomen, van 84% in 2008 tot 71% in 2016.

Samengevat werden er het afgelopen decennium meer, maar kortere gevangenisstraffen opgelegd, die in vergelijkbare mate als voorheen onvoorwaardelijk moesten worden uitgezeten. Anderzijds werden er minder, maar hogere geldboetes opgelegd, die wel vaker alleen onder voorwaarden hoefden te worden betaald. Als we aannemen dat de gevangenisstraf in de ogen van burgers het meest zware straftype is, dan lijkt er enige toenadering tussen de oordelen over de (gepercipieerde) strafoplegging (figuur 10.10) en de werkelijk opgelegde straffen. Dat zou impliceren dat de punitiviteitskloof langzaam afneemt. Overigens zijn veranderingen in de strafmaat niet per se een teken dat er lichter of zwaarder gestraft wordt, maar kunnen zij ook betekenen dat de ernst van de misdrijven of de situatie van de daders is veranderd.

10.7 Tot slot: zo divers als de bevolking is de beleving

De Nederlandse rechtsstaat moet als een sterke rechtsstaat worden beleefd door zijn burgers. Dat is een centraal streven van het huidige kabinet, waarvoor nodig is dat criminaliteit wordt bestreden, wetsovertreders worden berecht en geschillen effectief worden opgelost (TK 2018/2019b). Het bestaansrecht oftewel de legitimiteit van instituties zoals die van de rechtshandhaving, berust niet alleen op werkelijke prestaties, maar ook op de mate waarin deze prestaties weten te overtuigen en vertrouwen wekken. In dit hoofdstuk keken wij daarom niet alleen naar de waargenomen ontwikkeling van criminaliteit en slachtofferschap en naar het functioneren van politie en rechtspraak, maar vooral ook naar de wijze waarop Nederlanders die ervaren.

De daling van de criminaliteit die we al sinds de eeuwwisseling waarnemen, zet ook in 2017 door. Dit geldt zowel voor registraties door de politie als voor rapportages door burgers. Ook zeggen minder mensen dat ze slachtoffer van criminaliteit waren. Over de afgelopen vijf jaar namen alle delicttypen af, behalve de gerapporteerde cybercriminaliteit. Geweld nam in 2017 niet verder af. Als verklaring voor de dalende politiecijfers wordt wel genoemd dat mensen steeds minder vaak aan de politie melden wat hun is overkomen, omdat ze daar steeds minder heil in zouden zien. Hoewel een aanzienlijk deel van het ondervonden slachtofferschap om uiteenlopende redenen niet bij de politie wordt gemeld (een kleine twee derde) en dit aandeel de laatste jaren licht toeneemt, is deze daling te beperkt om de dalende politiecijfers te kunnen verklaren (De Jong 2018).
De dalende criminaliteit lijkt zich langzaam maar zeker ook in het bewustzijn van de bevolking te nestelen. Nog altijd denkt een meerderheid van de Nederlanders dat de criminaliteit de laatste tijd toeneemt en een groot probleem is, maar deze groep is de afgelopen decennia wel sterk geslonken, van ruim 80% in de jaren negentig tot een nipte meerderheid van 55% in 2018. Steeds meer mensen hebben dus het idee – conform de waargenomen trend – dat Nederland niet onveiliger wordt. De kloof tussen de waargenomen en subjectieve veiligheid wordt daarmee kleiner.

Dat meer mensen ervan overtuigd raken dat de criminaliteit zich landelijk gunstig ontwikkelt, wil niet automatisch zeggen dat ze ook voor zichzelf een kleiner risico op slachtofferschap zien. Toch zien we ook hier een gunstige ontwikkeling. Een steeds kleinere minderheid van ongeveer een derde van de Nederlanders voelde zich in 2017 weleens onveilig. Zo'n 3% zei weleens bang te zijn om zelf slachtoffer te worden. Ook deze daling strookt dus met de observatie dat criminaliteit jaarlijks steeds minder slachtoffers maakt. Opmerkelijk is wel dat de mensen die relatief vaak slachtoffer worden, niet altijd degenen zijn die er relatief vaak bang voor zijn. Het zijn jongeren, hogeropgeleiden, niet-westerse migranten en mannen die relatief vaak slachtofferschap rapporteren. Jongeren en niet-westerse migranten vrezen daar ook het vaakst voor, waardoor bij hen het waargenomen en subjectieve risico op slachtofferschap met elkaar in de pas lopen. Daarentegen wordt het persoonlijk risico op slachtofferschap door vrouwen en lageropgeleiden te hoog ingeschat.

Voor vrouwen kan dit worden verklaard doordat de kans op slachtofferschap weliswaar niet zo groot is, maar de mogelijke gevolgen van lichamelijk en in het bijzonder seksueel geweld wel zeer ernstig zijn (Ferraro 1996; Warr 2000). Dat lageropgeleiden zich relatief onveilig voelen ten opzichte van hun feitelijke risico, en hogeropgeleiden zich relatief veilig voelen, is lastiger te duiden. Mogelijk speelt de mate waarin slachtofferschap door deze groepen wordt herkend en getolereerd hier een rol (Laub 1997).

Twee instanties die een centrale rol spelen in de rechtshandhaving, zeker ook in de ogen van burgers, zijn de politie en de rechtspraak. Beide hebben de afgelopen jaren met aanzienlijke interne uitdagingen te maken gekregen, met hoge werkdruk tot gevolg. De politie lijkt langzaam in rustiger vaarwater te komen en heeft ook haar doelstellingen grotendeels weten te behalen. Voor het eerst neemt het ophelderingspercentage in 2017 niet verder af. De tevredenheid van de bevolking lijkt niet onder de onrust te hebben geleden en heeft zich sinds 2012 gunstig ontwikkeld. Jongeren en hogeropgeleiden zijn het vaakst tevreden; mensen van middelbare leeftijd en middelbaar opgeleiden het vaakst ontevreden. Het oordeel van mannen en niet-westerse migranten is ambivalent: een deel van hen is het vaakst tevreden, een ander deel juist het vaakst ontevreden.

Het vertrouwen in de rechtspraak blijft op peil. Weer zijn het vooral jongeren en hogeropgeleiden die het gunstigste oordeel hebben. Onder hen is het meeste vertrouwen en zij zijn het minst vaak van mening dat er in Nederland te licht wordt gestraft; deze mening is met 71% in 2018 overigens wijdverspreid in de hele bevolking. Deze overduidelijke meerderheid is de afgelopen jaren echter wel afgenomen. Tegelijkertijd zien we een groeiende neiging onder rechters om (korte) gevangenisstraffen op te leggen, en de geldboetes die worden opgelegd zijn hoger. Hierdoor is de punitiviteitskloof (het verschil tussen door de bevolking gewenste en daadwerkelijk opgelegde straffen) mogelijk wat afgenomen, ervan uitgaande dat burgers de gevangenisstraf als een zware straf beschouwen. Hoewel het niet aannemelijk is dat mensen een duidelijk beeld hebben van de gemiddelde strafmaat die een rechter in een bepaald jaar heeft opgelegd, ligt het wel voor de hand dat rechters hun beslissingen mede laten beïnvloeden door verwachtingen in de samenleving.

Al met al zijn het vrouwen en lageropgeleiden die de minst gunstige beleving hebben van de veiligheid en van de instanties die hun bescherming moeten bieden. Ouderen voelen zich niet bijzonder onveilig, maar zijn wel geneigd kritisch te oordelen over de rechtshandhaving. Juist dit zijn de groepen die, naar eigen zeggen, de minste ervaring met slachtofferschap hebben. Zoals besproken laat het verschil tussen de waargenomen en subjectieve veiligheid zich voor elk van deze groepen vermoedelijk anders verklaren. Waar het bij de ene groep een gevoel van extra kwetsbaarheid voor specifieke misdrijven kan zijn, leven bij de andere groep mogelijk verwachtingen ten aanzien van de rechtshandhaving die zij onvoldoende ingewilligd zien. Oog voor de diversiteit in behoeften, verwachtingen en motieven onder de bevolking, kan dan ook een belangrijke bijdrage leveren aan het stre-

ven naar feitelijke maatschappelijke impact, die ook als zodanig ervaren en gedragen wordt.

Noten

1 Horizontale fraude is fraude in het particuliere geld- en goederenverkeer ten koste van een particuliere partij.

2 De Veiligheidsmonitor had in 2017 ongeveer 150.000 respondenten, die de enquête online of schriftelijk invulden. Door weging wordt gecorrigeerd voor de onder- of oververtegenwoordiging van bepaalde groepen in de respons. Er wordt gewogen op onder andere regio, geslacht, leeftijd, herkomst, huishoudensgrootte, stedelijkheidsgraad en gestandaardiseerd huishoudensinkomen. Bij uitsplitsing naar bevolkingsgroep met minder dan vijftig steekproefpersonen worden geen percentages door het CBS gepresenteerd (zie https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/onderzoeksomschrijvingen/korte-onderzoeksbeschrijvingen/veiligheidsmonitor--vanaf-2012--).

Literatuur

Beld, J. van de, A. Bergstra, E. Huisman, A. Kootstra en L. van der Pol (2019). Smileys scoren, platlullen en downgraden. In: *De Groene Amsterdammer*, 13 maart 2019.

CBS (2015). *Veiligheidsmonitor 2014*. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Commissie Evaluatie Politiewet 2012 (2017). *Evaluatie Politiewet 2012. Doorontwikkelen en verbeteren.* Den Haag: Commissie Evaluatie Politiewet 2012.

Elchardus, M., S. de Groof en W. Smits (2008). Rational fear or represented malaise. A crucial test of two paradigms explaining fear of crime. In: *Sociological Perspectives*, jg. 51, nr. 3, p. 453-471.

Farrell, G. (2013). Five tests for a theory of the crime drop. In: *Crime Science*, jg. 2, nr. 5, p. 1-8 (https://doi.org/10.1186/2193-7680-2-5).

Ferraro, K.F. (1996). Women's fear of victimization: shadow of sexual assault? In: *Social Forces*, jg. 75, p. 667-690.

Fukuyama, F. (1995). *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.

Goodey, J. (1997). Boys don't cry. Masculinities, fear of crime and fearlessness. In: *British Journal of Criminology*, jg. 37, nr. 3, p. 401-418.

Hale, C. (1996). Fear of crime. A review of the literature. In: *International Review of Victimology*, jg. 4, p. 79-150.

Jong, J. de (2018). *Het mysterie van de verdwenen criminaliteit (statistische trends)*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Keijser, J.W. en Elffers, H. (2007). Onbegrip voor het strafoordeel bedreigt het draagvlak voor het rechtssysteem niet. In: M. Malsch en N. Manen (red.), *De begrijpelijkheid van de rechtspraak* (p. 115-128). Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.

Laub, J.H. (1997). Patterns of criminal victimization in the United States. In: R.C. Davis, A.J. Lurigio en W.G. Skogan (red.), *Victims of crime* (tweede editie) (p. 9-26). Thousand Oaks: Sage.

McCoy, H.V., J.D. Wooldredge, F.T. Cullen, P.J. Dubeck en S.L. Browning. Lifestyles of the old and not so fearful. Life situation and older persons' fear of crime. In: *Journal of Criminal Justice, jg. 24*, nr. 3, p. 191-206.

Niemeijer, B. en P. Wijck (2013). Verschillen tussen burgers in vertrouwen in de rechtspraak. In: *Recht der Werkelijkheid*, jg. 34, nr. 2, p. 2-17.

Noije, L. van (2012). Als angst voor geweld vrouwen de pas afsnijdt. In: A. Merens, M. Hartgers en M. van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 163-181). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.

Noije, L. van (2017a). Sociale veiligheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017* (p. 268-305). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noije, L. van, m.m.v. M. Borger (2017b). Vertrouwen in de politie als conditie voor sociale veiligheid. In: C. Vrooman, R. Bijl en J. den Ridder (red.), *Kwesties voor het kiezen* (p. 51- 69). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noije, L. van en J. Iedema (2017). *Achtervolgd door angst. Een kwantitatieve vergelijking van angst voor slachtofferschap met een algemeen gevoel van onveiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noije, L. van en K. Putters (2017). Vertrouwen in de rechtspraak, nu en in de toekomst? In: *Rechtstreeks*, jg. 2017, nr. 2, 39-57.

Pleysier, S. (2010). *'Angst voor criminaliteit' onderzocht. De brede schemerzone tussen alledaagse realiteit en irrationeel fantoom* (proefschrift). Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.

Politie (2018). *Jaarverantwoording 2017*. Den Haag: Politie.

Politieacademie (2015). *Strategische onderzoeksagenda voor de Politie 2015-2019*. Apeldoorn: Politieacademie.

Raad van State. (2017). *Jaarverslag 2016.* Den Haag: Raad van State.

Raad voor de rechtspraak (2010). *Visie op de rechtspraak 2020*. Den Haag: Raad voor de rechtspraak.

Rokven, J., G. Weijters en A. van der Laan (2017). *Jeugddelinquentie in de virtuele wereld. Een nieuw type daders of nieuwe mogelijkheden voor traditionele daders?* Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (Cahier 2017-2).

Sacco, V.F. (1990). Gender, fear and victimization. A preliminary application of powercontrol theory. In: *Sociological Spectrum*, jg. 10, nr. 4, p. 485-506.

Skogan, W.G. en M.G. Maxfield (1981). *Coping with crime. Individual and neighbourhood reactions*. London: Sage Publications.

Smit, P.R., F.P. van Tulder, R.F. Meijer en P.P.J. Groen (2003). *Het opheldering spercentage nader beschouwd*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

TK (2014/2015). *Veiligheidsagenda 2015-2018*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, bijlage bij 28684, nr. 412.

TK (2018/2019a). *Naar een veiliger samenleving; Politie.* Brief van de minister van Justitie en Veiligheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2018/2019, 28684, nr. 540.

TK (2018/2019b). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Justitie en Veiligheid (VI) voor het jaar 2019*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2018/2019, 35000 VI, nr. 2.

Visitatiecommissie gerechten 2018 (2019). *Rapport visitatie gerechten 2018. Goede rechtspraak, sterke rechtsstaat.* Den Haag: Visitatiecommissie gerechten 2018.

Vollaard, B., J. van den Brakel en P. Versteegh (2009). *Veelbelovende verklaringen voor de daling van de criminaliteit na 2002*. Apeldoorn: Politie en Wetenschap.

Warr, M. (1987). Fear of victimisation and sensitivity to risk. In: *Journal of Quantitative Criminology,* jg. 3, p. 29-46.

Warr, M. (2000). Fear of crime in the United States. Avenues for research and policy. In: D. Duffee (red.), *Measurement and analysis of crime and justice* (p. 451-489). Washington: National Institute of Justice.

Wittebrood, K. (2006). *Slachtoffers van criminaliteit. Feiten en achtergronden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Zebel, S., P. de Vries, E. Giebels, M. Kuttschreuter en W. Stol (2013). *Jeugdige daders van cybercrime in Nederland. Een empirische verkenning*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

Wonen en omgeving

11 Wonen en omgeving

Jeanet Kullberg en Michiel Ras

- Het aantal verhuizingen en de verhuiswens zijn toegenomen.
- Woningnieuwbouw kan de vraag niet bijhouden; de wachttijden voor een sociale huurwoning lopen op en jongeren gaan later uit huis.
- Jongeren wonen steeds vaker in relatief dure particuliere huurwoningen en steeds later in een koophuis.
- De verduurzaming van de woningvoorraad verloopt traag. Duurzaamheidsinvesteringen in woningen zijn vooral praktisch gemotiveerd; nog geen 10% doet het primair voor het milieu.
- De reële woonlasten zijn tussen 2009 en 2018 gedaald bij eigenaren en licht gestegen bij huurders.
- Starten in een koopwoning is vaak duur; ongeveer een derde krijgt hulp van familie.
- Nederlanders zijn van alle Europeanen het meest tevreden met hun woonsituatie; wel is er een afname van de tevredenheid met huurwoningen.
- Ontevreden ondanks hoge woonkwaliteit is men zeer zelden; tevreden ondanks relatief lage kwaliteit komt wel veel voor, met name onder de groepen met een laag inkomen, jongeren en bewoners in gebieden met veel druk op de woningmarkt.

11.1 Accent op duurzaamheid in het landelijke woonbeleid

Ontwikkelingen op de woningmarkt

De afgelopen jaren is de woningmarkt, na een periode van crisis, weer op stoom geraakt, net als de economie. Dit laat zich zien in een toename van het aantal verhuizingen, stijgende woningprijzen in grote delen van het land en wachtlijsten voor kandidaten voor een sociale huurwoning. De nieuwbouw van woningen om aan de toegenomen vraag te kunnen voldoen, blijft hierbij achter.

Woonbeleid: nadruk op duurzaamheid en op particuliere verhuur

De tijd van uitvoerige rijksnota's over wonen ligt ver achter ons. De eerste twee kabinetten Rutte hadden in het Regeerakkoord (2010) als speerpunten meer ruimte voor het bedrijfsleven en de bouw van woningen, ook in het Groene Hart, en ruimte voor particulier opdrachtgeverschap. Daarnaast kwam er meer toezicht op de woningcorporaties, gebeurde toewijzing van sociale huurwoningen overwegend aan de lagere inkomens, kwam er een extra huurverhoging voor huurders met een hoog inkomen en kregen huurders het recht om hun corporatiewoning te kopen. Ook werd het zogenaamde krachtwijkenbeleid definitief beëindigd. In het Regeerakkoord *Bruggen slaan* (2012) werd de hypotheekrenteaftrek beperkt en aflossingsvrije hypotheken kwamen niet langer in aanmerking voor hypotheekrenteaftrek (alleen bij nieuw afgesloten hypotheken). Woningcorporaties moesten weer dienstbaar worden en scheefwonen werd opnieuw aangepakt. Het Regeer-

akkoord *Vertrouwen in de toekomst* (2017) spreekt voor het eerst sinds decennia niet meer over bevorderen van het eigenwoningbezit als rijksdoelstelling. 'We geven prioriteit aan middenhuurwoningen in de vrije sector', aldus het akkoord. Opnieuw is woningbouw een aandachtspunt (belemmeringen wegnemen), net als de zeer geleidelijke reductie van de hypotheekrenteaftrek; meer betaalbare huurwoningen in de vrije sector zijn gewenst, corporaties moeten zich beperken tot hun kerntaak. In de Woningwet van 2015 was dit laatste al uitgewerkt en gespecificeerd: de mogelijkheden voor corporaties om in de vrije sector te bouwen zijn gereduceerd en de uitgaven aan 'leefbaarheid' zijn teruggeschroefd en genormeerd tot een bedrag van 130 euro per jaar per woning. Mede naar aanleiding van een alarmerende rapportage over achteruitgang van de leefbaarheid in buurten met veel corporatiewoningen (Leidelmeijer et al. 2018) heeft de huidige minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) aangekondigd de teugels voor de woningcorporaties weer iets te zullen laten vieren.[1] Rijksbeleid ten behoeve van leefbare wijken geldt alleen nog voor Rotterdam-Zuid.

In het Regeerakkoord *Vertrouwen in de toekomst* is er naar verhouding veel aandacht voor verduurzaming van de gebouwde omgeving. Het gaat dan allereerst om woningisolatie, zowel bij woningcorporaties als in de particuliere sector, om zonnepanelen ten behoeve van duurzame stroomvoorziening en, op kleinere schaal, om afkoppeling van het aardgas als verwarmingsbron. Dat laatste wordt nagestreefd voor jaarlijks 50.000 nieuwbouwwoningen en voor 30.000 tot 50.000 bestaande woningen.

In deze editie van de SSN benutten we het juist verschenen WoON 2018-onderzoek. Ruim 67.000 respondenten zijn uitvoerig bevraagd over hun wooncondities en -tevredenheid. De resultaten van dit onderzoek zijn op hoofdlijnen ook al beschreven, met een accent op het functioneren van de woningmarkt, in BZK 2019. In deze editie besteden we meer dan voorheen aandacht aan het thema duurzaamheid. Ook gaan we in op de centrale leidraad: objectieve kenmerken versus ervaren kwaliteit van wonen, en eventuele opvallende discrepanties daartussen.

11.2 De objectieve woonsituatie

In deze paragraaf kijken we naar de objectieve woonomstandigheden van Nederlanders, waarbij we ook wat uitvoeriger kijken naar mensen die geen zelfstandige woning hebben.

Woningbouw kan de huishoudensgroei niet bijhouden

Sinds 2009 is het aantal huishoudens in Nederland met ruim een half miljoen toegenomen (zie hoofdstuk 2). De voorraad zelfstandige woningen nam ook toe, maar met ongeveer 70.000 minder. Dit verschil werd grotendeels opgevangen door de toename van het aantal zelfstandige wooneenheden en bewoonde andere ruimten zoals woonwagens, woonschepen en vakantiewoningen (figuur 11.1). Een wooneenheid is een woongelegenheid waar in elk geval de entree gedeeld wordt met andere eenheden in hetzelfde gebouw. Bij onzelfstandige wooneenheden wordt ook de keuken of het sanitair gedeeld. In de crisisjaren nam het aantal huishoudens dat bij anderen inwoont (niet in het ouderlijk huis) ook

toe, maar dat is de laatste jaren weer bijna even snel gedaald. Het aantal onzelfstandige wooneenheden, met gedeelde keuken of sanitair, is na de crisis per saldo gedaald ten opzichte van 2009. Alles bijeen gaat het om bijna 400.000 alternatieve woonvoorzieningen. In figuur 11.1 is de potentiële woningvraag, zoals die van jongeren die nog thuis wonen, niet te zien (hierop komen we later in deze paragraaf terug).

Figuur 11.1
Bijna 400.000 huishoudens in wooneenheden, woonschepen of caravans of inwonend
Huishoudens in zelfstandige woningen en andere woonvoorzieningen, 2009-2018 (in aantallen)

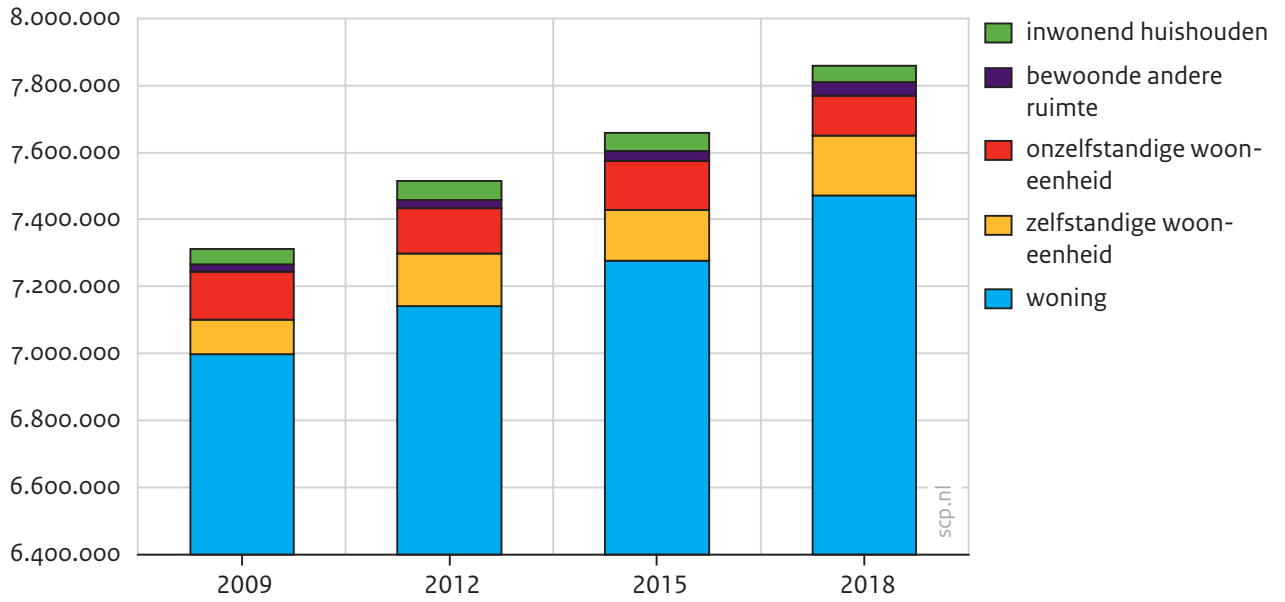

Bron: CBS (WoON'09-'18)

Nadat de nieuwbouw in de crisisjaren scherp was teruggevallen, is ze vanaf 2014 wel weer wat toegenomen (figuur 11.2), maar niet genoeg om aan de vraag te kunnen voldoen. Het CPB onderzocht wat de belemmeringen waren. Naast het feit dat door de crisisjaren het aantal werknemers in de bouwsector afnam en nog niet op het oude peil terug is, speelt volgens CPB (Michielsen et al. 2019) ook de gemeentelijke voorkeur voor binnenstedelijke bouw. Dit terwijl er lastig investeerders voor dit type projecten te vinden zijn, omdat ze aan veel gemeentelijke eisen moeten voldoen. Provincies zouden vaak voorrang geven aan behoud van de open ruimte boven bouwen in het weiland. Volgens het PBL liggen er voor zeker 100.000 woningen bestemmingsplannen en bouwvergunningen klaar, zonder dat er gebouwd wordt (Buitelaar en Van Schie 2018). Hier kan sprake zijn van *land banking*, het verwerven van grond om voor langere termijn de bouwproductie veilig te stellen. Geleidelijke ontwikkeling kan meer rendement geven. Gemeenten zijn de grootste grondeigenaren van deze zogenaamde *stalled sites*.

De nieuwbouw door woningcorporaties is tot een dieptepunt teruggevallen. Dat heeft onder meer te maken met de in 2013 ingevoerde verhuurdersheffing en de nieuwe Woningwet van 2015, die het primaat voor nieuwbouw anders dan sociale huur, in handen van particuliere ontwikkelaars en bouwers heeft gelegd.

Verreweg de meeste mensen die een woning betrekken, komen in een bestaande woning terecht. Het aantal verhuizingen bedroeg in de jaren 2016-2018 ruim 1,1 miljoen.

Figuur 11.2
Nieuwbouw van woningen trekt iets aan, maar is nog lang niet op het niveau van voor de crisis
Woningnieuwbouw naar opdrachtgever 2008-2018 (in aantallen)

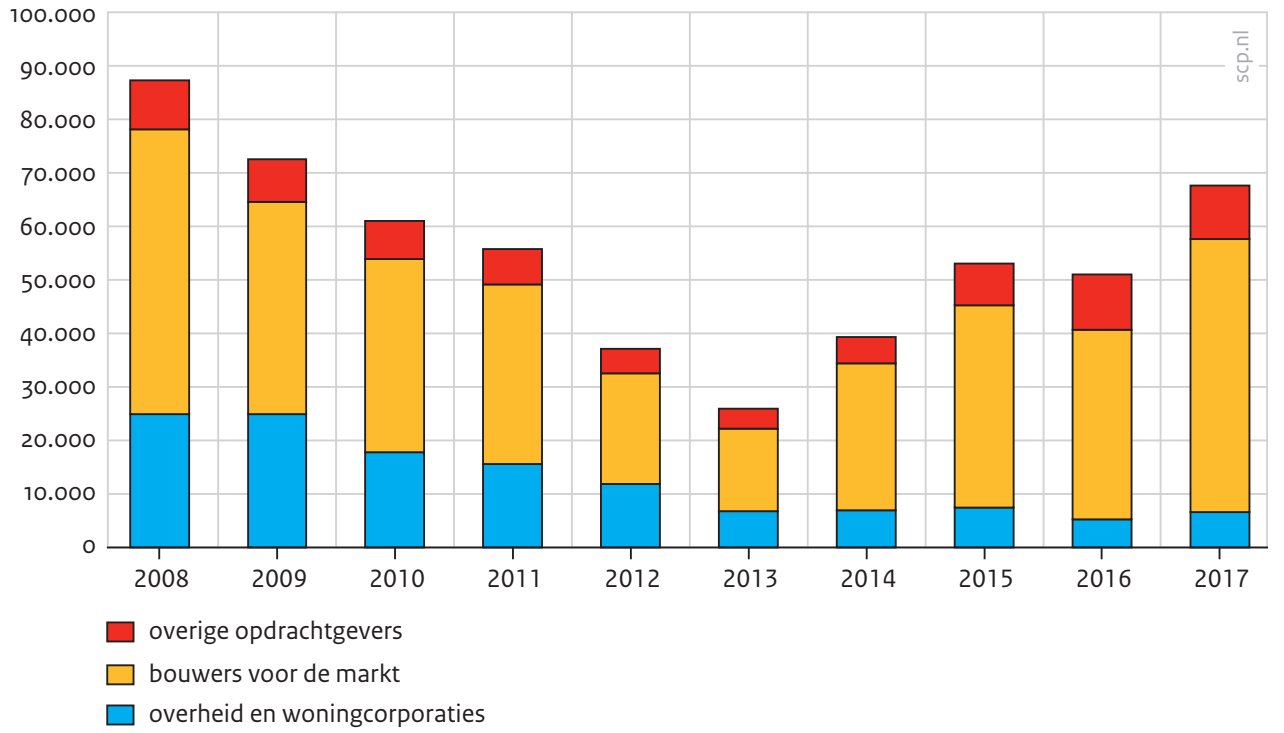

Bron: CBS

Grote regionale verschillen in druk op de woningmarkt; daardoor ook prijsverschil

Figuur 11.3 laat de regionale verdeling van de spanning op de woningmarkt zien: het woningtekort, oftewel het verschil tussen het aanbod van vrijkomende woningen en de vraag van huishoudens die op korte termijn een woning zoeken. Vraagoverschotten tekenen zich vooral af in de noordelijke vleugel van de Randstad, grote delen van Brabant en de regio Arnhem-Nijmegen. Gebieden met bevolkingskrimp zijn Noord-Nederland behoudens de omgeving van de stad Groningen, en Zeeland, de mijnstreek in Limburg en de Achterhoek. Spanning op de woningmarkt komt tot uitdrukking in hogere woningprijzen.
Dit betreft vooral koopprijzen, maar ook de huren zijn hoger.
Kromhout et al. (2019) onderzochten voor (de vele) regio's die sociale huurwoningen via een aanbodmodel verhuren, hoe lang woningzoekenden ingeschreven staan en hoe lang ze zoeken. Ten opzichte van eenzelfde onderzoek met gegevens uit 2014 is vrijwel overal de wachttijd toegenomen, meestal met zo'n twee jaar. Ouderen blijven conform het landelijke beleid en de voorkeur van henzelf, langer zelfstandig wonen (hierop komen we later terug). Het betekent onder meer dat ze pas op latere leeftijd een woning vrijmaken.

Figuur 11.3
Woningtekort in de Randstad, alsook Brabantse stedenrij en Arnhem-Nijmegen
Spanning op de woningmarkt, naar regio, 2018

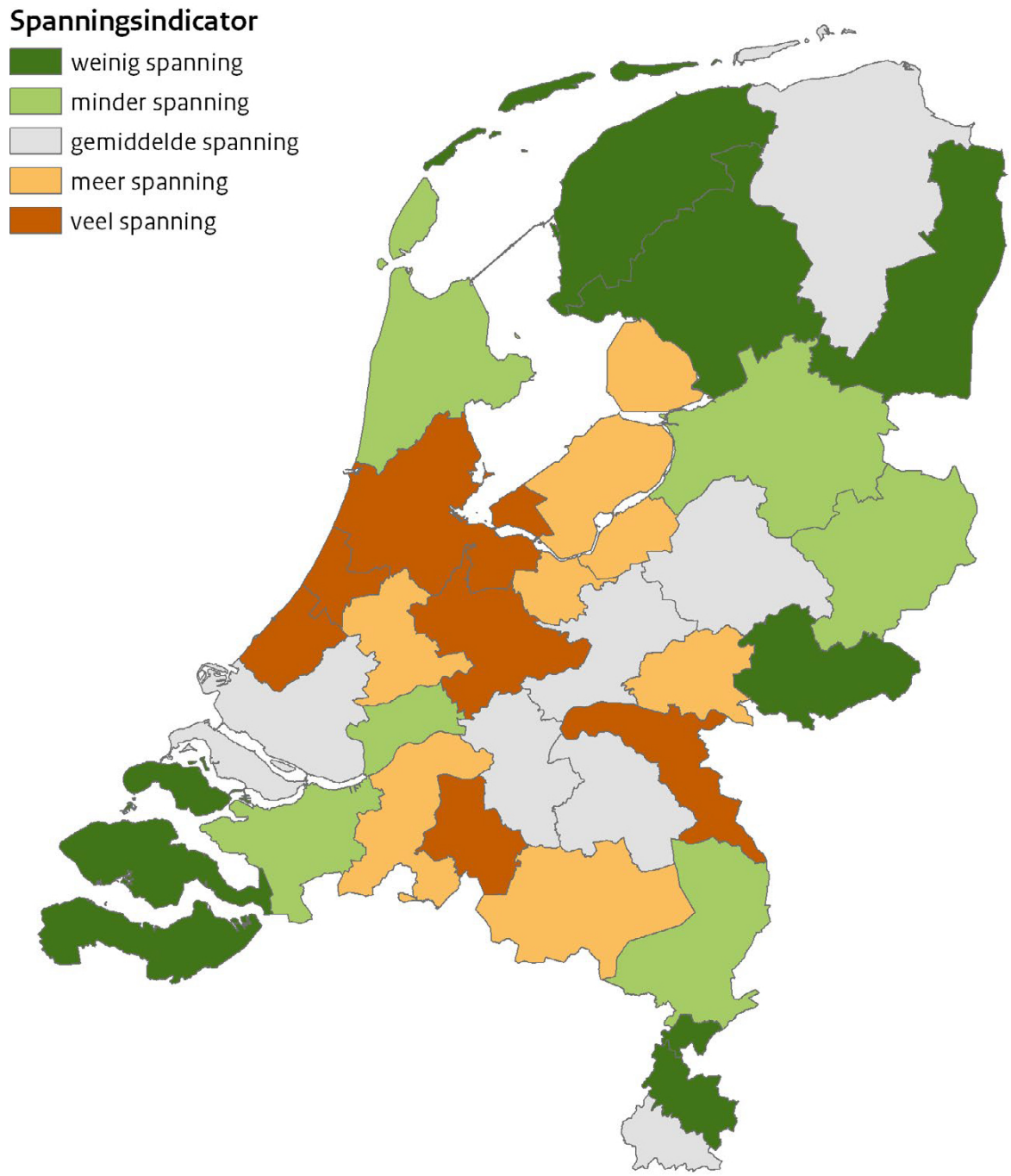

Bron: BZK (2019)

Aantal verhuisgeneigde huishoudens toegenomen

Tussen 2015 en 2018 nam het aantal verhuizingen aanzienlijk toe (met ruim 30%), vooral onder paren en gezinnen met kinderen. De toename was zowel absoluut als relatief, en was verreweg het grootst onder huishoudens die van een koopwoning verhuisden naar een andere koopwoning. Daaronder waren er veel met een hoger inkomen die hun vorige woning goed konden verkopen, waartoe ook ouderen behoorden (BZK 2019). In 2016 tot

2018 betraden bijna 250.000 starters (huishoudens die geen woning vrijmaken als ze verhuizen) de markt; dit was meer dan in de crisisjaren.
Niet alleen het aantal verhuisden nam toe, maar ook het aantal mensen dat een woning zocht (figuur 11.4). Het aantal urgente woningzoekenden steeg licht tussen 2009 en 2018 (maar wel significant); het aantal potentieel verhuisgeneigden nam echter veel sterker toe. Dit zijn woningzoekenden die niet per se binnen een jaar hoeven te slagen met verhuizen, die niet erg hard zoeken en die een aangeboden woning niet direct zouden aanvaarden. Het aantal urgent woningzoekenden bedraagt thans bijna een half miljoen. Belangrijkste redenen om te willen verhuizen zijn zelfstandig gaan wonen, huwelijk, studie of werk, en voor doorstromers: bezwaren tegen de huidige woning of omgeving, en in mindere mate ook financiële redenen (7%), gezondheid (10%), dichter bij familie wonen (5%) en een scheiding (1%). Scheiding als reden is bij daadwerkelijke verhuizingen veel vaker aan de orde, namelijk 18%. Het verschil komt doordat op een scheiding minder geanticipeerd wordt dan op de andere verhuisredenen. Een scheiding geldt in de sociale huursector meestal niet als voldoende reden om urgent een woning te krijgen; de betrokkenen worden zelf verantwoordelijk gehouden voor hun situatie (Kromhout en Zeelenburg 2019; Kromhout et al. 2016).

Figuur 11.4
Flinke toename van mensen die (nu weleens) willen verhuizen
Verhuisgeneigde huishoudens, naar starters en doorstromers en naar urgentie,[a] 2009-2018 (in aantallen)

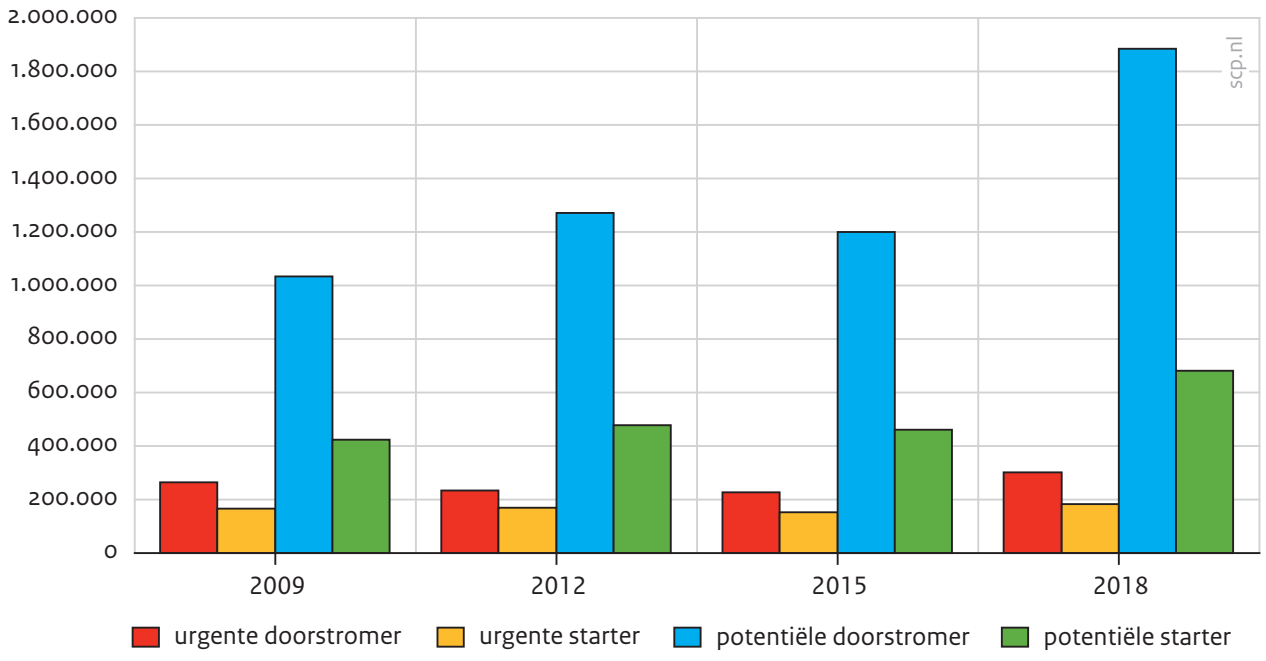

a Urgent wil zeggen dat men binnen een jaar beslist wil verhuizen of al iets gevonden heeft, zoekactiviteiten heeft ondernomen en een aangeboden, geschikte woning direct zou aanvaarden. Potentiële verhuisgeneigden willen binnen twee jaar beslist of misschien verhuizen.

Bron: CBS (WoON'09-'18)

Jongeren later uit huis en later in een koophuis dan tien jaar geleden

De woningmarkt kent een flexibele schil: een improviserend bevolkingsdeel dat bij een woningtekort, zeker in combinatie met stijgende prijzen op de particuliere markt, een alternatief moet zien te vinden. In 2017 stelden we al vast dat jongeren in de praktijk tot deze groep behoren. Naast het delen van een woning en kamerhuur, is later het huis uit gaan voor hen een mogelijkheid. Het CBS (2019) heeft laten zien hoe de leeftijd waarop twintigers het ouderlijk huis verlaten verschoof (figuur 11.5). Dit alles gebeurt nu enkele jaren later dan tien jaar geleden. Vooral jonge vrouwen (20 tot 25 jaar) stellen het uit huis gaan uit, zodat het verschil met jonge mannen, die later uit huis gaan dan vrouwen, kleiner wordt. Bij de jonge mannen zien we in elk van de jaren onder de twintig dat het uit huis gaan iets wordt uitgesteld. Zowel studenten als werkende jongeren gaan later uit huis. Voor de studenten speelt hierin ook het leenstelsel een rol: ze willen de schuldenlast niet nog hoger maken (CBS 2019; zie ook hoofdstuk 4).

Figuur 11.5
Twintigers gaan steeds later uit huis
Leeftijd van uit huis gaan, 20-29-jarigen, naar geslacht, 2008 en 2018 (in procenten)

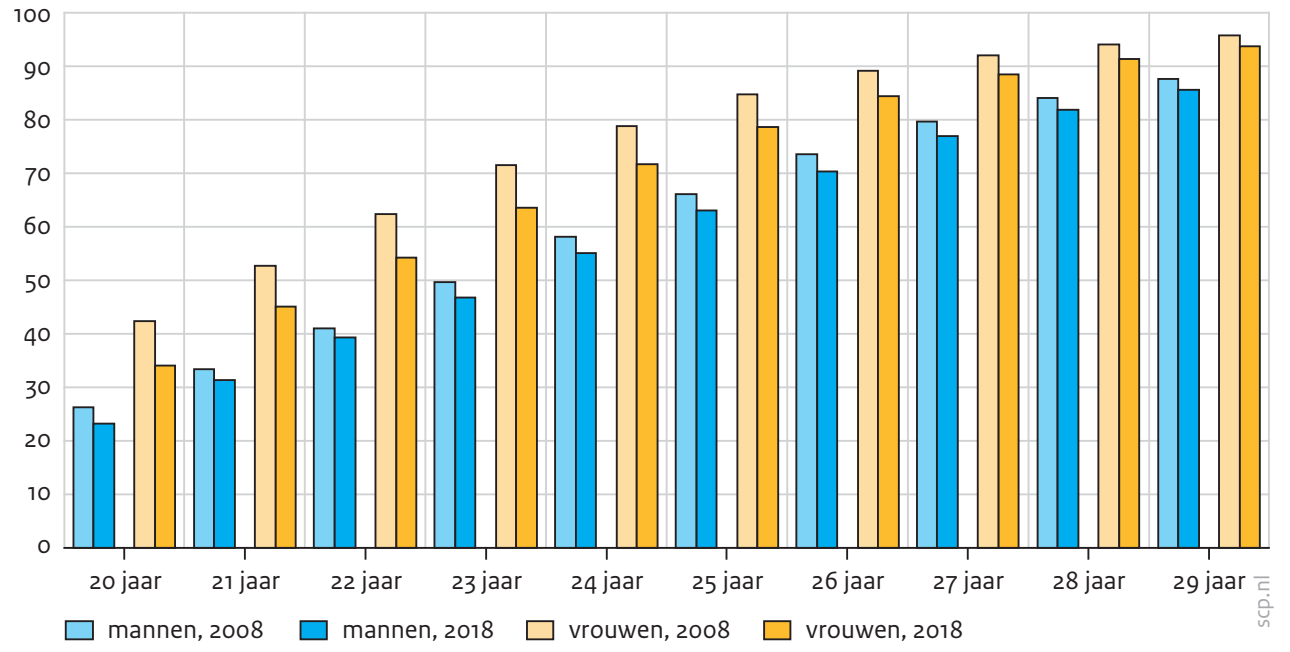

Bron: CBS (2019); SCP-bewerking

Ook de leeftijd waarop zelfstandige twintigers voor het eerst een huis kopen is opgeschoven; dat gebeurt nu eveneens later dan tien jaar geleden (figuur 11.6). Deze verschuivingen gaan samen met langer studeren van jongeren; ze vinden later een vaste baan en gaan ook later dan tien jaar geleden een vaste relatie of huwelijk aan (CBS 2019).

Figuur 11.6
Twintigers stellen aankoop woning uit
Leeftijd van de eerste aankoop van een huis, 20-29-jarigen die al zelfstandig wonen, 2008 en 2017 (in procenten)

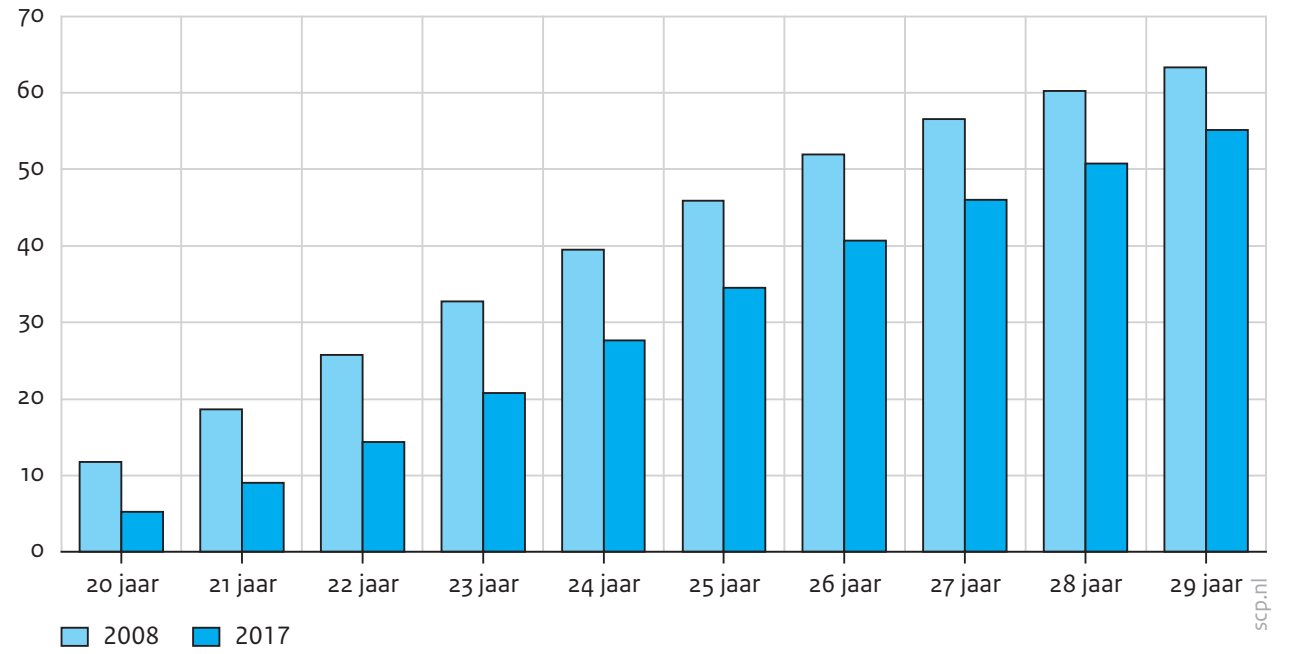

Bron: CBS (2019); SCP-bewerking

Vooral jongeren wonen toenemend in particuliere huurwoningen

De afgelopen tien jaar nam, zoals we zagen, de woningvoorraad in slechts een langzaam tempo toe. De toename betrof koopwoningen en particuliere huurwoningen; het traditioneel zeer hoge aandeel corporatiewoningen nam niet alleen procentueel, maar ook absoluut af. Sloop en verkoop overtroffen de nieuwbouw.

We zien in figuur 11.7 bij alle groepen het aandeel in corporatiewoningen afnemen en in particuliere huurwoningen toenemen. Dit is veruit het sterkst het geval onder jonge huishoudens (tot 35 jaar). Ofwel zij verdienen te veel voor een corporatiehuurwoning ofwel de wachttijd is ze te lang. Het vinden van een vrijesectorhuurwoning kost volgens BZK (2019) ongeveer een derde minder in tijd dan de zoektocht naar een sociale huurwoning. Het verschil zal voor niet urgent woningzoekenden vermoedelijk nog een stuk groter zijn, omdat in de sociale sector ook flinke aantallen urgent woningzoekenden met een kortere wachttijd een plek krijgen. De eerder geschetste regionale verschillen in druk op de markt vertalen zich in het huursegment ten dele in een hogere prijs, maar ook in een hogere wachttijd. In de vorige editie van SSN (Kullberg en Ras 2017) zagen we dat jongeren in particuliere huurwoningen in het algemeen veel betalen voor relatief lage kwaliteit. Ook mensen met een westerse migratieachtergrond, onder wie veel jonge arbeidsmigranten, komen toenemend in de particuliere huursector terecht. We zagen al dat twintigers later overgaan tot de aankoop van een huis. Ook hier zien we dat de jongste leeftijdsgroep minder vaak een koophuis heeft dan tien jaar geleden. Hoofdstuk 4 toonde dat studenten druk voelen door de studieschulden die ze moeten aangaan. Daarbij komt de afgenomen zekerheid op de

arbeidsmarkt, door flexibilisering (zie hoofdstuk 6). Die maakt zowel de financiële condities als de standplaats van het werk (en dus de beste plek voor een eigen huis) onzeker. Daar komen de aangescherpte financieringsvoorwaarden (maximale *loan to value:* het deel van de aankoopsom dat beleend mag worden) nog bij. Hierna zullen we zien dat respectabele aantallen jonge mensen door hun ouders geholpen worden bij de aankoop van een huis.
Ouderen zijn de afgelopen tien jaar steeds vaker in koophuizen te vinden. Dit komt door cohortvervanging: eerdere generaties ouderen, die overwegend huurden, maken plaats voor nieuwe ouderen, met name babyboomers, die in groten getale woningen kochten in gunstige tijden (Kullberg en Iedema 2010).

Mensen met niet-westerse migratieachtergrond steeds vaker in koophuis of particuliere huur

Door toegenomen diversiteit naar culturele achtergrond (zie hoofdstuk 2) zien we in elk van de woningmarktsectoren het aandeel bewoners met een niet-westerse migratieachtergrond toenemen (niet in figuur 11.6).

Figuur 11.7
Jongeren steeds meer aangewezen op particuliere, commerciële huur
Huishoudens in koopwoningen, corporatiewoningen en particuliere huurwoningen, naar leeftijd[a] en herkomst,[b] 2009 en 2018 (in procenten)

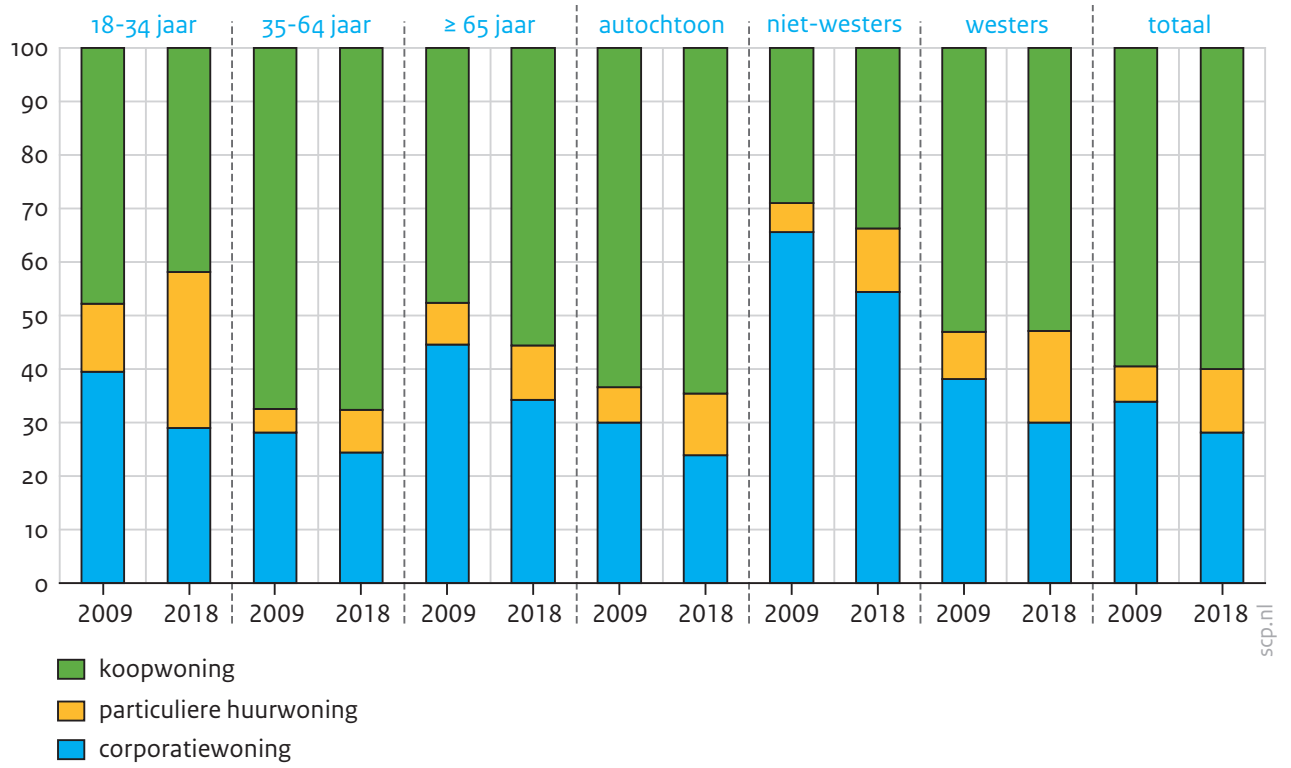

a Leeftijd van de oudste in het huishouden.
b Herkomst van de respondent.

Bron: CBS (WoON'09-'18)

Ook voor deze groep zien we het aandeel in de corporatiesector scherp afnemen ten gunste van de particuliere sector, en ook het koophuis. Vooral de tweede generatie die tot de groeiende middenklasse behoort, koopt een huis in Nederland. Dat geldt veel sterker voor mensen van Surinaamse of Turkse afkomst dan voor mensen met Marokkaanse wortels (Kullberg en Huijnk 2016). Statushouders komen overwegend in sociale huurwoningen terecht, waar ze volgens taakstellingen naar rato van het inwonerstal van de gemeente gehuisvest worden.

Nederland in Europa: krap wonen komt heel weinig voor

Nederland behoort tot de landen waar krap wonen (*crowding*) over het geheel genomen nog weinig voorkomt (ca. 4% van de huishoudens). Het criterium voor krap is minder dan één kamer per 18-plusser in het huishouden en meer dan twee kinderen per slaapkamer. Krap wonen komt vooral in Oost-Europa en, in mindere mate, in Zuid-Europa voor (figuur 11.8). Krap wonen volgens de Europese maatstaven komt in Nederland vooral voor onder gezinnen met een migratieachtergrond in stedelijke volkswijken. Het gaat vaak samen met onvrede over de woning, maar wordt ook wel aanvaard omdat er compenserende factoren zijn zoals een centrale stedelijke ligging, aanwezigheid van cultuurspecifieke voorzieningen en een sociaal netwerk in de buurt (Kullberg en Huijnk 2016).

Figuur 11.8
Krap wonen komt in Nederland erg weinig voor
Krap wonen in diverse Europese landen, 2011 en 2017 (in procenten)

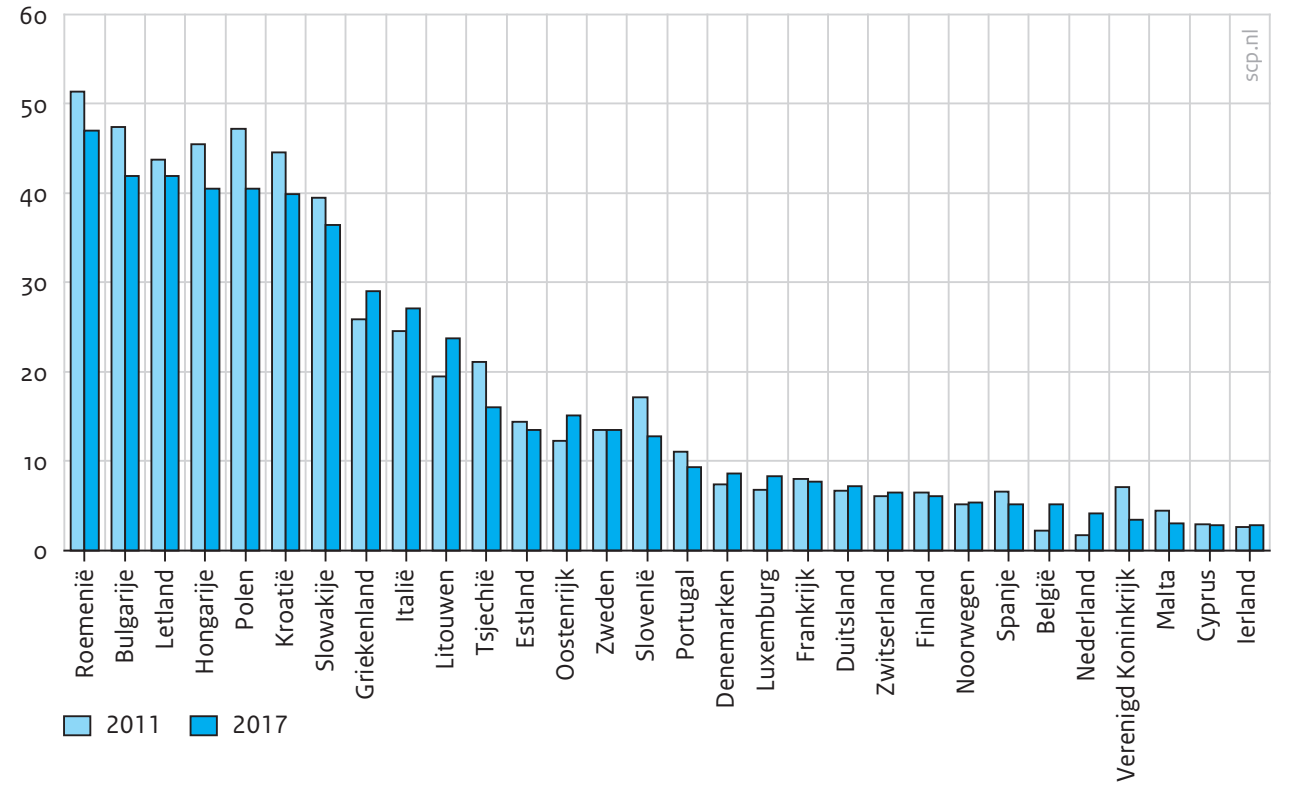

Bron: Eurostat

75-plussers toenemend in reguliere woningen, ook als ze belemmeringen hebben

Vanaf 75 jaar is er een sterke groei in het aandeel ouderen met langdurige of blijvende aandoeningen en belemmeringen in het uitvoeren van dagelijkse handelingen zoals (trap)lopen, (zie hoofdstuk 7); bijna de helft van deze leeftijdsgroep heeft ermee te maken.

Hoe wonen zij?

Van alle 75-plussers woont 92% nog zelfstandig, van de 90-plussers is dat 71%; een minderheid woont in een verpleeghuis. Van de zelfstandig wonende 75-plussers woont twee derde met een partner; 86% heeft kinderen. Partner en kinderen zijn verreweg de belangrijkste informele zorg- en hulpverleners (De Klerk et al. 2019).

Figuur 11.9 laat zien dat ouderen met belemmeringen iets vaker in een appartement wonen, dat dikwijls makkelijker toegankelijk is dan een eengezinswoning. Dat wil zeggen dat woonkamer, slaapkamer, keuken en sanitair meestal zonder traplopen bereikbaar zijn. Echtparen waarvan minstens een van de partners belemmeringen ondervindt, wonen niettemin in twee derde van de gevallen in een eengezinswoning, meestal een koopwoning. Alleenwonenden, die de hulp van een partner moeten missen, wonen vaker in een appartement, meestal huur. Het aandeel 75-plussers met en zonder belemmeringen dat in een eengezinshuis woont, is toegenomen, net als het aandeel dat in een reguliere woning woont die niet specifiek voor ouderen bedoeld is en waar ook geen bijzondere zorgdiensten verleend worden (niet in de figuur). Dit aandeel is tussen 2012 en 2018 toegenomen tot ruim driekwart onder de 75-plussers zonder belemmeringen, en tot 70% onder de ouderen met belemmeringen.

Aanpassingen in de woning, zoals aangepaste drempels, beugels, een traplift, een hellingbaan naar de voordeur of verbrede deuren, kunnen helpen. Ongeveer een derde van de alleenwonende 65-plussers heeft die, maar dat aandeel daalde, vooral onder bewoners van corporatiewoningen. Een op de vijf echtparen van 65 jaar of ouder heeft dergelijke aanpassingen in de woning (BZK 2019). De meest voorkomende aanpassingen zijn klein, zoals beugels en drempels, een tweede toilet en een traplift (analyse WoON 2018). Minder dan de helft van de bewoners van woningen met een of meer aanpassingen heeft die zelf nodig. Voorzieningen kunnen achtergebleven zijn in een huis dat van gebruiker wisselde of nodig geweest zijn voor een overleden partner. Van de mensen die volgens eigen opgave of een meer objectieve maat, ontleend aan de beperkingenmaat van het SCP (De Klerk et al. 2006), tamelijk ernstige beperkingen ondervinden en een vrij slechte gezondheid rapporteren, heeft ruim de helft een intern toegankelijke woning en een derde heeft aanpassingen aan de woning. Deze aandelen zijn onder eenpersoonshuishoudens hoger en onder tweepersoonshuishoudens lager.

Figuur 11.9

Mensen met fysieke beperkingen wonen steeds vaker in reguliere eengezinswoning

Woningtype van personen van 75 jaar en ouder die zelfstandig wonen,[a] naar huishoudenstype[b] en het hebben van belemmeringen,[c] 2012 en 2018 (in procenten)

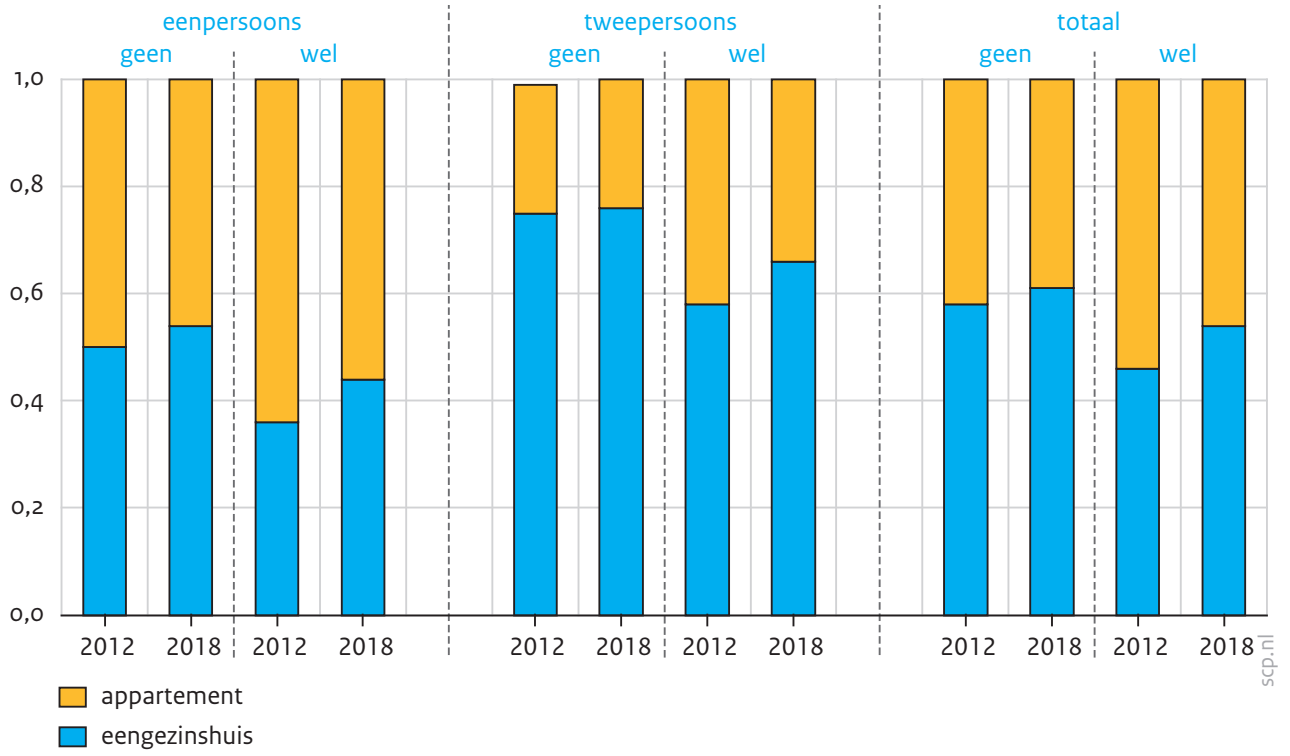

a Excl. mensen in verzorgings- en verpleeghuizen.

b Een- of tweepersoonshuishouden.

c Langdurige ziekten, handicaps, beperking in het uitvoeren van dagelijkse activiteiten.

Bron: CBS (WoON'12 en '18)

65-plussers wonen gemiddeld al ruim 25 jaar in hun huidige woning en zijn vaak daaraan gehecht. Hoe prettiger de woonsituatie, des te lastiger valt de beslissing om te verhuizen. Al jaren lang wil niet meer dan ongeveer 4% beslist verhuizen, maar áls ze dat willen, dan is het in veel gevallen (42%) vanwege de gezondheid (BZK 2019). Maar er zijn ook belemmeringen, zoals de inspanning om een andere woning te zoeken, het feit dat na verhuizing de woonlasten meestal hoger zullen zijn of dat (vooral in krimpgebieden) de huidige woning lastig te verkopen is. Ook geldt voor ouderen met een inkomen onder de huurtoeslaggrens dat een zorgwoning vaak boven hun financiële bereik beschouwd wordt, ook als ze er eigen vermogen voor willen inzetten. De woningcorporatie mag de zorgwoning dan niet toewijzen (De Klerk et al. 2019).

Duurzaam wonen

In beleid gericht op de overgang naar hernieuwbare energie en klimaatdoelstellingen (Energieakkoord, Klimaatakkoord), wordt gestreefd naar het verduurzamen van de Nederlandse woningvoorraad. Daarover zijn afspraken gemaakt met woningcorporaties in het convenant Energiebesparing gebouwde omgeving (BZK et al. 2012). Die houden in dat in

2021 de corporatiewoningen gemiddeld energielabel B hebben. Dat zou bij gelijkblijvend stookgedrag een energiebesparing tussen 2008 en 2021 betekenen van 33%. Gelijkblijvend stookgedrag is een belangrijke aanname; in de praktijk blijkt een deel van de besparing weg te lekken doordat mensen minder zuinig gaan stoken als de woning is aangepast (Van Middelkoop et al. 2017). In het Regeerakkoord *Vertrouwen in de toekomst* (2017) is afgesproken dat corporaties die investeren in duurzaamheid, korting op de verhuurdersheffing kunnen krijgen. Bij koophuizen ligt het initiatief om energetische maatregelen te nemen bij woningeigenaren en gemeenten. In 2021 moeten gemeenten hun inwoners plannen presenteren om woningen anders dan met gas te verwarmen.
In alle gevallen is isolatie van de woning een manier die energieverbruik reduceert en daarbij het wooncomfort vergroot. Verwarming van de woning is de grootste verbruiker van gas. Een manier om de energiezuinigheid van een woning uit te drukken, is het energielabel. Dat kan worden aangevraagd en is verplicht bij verkoop of nieuwe verhuur van de woning. Voor de overige woningen is het label facultatief. Figuur 11.10 laat de verdeling van labels over woningen zien. Waar het label niet bekend is, is het in de figuur op basis van referentiewoningen geschat. De labels zijn alleen voor 2015 en 2018 weergegeven omdat ze voordien minder betrouwbaar geschat konden worden en omdat vanaf 2015 het label op een andere, eenvoudiger manier bepaald wordt, op basis van woninggegevens (grootte, ouderdom, type), isolatievormen, ventilatie, gebruik van zonnepanelen en een aparte warmwatervoorziening.

Figuur 11.10
Aandeel woningen met groen label (A of B) neemt heel langzaam toe
Energielabel van woningen naar woningmarktsector, 2015 en 2018 (in procenten)

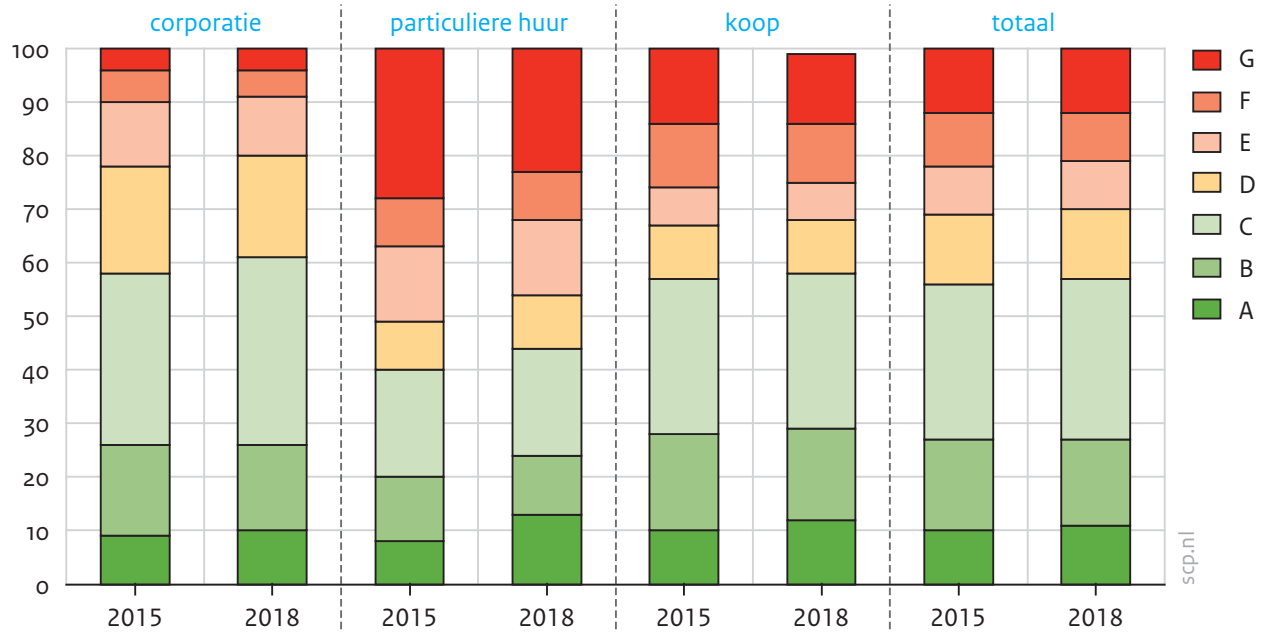

Bron: CBS (WoON'15 en '18)

Energetische prestaties het slechtst, maar ook het snelst verbeterd in de particuliere huursector

De laatste drie jaar is het aandeel groene labels (de meest energiezuinige A en B) iets toegenomen, het meest in de particuliere huursector; daar is echter het aandeel woningen met een ongunstig label (G en F) nog altijd groot. In de corporatiewoningen is dat aandeel heel veel kleiner en bovendien afgenomen. Corporatiewoningen met slechte energieprestaties hebben overwegend lagere huren; in de particuliere huursector is die relatie er niet. In de koophuizen is het aan individuele huishoudens, of coöperatieven van bewoners, om de woning te verduurzamen. Nibud (2019) onderzocht motieven van huiseigenaren om al dan niet voorzieningen te treffen. 43% van de huiseigenaren was niet van plan om binnen vijf jaar te verduurzamen, met als belangrijkste motief dat ze niet weten welke financiële regelingen de overheid in petto heeft. Ook denken velen dat dezelfde ingrepen in de toekomst goedkoper zullen zijn. In elk van de woningsectoren geldt dat de energieprestatie van de woningen het best is onder bewoners met hogere inkomens (analyse WoON 2018). Het inkomen kan een belemmering vormen voor duurzaamheidsinvesteringen. Dat blijkt vooral bij jongeren het geval, hoewel zij vaak wel intrinsiek gemotiveerd zijn. Voor ouderen geldt vaker dat ze wel de middelen hebben, maar niet verwachten dat de investering rendeert (Nibud 2019).

In ruim de helft van de woningen werd in de afgelopen vijf jaar geïnvesteerd in energetische maatregelen (figuur 11.11). Het vaakst ging het om een vernieuwde cv-ketel (33%), gevolgd door dubbel glas (25%), isolatie van dak, vloer of gevel (20%) en ten slotte zonnepanelen (6%). Inmiddels heeft een op de tien woningen zonnepanelen op het dak, en bij de eengezinshuizen is dat 15%. In koophuizen werden vaker maatregelen getroffen dan in huurhuizen en dit gebeurde vaker naar gelang het inkomen van de bewoners hoger was (figuur 11.11). De overgrote meerderheid bekostigde de investeringen zelf, zonder leningen of subsidies.

Figuur 11.11

Vooral woningeigenaren namen maatregelen om de woning efficiënter te verwarmen

Energiezuiniger maken van woningen in de afgelopen vijf jaar, zelfstandige huishoudens, naar achtergrondkenmerken, 2018 (in procenten)

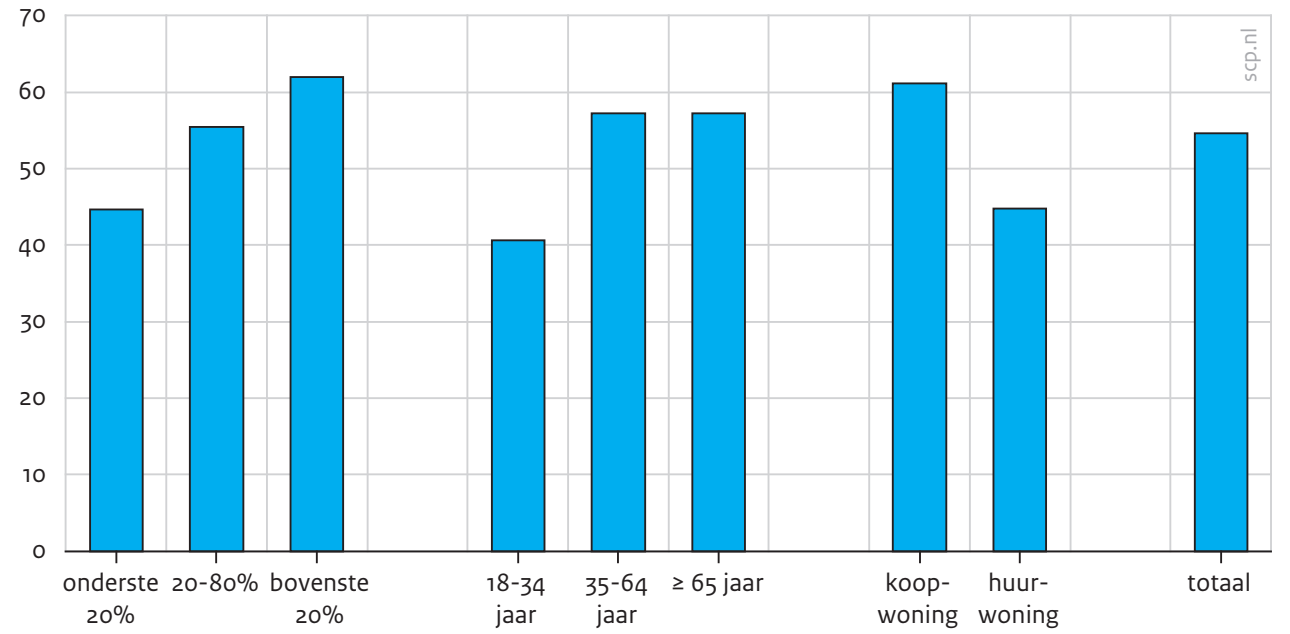

Bron: CBS (WoON'18)

De belangrijkste reden die men opgaf om energiemaatregelen te treffen, is overwegend zakelijk van aard: door onderhoud moest er iets gebeuren, de investering zou zich terug verdienen, de woning wordt er aangenamer van (figuur 11.12). Een heel klein aandeel noemt het milieu als belangrijkste reden voor de ingreep; onder de hoogste inkomens is dat aandeel het grootst, maar toch nog geen 10%.

Belangrijkste redenen waarom men geen maatregelen heeft getroffen, zijn omdat de woning al energiezuinig is (ruim een derde van de woningeigenaren die geen maatregelen trof), dat men er nog niet aan toekwam (bijna een kwart), het niet kan betalen (18%), de besparing onvoldoende is (12%), men geen maatregelen wil treffen, men niet weet wat de mogelijkheden zijn of verhuisplannen heeft (elk 6%). 'Ik kan het niet betalen' wordt wat vaker door mensen met een laag inkomen genoemd, en ouderen zeggen vaker dat de investering niet wordt terugverdiend (deze bevindingen sluiten aan bij die van het Nibud). Ouderen zijn ook minder vaak bereid om in de nabije toekomst te investeren in energiemaatregelen: bijna twee derde wil het niet of weet het niet, tegen ruim de helft van alle huishoudens. Ook woningeigenaren met een laag inkomen hebben minder vaak energiebesparende voornemens.

Figuur 11.12

Duurzaamheidsmaatregelen vooral praktisch gemotiveerd

Redenen om de woning energiezuiniger te maken, woningeigenaren, naar inkomen en leeftijd, 2018 (in procenten)

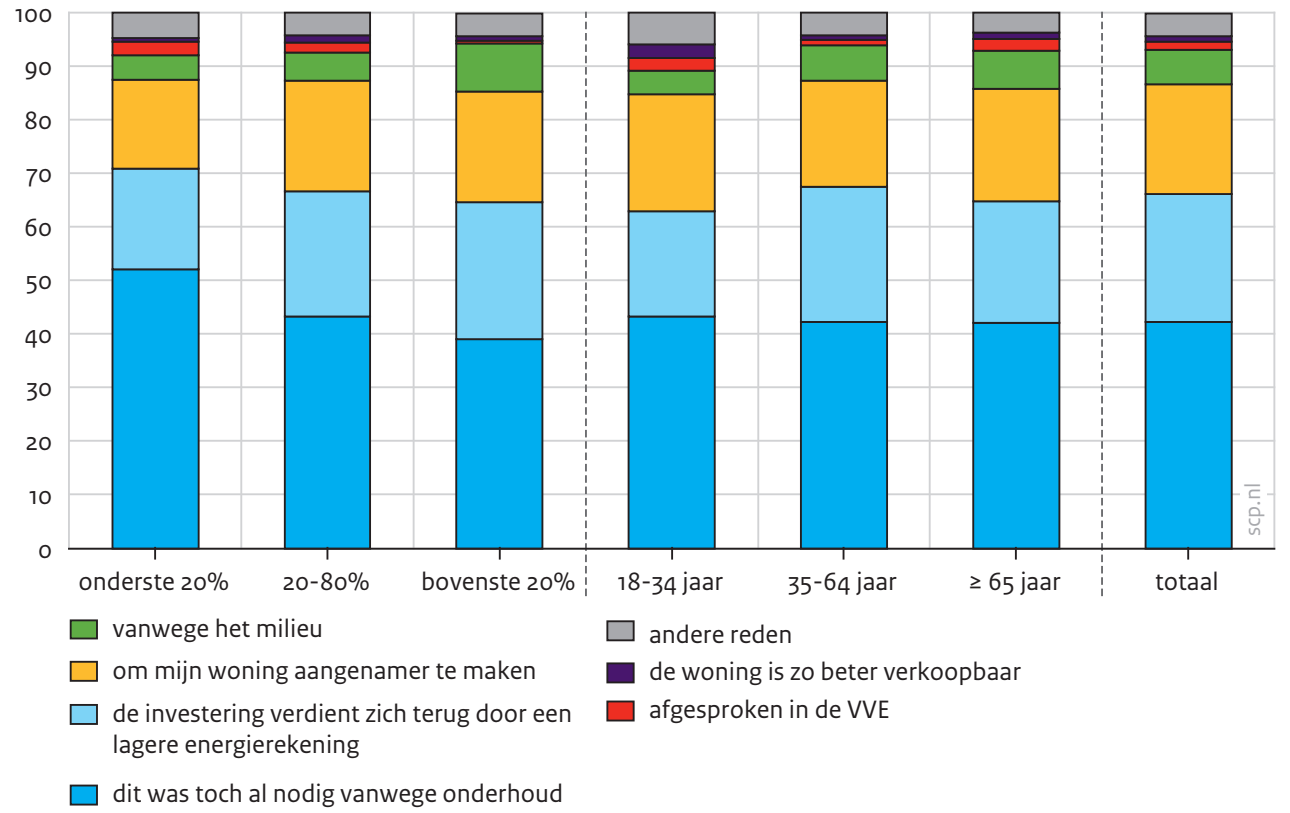

Bron: CBS (WoON'18)

Terwijl de energetische kwaliteit van woningen zeer geleidelijk verbetert, zijn we nog bij lange na niet van het gas af. Zo wordt nog ruim 90% van de woningen primair door gas verwarmd, meestal een gasgestookte centrale verwarming. Een kleine 10% heeft stads-, wijk-, of blokverwarming; 5% stookt hout, vooral buiten de steden, en ruim 1% heeft een warmtepomp. Mensen met een warmtepomp zijn vooral jonge huishoudens met een hoog inkomen.

Klachten over tocht en vocht in de woning

Lange tijd werden in het WoON-onderzoek geen vragen meer gesteld over tocht of vocht in de woningen, omdat de onderhoudsconditie van de woningen, mede dankzij grootschalige stadsvernieuwing, sterk verbeterd was en de problemen uitgestorven leken te zijn. In 2018 zijn bewoners echter weer gevraagd naar vocht en schimmel in de woning en bijna een op de vijf zegt dat er sprake is van vocht. Dit kan leiden tot luchtwegklachten. Mogelijke oorzaken zijn gebrekkige isolatie van de woning (condensatie bij koudebruggen) en onvoldoende ventilatie van de woning. De eerste speelt vooral bij oude woningen, de laatste kan ook in recente woningen voorkomen, als bijvoorbeeld de mechanische ventilatie, die het open raam moet vervangen, onvoldoende functioneert (Hasselaar 2006; Stutvoet en

Laarman 2019). Tocht in de woning wordt door een kwart van de huishoudens genoemd, het meest door mensen met een laag inkomen.

11.3 Woonuitgaven

De woonlasten van zelfstandig wonende huurders en eigenaar-bewoners zijn inhoudelijk moeilijk vergelijkbaar, doordat eigenaren in hun woning ook aan vermogensopbouw doen. We hanteren hier de definitie van woonlasten die recent in de WoON-onderzoeken wordt gebruikt: de nettowoonlasten exclusief afschrijving en waardeontwikkeling, maar inclusief aflossingen en onderhoud. Ook de bijkomende woonuitgaven zijn meegeteld, te weten energie, water, heffingen en belastingen van lagere overheden. De gemiddelde woonlasten dalen, in euro's van 2018, van 930 euro per maand in 2009 naar 870 euro per maand in 2018 (een daling van gemiddeld 0,8% per jaar, zie figuur 11.13). De daling vindt plaats tussen 2012 en 2015 en hangt vooral samen met een sterke daling in hypotheekbetalingen. Er staat een lichte stijging in huurbedragen tegenover.
De bijkomende uitgaven (energie enz.) dalen in reële termen. Dit komt door een samenspel van meerdere zaken (zie ook CBS 2019). Enerzijds zijn er isolatiemaatregelen genomen, wordt een groeiend deel van de energie zelf opgewekt en ligt de gemiddelde buitentemperatuur hoger in de latere jaren. Hierdoor dalen de uitgaven. Anderzijds fluctueren energieprijzen en nemen de belastingen op energie voor huishoudens toe.

Maandelijkse woonlasten voor woningeigenaren gedaald, maar voor huurders gestegen

Opvallend is dat de woonlasten tussen 2015 en 2018 vrij stabiel blijven, ondanks het herstel van de economie. Dat de reële huren niet snel stijgen houdt mogelijk verband met de regelgeving rond huurverhogingen; vaak gold als plafond een stijging rond het niveau van de inflatie. Bij sociale huurwoningen wordt de stijging van brutohuren verder voor een deel opgevangen door de huurtoeslag, waardoor de nettohuurstijging beperkt blijft. Bij particuliere huurwoningen in de vrije sector komen wel grotere stijgingen van de woonlasten voor. Bij koopwoningen is er een lichte daling van de reële woonlasten, in een periode van stijgende koopprijzen en dalende hypotheekrentes. Hier dalen vooral de brutohypotheekuitgaven licht, maar neemt ook het belastingvoordeel van de eigen woning wat af, onder meer door strengere regels. Het geheel van nieuwe regels en lage spaarrente zorgt ervoor dat eigenaar-bewoners sneller aflossen.
Voor nieuwe kopers gelden sinds 2013 strengere hypotheekvoorwaarden: alleen met een annuïteiten- of lineaire hypotheek die men in dertig jaar aflost, wordt nog hypotheekrenteaftrek toegestaan. Voor doorstromers die een aflossingsvrije of spaarhypotheek hadden, is dat anders: zij kunnen die meenemen, maar desondanks hebben ook zij toenemend een deel van de lening annuïtair gefinancierd. Ook los van de regels wordt meer afgelost. Een kwart van de eigenaar-bewoners loste in de afgelopen drie jaar extra af op de hypotheek. Zelfs onder de eigenaren met een laag inkomen deed 16% dat; onder de hoogste inkomens was het een derde van de woningeigenaren. Het feit dat spaargeld momenteel niet rendeert, werkt dat in de hand.

Figuur 11.13

Maandelijkse totale woonuitgaven bij huurders vooral tussen 2012 en 2015 gestegen, bij eigenaren tussen 2012 en 2015 flink gedaald

Gemiddelde woonuitgaven[a, b, c] van huishoudens, 2009-2018 (in euro's per maand, prijzen van 2018)

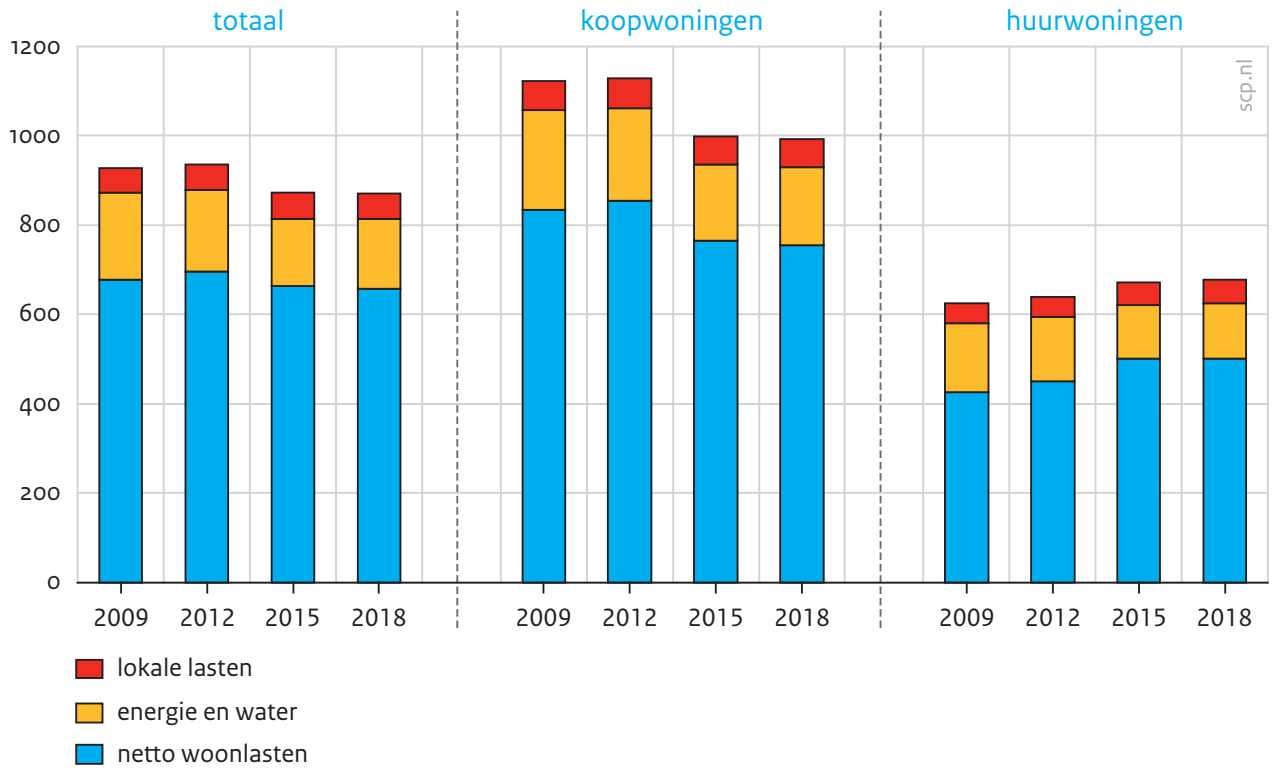

a De lasten zijn incl. uitgaven voor energie, water, lokale heffingen en belastingen, toeslagen, subsidies, belastingeffecten en onderhoud, excl. afschrijving en waardeontwikkeling en incl. aflossingen.

b De cijfers wijken af van vorige edities van de SSN door een inkomensrevisie bij het CBS en een woonlastenherziening in het WoON (onderhoud van koopwoningen is nu geschat en toegevoegd).

c Door de revisie van de Inkomensstatistiek door het CBS zijn de brongegevens voor het jaar 2009 niet goed vergelijkbaar met die vanaf 2012. De hier vermelde gegevens zijn wel vergelijkbaar gemaakt.

Bron: CBS (WoON'09-'18)

Soms wordt informeel geld geschonken of geleend voor de aankoop van een woning. 5% van alle huishoudens heeft in 2018 een dergelijk voordeel door familie of soms vrienden. Naar inkomen bezien komt dit vaker voor bij de hoogste 25%-groep (8%, tegen 2% bij de laagste 25%-groep), en naar opleidingsniveau bij hogeropgeleiden (8%, versus 3% bij lageropgeleiden). De verschillen naar herkomst zijn kleiner (6% bij autochtoon-Nederlands versus 4% bij niet-westers).

Van alle huishoudens kocht 10% na 2014 een woning. Bij 17% van hen speelden 'informele geldstromen' een rol. Van de recente koopstarters, dus kopers die voor het eerst een eigen woning betrekken, kreeg bijna 20% een schenking en nog eens 10% een lening. Van de recente doorstromers op de koopmarkt, die de laatste jaren weer aantrok en waar het aantal verhuizingen steeg, kreeg 10% een informele schenking en 8% een lening (BZK 2019).

Jongeren betalen meer bij eenzelfde kwaliteit van de woning

Ook vergeleken met de kwaliteit van woningen (gemeten door de woz-waarde te corrigeren voor het prijsniveau in de regio) zijn de uitgaven gedaald, althans voor eigenaar-bewoners (zie tabel 11.1).

Tabel 11.1

Jonge mensen betalen het meest per eenheid woonkwaliteit

Gemiddelde prijs/kwaliteitverhouding,[a, b] personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2009-2018 (in euro's per eenheid kwaliteit,[c] prijzen van 2018)

	2009[d]	2012	2015	2018	Δ[e]
totaal	9,8	9,8	9,3	9,2	–0,6
eigenaar-bewoner	10,4	10,5	9,4	9,3	–1,1
sociale huurder	8,3	8,3	8,5	8,3	0,0
huurder overig	10,7	10,3	10,6	10,9	+0,2
zeer sterk stedelijk	11,6	11,5	11,1	11,1	–0,5
sterk stedelijk	10,1	10,1	9,4	9,3	–0,8
matig stedelijk	9,4	9,5	8,8	8,6	–0,8
weinig stedelijk	8,6	8,6	8,0	7,9	–0,7
niet stedelijk	8,3	8,3	7,6	7,5	–0,8
lager opgeleid	8,2	8,2	7,8	7,8	–0,4
middelbaar opgeleid	9,7	9,8	9,1	9,0	–0,7
hoger opgeleid	10,9	10,9	10,3	10,3	–0,6
18-34 jaar	11,8	11,7	11,1	11,0	–0,8
35-64 jaar	10,0	10,1	9,6	9,6	–0,4
≥ 65 jaar	7,6	7,6	7,3	7,3	–0,3
alleenstaand	8,9	9,0	8,7	8,6	–0,3
eenoudergezin	9,0	9,3	9,2	8,9	–0,1
paar zonder kinderen	9,6	9,6	8,9	8,8	–0,8
paar met kinderen	10,9	10,9	10,4	10,5	–0,4

a De lasten zijn incl. uitgaven voor energie, water, lokale heffingen en belastingen, toeslagen, subsidies, belastingeffecten en onderhoud, excl. afschrijving en waardeontwikkeling, maar incl. aflossingen.

b De cijfers wijken af van vorige edities van de SSN door een inkomensrevisie bij het CBS en een woonlastenherziening in het WoON (onderhoud van koopwoningen is nu geschat en toegevoegd).

c Kwaliteit is gemeten door de woz-waarde te corrigeren voor het prijsniveau in de regio.

d Door de revisie van de Inkomensstatistiek door het CBS zijn de brongegevens voor het jaar 2009 niet goed vergelijkbaar met die vanaf 2012. De hier vermelde gegevens zijn wel vergelijkbaar gemaakt.

e Verschil 2009-2018.

Bron: CBS (WoON'09-'18)

Voor huurders in de sociale sector bleef de prijs per eenheid kwaliteit tussen 2009 en 2018 gelijk; voor de groeiende groep particuliere huurders werd de prijs-kwaliteitverhouding iets minder gunstig.
In 2018 betalen jonge mensen nog steeds het meest per eenheid kwaliteit, als ze zelfstandig zijn gaan wonen. We zagen hiervoor al dat dit in de laatste tien jaar steeds later gebeurt. Het hogere niveau van hun uitgaven hangt, behalve met een relatief sterke en toenemende afhankelijkheid van de dure particuliere huursector, ook samen met het feit dat ze vaker in de stad wonen, die ook duurder is. Bij ouderen, die gemiddeld genomen een gunstige prijs-kwaliteitverhouding hebben, speelt dat de eigen woning vaak al voor een groot deel of helemaal is afbetaald, terwijl oudere huurders die al lang dezelfde woning huren, vaak bescheiden, geleidelijke huurverhogingen meemaakten.

Huurders besteden meer dan een derde van hun inkomen aan wonen

Alleenstaanden zijn degenen die het grootste deel van hun inkomen aan wonen uitgeven (tabel 11.2), maar ook lageropgeleiden en jongeren zijn een relatief groot deel kwijt aan wonen. Bij alle drie speelt de vaak kleinere omvang van het inkomen een belangrijke rol. Bij huurders is het deel van het inkomen dat men verwoont licht gestegen naar ongeveer 35%. Eigenaar-bewoners zagen hun woonquote dalen naar 28%.

Voor zowel woningeigenaren als huurders geldt dat de nettowoonuitgaven in de Randstad, en vooral de noordelijke Randstad, het hoogst zijn en in de perifere regio's het laagst (Friesland, Drenthe, Oost-Groningen, zuidelijk Limburg en Zeeland). Voor de woonquoten is het beeld anders. Daar gaat het bij woningeigenaren vooral om Oost-Groningen, Oost-Gelderland en Arnhem-Nijmegen, de regio's Amsterdam en Maastricht en delen van Brabant. De relatie met de spanning op de woningmarkt is hier zwak; het niveau van de inkomens is erg bepalend.

Tabel 11.2
Vooral huishoudenstype bepaalt welk deel van het inkomen men verwoont
Gemiddelde woonquote,[a, b] personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2009-2018 (in procenten)

	2009[c]	2012	2015	2018	Δ[d]
totaal	32	32	31	30	–2
eigenaar-bewoner	32	32	28	28	–4
sociale huurder	32	32	35	34	+2
huurder overig	36	35	36	36	0
lager opgeleid	34	34	34	34	0
middelbaar opgeleid	33	33	32	31	–2
hoger opgeleid	30	30	28	28	–2
18-34 jaar	37	36	34	33	–4
35-64 jaar	31	31	30	29	–2
≥ 65 jaar	31	32	32	32	+1
alleenstaand	39	39	38	38	–1
eenoudergezin	33	33	33	31	–2
paar zonder kinderen	29	29	27	27	–2
paar met kinderen	28	28	26	25	–3

a De woonquote is het aandeel van de nettowoonlasten binnen het besteedbaar huishoudensinkomen. De lasten zijn incl. uitgaven voor energie, water, lokale heffingen en belastingen, toeslagen, subsidies en belastingeffecten, excl. onderhoud, afschrijving en waardeontwikkeling, maar incl. aflossingen.
b De cijfers wijken af van vorige edities van de SSN door een inkomensrevisie bij het CBS en een woonlastenherziening in het WoON (onderhoud van koopwoningen is nu geschat en toegevoegd).
c Door de revisie van de Inkomensstatistiek door het CBS zijn de brongegevens voor het jaar 2009 niet goed vergelijkbaar met die vanaf 2012. De hier vermelde gegevens zijn wel vergelijkbaar gemaakt.
d Verschil 2009-2018 in procentpunten.

Bron: CBS (WoON'09-'18)

11.4 De woontevredenheid

Nederlanders erg tevreden over het wonen

De tevredenheid met de woonomstandigheden is in Nederland groter dan in alle andere Europese landen, volgens al wat oudere gegevens van Eurostat (2012). De tevredenheid met de woning is in Europees perspectief erg hoog, maar daalde wel iets sinds 2009, vooral onder huurders (figuur 11.14). Woningeigenaren zijn beduidend meer tevreden dan huurders, zowel eigenaren van een eengezinshuis als die van een appartement (BZK 2019). In 2018 waren huurders ten opzichte van eerdere jaren minder tevreden over het onderhoud van hun woning. Ook waren er meer klachten over de beschikbare buitenruimte bij de

woning. Hiervoor zagen we dat huurders in de particuliere huursector aanzienlijk meer betalen voor dezelfde kwaliteit dan huurders in de sociale sector. Maar dat wreekt zich niet in geringere tevredenheid. Vermoedelijk spiegelen de groepen zich niet aan elkaar en verschilt hun referentiekader.
Beperkte buitenruimte bij de woning is, met 30%, het meest genoemde kritiekpunt; daarbij is er geen verschil naar inkomen. Er is overigens niet gevraagd naar tevredenheid met de prijs of de huur van de woning. Tocht in de woning speelt een kwart van de huishoudens parten en dat is onder lage inkomens een derde. Schimmel in de woning wordt door 18% genoemd en verschilt niet sterk naar inkomen. Minder genoemd is dat de woning te klein is (11%), slecht onderhouden (11%) en niet comfortabel warm te krijgen (8%). Die laatste twee kritiekpunten leven sterker onder mensen met een laag inkomen.

Figuur 11.14
Tevredenheid met huurwoning gedaald
Tevredenheid met de woning, naar beheervorm, 2009-2018 (in procenten)

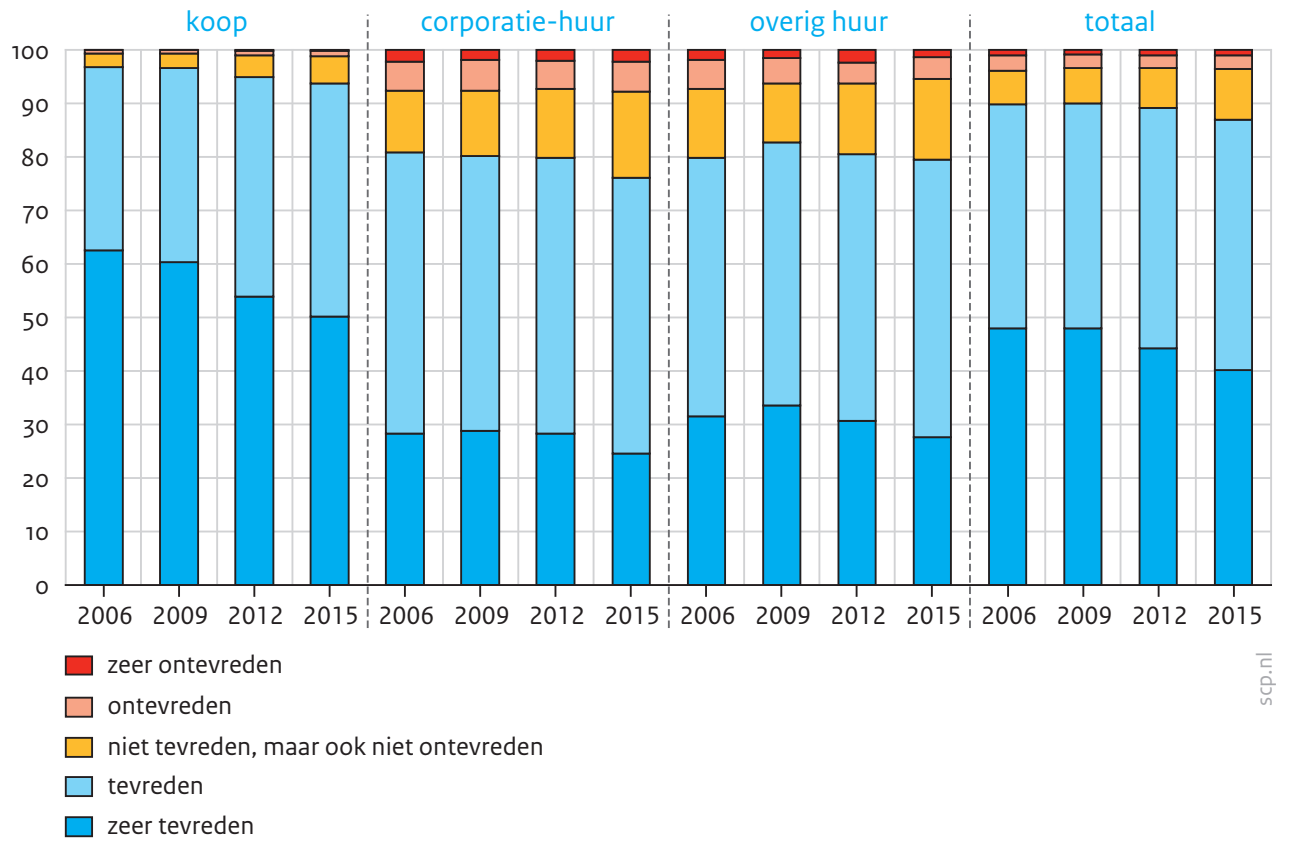

Bron: CBS (WoON'09-'18)

Men is minder tevreden naarmate het inkomen lager is, naarmate men jonger is, lager opgeleid, leeft in een eenoudergezin of een migratieachtergrond heeft (figuur 11.15). Ook in de steden is de tevredenheid met de woning lager, ondanks de grote populariteit van de stad. Omgekeerd zijn de hoogste inkomens, ouderen en paren met of zonder kinderen het meest tevreden.

Figuur 11.15

Laagste inkomens, jonge mensen en bewoners G4 minst tevreden

Mate van tevredenheid met de woning, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2018 (in procenten)

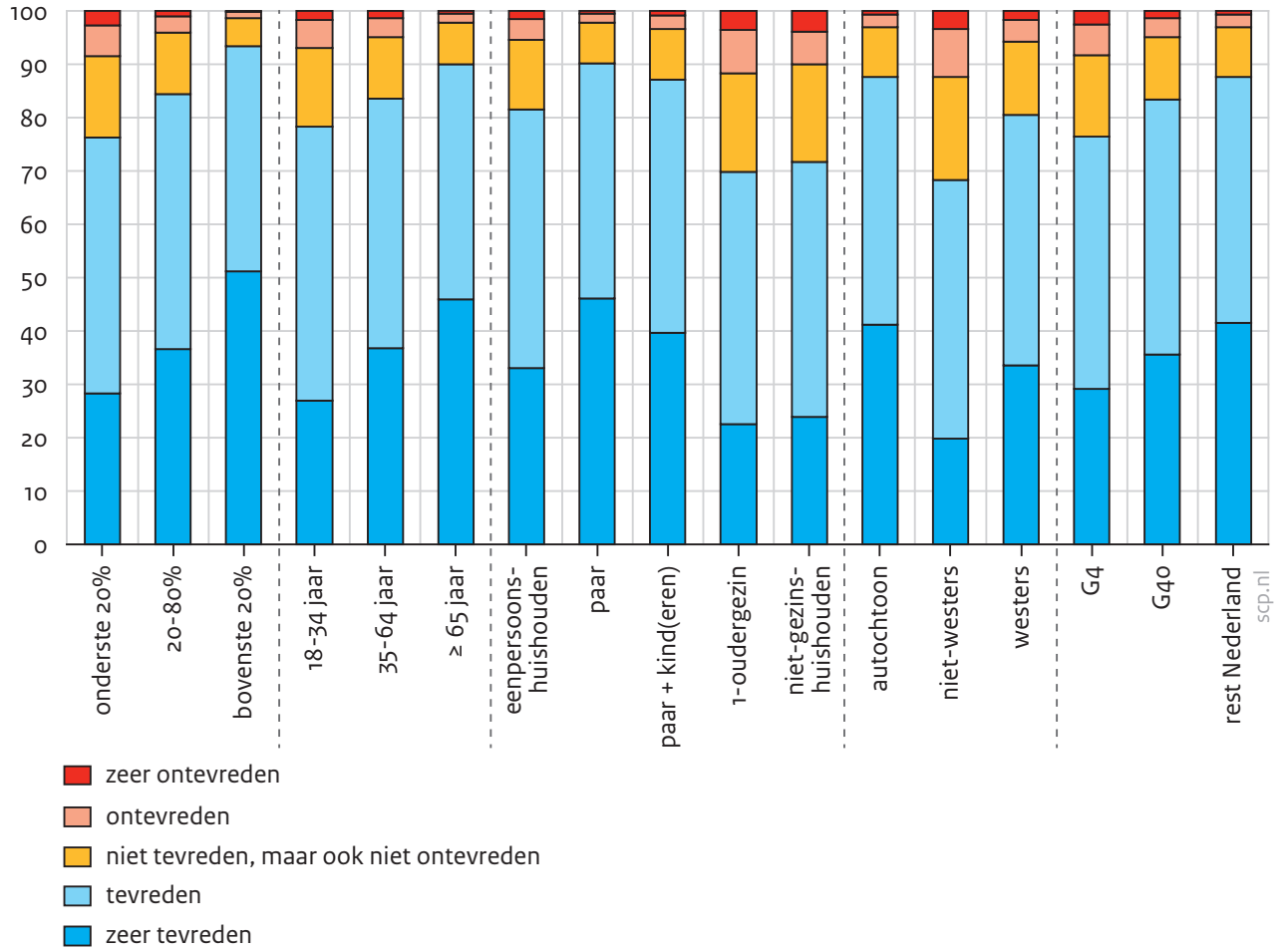

Bron: CBS (WoON'18)

Ook de woonomgeving stemt overwegend tevreden

Meer dan 80% is tevreden of zeer tevreden met de eigen woonomgeving; dit veranderde weinig over de jaren (figuur 11.16). Woningeigenaren zijn sinds 2015 iets contenter geworden, vermoedelijk omdat een aantal van hen, dankzij de aantrekkende economie, de gewenste verhuisstap heeft kunnen zetten. De onderlinge verschillen tussen bevolkingsgroepen en tussen de G4 (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht), de G40 en de rest van Nederland zijn zeer vergelijkbaar met die van de tevredenheid met de woning, maar kleiner. Onvrede met de omgeving wordt vooral gevoed door ongemakken zoals onveiligheidsgevoelens, overlast en beperkte sociale cohesie in de buurt. Zo is ongeveer 5% bang om te worden beroofd of lastiggevallen in de buurt (zie ook § 10.4 van hoofdstuk 10). Dit is ruim het dubbele in de G4, onder corporatiehuurders, de laagste inkomens en mensen van niet-westerse herkomst. De categorieën overlappen elkaar sterk.

In buurten met veel corporatiewoningen nemen problemen toe

In het rapport *Veerkracht in het corporatiebezit* laten Leidelmeijer et al. (2018) zien dat leefbaarheidsproblemen in buurten met veel corporatiewoningen sinds 2012 zijn toegenomen. Dat heeft te maken met toegenomen concentraties huurders met een laag inkomen, maar steeds vaker ook met psychische problemen of een lichte verstandelijke beperking. Overlast van directe buren voor corporatiehuurders neemt toe (dat zagen we ook in de SSN 2017) en ook problemen met schulden, verslaving en agressief gedrag komen frequenter voor in deze buurten, terwijl de sociale cohesie afneemt. In figuur 11.16 toont dit zich in een lichte (maar significante) daling in de tevredenheid.

Figuur 11.16
Tevredenheid met woonomgeving overwegend hoog
Tevredenheid met de woonomgeving, naar beheervorm, 2009-2018 (in procenten)

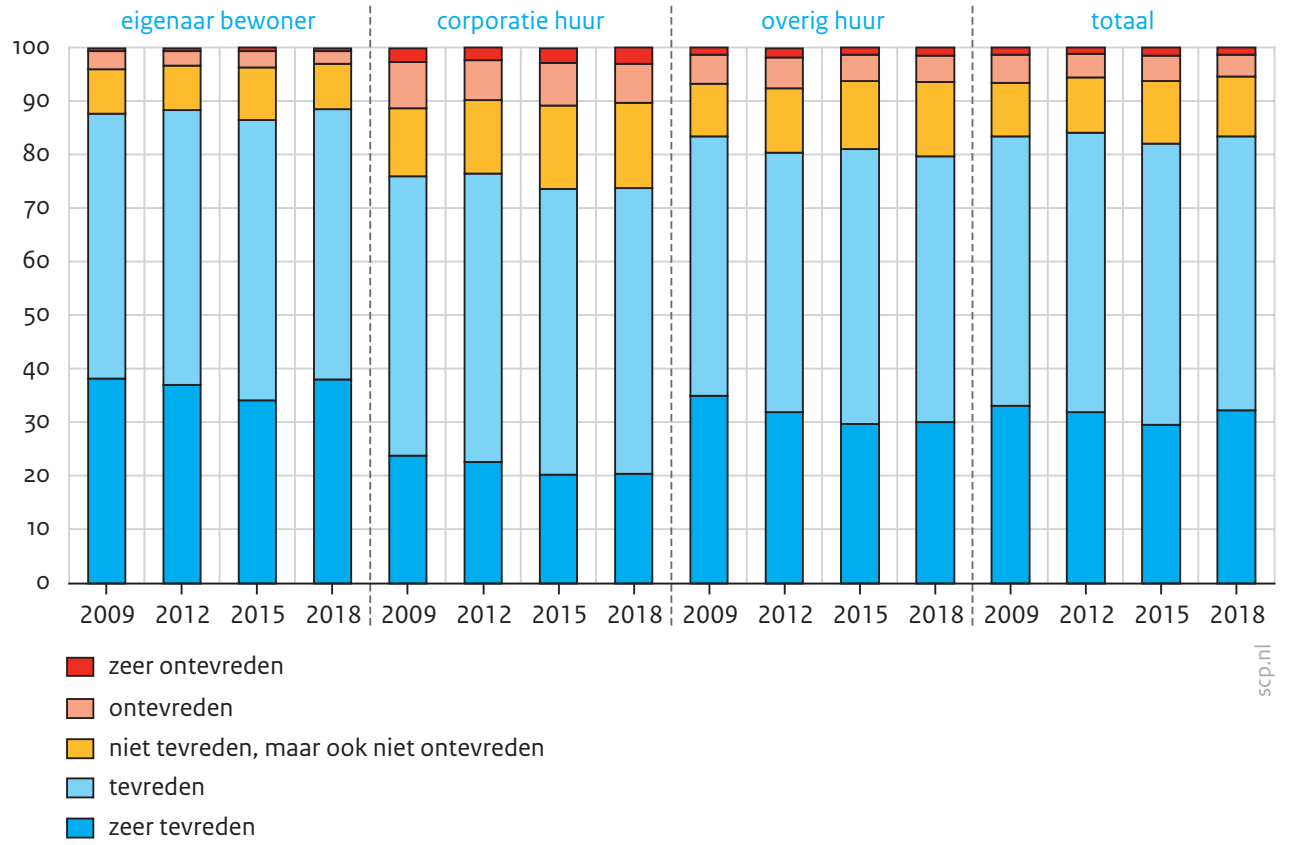

Bron: CBS (WoON'09-'18)

Het lijkt er echter op dat er grote verschillen bestaan naar de samenstelling van de woningvoorraad en de bevolking in de buurten. Problemen zijn (volgens het onderzoek van Leidelmeijer et al. 2018) vooral aan de orde waar sterke concentraties goedkope corporatiewoningen voorkomen (twee derde van alle woningen in het gebied). Grootschalige herstructurering heeft het aantal van dit soort buurten verminderd, maar in de resterende buurten wonen toch ruim 1,5 miljoen mensen. Bijna een kwart van de corporatiehuurders meent ook dat de buurt het afgelopen jaar achteruitging en 20% verwacht dit ook voor het

komende jaar. Die aandelen zijn wat groter dan die van mensen die vinden dat de buurt juist vooruitging of zal gaan. Voor de bevolking als geheel overtreft het aantal dat vooruitgang in de buurt ziet of verwacht, het aantal dat juist achteruitgang ziet of verwacht. In de G4 zijn die oordelen het meest gepolariseerd: er wordt vaker gevonden dat de buurt ofwel vooruitgaat of juist achteruitgaat.

Tevredenheid in gespannen woningmarktregio's niet anders dan in krimpgebied

Er is weinig verschil in tevredenheid met de directe woonomgeving en de woonregio als het om een gespannen woningmarktgebied of een krimpregio gaat. In al die gebieden is ongeveer 90% tevreden of zeer tevreden met de streek waarin hij of zij woont. De afstand tot cruciale voorzieningen is in de gespannen (stedelijke) woningmarktgebieden korter dan elders, vooral als het gaat om treinstations en ziekenhuizen. De afstand tot ziekenhuizen is in de anticipeerregio's, waar bevolkingskrimp verwacht wordt, groter dan in de feitelijke krimpregio's. Dat geldt ook voor enkele andere voorzieningen, zoals treinstations en bibliotheek.
Het gevoel dat de regio erop vooruit zal gaan, is wel iets sterker naarmate de woningmarkt meer gespannen is. Spanning op de woningmarkt betekent in het algemeen meer draagkracht en daarmee meer draagvlak voor collectieve voorzieningen. Dit kan leiden tot meer draagvlak voor voorzieningen. Gemiddeld denkt een op de drie dat de regio vooruit zal gaan de komende periode en maar 10% dat ze juist achteruit zal gaan. In de meest krappe woningmarkten verwacht bijna 40% vooruitgang; in krimpregio's is dat toch ook bijna 35%. In die laatste regio's wordt vaker verwacht dat de omstandigheden hetzelfde zullen blijven. Overigens zorgt automobiliteit in deze regio's ervoor dat veel mensen de basale voorzieningen wel kunnen bereiken (zie ook Blijie en Stuart-Fox 2019).

Ontevreden ondanks hoge woonkwaliteit komt vrijwel niet voor

Hoe verhouden de objectieve wooncondities zich tot het oordeel van de bewoners? Als objectieve maat voor de woonkwaliteit gebruiken we hier dezelfde maat als die waarmee de prijs-kwaliteitverhouding van woningen werd geschetst: de woz-waarde gecorrigeerd voor de regioprijs. Op die manier kan een woning in Leeuwarden of Heerlen evenveel woonkwaliteit hebben als een groot en mooi huis in Amsterdam. We kunnen dan zien met hoeveel woonkwaliteit mensen tevreden zijn. De gemiddelde kwaliteit is voor 2018 op 100 gesteld en eerdere jaren zijn geijkt op het niveau van 2018. In figuur 11.17 hebben we de woonkwaliteit in vijf even grote groepen verdeeld (kwintielen), van de laagste 20% (groep 1) tot de 20% met de hoogste woonkwaliteit (groep 5). Duidelijk is dat meer kwaliteit tot meer tevredenheid stemt, maar de verschillen in tevredenheid zijn minder groot dan de verschillen in kwaliteit. Ontevreden bewoners zijn er niet zoveel, zoals we zagen, en in combinatie met een hoge woonkwaliteit komt dit al helemaal nauwelijks voor (zo'n 10.000 huishoudens). Onvrede gaat overwegend samen met de laagste, of toch in elk geval een relatief lage kwaliteit.

De voor 2018 geschetste relatie tussen kwaliteit en tevredenheid is in eerdere jaren hoegenaamd hetzelfde. Er zijn in een tijdsbestek van tien jaar dus geen opzienbarende verschuivingen in de hoeveelheid kwaliteit die toereikend is om ons tevreden te laten zijn.

Weinig kwaliteit maar wel tevreden komt vaak voor

Veel vaker dan ontevredenheid met een mooi huis, doet het omgekeerde zich voor: ondanks een woningkwaliteit die tot de laagste 20% behoort, is men tevreden of zelfs zeer tevreden met de woning. Dit geldt voor 70% van de mensen met de laagste kwaliteit woningen. Onder deze tevreden mensen zijn er naar verhouding veel met een laag inkomen, veel jonge mensen, huurders, bewoners van de vier grote steden en, meer in het algemeen, van gebieden met een gespannen woningmarkt.

Figuur 11.17
Veel mensen zijn tevreden ondanks relatief lage woonkwaliteit
Mate van tevredenheid, naar de kwaliteit van de woning, 2018 (in procenten)

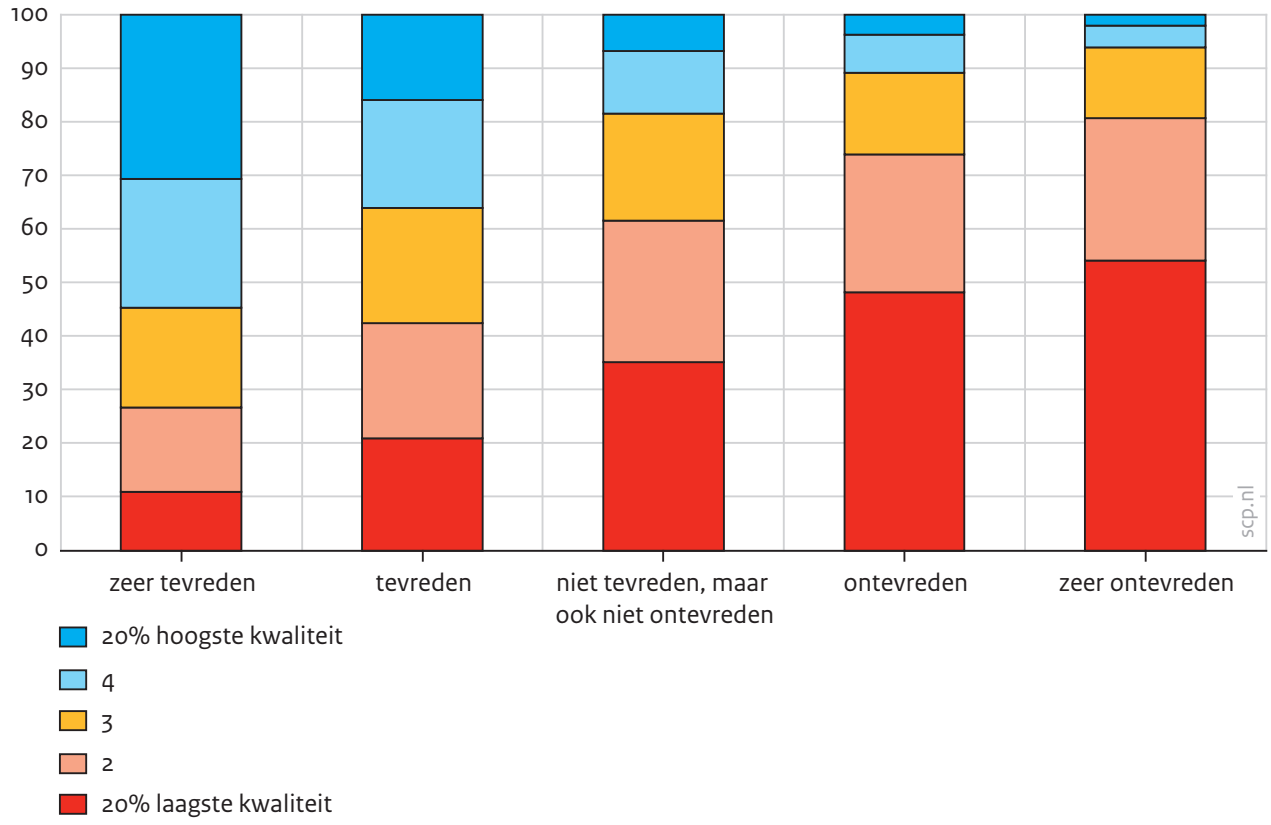

Bron: CBS (WoON'18)

Deze mensen stellen lagere eisen. Dit is in overeenstemming met algemene woningmarkttheorieën, die uitgaan van aspiratiebeelden die verschillen naarmate men een betere uitgangspositie heeft en dus hogere eisen kan stellen (Priemus 1970). Dat geldt voor wie dankzij een arbeidsmarktcarrière meer te besteden heeft en voor wie gedurende de levensloop een wooncarrière doorloopt en in de fase van gezinsvorming beter wil gaan wonen. Net als lage inkomens en jongeren, stellen mensen die in een stad of regio wonen waar de

spoeling dun is, hun aspiraties neerwaarts bij: de woningen zijn duur of moeilijk te krijgen of beide en dat tempert de verwachtingen. Mensen met bescheiden woonkwaliteit die wel tevreden zijn, noemen vaker charmes van de woonplek die niet in de kwaliteitsmaat verdisconteerd zijn of kunnen worden, zoals: 'de woning ademt een goede sfeer', of 'ik ben gehecht aan deze buurt'.

11.5 Tot slot

Nu de economie na jaren van crisis is aangetrokken, nemen de animo en mogelijkheden om te verhuizen weer toe. De koopprijzen stijgen weer snel en wachttijden voor huurwoningen nemen toe. De nieuwbouw blijft nog achter bij die aangetrokken verhuislust en het wegnemen van belemmeringen is dan ook een aandachtspunt in het Regeerakkoord van 2017. Daarin is voor het eerst sinds vele jaren het bevorderen van eigenwoningbezit niet meer als doel omschreven, terwijl het uitbreiden van de in Nederland zeer kleine particuliere huursector wel een doel is. Woningcorporaties moeten zich steeds meer richten op de lagere inkomens.
De particuliere huur is inderdaad gegroeid, terwijl de corporatiesector kromp. De wachttijden voor een sociale huurwoning zijn toegenomen, vooral in gespannen woningmarkten. De particuliere huursector kent een ongunstige prijs-kwaliteitverhouding en het zijn vooral jonge huishoudens die er toenemend een plek vinden. Ondanks de hoge prijzen zijn zij overwegend tevreden. Hun alternatief is vaak langer in het ouderlijk huis blijven wonen, en dit gebeurt ook veel. De aankoop van een woning wordt door jonge mensen uitgesteld en maar liefst een derde van de koopstarters krijgt bij de financiering een vorm van hulp van familie. Ouderen wonen, zoals al jaren het geval is, steeds vaker in een koophuis waar ze ook op hoge leeftijd blijven wonen.

De striktere toewijzing van sociale huurwoningen aan lagere inkomens heeft effect gehad op de samenstelling van de huurderspopulatie: toenemende lage inkomens in de woningen betekent ook toenemende sociale problematiek als schulden en (psychische) gezondheidsbeperkingen onder bewoners. De extramuralisering is hierin ook een factor. Hoewel de tevredenheid met de buurt in het algemeen ook bij huurders hoog is, zeker in Europees perspectief, heeft de extramuralisering bijgedragen aan de tanende leefbaarheid in buurten met hoge concentraties van sociale huurwoningen.

In het Regeerakkoord is veel aandacht voor verduurzaming, ook van de woningvoorraad. Hoewel veel bewoners naar eigen zeggen wel wat ingrepen hebben gedaan aan de woning, zoals het laten vervangen van de cv-ketel, plaatsen van dubbel glas en andere vormen van isolatie, en zonnepanelen op het dak, ligt het tempo waarin de energielabels van de woningen verbeteren, laag. Maatregelen van woningeigenaren worden overwegend gemotiveerd met het argument dat het vanwege onderhoud toch nodig was, dat de investering zich terugverdient of dat de woning er aangenamer van wordt. Voor wie geen maat-

regelen trof of geen plannen heeft, spelen betaalbaarheid en beperkte besparingen een belangrijke rol. Het eerste vooral bij lage inkomens, het laatste bij ouderen.

Noot

1 Lezing van minister Ollongren van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties tijdens het Wooncongres op 4 april 2019 te Den Haag.

Literatuur

Blije, B. en M. Stuart-Fox (2018). Krimp valt nu nog mee. In: *Ruimte en wonen*, Themanummer WoON 2018, p. 64-74.

Buitelaar, Edwin, en Maarten van Schie (2018). Bouwen niet verboden. Een onderzoek naar onbenutte plancapaciteit voor woningbouw. In: *Ruimte en Wonen* 99e jaargang, nummer 6, juni 2018, p. 22-33.

BZK (2019). *Ruimte voor wonen. De resultaten van het WoonOnderzoek Nederland 2018*. Den Haag (ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties).

BZK et al. (2012). *Koepelconvenant energiebesparing gebouwde omgeving*. Den Haag (ministerie van BZK).

CBS (2019). *Studerende én werkende jongeren gaan later uit huis*. Geraadpleegd op 1-6-2019 via https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/06/studerende-en-werkende-jongeren-gaan-later-uit-huis.

CBS (2019). *Energieverbruik particuliere huishoudens*. Geraadpleegd op 1-6-2019 via https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2019/05/energieverbruik-particuliere-huishoudens-2017.

Eurostat (2012). *People in the EU - statistics on housing conditions*. Geraadpleegd op 1-6-2019 via https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_in_the_EU_-_statistics_on_housing_conditions#Lack_of_satisfaction. Hasselaar, E. (2006). *Health performance of housing. Indicators and tools.* Delft: Delft University Press.

Klerk, M. de, J. Iedema en C. van Campen (2006). *SCP-maat voor lichamelijke beperkingen op basis van AVO 2003.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Klerk, M. de, D. Verbeek-Ouddijk, I. Plaisier en M. den Draak (2019). *Zorgen voor thuiswonende ouderen. Kennissynthese over de zorg voor zelfstandig wonende 75-plussers, knelpunten en toekomstige ontwikkelingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kromhout, S. en S. Zeelenberg (2019). *Stand van de woonruimteverdeling. Wachttijden en verdeling in de praktijk.* Amsterdam: RIGO Research en Advies.

Kromhout, S., E. van Kessel, G. van der Wilt en S. Zeelenberg (2016). *Wachten, zoeken en vinden. Hoe lang duurt het zoeken naar een sociale huurwoning?* Amsterdam: RIGO Research en Advies.

Kullberg, J. en J. Iedema (2010). Generaties op de woningmarkt. In: A. van den Broek, R. Bronneman-Helmers en V. Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010* (p. 387-412). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kullberg, J., en W. Huijnk (2016). Wonen en woonomgeving. In: *Integratie in zicht ? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken.* Den Haag (SCP), p. 116-145.

Kullberg, J. en M. Ras (2017). Wonen en woonomgeving. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Leidelmeijer, K., J. van Iersel en J. Frissen (2018). *Veerkracht in het corporatiebezit. Kwetsbare bewoners en leefbaarheid*. Amsterdam: RIGO Research en Advies. Michielsen, Thomas, Stefan Groot en Joost Veenstra (2019). *Het bouwproces van nieuwe woningen.* Den Haag (CPB boek).

Middelkoop, M. van, K. Vringer en H. Visser (2017). Are Dutch residents ready for a more stringent policy to enhance the energy performance of their homes? In: *Energy Policy*, nr. 105, p. 269-282.

Nibud (2019). *Huiseigenaren wachten met verduurzamen op overheid* (persbericht). Geraadpleegd op 1-6-2019 via https://www.nibud.nl/beroepsmatig/nibud-huiseigenaren-wachten-met-verduurzamen-op-overheid.

Priemus, H. (1970). *Bouwen & wonen: inleiding in de woningbouw en volkshuisvesting*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.

Regeerakkoord (2010). *Vrijheid en verantwoordelijkheid. Regeerakkoord VVD-CDA.* Geraadpleegd op 1-6-2019 via https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2010/09/30/regeerakkoord-vvd-cda.

Regeerakkoord (2012). *Bruggen slaan. Regeerakkoord VVD-PvdA*. Geraadpleegd op 1-6-2019 via https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2012/10/29/regeerakkoord.

Regeerakkoord (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021. VVD, CDA, D66 en ChristenUnie*. Geraadpleegd op 1-6-2019 via https://www.kabinetsformatie2017.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-vertrouwen-in-de-toekomst.

Stutvoet, E. en K. Laarman (2019). Kansen voor schimmelwoning. In: *Ruimte en wonen*, Themanummer WoON 2018, p. 74-83.

Kwaliteit van leven: leefsituatie en tevredenheid met het leven

12 Kwaliteit van leven: leefsituatie en tevredenheid met het leven

Jeroen Boelhouwer en Frieke Vonk

- De Nederlandse kwaliteit van leven is hoog in vergelijking met die in andere landen van Europa.
- De leefsituatie, een meting voor objectieve kwaliteit van leven, verbeterde tussen 2008 en 2010. Daarna trad een daling op, die weliswaar afvlakt, maar nog niet is omgebogen. Wel is de leefsituatie van ouderen verbeterd, vooral doordat zij een inhaalslag maakten in het bezit van consumptiegoederen en hun woonsituatie verbeterde.
- De gemiddelde tevredenheid met het leven, een subjectieve indicator voor kwaliteit van leven, was tussen 2008 en 2018 stabiel. Wel namen de verschillen toe: het aandeel mensen met een lage levenstevredenheid steeg (van 9% naar 12%), evenals (in beperkte mate) het aandeel met een zeer hoge tevredenheid (van 26% naar 28%). Vooral mensen met een lagere opleiding, zonder werk of behorend tot de middeninkomens werden minder tevreden met het leven.
- De verschillen in leefsituatie tussen groepen zijn redelijk stabiel over de tijd. Wel zijn de verschillen soms behoorlijk groot. Zo is tussen hoge en lage inkomens het verschil in leefsituatie 17 punten (gemeten op de Leefsituatie-index, met een standaardafwijking van 15; zie kader 12.1).
- Regie over het leven is belangrijk voor de kwaliteit van leven; deze hangt samen met zowel subjectieve als objectieve kwaliteit van leven. Voor objectieve kwaliteit van leven zijn ook basale computervaardigheden van belang.
- Mensen die sterk eenzaam zijn, zijn vaker ontevreden met het leven, wonen vaker in een buurt waar ze weinig cohesie ondervinden en ervaren vaker een geringere regie over het leven.
- Er is in Nederland slechts een zeer kleine groep die weliswaar niet tevreden is met het leven, maar objectief gezien goed af is (1% van de bevolking van 18 jaar en ouder).
- Er is een vrij stabiele groep Nederlanders bij wie een slechte leefsituatie gepaard gaat met ontevredenheid met het leven. Deze groep is relatief klein (3% van de bevolking van 18 jaar en ouder); in absolute omvang betreft het ruim 400.000 mensen.
- Mensen in deze 'gedepriveerde groep' beschikken over weinig hulpbronnen. Zij zijn daarnaast ook pessimistisch over hun kansen en mogelijkheden en ervaren een gebrek aan regie over het leven. Wel waarderen ze de samenleving gemiddeld als hoger dan hun eigen leven (5,5 vs. 4,6 – voor andere groepen is het omgekeerd). Voor hen geldt: 'met de samenleving gaat het al niet zo goed, maar met mij nog minder.'

- Er is een grotere groep mensen die we het label 'welzijn' geven (9% van de bevolking). Zij hebben een goede leefsituatie en zijn tevreden met hun eigen leven. Ze beschikken vaak over hulpbronnen, zijn relatief tevreden met de samenleving, vinden relatief vaak dat ze voldoende kansen hebben gekregen in het leven en ervaren vaak regie over hun leven.
- De groep mensen die ontevreden is over meerdere leefdomeinen (o.a. de woning of de vriendenkring) heeft ook objectief de minst gunstige omstandigheden. Er is in Nederland slechts een heel kleine groep die op veel terreinen niet tevreden is, maar objectief gezien goed af is (1%).

12.1 Een overkoepelend beeld van de kwaliteit van leven

In de voorgaande hoofdstukken is telkens op één aspect van kwaliteit van leven ingezoomd. In dit hoofdstuk ligt de focus op een overkoepelende blik en bezien we verschillende leefdomeinen in samenhang. De beschrijving van kwaliteit van leven in dit hoofdstuk volgt het conceptuele kader van hoofdstuk 1.[1] Daarin is bij kwaliteit van leven onderscheid gemaakt tussen enerzijds de objectieve leefsituatie (wat hebben en doen mensen?) (§ 12.2, aan de hand van de Leefsituatie-index), en anderzijds het subjectieve oordeel erover (wat vinden ze ervan?) (§ 12.4, aan de hand van tevredenheid met het leven). Het conceptuele model uit hoofdstuk 1 volgend, gaan we in paragraaf 12.3 in op de relatie tussen kwaliteit van leven en de hulpbronnen (inkomen, betaald werk, opleiding en gezondheid); deze stellen mensen in staat om hun kwaliteit van leven te verbeteren. Na de bespreking van de tevredenheid met het leven zoomen we aanvullend in op eenzaamheid: een onderwerp dat de laatste tijd veel aandacht krijgt in beleid en samenleving (§ 12.5). Eenzaamheid is onderdeel van de Leefsituatie-index en hangt samen met (on)tevredenheid met het leven. Vervolgens behandelen we de centrale vraag van deze Sociale staat van Nederland: hoe hangen de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven met elkaar samen (§ 12.6)?
De beschrijving van de kwaliteit van leven gaat vooral over het hier en nu, en over ontwikkelingen in het verleden. Aan het eind van het hoofdstuk gaat de blik naar buiten en vergelijken we Nederland met andere landen (§ 12.7); ook kijken we vooruit, door de vraag te stellen: hoe houdbaar is de huidige kwaliteit van leven voor toekomstige generaties? Hierdoor ontstaat een link met duurzaamheid, oftewel een duurzame ontwikkeling van de samenleving (§ 12.8).

Kader 12.1 De SCP Leefsituatie-index

Het SCP gebruikt sinds 1974 een index, de SCP Leefsituatie-index, om samenvattend inzicht te geven in de welvaart en het welzijn van de Nederlandse bevolking. In de index zijn gegevens opgenomen over acht belangrijke maatschappelijke domeinen: gezondheid (mate van belemmeringen als gevolg van een handicap of langdurige ziekte), woonsituatie (o.a. woninggrootte, woningtype), sociale en maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk, eenzaamheid), sportbeoefening, levensstandaard (bezit van duurzame consumptiegoederen), mobiliteit (auto en openbaar vervoer), sociaal-culturele vrijetijdsactiviteiten (o.a. cultuurparticipatie en hobby's) en vakantiegedrag (zie Boelhouwer 2010 voor een uitgebreide beschrijving van de index). Inkomen, opleiding, betaald werk en gezondheid (de aan- of afwezigheid van een handicap of ziekte) worden beschouwd als hulpbronnen. In hoofdstuk 1 is het conceptuele model dat hierbij gehanteerd wordt verder uitgewerkt.

De gemiddelde leefsituatie in Nederland is voor 1997 vastgesteld op 100, met een standaardafwijking van 15; veranderingen kunnen als procentuele toe- of afnames worden geïnterpreteerd. Ook de groepsscores kunnen als afwijkingen van dit gemiddelde worden geïnterpreteerd. Overigens zijn ontwikkelingen in de leefsituatie in de regel klein en gaan veranderingen traag. Dit is inherent aan de opgenomen domeinen; zaken als huisvesting en gezondheid veranderen nu eenmaal weinig. Daarom zijn ook kleine veranderingen vaak toch relevant.

12.2 Ontwikkeling van de leefsituatie tussen 2008 en 2018

Vergeleken met 2008 is de leefsituatie in 2018 onveranderd (figuur 12.1). Tussen 2008 en 2010 was er sprake van een verbetering, maar daarna sloeg de trend om, als gevolg van de economische crisis. De verslechtering van de leefsituatie vond vooral plaats tussen 2010 en 2012, daarna was er eerder sprake van een stabilisering. Het verslechteren van de leefsituatie vond op nagenoeg alle onderliggende onderdelen plaats (zie figuur 12.2). Op het oog lijkt de verslechtering ook na 2012 door te zetten, maar die ontwikkeling is niet significant. Uit hoofdstuk 2 blijkt dat de economie inmiddels weer behoorlijk in de lift zit. Ook de koopkracht van huishoudens is sinds 2013 flink gestegen (hoofdstuk 5), maar de betere economische omstandigheden vertalen zich nog niet in een verbeterde kwaliteit van leven.

Figuur 12.1

De leefsituatie van Nederlanders is na 2010 verslechterd

Ontwikkeling van de leefsituatie, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in indexcijfers, 1997 = 100)

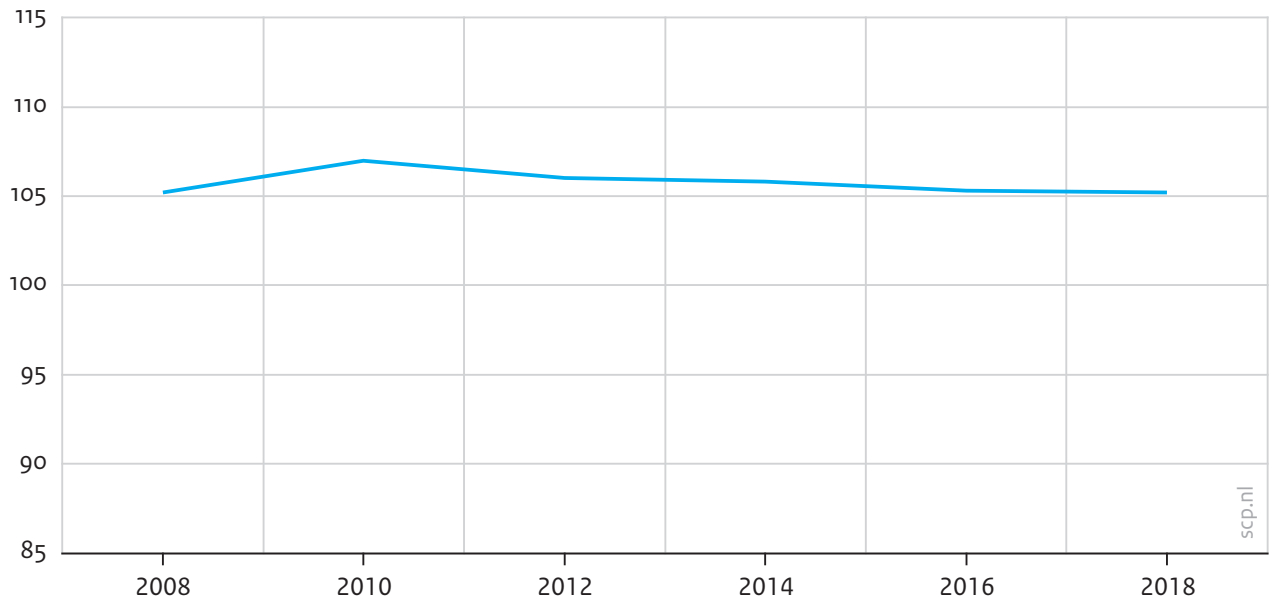

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Het beeld van verbeterde economische omstandigheden, maar niet over de hele linie verbeterde kwaliteit van leven komt ook uit de eerdere hoofdstukken naar voren: de stijging van de levensverwachting stagneert, het aandeel mensen met een lichamelijke beperking neemt niet af en het aandeel mensen met een langdurige aandoening neemt iets toe (hoofdstuk 7); het aantal vakanties is vrij stabiel, evenals de sport- en cultuurdeelname (hoofdstuk 8), en ook het vrijwilligerswerk is tussen 2008 en 2018 tamelijk stabiel (hoofdstuk 9). Positieve ontwikkelingen bij onderdelen van de leefsituatie in de laatste jaren beperken zich tot de huisvesting (verbeterde woonkwaliteit, zie hoofdstuk 11) en het bezit van consumptiegoederen (vgl. de toegenomen inkomensontwikkeling in hoofdstuk 5). Dit beeld wordt bevestigd als we de verschillende leefdomeinen van de Leefsituatie-index uitsplitsen; daaruit blijkt dat er tussen 2008 en 2018 op geen van de domeinen sprake is van erg grote veranderingen (figuur 12.2). Wel is de eerder genoemde verslechtering tussen 2010 en 2012 op de meeste terreinen te zien, waarbij de economische crisis ongetwijfeld een (vertraagde) rol heeft gespeeld.

Figuur 12.2

Nauwelijks veranderingen in de verschillende domeinen van de leefsituatie

Ontwikkeling van de leefsituatiedomeinen, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in indexcijfers, 1997 = 100)

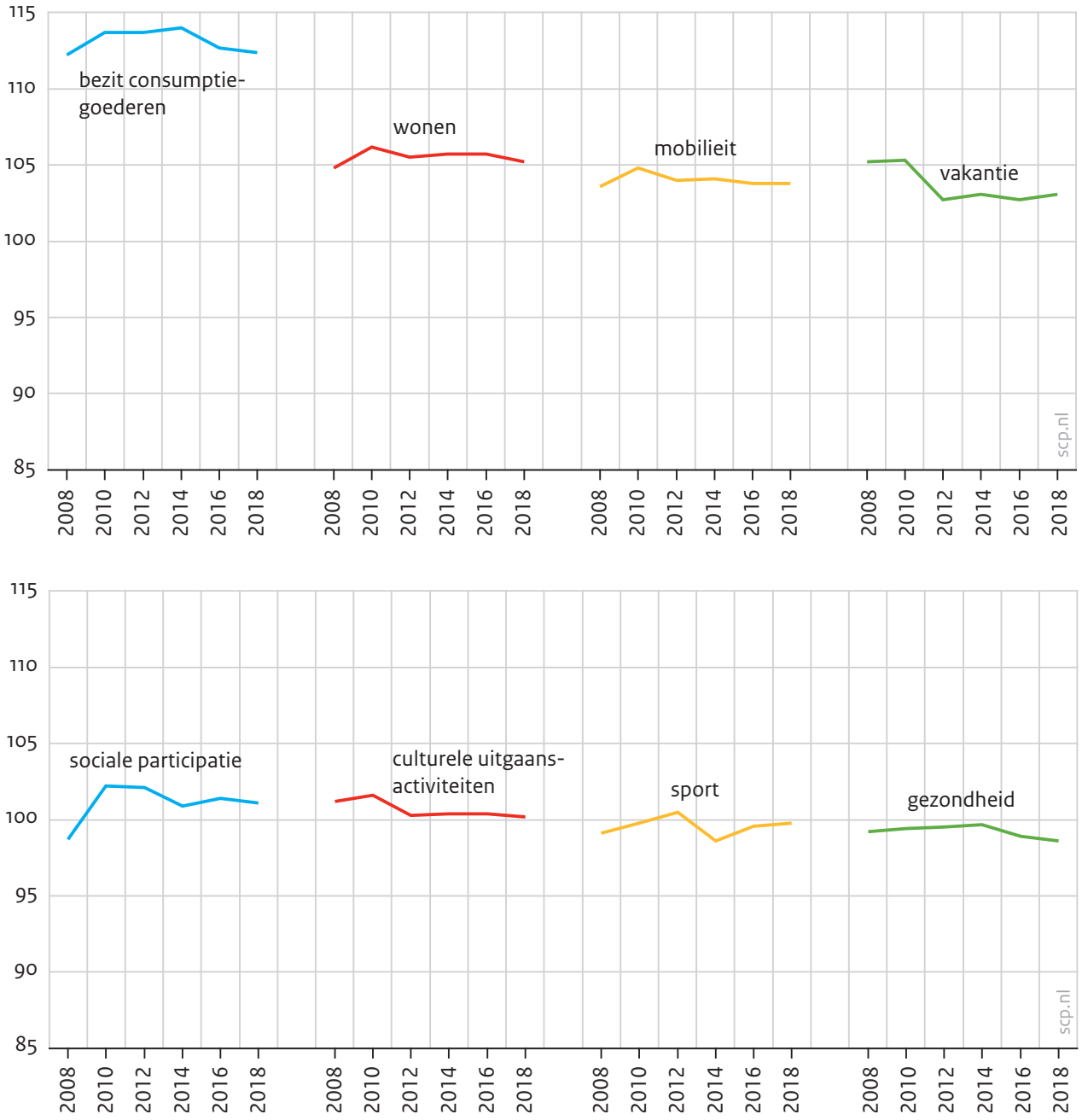

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

In de afgelopen tien jaar waren er slechts kleine veranderingen in de leefsituatie van de meeste groepen, maar verbeterde de leefsituatie van ouderen

Gezien de invulling van de leefsituatie zijn er welhaast onvermijdelijke verschillen tussen groepen: jongeren zijn over het algemeen mobieler dan ouderen, en mensen met een hoog inkomen zijn vaker in staat een eigen huis te kopen dan mensen met een laag inkomen. Belangrijker dan de verschillen op enig moment zijn dan ook ontwikkelingen: vertonen

groepen hetzelfde patroon als de gemiddelde ontwikkeling? Daarom kijken we naar de ontwikkeling van de leefsituatie voor een aantal groepen; eerst bezien we de achtergrondkenmerken en dan de hulpbronnen.

Tabel 12.1

Tussen 2008 en 2018 is de leefsituatie van ouderen verbeterd

Leefsituatie, personen van 18 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2008-2018 (in indexcijfers, 1997 = 100 voor 'allen')

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
allen	105	107	106	106	105	105	0
18-34 jaar	108	109	109	107	107	107	–1
35-64 jaar	108	109	108	107	107	107	–1
≥ 65 jaar*	92	99	98	100	99	98	+6
65-74 jaar*	98	104	103	104	103	102	+4
≥ 75 jaar*	83	91	90	93	91	92	+9
eenpersoonshuishouden*	96	101	100	99	98	98	+2
eenoudergezin	102	103	100	100	99	103	+1
paar zonder kinderen	105	106	106	106	107	105	0
paar met kinderen	110	111	110	109	110	110	0
man	105	107	106	106	106	106	+1
vrouw	105	107	106	105	105	104	–1
autochtone Nederlander*	-	108	106	107	106	106	–2 sinds 2010
westerse migrant	-	106	107	105	107	103	–3 sinds 2010
niet-westerse migrant	-	102	101	100	99	100	–2 sinds 2010

* significant verschil 2008 t.o.v. 2018, $p < 0{,}05$

\- niet beschikbaar

a Verschil 2008-2018.

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

We zagen al dat de gemiddelde leefsituatie in Nederland onveranderd bleef tussen 2008 en 2018. Dat is voor de meeste onderscheiden groepen ook het geval; van eenpersoonshuishoudens en, met name, van ouderen verbeterde echter de leefsituatie (tabel 12.1). Nadere analyses laten zien dat dit vooral kwam door een meer dan gemiddelde toename

van de duurzame consumptiegoederen (zoals het bezit van een vaatwasser of een laptop) en een sterker dan gemiddeld verbeterde woonsituatie (vgl. hoofdstuk 11). Hier laten we verschillen tussen groepen zien, zonder rekening te houden met de overlap die er tussen groepen is. In de volgende paragraaf gaan we daarop in.

De verschillen in leefsituatie tussen lage en hoge inkomens en tussen lager- en hogeropgeleiden zijn veranderlijk

De leefsituatie verschilt niet alleen naar individuele achtergrondkenmerken, maar ook naar de hulpbronnen die mensen hebben. Mensen met een hoog inkomen of een hogere opleiding hebben een betere leefsituatie dan mensen met een laag inkomen of een lagere opleiding (tabel 12.2). Door de jaren heen is daar weinig verandering in, maar in 2018 zijn de verschillen naar opleiding wat kleiner dan in 2008. De verschillen zijn vaak groot, zoals die tussen gezonde en ongezonde mensen of tussen werkenden en niet-werkenden, maar ze zijn nog groter tussen lager- en hogeropgeleiden en lagere en hogere inkomensgroepen. De enige groep die een verbetering zag in de leefsituatie, zijn de lageropgeleiden. Nadere analyses tonen aan dat dit vooral te maken heeft met een inhaalslag bij het bezit van duurzame consumptiegoederen en met verbeterde woonomstandigheden (niet in de tabel). Voor een deel kan dit een leeftijdseffect zijn (met name de leefsituatie van ouderen is sterk verbeterd, vgl. tabel 12.1).

Tabel 12.2

De verschillen in leefsituatie naar hulpbronnen zijn veranderlijk

Leefsituatie, personen van 18 jaar en ouder, naar hulpbronnen, 2008-2018 (in indexcijfers[a], 1997 = 100, voor 'allen')

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[b]
allen	105	107	106	106	105	105	0
onderste 20% besteedbaar huishoudensinkomen	94	99	97	99	95	96	+2
20%-80%	107	107	106	106	106	106	–1
bovenste 20%	112	114	114	114	114	113	+1
verschil hoogste en laagste inkomens	*18*	*15*	*17*	*15*	*19*	*17*	*–1*
lager opgeleid*	94	99	96	98	96	96	+2
middelbaar opgeleid	106	108	106	106	106	105	–1
hoger opgeleid	113	113	112	111	112	112	–1
verschil hoger- en lageropgeleiden	*19*	*14*	*16*	*13*	*16*	*16*	*–3*
niet-werkenden	97	101	99	100	99	98	+1
werkenden	109	110	110	109	110	109	0
verschil werkenden en niet-werkenden	*12*	*9*	*11*	*9*	*11*	*11*	*–1*

Tabel 12.2
(Vervolg)

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[b]
heeft een handicap of langdurige aandoening	99	101	100	100	99	99	0
heeft geen handicap of langdurige aandoening	109	110	110	109	110	109	0
verschil naar gezondheid	*10*	*9*	*10*	*9*	*11*	*10*	*0*

* significant verschil 2008 t.o.v. 2018, p < 0,05
a Standaardafwijking = 15.
b Verschil 2008-2018.

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

De regionale verschillen in leefsituatie bleven gelijk tussen 2008 en 2018

Als groepen met meer of minder hulpbronnen bij elkaar wonen, kan dat leiden tot ruimtelijke verschillen. We zien echter dat de leefsituatie van mensen die in minder stedelijke gebieden wonen weinig verschilt van die van mensen in stedelijke gebieden, maar wel iets beter is dan die van mensen in de vier grote steden (tabel 12.3). De verschillen zijn echter in het algemeen klein, hoewel het verschil tussen de vier grootste gemeenten (G4) en de rest van Nederland tussen 2008 en 2010 iets toenam en daarna stabiliseerde. Met name het achterblijven van het bezit van duurzame consumptiegoederen in de G4 speelt hierbij een rol (niet in de tabel).

Tabel 12.3
Leefsituatie in weinig stedelijke gebieden is verbeterd
Leefsituatie naar stedelijkheid van de woonplaats, 2008-2018 (in indexcijfers, 1997 = 100, voor 'allen')

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
allen	105	107	106	106	105	105	0
zeer sterk stedelijk	105	106	105	105	104	104	–1
sterk stedelijk	105	106	106	106	106	105	0
matig stedelijk	106	109	107	107	107	106	0
weinig stedelijk	104	107	106	106	105	106	+2
niet stedelijk	105	108	105	106	106	105	0
verschil zeer sterk en niet stedelijk	*0*	*2*	*0*	*1*	*2*	*1*	

Tabel 12.3
(Vervolg)

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
G4	104	105	104	103	104	103	–1
G40[b]	105	107	106	106	105	105	0
rest van Nederland	105	107	106	106	106	106	+1
verschil G4 en 'rest van Nederland'	*1*	*2*	*2*	*3*	*2*		

a Verschil 2008-2017/'18.
b Hierin zijn voor alle jaren de 40 gemeenten meegenomen die inmiddels de G40 vormen. Geen significant verschil 2008 t.o.v. 2018

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

12.3 Determinanten voor de leefsituatie

Het conceptuele model uit hoofdstuk 1 veronderstelt een positief verband tussen de hulpbronnen en de kwaliteit van leven. Uit paragraaf 12.2 blijkt al dat dit verband er inderdaad is: de leefsituatie van mensen met een lage opleiding, een laag inkomen of een ziekte of aandoening is minder goed dan die van hun tegenpolen. De verschillen naar inkomen bleken het grootst. Ook als we alle hulpbronnen tegelijk bekijken, wat inzicht oplevert in de relatieve sterkte van de samenhang, is de samenhang met inkomen het sterkst (tabel 12.4). Dat is ook zo als we, naast de hulpbronnen, enkele achtergrondkenmerken (zoals huishoudenssamenstelling en leeftijd) in de analyse betrekken.
Behalve naar hulpbronnen en achtergrondkenmerken kijken we ook naar vaardigheden die mensen in de huidige maatschappij nodig hebben om er hun weg in te vinden. Sinds 2010 onderscheiden we twee vaardigheden: digitale vaardigheden (iets kunnen opzoeken op internet of een e-mail kunnen sturen)[2] en (ervaren) regie over het eigen leven.[3] Dergelijke vaardigheden spelen een steeds grotere rol in de huidige samenleving, die ingewikkelder wordt door onder meer individualisering en informatisering (vgl. Van den Broek et al. 2016). Het blijkt dat deze beide vaardigheden een zelfstandige invloed op de leefsituatie hebben; ze zijn na inkomen de belangrijkste determinanten. Door deze determinanten op te nemen wordt het belang van leeftijd en opleiding kleiner (hogeropgeleiden ervaren over het algemeen meer regie en hebben meer digitale vaardigheden) en kunnen we de verschillen in leefsituatie beter verklaren (zie de laatste twee kolommen van tabel 12.4).
In de loop der jaren is het relatieve belang van de verschillende determinanten tamelijk stabiel, zij het dat leeftijd een steeds minder grote rol speelt. Dat komt vooral door het kleiner worden van de verschillen naar leeftijd, en met name door de sterke verbetering van de leefsituatie bij ouderen (vgl. tabel 12.1).

Tabel 12.4

Ervaren regie en digitale vaardigheden zijn belangrijke determinanten voor de leefsituatie

De invloed van de hulpbronnen en enkele andere achtergrondkenmerken op de leefsituatie, 2008-2018 (multivariate anova-analyse, bètacoëfficiënten)[a]

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18 incl. rdv[b]	2017/ '18 excl. rdv[c]
leeftijd[d]	0,27	0,16	0,14	0,11	0,10	0,08	0,13
inkomen[e]	0,26	0,27	0,25	0,21	0,23	0,26	0,28
arbeidsmarktpositie[f]	0,06	0,00	0,05	0,11	0,05	0,10	0,14
opleiding[g]	0,30	0,17	0,20	0,17	0,21	0,19	0,27
huishoudenssamenstelling[h]	0,13	0,07	0,07	0,14	0,16	0,14	0,15
inkomensbron[i]	0,13	0,08	0,11	0,14	0,16	0,10	0,11
gezondheid[j]	0,16	0,15	0,16	0,16	0,17	0,15	0,19
ervaren regie[k]	-	0,17	0,20	0,19	0,18	0,20	
digitale vaardigheden[l]	-	0,21	0,23	0,19	0,19	0,21	
verklaarde variantie (%)	53	48	51	50	57	54	48

- niet beschikbaar

a Bètacoëfficiënten geven het relatieve belang aan van de verschillende determinanten: hoe hoger het getal, des te groter het belang.

b Incl. regie en digitale vaardigheden.

c Excl. regie en digitale vaardigheden.

d 18-24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar, 55-64 jaar, 65-74 jaar, 75 jaar en ouder.

e Besteedbaar inkomen van het huishouden, in decielen.

f Iemand werkt wel of werkt niet.

g Geen onderwijs/basisonderwijs, vmbo/mbo-1/avo onderbouw, mbo-2 en -3, havo/vwo/mbo-4, hbo/universiteit.

h Alleenstaande, paar zonder kinderen, paar met kinderen, eenoudergezin.

i Loon/winst, vut/pensioen/AOW, sociale uitkering/WAO, studiebeurs, overig.

j Heeft wel of niet langdurige aandoening, ziekte of handicap.

k Schaal voor (ervaren) regie op basis van vijf vragen. Zie noot 3.

l Schaal voor basale digitale vaardigheden op basis van vijf vragen. Zie noot 2.

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Cumulatie van achterstand en voorspoed laat grotere verschillen zien

Inkomen en digitale vaardigheden zijn dus belangrijke determinanten voor de leefsituatie. Maar in welke mate een combinatie van determinanten van belang is, valt niet uit tabel 12.4 af te leiden. Om beter inzicht te krijgen in de effecten van stapeling van achterstand of voorspoed, gebruiken we een segmentatieanalyse. Op basis daarvan kan een boomstructuur weergegeven worden.[4] Daaruit blijkt dat de verschillen snel toenemen bij cumulatie van achterstand of voorspoed (figuur 12.3). Het verschil tussen iemand met een laag inkomen en iemand met een hoog inkomen is 17 punten. Als degene met een laag inkomen

ook nog eens geen werk heeft en weinig regie over het leven ervaart, terwijl degene met een hoog inkomen juist veel regie over het leven ervaart, dan loopt het verschil op tot maar liefst 30 punten. Dat is een veel groter verschil dan we wellicht op basis van de losse kenmerken zouden verwachten.

Figuur 12.3

Cumulatie van hulpbronnen heeft een versterkend effect op de leefsituatie

Leefsituatie naar cumulatie van hulpbronnen en achtergrondkenmerken, 2018 (exhaustive Chaid-analysis, indexcijfers, 1997 = 100, voor 'allen')[a]

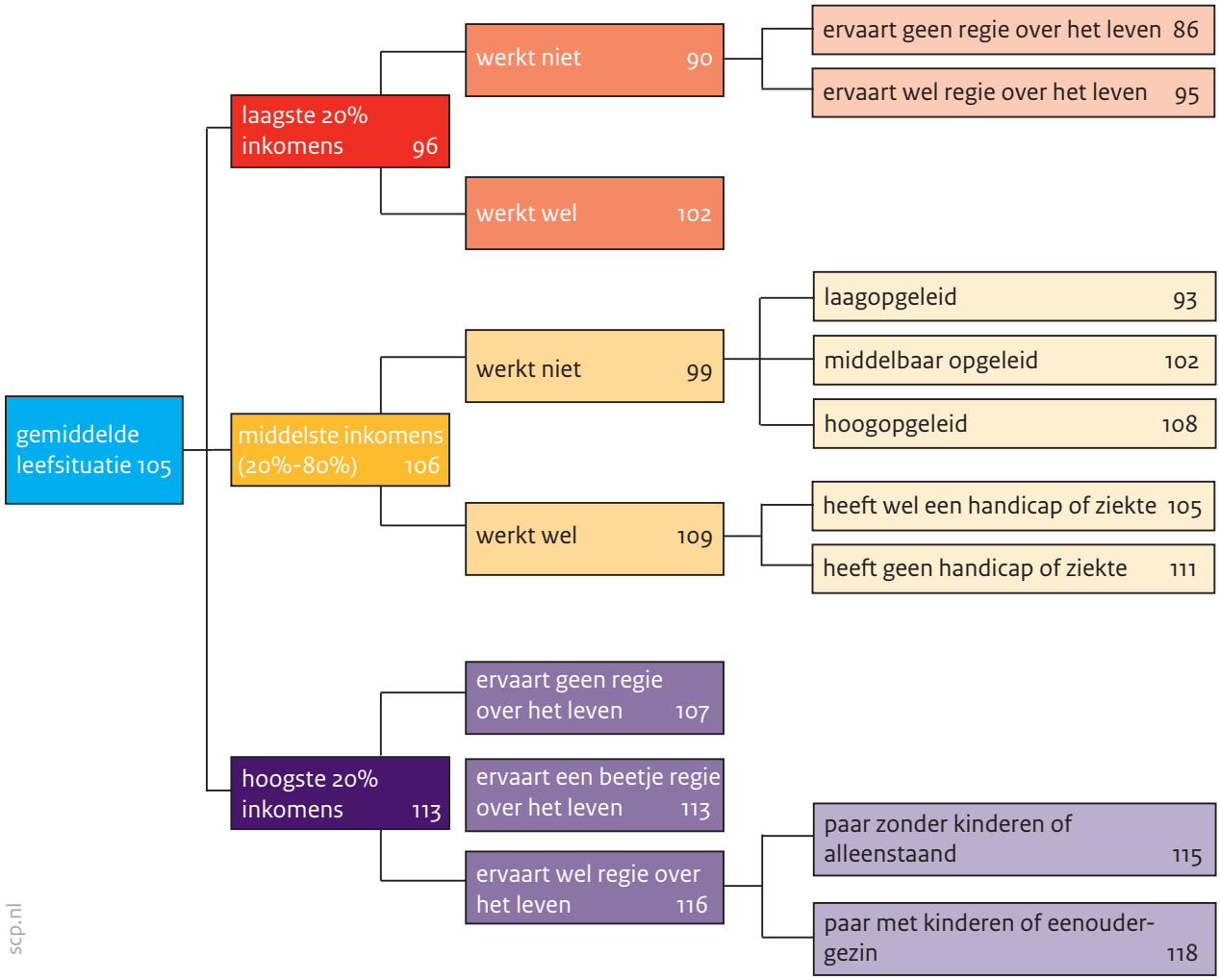

a De eerste predictor (inkomen) is hard opgegeven op basis van de analyse uit tabel 12.4, de vervolgpredictoren worden door de analysetechniek bepaald op basis van hun bijdrage aan het verklaren van verschillen. Een groep kan nooit kleiner worden dan 50 mensen.

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'17/'18)

Sociale cohesie in de buurt en het hebben van een sociaal netwerk zijn belangrijk voor de leefsituatie

Hoewel de leefsituatie in principe individueel bepaald is en vooral gerelateerd is aan individuele kenmerken en hulpbronnen, speelt ook de omgeving van mensen een rol. Deze kan zowel het sociale netwerk van mensen betreffen, als de fysieke omgeving waarin zij

wonen. Een combinatie van fysieke en sociale omgeving is de sociale cohesie in een buurt. Sociale cohesie heeft hier betrekking op de saamhorigheid in de buurt, zoals het op een prettige manier met elkaar omgaan of het wonen in een gezellige buurt.[5] Het gaat hier om de beleving van cohesie bij bewoners van een buurt, niet om een geobjectiveerde meting. Het blijkt dat de leefsituatie beter is in wijken waar veel sociale cohesie wordt ervaren dan in buurten met weinig sociale cohesie (figuur 12.4).[6] Tot 2012 was het verschil tussen wijken met veel en weinig sociale cohesie redelijk constant, daarna is het verschil groter geworden. Overigens dient in het oog gehouden te worden dat er weliswaar een verband is tussen sociale cohesie en de leefsituatie, maar dat daarmee nog niet is gezegd hoe de causaliteit verloopt.

Figuur 12.4

Het verschil in leefsituatie tussen wijken met veel en met weinig sociale cohesie is gegroeid

Leefsituatie naar de mate waarin mensen sociale cohesie in hun wijk ervaren, 2008-2018 (in indexcijfers, 1997 = 100, voor alle Nederlanders)

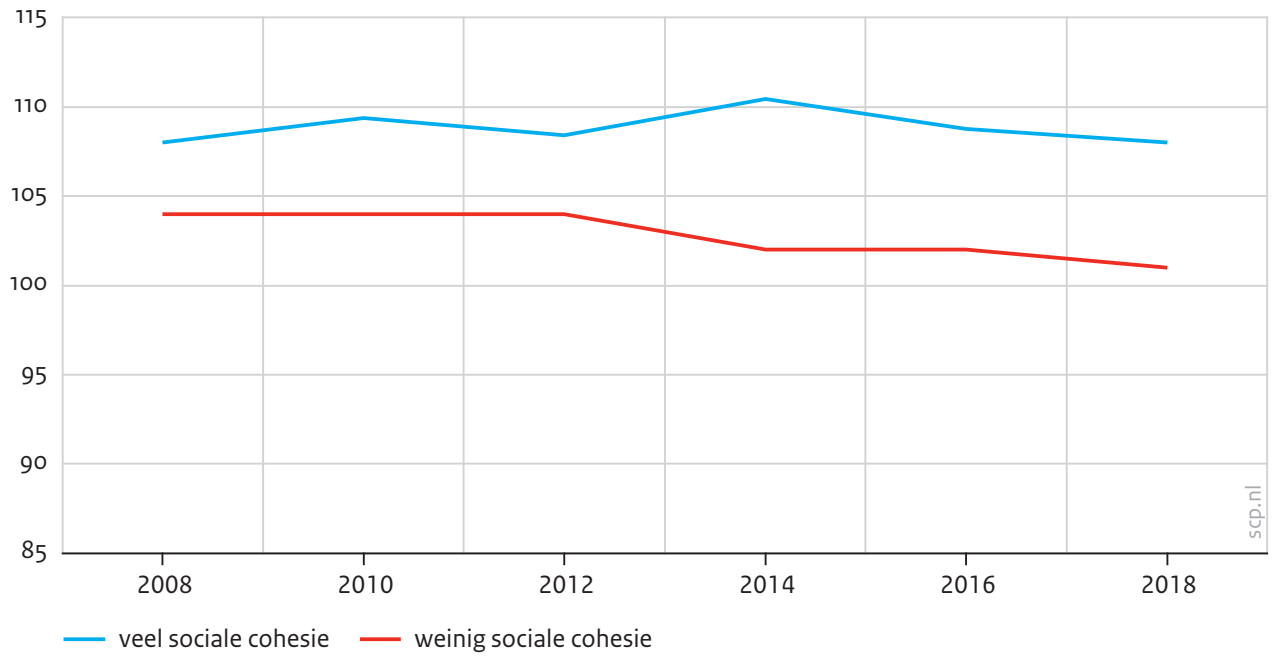

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Een ander belangrijk aspect van de sociale omgeving is het sociale netwerk dat mensen hebben. Uit hoofdstuk 8 blijkt dat mensen over het algemeen het meest contact hebben met de familie, vervolgens met vrienden en kennissen, en het minst met de buren. Er is een positieve samenhang met de leefsituatie: de leefsituatie van mensen die geregeld contact hebben, is beter dan die van mensen die sporadisch contact hebben (figuur 12.5). Het maakt daarbij weinig uit of het contact met familie, vrienden of buren is. Het niet hebben van contact met familie of vrienden leidt echter tot een relatief grote verslechtering van de leefsituatie, terwijl dat bij geen contact met buren veel minder het geval is. Door de tijd heen zijn er geen veranderingen.

Figuur 12.5
Leefsituatie naar sociale contacten, 2008-2018 (in indexcijfers, 1997 = 100)

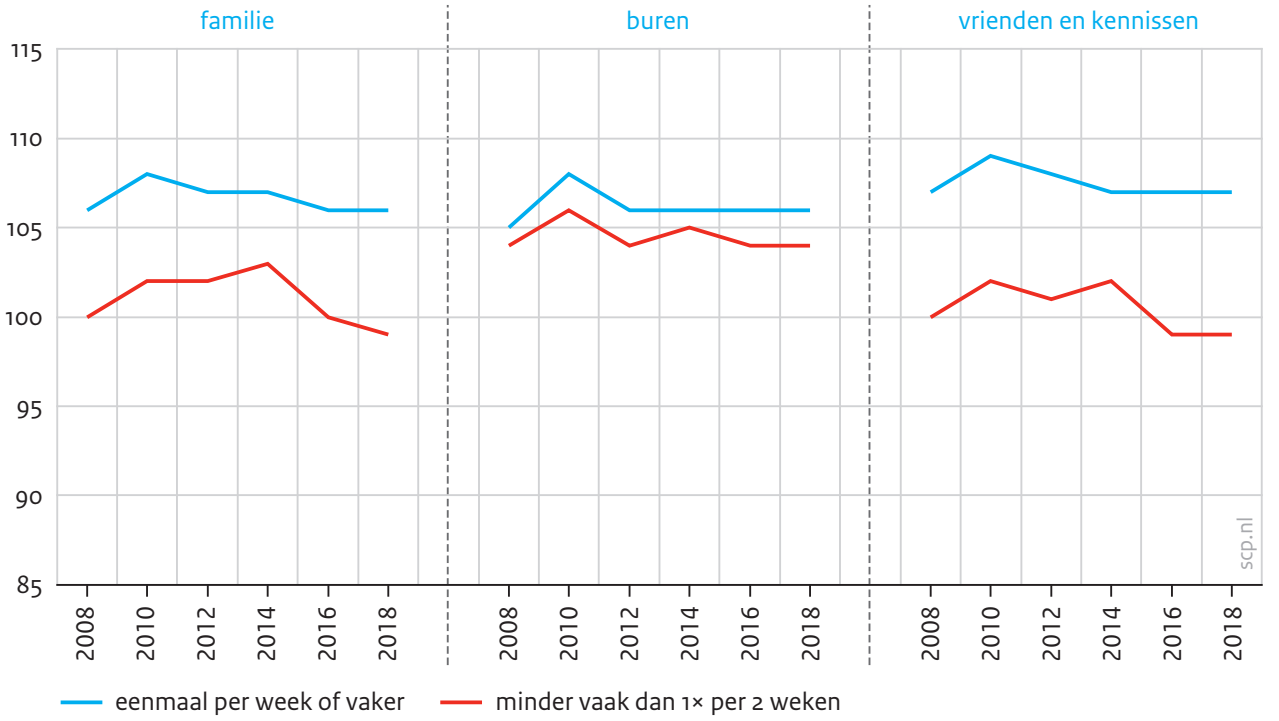

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

12.4 Subjectieve kwaliteit van leven

De objectieve kwaliteit van leven is de laatste jaren redelijk stabiel. Hoe is het met de subjectieve kwaliteit van leven? De vraag 'Hoe tevreden bent u met het leven in het algemeen?' geeft een afweging van alle positieve en negatieve gebeurtenissen en emoties over een langere periode. Als we de trend bekijken, lijkt ook de levenstevredenheid van Nederlanders redelijk stabiel en in het algemeen groot: gemiddeld is het rapportcijfer een 7,8 (tabel 12.5). De economische crisis heeft geen verlaging van de levenstevredenheid tot gevolg gehad.

Het aandeel mensen met een lage levenstevredenheid is gestegen

In een eerdere SSN bleek dat een levenstevredenheidsscore van 6 niet automatisch betekent dat het goed gaat: ook mensen met wie het objectief gezien minder goed ging (laag inkomen, lage opleiding) gaven gemiddeld een 6 (Bijl et al. 2015).[7] Ponocny et al. (2016) vonden eveneens dat er soms grote problemen achter de zesjes schuilgaan, en dat onafhankelijke derden de levenstevredenheid in deze gevallen lager inschatten dan het door de betrokkene zelf gegeven cijfer. Het blijkt vaak lastig het eigen leven met een onvoldoende te waarderen, maar een 6 betekent dus zeker niet dat het voldoende is. Om die reden wordt in deze paragraaf gekeken naar het aandeel mensen met een levenstevredenheid van 6 en lager. Opvallend is dat het aandeel mensen met een lage levenstevredenheid (de ontevredenen) stijgt en nu hoger is dan in 2008 (tabel 12.5). Ook het aan-

deel mensen dat een 5 of lager geeft, is gestegen: van 3,6% in 2008 naar 5,7% in 2017/'18 (niet in tabel). Dat het gemiddelde onveranderd blijft, komt doordat het aandeel mensen dat een 9 of 10 geeft ook groeit (hoewel niet significant). Eerst bespreken we nu verschillen in levenstevredenheid tussen groepen. Daarna komen we terug op de samenstelling van de groter geworden groep ontevredenen.

Tabel 12.5
Levenstevredenheid van Nederlanders redelijk stabiel
Levenstevredenheid over de jaren, 2008-2018 (in procenten en gemiddelde rapportcijfers)

	2008	2010	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
levenstevredenheid	7,9	7,8	7,8	7,8	7,8	7,8	–0,1
aandeel mensen dat een 9 of hoger geeft	26	26	25	24	26	28	+2
aandeel mensen dat een 6 of lager geeft *	9	11	11	12%	12	13	+4

* 2018 is significant verschillend van 2008 ($p < 0,05$)
a Verschil 2008-2017/'18 in rapportcijfer en procentpunten.

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Levenstevredenheid naar achtergrondkenmerken geeft weinig verandering in de tijd

Voor veel groepen is de trend in levenstevredenheid vrij stabiel, maar jongeren hebben nu een lagere levenstevredenheid dan in 2008 (tabel 12.6). De verbeterde (objectieve) leefsituatie bij ouderen vertaalt zich niet in een grotere tevredenheid (maar ouderen zijn ook al relatief tevreden). Bij eenpersoonshuishoudens zagen we al dat de leefsituatie verbeterde; bij hen zien we nu ook een hogere tevredenheid. Bij eenoudergezinnen zagen we geen verandering in leefsituatie, maar zij hebben nu wel een lagere levenstevredenheid dan in 2008. De groep ontevreden eenoudergezinnen is echter te klein om de veranderingen in samenstelling tussen 2008 en 2018 te onderzoeken (6% in 2008 en 7% in 2018).

Tabel 12.6

Eenoudergezinnen minder tevreden met het leven dan tien jaar geleden.

Levenstevredenheid naar achtergrondkenmerken, personen van 18 jaar en ouder, 2008-2018 (in gemiddelde rapportcijfers)

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
allen	7,9	7,8	7,8	7,8	7,8	7,8	–0,1
18-34 jaar*	8,0	7,8	7,9	7,7	7,7	7,8	–0,2
35-64 jaar	7,9	7,8	7,7	7,8	7,8	7,8	–0,1
≥ 65 jaar	7,9	8,1	8,0	7,9	8,0	8,0	+0,1
65-74 jaar	7,9	8,1	8,1	8,0	8,1	8,0	+0,1
≥ 75 jaar	7,9	8,1	7,9	7,9	7,8	8,0	+0,1
eenpersoonshuishouden*	7,3	7,6	7,7	7,6	7,5	7,5	+0,2
eenoudergezin*	7,7	7,2	7,1	7,2	7,2	7,2	–0,5
paar zonder kinderen	8,0	8,0	8,0	7,9	8,0	8,0	0
paar met kinderen	8,0	7,9	7,9	7,9	7,9	7,9	–0,1
man	7,9	7,8	7,8	7,8	7,8	7,8	–0,1
vrouw	7,9	7,9	7,9	7,8	7,9	7,8	–0,1
autochtone Nederlander	-	7,9	7,9	7,9	7,8	7,9	0
westerse migrant	-	7,6	7,9	7,8	8,0	7,6	0
niet-westerse migrant	-	7,5	7,1	7,2	7,5	7,6	+0,1

- niet beschikbaar
* significant verschil 2008-2018, $p < 0,05$
a Verschil 2008-2017/'18 (in gemiddelde rapportcijfers). Voor etniciteit is het verschil berekend voor 2010-2017/'18.

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Levenstevredenheid van lageropgeleiden, mensen met een middeninkomen of zonder werk in 2018 lager dan in 2008

Net als bij de leefsituatie is er ook een positief verband zichtbaar met het bezitten van hulpbronnen. Mensen met een hoog inkomen, een hoge opleiding of werk hebben een hogere levenstevredenheid dan mensen die dit niet hebben. Verschillen naar inkomen blijken groter te zijn dan die naar de andere hulpbronnen (tabel 12.7). Tussen 2008 en 2016/'17 groeit het verschil in levenstevredenheid tussen de laagste en hoogste inkomens. In 2018 lijkt deze trend echter gekeerd en zien we een hogere levenstevredenheid onder de lagere inkomens dan in 2016. De levenstevredenheid van mensen in de middeninkomens, met een lage opleiding of zonder betaald werk is lager dan in 2008. Deze verschillen over de tijd zijn echter klein.

Tabel 12.7

Verschillen in inkomen geven het grootste verschil in levenstevredenheid

Gemiddelde levenstevredenheid naar hulpbronnen, 2008-2018 (in rapportcijfers)

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
allen	7,9	7,8	7,8	7,8	7,8	7,8	–0,1
onderste 20% besteedbaar inkomen	7,6	7,5	7,5	7,3	7,3	7,5	–0,1
20%-80%*	8,0	7,9	7,9	7,8	7,9	7,8	–0,2
bovenste 20%	8,0	8,0	8,1	8,2	8,1	8,1	0,1
verschil hoogste en laagste inkomens	*0,4*	*0,5*	*0,7*	*0,9*	*0,9*	*0,6*	
lager opgeleid*	7,8	7,7	7,7	7,6	7,6	7,6	–0,2
middelbaar opgeleid	7,8	7,8	7,8	7,7	7,8	7,8	0
hoger opgeleid	8,0	8,0	8,0	8,0	8,1	8,0	0
verschil hoger- en lageropgeleiden	*0,1*	*0,3*	*0,4*	*0,4*	*0,5*	*0,4*	
niet-werkenden*	7,8	7,7	7,6	7,6	7,6	7,6	–0,2
werkenden	7,9	7,9	7,9	7,9	8,0	8,0	+0,1
verschil werkenden en niet-werkenden	*0,2*	*0,2*	*0,3*	*0,4*	*0,5*	*0,4*	
heeft een handicap of langdurige aandoening	7,7	7,6	7,6	7,5	7,6	7,5	–0,2
heeft geen handicap of langdurige aandoening	8,0	7,9	8,0	8,0	8,0	8,0	0
verschil naar gezondheid	*0,4*	*0,3*	*0,4*	*0,5*	*0,4*	*0,5*	

* significant verschil 2008-2018, $p < 0,05$

a Verschil 2008-2017/'18.

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Geen regionale verschillen meer in levenstevredenheid

Naast de verschillen tussen sociale groepen zijn er ook ruimtelijke verschillen. Mensen uit zeer stedelijke gebieden zijn nu minder tevreden met hun leven dan in 2008 (tabel 12.8). Echter, de verschillen in levenstevredenheid tussen zeer sterk en niet stedelijke gebieden zijn sinds 2016/'17 niet meer significant. Ook zijn er geen significante verschillen in levenstevredenheid tussen de G4, G40 en de rest van Nederland.

Tabel 12.8

Levenstevredenheid in zeer sterk stedelijke gemeenten na crisis stabiel lager dan in 2008

Levenstevredenheid naar stedelijkheid van de woonplaats, 2008-2018 (in gemiddelde rapportcijfers)

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
zeer sterk stedelijk*	7,9	7,6	7,7	7,6	7,7	7,7	–0,2
sterk stedelijk	7,7	7,8	7,8	7,7	7,8	7,9	0,0
matig stedelijk	7,8	7,9	8,0	7,9	7,9	7,7	0,0
weinig stedelijk	8,0	7,9	7,9	8,0	8,0	7,9	0,0
niet stedelijk	8,0	8,1	8,0	7,9	7,8	7,8	–0,2
verschil zeer sterk en niet stedelijk	*–0,1*	*–0,5***	*–0,3***	*–0,3***	*–0,2*	*–0,1*	
G4	7,9	7,6	7,6	7,7	7,6	7,7	–0,2
G40[b]	7,8	7,8	7,8	7,7	7,8	7,8	0
rest van Nederland	7,9	7,9	7,9	7,9	7,9	7,9	0

* significant verschil 2008 t.o.v. 2018, p < 0,05

** significant verschil zeer en niet stedelijk bij p < 0,05

a Verschil 2008-2017/'18 (in gemiddelde rapportcijfers).

b Hierin zijn voor alle jaren de 40 gemeenten meegenomen die sinds 2016 de G40 vormen.

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Onder de ontevredenen toename van lageropgeleiden, middeninkomens, eenoudergezinnen en ouders met kinderen

Eerder bleek dat de groep ontevredenen in 2017/'18 groter is dan in 2008. Nu we de verschillen tussen groepen in kaart hebben gebracht, kunnen we de samenstelling van die ontevreden groep onder de loep nemen. Onder de ontevredenen zien we een toename van het aandeel lageropgeleiden (van 26% naar 38%), mensen met een besteedbaar inkomen in het middensegment (van 48% naar 59%), mensen uit zeer stedelijke gemeenten (van 18% naar 28%), eenoudergezinnen (8% naar 16%) en ouders met kinderen (van 19% naar 29%) (niet in tabel). Onder de ontevredenen zijn in 2017/'18 minder eenpersoonshuishoudens dan in 2008 (van 46% naar 30%).

Tevredenheid met levensdomeinen is de laatste jaren stabiel; meeste tevredenheid over woning en vrienden- en kennissenkring

Een grote mate van tevredenheid met het leven betekent niet automatisch dat er ook tevredenheid is over onderdelen van het leven of over de samenleving in het algemeen.[8] Nederlanders zijn over veel terreinen tevreden, het meest over de woning en de vrienden- en kennissenkring: beide krijgen een ruime 8 als rapportcijfer (tabel 12.9). De geringste tevredenheid is er met de Nederlandse samenleving. De laatste tien jaar is de tevredenheid met de levensdomeinen vaak stabiel gebleven en soms licht gestegen. Hoewel Nederlanders nog steeds het minst tevreden zijn over de Nederlandse samenleving, is hier de grootste toename in tevredenheid te zien tussen 2008 en 2017/'18.[9]

Tabel 12.9

Nederlanders zijn het meest tevreden over hun woning en vrienden- en kennissenkring

Oordelen over enkele onderdelen van de leefsituatie en de Nederlandse samenleving, 2008-2018 (in rapportcijfers)

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18	Δ[a]
woning	8,1	8,1	8,2	8,2	8,1	8,1	0
vrienden- en kennissenkring*	8.0	8,1	8,0	8,0	8,1	8,1	+0,1
woonomgeving*	7,8	7,8	7,9	7,9	7,9	7,9	+0,1
maatschappelijke positie	7,6	7,6	7,5	7,5	7,5	7,6	0
financiële middelen huishouden*	7,3	7,3	7,3	7,3	7,4	7,5	+0,2
opleiding*	7,5	7,5	7,6	7,6	7,6	7,7	+0,2
Nederlandse samenleving *	6,5	6,6	6,7	6,6	6,7	6,8	+0,3

* significant verschil 2008 t.o.v. 2017/'18 ($p < 0,05$)

a Verschil 2008-2017/'18.

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Ervaren regie is een belangrijke hulpbron; leeftijd heeft na 2010 een grotere rol voor levenstevredenheid

Naast hulpbronnen en ruimtelijke verschillen bepalen psychische factoren, zoals de mate waarin mensen het gevoel hebben regie te hebben over hun leven, mede de levenstevredenheid (tabel 12.10). Anders dan bij de leefsituatie is er geen significant verband tussen basale digitale vaardigheden en de levenstevredenheid. Ervaren regie over het leven is in alle jaren verreweg de belangrijkste hulpbron voor levenstevredenheid. Toevoeging van regie verkleint de rol van huishoudenssamenstelling en gezondheid. Het laatste valt te verwachten, aangezien mensen met een slechtere gezondheid minder regie over het leven ervaren dan gezonde mensen.[10] Vanaf 2014 stijgt de rol van gezondheid echter weer iets. Mogelijk ingegeven door de crisis zien we vanaf 2010 een sterkere relatie van leeftijd en arbeidsmarktpositie met levenstevredenheid. Deze sterkere relatie valt mogelijk te verklaren door de hogere ontevredenheid bij jongeren. Misschien komen ze nu minder makkelijk aan een baan: de netto-arbeidsparticipatie in de groep 15-44-jarigen is tussen 2008 en 2017/'18 afgenomen (hoofdstuk 6), terwijl die voor andere leeftijdsgroepen is gestegen (we zien een daling onder niet-werkenden).

Regie over het leven blijkt een belangrijker determinant te zijn voor levenstevredenheid dan vergelijkbare psychosociale concepten zoals veerkracht, zelfvertrouwen, vertrouwen in eigen vaardigheden, of het hebben van sociale vaardigheden.[11] Ook duidelijk gerelateerd aan de levenstevredenheid zijn optimisme en eenzaamheid.[12] Als die in het model worden toegevoegd aan het rijtje hulpbronnen en achtergrondkenmerken, stijgt de verklaarde variantie van 24% naar 30% (niet in de tabel).[13]

Tabel 12.10

Ervaren regie is een belangrijke hulpbron voor de levenstevredenheid

De invloed van de hulpbronnen en enkele andere achtergrondkenmerken op de kwaliteit van leven, 2008-2018 (multivariate anova-analyse, bètacoëfficiënten[a])

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18
leeftijd[b]	0,07°	0,14	0,19	0,15	0,15	0,22
inkomen[c]	0,08	0,08	0,13	0,16	0,09	0,05
arbeidsmarktpositie[d]	0,02	0,11	0,10	0,13	0,14	0,11
opleiding[e]	0,08	0,02°	0,05	0,06°	0,03	0,04°
huishoudenssamenstelling[f]	0,24	0,11	0,09	0,06	0,08	0,12
inkomensbron[g]	0,15	0,11	0,13	0,08	0,13	0,08
gezondheid[h]	0,12	0,05	0,05	0,11	0,09	0,13
ervaren regie[i]	-	0,40	0,34	0,35	0,32	0,38
digitale vaardigheden[j]	-	0,08	0,07°	0,05°	0,04°	0,06°
verklaarde variantie	11%	25%	24%	25%	24%	26%

- \- niet beschikbaar
- ° niet significant
- a Bètacoëfficiënten geven het relatieve belang aan van de verschillende determinanten: hoe hoger het getal, des te groter het belang.
- b 18-24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar, 55-64 jaar, 65-74 jaar, 75 jaar en ouder.
- c In decielen.
- d Werkt wel vs. werkt niet.
- e Geen onderwijs/basisonderwijs, vmbo/mbo-1/avo onderbouw, mbo-2 en -3, havo/vwo/mbo-4, hbo/universiteit.
- f Alleenstaande, paar zonder kinderen, paar met kinderen, eenoudergezin.
- g Loon/winst, vut/pensioen/AOW, sociale uitkering/WAO, beurs, overig.
- h Heeft wel of niet langdurige aandoening, ziekte of handicap.
- i Schaal voor ervaren regie op basis van vijf vragen. Zie noot 3.
- j Schaal voor digitale vaardigheden op basis van vijf vragen. Zie noot 2.

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Door cumulatie van af- en aanwezigheid van hulpbronnen nemen de verschillen toe

Net als bij de leefsituatie geeft een boomstructuur inzicht in de gevolgen van cumulatie van achterstanden voor de levenstevredenheid (zie noot 4 voor uitleg van de methode).

De boomstructuur laat zien dat mensen die geen regie ervaren over hun leven, jonger zijn dan 65 jaar en bovendien een slechte gezondheid hebben, hun leven met een rapportcijfer 6,0 waarderen (figuur 12.6). Dat is een laag cijfer. Eerder lieten we zien dat mensen die hun leven met een 6 of minder omschrijven, vaak veel problemen hebben.

Figuur 12.6

Cumulatie van hulpbronnen heeft een versterkend effect op de levenstevredenheid

Levenstevredenheid naar cumulatie van hulpbronnen en achtergrondkenmerken, 2017 (exhaustive Chaid-analysis, in gemiddelde rapportcijfers)[a]

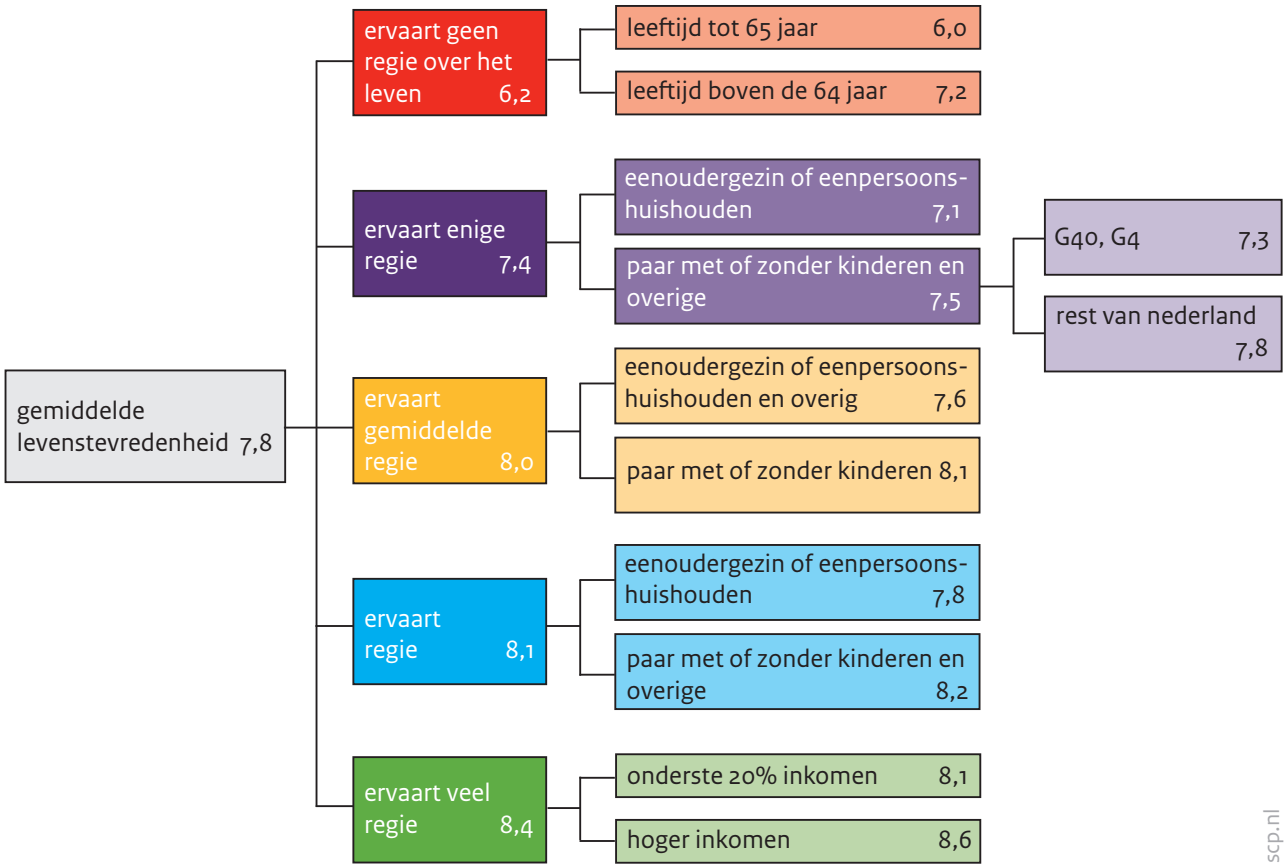

a De eerste predictor is hard opgegeven op basis van de analyse uit tabel 12.4, de vervolgpredictoren worden door de analysetechniek bepaald op basis van hun bijdrage aan het verklaren van verschillen. Een groep kan nooit kleiner worden dan 50 mensen.

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'17/'18)

12.5 Eenzaamheid: relatie met levenstevredenheid, sociale cohesie en regie over het leven

Nu we de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven afzonderlijk besproken hebben, kunnen we ons richten op de rode draad van deze SSN: het relateren van die twee kwaliteiten aan elkaar. Voordat we dat doen, zoomen we kort in op eenzaamheid. Zoals in paragraaf 12.1 vermeld, staat dit momenteel sterk in de beleidsaandacht; bovendien is het een onderdeel van de leefsituatie en hangt het sterk samen met de levenstevredenheid, zo bleek in paragraaf 12.4. Het actieprogramma 'Eén tegen eenzaamheid' van het ministerie van VWS heeft als doel eenzaamheid onder 75-plussers te verminderen, en roept mensen in de samenleving op om meer, en meer vanzelfsprekend naar elkaar om te kijken (VWS 2018, 2019). Voorbeelden hierbij zijn contact met de buren en buurtinitiatieven om eenzaamheid tegen te gaan. Hieronder ligt de aanname dat een goede buurtcohesie eenzaamheid kan

tegengaan. Toch zit niet iedere eenzame te wachten op initiatieven voor netwerkvergroting. Daarnaast is eenzaamheid ook niet altijd op te lossen, zoals bij het verlies van een partner. Het zou ook veel meer moeten gaan over omgaan met, in plaats van oplossen van eenzaamheid (Schoenmakers 2019). Hierbij ligt de regie meer bij de eenzame persoon zelf dan bij de omgeving. Het hebben van regie bleek een belangrijke hulpbron voor zowel de objectieve als subjectieve levenstevredenheid. In deze paragraaf worden de verbanden tussen levenstevredenheid, eenzaamheid, sociale cohesie en regie bekeken.

In hoofdstuk 8 zijn de cijfers over eenzaamheid gepresenteerd. Hieruit bleek dat eenzaamheid redelijk veel voorkomt in Nederland. Daarnaast is het ook redelijk stabiel over de tijd: in 2017/'18 waren iets meer mensen sterk eenzaam, maar ook waren iets meer mensen niet eenzaam. In 2017/'18 ervaart 35% matige en 9% sterke eenzaamheid (versus 39% en 7% in 2008).

Mensen ervaren iets meer regie dan in 2010

Hoe de ervaren regie zich ontwikkelt, is nog niet aan bod gekomen; dat laten we hier zien. Het aandeel mensen dat geen regie ervaart, schommelt een beetje in de tijd, maar in 2017/'18 ervaren mensen over het algemeen wat meer regie dan in 2010. Iets meer mensen ervaren veel regie (16%) en iets minder ervaren geen regie (8%) (figuur 12.7).

Figuur 12.7
Ervaren regie is iets toegenomen tussen 2010 en 2018
Ervaren regie, 2010-2018 (in procenten)[a]

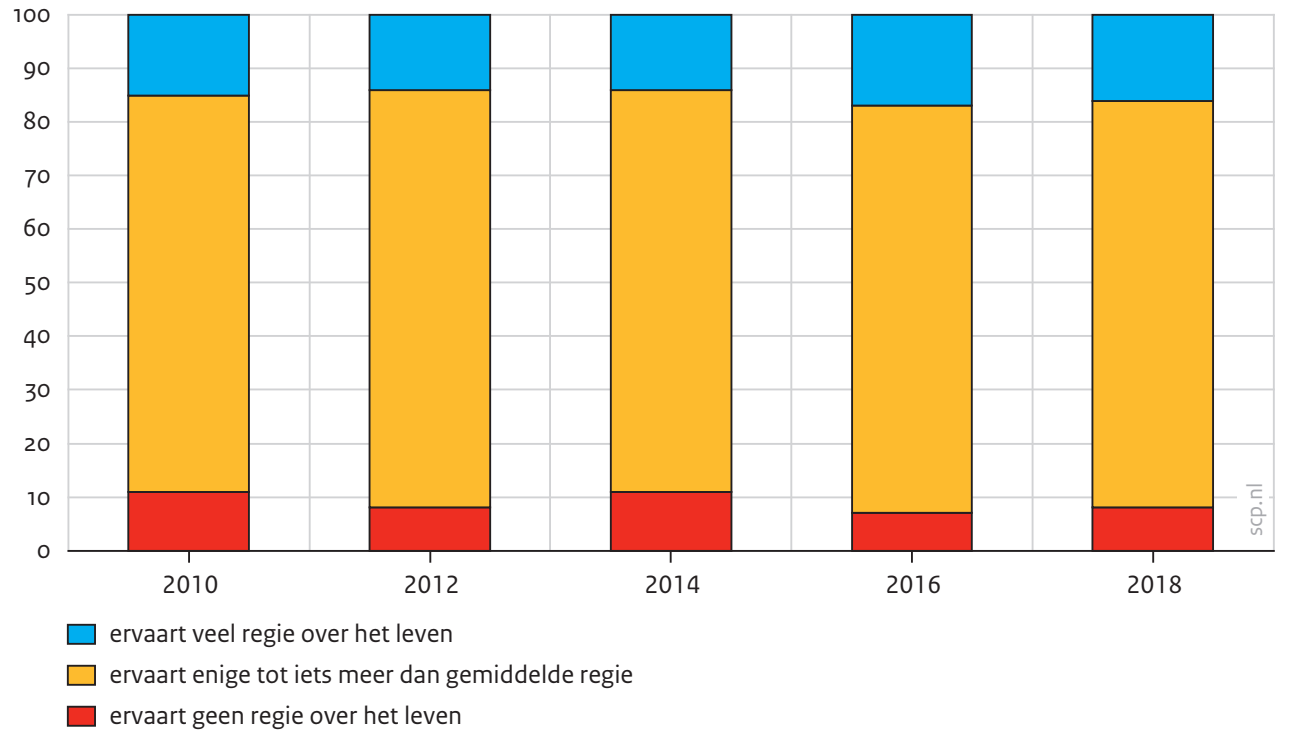

a De verdeling in regie is significant verschillend tussen 2010 en 2017/18 (bij $p < 0{,}05$).

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Ervaring van geringere regie en eenzaamheid verlaagt de levenstevredenheid

Ervaren regie en eenzaamheid zijn belangrijke determinanten van levenstevredenheid. Het verschil in levenstevredenheid tussen mensen die weinig of veel regie ervaren, is groot: rond 2 punten op een schaal van 1 tot 10 (figuur 12.8). Het verschil in levenstevredenheid tussen mensen die eenzaam zijn en die dat niet zijn is ook groot: 1,4-1,8 punten.
Er zijn geen significante veranderingen zichtbaar in de levenstevredenheid naar eenzaamheid en regie tussen 2008 en 2017/'18. Wel is de levenstevredenheid van mensen die geen regie ervaren na 2012 continu afgenomen. Uit dit onderzoek komt niet duidelijk naar voren waar dat aan zou kunnen liggen. Mogelijk kan een deel hiervan verklaard worden door het groeiende beroep op zelfverantwoordelijkheid en grotere onzekerheid in de samenleving (bv. door digitalisering, discussie over pensioenen, enz.)

Figuur 12.8

Mensen die een geringere regie of eenzaamheid ervaren, hebben ook een lagere levenstevredenheid

Tevredenheid met het leven en de relatie met eenzaamheid en regie, 2008-2018 (in rapportcijfers)

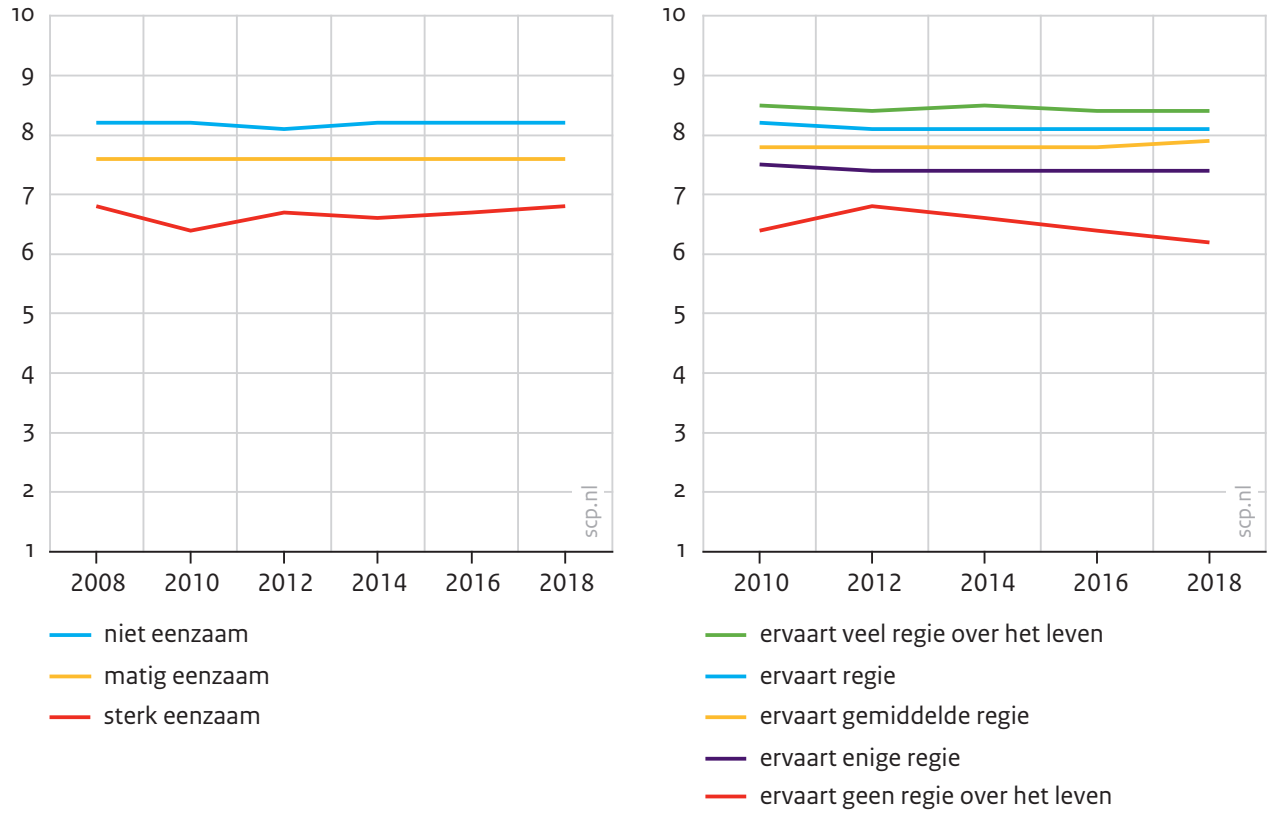

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Ook op de afzonderlijke levensdomeinen geven eenzaamheid en regie verschil. Zo zijn sterk eenzame mensen minder tevreden over hun vrienden- en kennissenkring, hun maatschappelijke positie en de financiën dan niet-eenzamen. Mensen die geringere regie ervaren, zijn minder tevreden over hun financiën dan mensen met veel regie (niet weergegeven).

Negatief verband tussen eenzaamheid en cohesie en tussen eenzaamheid en regie

Maar hoe is de onderlinge relatie tussen regie en eenzaamheid? Hangt eenzaamheid daadwerkelijk samen met de cohesie van de buurt waar men woont? Het verband tussen regie, cohesie en eenzaamheid is zoals te verwachten: mensen die in een buurt wonen waar ze weinig cohesie ervaren, zijn vaker sterk eenzaam (tabel 12.11). Ditzelfde geldt voor mensen die een geringere regie ervaren.

Tabel 12.11
Weinig regie en lage cohesie in de buurt hebben relatie met sterke eenzaamheid
Eenzaamheid en de relatie met cohesie[a] en regie,[b] 2017/'18 (in procenten)

	niet eenzaam	matig eenzaam	sterk eenzaam
veel regie	75	22	2
geen/weinig regie[c]	31	39	30
veel cohesie	76	22	3
lage cohesie[d]	40	42	18

a Selectie van buurt met veel en weinig cohesie.
b Selectie van mensen met een hoge en lage regie; gemiddelde regie is buiten beschouwing gelaten.
c Significant meer sterk eenzamen bij een lage regie bij $p < 0,05$.
d Significant meer sterk eenzamen bij een lage cohesie bij $p < 0,05$.

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

Onder de mensen die ontevreden met het leven zijn (rapportcijfer minder dan een 6) komt eenzaamheid veel voor: 46% is matig en 26% sterk eenzaam (aandeel in de hele bevolking 35% resp. 9%). Daarnaast ervaart 32% geringe en 6% veel regie (16% resp. 8%). Bijna een kwart (24%) van hen woont in een buurt met een lage cohesie en 6% woont in een buurt met een hoge cohesie.

12.6 Relatie tussen leefsituatie en tevredenheid met het leven

Eerder in het hoofdstuk kregen we al een indruk van de relatie tussen de leefsituatie en tevredenheid met het leven. In deze paragraaf diepen we dat verder uit. Het is goed hierbij te bedenken dat de invulling van wat een goede leefsituatie is een normatief karakter heeft. Weliswaar krijgt de invulling van de Leefsituatie-index op goede theoretische gronden vorm en is die vergelijkbaar met indicatorensystemen in andere landen (vgl. Boelhouwer 2010; Noll en Berger 2014), maar mensen kunnen individueel andere afwegingen en keuzes maken.[14] Iemand die niet sport en geen auto bezit, kan dat om heel valide redenen doen en er tevreden mee zijn. In deze paragraaf kijken we naar de relatie tussen de objectieve en de subjectieve kwaliteit van leven en bezien we hoe vaak het voorkomt dat mensen tevreden zijn met een objectief minder goede leefsituatie, of juist ontevreden met een objectief goede situatie.

Het aandeel mensen met een goede leefsituatie is in de afgelopen tien jaar redelijk stabiel

Eerst kijken we nog even wat preciezer naar de uiteinden van de beide metingen: het aandeel mensen met een goede of een slechte leefsituatie en het aandeel mensen dat tevreden of niet tevreden met het leven is.[15] Tussen 2008 en 2010 zien we een toename van het aandeel mensen met een goede leefsituatie en een afname van het aandeel met een slechte leefsituatie (tabel 12.12). Daarna is het aandeel met een goede leefsituatie min of meer gelijk gebleven en is het aandeel met een slechte leefsituatie licht toegenomen. Zoals we eerder al zagen, stijgt het aandeel Nederlanders dat niet tevreden is met het leven.

Tabel 12.12

Aandeel Nederlanders met een goede leefsituatie is de afgelopen tien jaar licht gestegen, maar aandeel ontevredenen ook

Mensen met een goede en slechte leefsituatie en mensen die zeer tevreden of zeer ontevreden zijn met het leven, 2008-2018 (in procenten)

	2008	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17	2017/ '18
goede leefsituatie (score > 115)	27	31	29	28	29	29
slechte leefsituatie (score < 85)	10	7	8	8	10	10
erg tevreden (9 of 10)	26	26	25	24	26	28
ontevreden (6 of lager)	9	11	11	12	12	13

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-'17/'18)

De ontwikkeling laat zien dat de samenhang tussen de leefsituatie en levenstevredenheid niet een-op-een is.[16] Zoals gezegd is dat te begrijpen vanuit het idee dat in de Leefsituatie-index zaken zijn opgenomen die niet voor iedereen belangrijk hoeven te zijn. Als we de leefsituatie en levenstevredenheid aan elkaar relateren, zien we dat in 2018 mensen met een slechte leefsituatie minder tevreden zijn dan mensen met een gemiddelde leefsituatie, die op hun beurt weer iets minder tevreden zijn dan mensen met een goede leefsituatie. Tussen 2008 en 2018 zijn mensen met een slechte leefsituatie minder tevreden geworden (figuur 12.9); voor mensen met een goede of gemiddelde leefsituatie is er geen verschil. In het vervolg van deze paragraaf kijken we wat uitgebreider naar de relatie tussen de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven.

Figuur 12.9

De tevredenheid met het leven van mensen met een slechte leefsituatie is gedaald, terwijl die bij anderen gelijk blijft

Tevredenheid met het leven van mensen met een goede en slechte leefsituatie, 2008-2018 (in gemiddelde rapportcijfers)

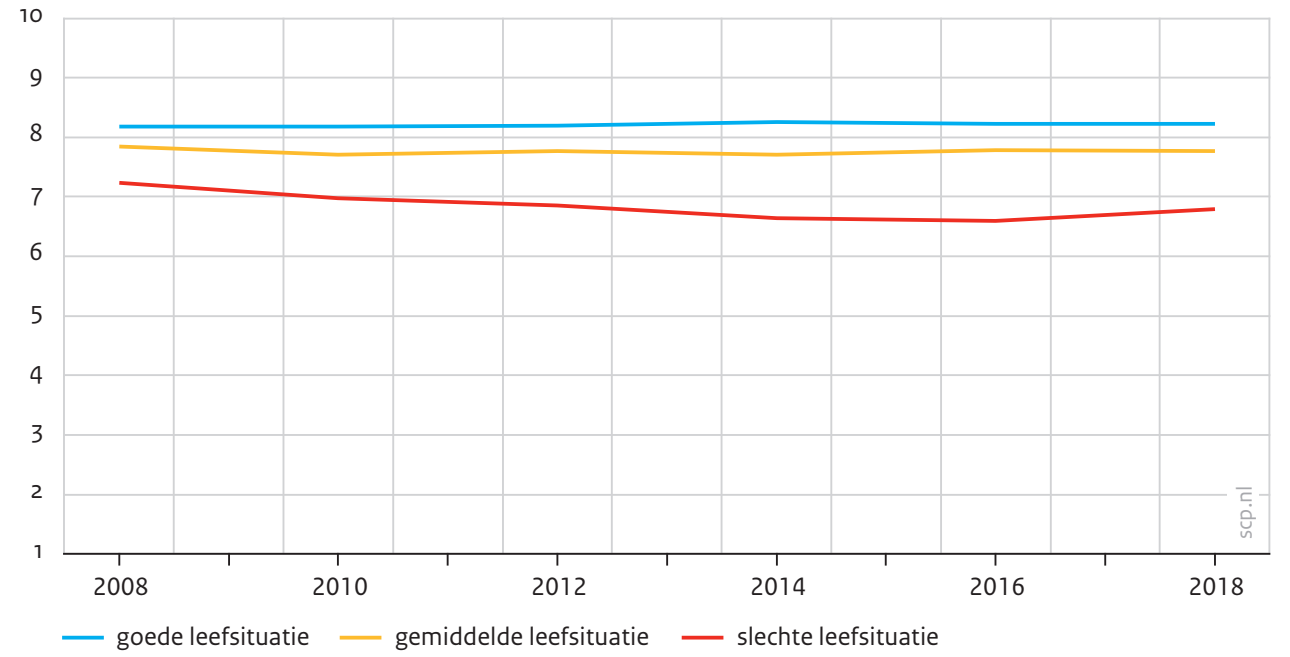

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-17/'18)

Welzijn, deprivatie, dissonantie en adaptatie

De combinatie van objectieve en subjectieve kwaliteit van leven leidt tot vier mogelijke combinaties (zie tabel 12.13, gebaseerd op Zapf 1984). Twee daarvan staan voor verwachte relaties: een groep die een goede leefsituatie combineert met tevredenheid over het leven (het kwadrant welzijn) en een die een slechte leefsituatie combineert met ontevredenheid over het leven (deprivatie).

Van de andere twee groepen combineert er één een goede leefsituatie met ontevredenheid (dissonantie) en één een slechte leefsituatie met tevredenheid (adaptatie). Uit tabel 12.13 is af te lezen dat deze vier groepen beperkt van omvang zijn. De welzijnsgroep is het grootst en bestaat uit ongeveer 9% van de bevolking, de gedepriveerde groep omvat 3% van de bevolking en adaptatie en dissonantie komen met elk 1% nauwelijks voor. Beide laatste groepen zijn in de afgelopen tien jaar tamelijk stabiel in omvang (niet in de tabel). Verreweg de grootste groep bestaat overigens uit de combinatie van middencategorieën.

Doordat we hier een combinatie maken van objectieve en subjectieve indicatoren krijgen we kleinere groepen dan die doorgaans als achterstandsgroepen worden gedefinieerd, zoals in het geval van de laaggeletterden, mensen met een lichte verstandelijke beperking (lvb'ers) of mensen met fysieke of mentale beperkingen. De grootte van de groep is daarnaast ook afhankelijk van de keuze van de grenzen.

Tabel 12.13

Dissonantie en adaptatie komen nauwelijks voor

De relatie tussen leefsituatie en tevredenheid met het leven, 2017/'18 (in procenten)[a]

	goede leefsituatie	gemiddelde leefsituatie	slechte leefsituatie
tevreden met het leven	welzijn (9)		adaptatie (1)
gemiddelde tevredenheid		85	
ontevreden met het leven	dissonantie (1)		deprivatie (3)

a Goede leefsituatie: een score van 115 of meer; slechte leefsituatie: een score van 85 of minder; tevreden met het leven: een rapportcijfer 9 of 10; ontevreden met het leven: een rapportcijfer van 6 of lager.

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'17/'18)

De kwadranten adaptatie en dissonantie bevatten zo weinig mensen dat we daar niet diepgaander naar kunnen kijken. Dat kunnen we wel bij de kwadranten welzijn en deprivatie. Ook die laatste groep is beperkt in omvang, dus we moeten de resultaten met enige terughoudendheid interpreteren. De verschillen tussen de groepen zijn groot, niet alleen als het gaat om de leefsituatie of tevredenheid met het leven, maar ook ten aanzien van de hulpbronnen of opvattingen (tabel 12.14). Ten opzichte van de mensen in het welzijnskwadrant zijn de gedepriveerden veel minder tevreden met de regering, de samenleving of hun eigen leven. Opvallend is dat zij meer tevreden zijn met de samenleving dan met hun eigen leven. Het adagium 'met mij gaat het goed, met de samenleving gaat het slecht' gaat voor hen blijkbaar niet op. Eerder is er sprake van 'met de samenleving gaat het al niet best, maar met mij gaat het nog minder.'

Ook zijn de gedepriveerden veel kwetsbaarder waar het hun hulpbronnen betreft (iets meer dan de helft heeft een laag inkomen of is lager opgeleid). Bovendien zijn ze vaker sociaal geïsoleerd en zeggen ze minder vaak te gaan stemmen. Wat de zorgen over deze groep nog groter maakt, is dat meer dan de helft van hen aangeeft weinig regie te hebben over het eigen leven en ook geen kansen ziet om vooruit te komen in het leven. Deze groep lijkt op wat in een eerdere SCP-studie is aangeduid met 'het precariaat': een groep die niet beschikt over hulpbronnen, zelf geen middelen of vaardigheden heeft om dat te veranderen en die zich soms afkeert van de samenleving (Vrooman et al. 2014). De omvang van deze groep is relatief beperkt, maar het gaat toch om ruim 400.000 mensen van 18 jaar en ouder.

Daartegenover staat een grotere groep die we het label 'welzijn' geven. Zij hebben een goede leefsituatie en zijn tevreden met hun eigen leven. Ze beschikken vaak over hulpbronnen, zijn relatief tevreden met de samenleving, vinden relatief vaak dat ze voldoende kansen hebben gekregen in het leven en ervaren vaak regie over hun leven.

Tabel 12.14

De groep gedepriveerden heeft veel achterstanden en weinig regie over het eigen leven

Enkele cijfers ten aanzien van de middengroep, de welzijnsgroep en de groep gedepriveerden, 2018 (in indexcijfers (1997=100 voor alle Nederlanders), rapportcijfers en procenten)

	geen van de vier kwadranten: de middengroep (n = 1926)	welzijn[a] (n = 212)	deprivatie[a] (n = 75)
leefsituatie (indexcijfer)	105	120	73
tevredenheid met het leven (rapportcijfer)	7,8	9,3	4,6
tevredenheid met samenleving (rapportcijfer)	6,8	7,4	5,5
tevredenheid met regering (rapportcijfer)	6,1	6,9	4,8
gemiddelde leeftijd (in jaren)[a]	49	47	59[b]
aandeel 18-24 jaar (in %)[a]	11	6	5
aandeel ≥ 65 jaar (in %)[a]	23	18	31
alleenstaand (%)	23	3	39
onderste 20% inkomen (%)	20	7	53
lage opleiding (%)	25	9	53
heeft langdurige ziekte of aandoening (%)	38	17	80
heeft niemand om persoonlijke of intieme kwesties mee te bespreken (%)	3	1	27
als er verkiezingen zouden zijn, zou u stemmen? → nee (%)	11	5	17
wat vindt u van de kansen die u in het leven hebt gekregen? → weinig, zeer weinig, geen (%)	13	1	56
ziet u kansen om in het leven vooruit te komen? → nee (%)	15	6	57
inschatting regie over het leven → gering (%)	7	1	59

a Zowel de welzijnsgroep als de deprivatiegroep verschilt significant van de middengroep ($p < 0,05$), behalve bij leeftijd.

b Verschilt significant van de middengroep ($p < 0,05$).

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'17/'18)

Uit het voorgaande blijkt dat de welzijnsgroep afwijkt van de deprivatiegroep als we kijken naar de algemene maten voor kwaliteit van leven. Voor de deelterreinen van de leefsituatie (zoals wonen of maatschappelijk participeren) blijkt het niet anders te zijn. Ook de groep mensen die objectief gezien goed woont, maar ontevreden is met de woning, beschikt over weinig hulpbronnen en vaardigheden. Overigens gaat het ook bij de verschillende deelterreinen om kleine groepen mensen die een goede objectieve kwaliteit van leven combineren met een minder goede subjectieve kwaliteit van leven.

Cumulatie van ontevredenheid

Voor de zes verschillende deelterreinen wijkt de samenstelling van de groep die ontevreden is niet af. Dat kan anders zijn als we een cumulatie van ontevredenheid bekijken. Wellicht is er een specifieke groep die meer in het algemeen ontevreden is. Daarop proberen we zicht te krijgen door een somscore van ontevredenheid te maken: we tellen dan op de zes terreinen hoeveel keer iemand een 6 of lager geeft op een bepaald terrein. We kijken naar tevredenheid met de woning, vrienden- en kennissenkring, woonomgeving, maatschappelijke positie, financiële middelen en opleiding. Dan blijkt dat 61% van de Nederlanders met geen van de onderdelen ontevreden is en 10% met drie of meer onderdelen (zie tabel 12.15). Ook nu blijkt er maar een kleine groep te zijn die een goede leefsituatie combineert met ontevredenheid op meerdere domeinen: 81% van de mensen met een goede leefsituatie is op geen enkel vlak ontevreden. Ook van de mensen die objectief gezien in een minder gunstige positie verkeren, is 28% op geen enkel domein ontevreden. Daarentegen is ook 29% van hen op drie of meer domeinen ontevreden.

Tabel 12.15

Cumulatie van ontevredenheid komt vooral voor bij mensen met een slechte leefsituatie

Ontevredenheid op meerdere domeinen en de leefsituatie, 2017/'18 (procenten, indexscores (1997=100 voor alle Nederlanders) en rapportcijfers)[a]

	op geen leefdomein ontevreden (61%)	op 1 domein ontevreden (19%)	op 2 domeinen ontevreden (11%)	op 3 of meer domeinen ontevreden (10%)
goede leefsituatie (%)	81	13	5	1
gemiddelde leefsituatie (%)	57	20	12	11
slechte leefsituatie (%)	28	26	17	29
gemiddelde leefsituatie (score)	109	102	99	93
gemiddelde tevredenheid met het leven (rapportcijfer)	8,3	7,7	7,1	6,0

a Meegenomen zijn: tevredenheid met de woning, vrienden- en kennissenkring, woonomgeving, maatschappelijke positie, financiële middelen en opleiding.

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'17/'18)

Er is dus een relatie tussen de twee: hoe beter de kwaliteit van leven, hoe minder ontevreden mensen zijn met leefdomeinen. Dat geldt voor zowel de objectieve als de subjectieve kwaliteit van leven (tabel 12.15). Doordat de leefsituatie van de meest ontevreden groep relatief sterk verslechterde, nam het verschil in leefsituatie met de tevreden groep iets toe (figuur 12.10).

Figuur 12.10

De leefsituatie van mensen die op meerdere leefdomeinen ontevreden zijn is sinds 2010 verslechterd

De relatie tussen cumulatie van ontevredenheid met leefdomeinen en de leefsituatie, 2008-2018 (in indexcijfers, 1997 = 100 voor 'allen')

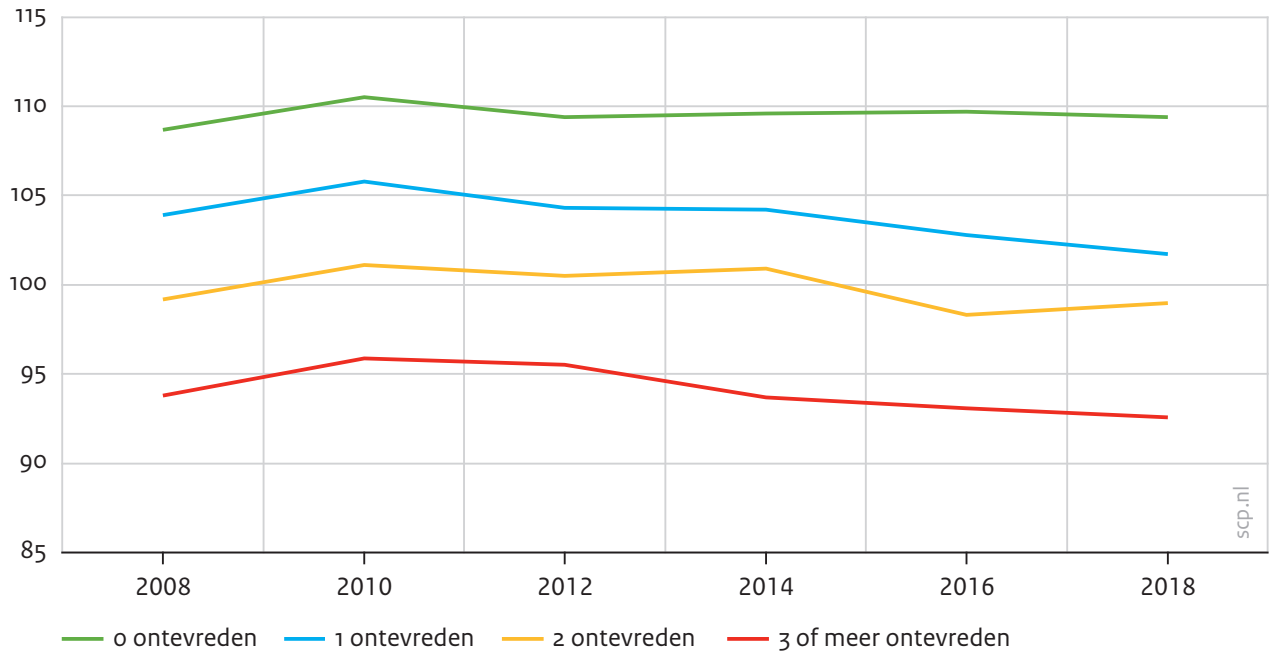

Bron: SCP/CBS (SLI'08 - CV/SLI'10/'11-17/'18)

De groep multipel ontevredenen bestaat uit relatief veel lageropgeleiden, mensen met een laag inkomen en mensen met een langdurige ziekte of aandoening (tabel 12.16, kolom 2 t/m 4). Net als de gedepriveerden is het een groep die weinig regie over het leven ervaart en van mening is weinig kansen te hebben gehad. De multipel ontevredenen en de gedepriveerden lijken erg op elkaar, maar bij de laatsten is de achterstand groter. Van de multipel ontevredenen is 19% gedepriveerd. De groep multipel ontevredenen is wel relatief jonger: 17% van deze groep is tussen de 18 en 24 jaar.

Tabel 12.16

De groep ontevredenen heeft relatief veel achterstanden en ervaart weinig regie over het eigen leven

Multipel ontevredenen, 2018 (in indexcijfers, rapportcijfers en procenten)

	op geen leefdomein ontevreden (n = 1366)	op 1 of 2 leefdomeinen ontevreden[a] (n = 646)	op 3 of meer leefdomeinen ontevreden[a] (n = 218)	ontevreden met zowel samenleving als regering (n = 657)
leefsituatie (indexcijfer)	109	101	93	101
tevredenheid met het leven (rapportcijfer)	8,3	7,5	6,0	7,2
tevredenheid samenleving (rapportcijfer)	7,1	6,6	5,8	5,5

Tabel 12.16
(Vervolg)

	op geen leefdomein ontevreden (n = 1366)	op 1 of 2 leefdomeinen ontevreden[a] (n = 646)	op 3 of meer leefdomeinen ontevreden[a] (n = 218)	ontevreden met zowel samen-leving als regering (n = 657)
tevredenheid regering (rapportcijfer)	6,5	6,0	5,0	4,8
gemiddelde leeftijd[b]	50	49	45	49
18-24 jaar (%)	9	12	17[c]	10
≥ 65 jaar (%)	24	24	16[c]	23
alleenstaand (%)	18	27	28	24
onderste 20% inkomen (%)	13	27	42	25
lage opleiding (%)	19	31	41	33
maakt deel uit van de groep 'gedepriveerd' (%)	0	5	19	8
heeft langdurige ziekte of aandoening (%)	33	43	55	44
heeft niemand om persoonlijke of intieme kwesties mee te bespreken (%)	1	6	10	9
als er verkiezingen zouden zijn, zou u stemmen? → nee (%)	9	14	14	17
wat vindt u van de kansen die u in het leven hebt gekregen? → weinig, zeer weinig, geen (%)	5	21	50	26
ziet u kansen om in het leven vooruit te komen → nee (%)	11	19	29	19
geringe inschatting regie over het leven (%)	4	10	32	16

a Zowel de groep die op een of twee terreinen ontevreden is als de groep die op drie of meer terreinen ontevreden is verschilt significant van de groep die niet ontevreden is ($p < 0{,}05$).
b Verschilt niet significant van de groep die niet ontevreden is.
c Verschilt significant van de groep die niet ontevreden is ($p < 0{,}05$).

Bron: SCP/CBS (CV/SLI'17/'18)

De leefdomeinen waar we tot nu toe naar keken, betroffen zaken die dicht bij mensen staan, zoals hun woning, woonbuurt en vriendenkring. De conclusie is dat mensen die ontevreden zijn, ook objectief gezien in relatief slechte omstandigheden verkeren. Een andere vraag is of deze groep ook ontevreden is met politiek en maatschappij. Een eerste indruk staat in hoofdstuk 3, waar bleek dat er inderdaad een samenhang is tussen de waardering voor de samenleving en de waardering voor de woonomgeving en maatschappelijke positie. De tevredenheidsmeting hier is breder en cumulatief. Ook dan is er een relatie:

de groep die ontevreden is over politiek en maatschappij bestaat voor 22% uit mensen die ontevreden zijn over een of meer levensdomeinen, maar voor 40% uit mensen die op geen van de levensdomeinen ontevreden zijn (niet in de tabel). Ook de samenstelling van de politiek en maatschappelijk ontevredenen is anders dan die van de ontevredenen op leefdomeinen; het gaat namelijk minder om mensen die objectief gezien minder goed af zijn. De gemiddelde leefsituatiescore is 101 en de tevredenheid met het leven 7,2 (zie de laatste kolom van tabel 12.16). Ook hebben de maatschappelijk ontevredenen minder vaak dan de ontevredenen op leefdomeinen een laag inkomen of een lagere opleiding, vinden ze minder vaak dat ze te weinig kansen hebben gekregen en minder vaak dat ze weinig regie over het leven hebben. Wel zeggen ze iets vaker niet te zullen gaan stemmen.

In deze paragraaf keken we naar de relatie tussen objectieve omstandigheden en de subjectieve tevredenheid ermee. Er is in Nederland maar een kleine groep mensen die een goede leefsituatie combineren met ontevredenheid over het leven (1%). Een grotere groep combineert een goede leefsituatie met een hoge levenstevredenheid (9%). Verleggen we het beeld van levenstevredenheid naar tevredenheid met onderdelen van het leven, dan is er nog steeds een kleine groep die een goede leefsituatie combineert met veel ontevredenheid: 1% van hen is op drie of meer terreinen ontevreden. Van de mensen met een slechte leefsituatie is 29% op drie of meer terreinen ontevreden. Hier komt de omgekeerde situatie vaker voor: 28% van de mensen met een slechte leefsituatie is op geen enkel terrein ontevreden (bij de mensen met een goede leefsituatie is dat overigens 81%). De groep multipel ontevredenen en de gedepriveerden bestaan uit mensen met veel achterstand: op opleiding, arbeidsmarkt, inkomen of gezondheid.
De groep ontevredenen bleek een vrij constante groep te zijn; ongeacht het leefdomein waar we naar kijken, zijn de kenmerken van de groep hetzelfde. De groep politiek ontevredenen is anders samengesteld; het gaat hier veel minder om mensen die objectief gezien in een achterstandssituatie verkeren.

12.7 De Nederlandse kwaliteit van leven in Europees perspectief

Dan verleggen we nu het perspectief enigszins van het hier en nu, naar het elders en later. Om met het eerste te beginnen: hoe staat Nederland ervoor wat betreft kwaliteit van leven in vergelijking met de landen om ons heen? Net als bij de beschrijving van de Nederlandse kwaliteit van leven, maken we internationaal onderscheid in objectieve en subjectieve kwaliteit van leven. Een van de langstlopende internationaal vergelijkende meetinstrumenten voor objectieve kwaliteit van leven is de Human Development Index (HDI) van de Verenigde Naties. Sinds 1990 zijn daarin gegevens opgenomen over opleiding, gezondheid (levensverwachting) en inkomen (UNDP 2018). In termen van de SSN zijn in deze meting dus vooral hulpbronnen opgenomen. Dat leidt ook tot een andere trend: in tegenstelling tot die van de Leefsituatie-index is de ontwikkeling van de HDI in Nederland sinds 2008 constant positief, dus zonder een dip tussen 2010 en 2012.[17] Vergelijkbaar is weer wel dat er de laatste jaren een tamelijk stabiel beeld is (figuur 12.11).

Figuur 12.11

Ook in andere westerse landen is de objectieve kwaliteit van leven tussen 2008 en 2017 gestegen

Trend in de Human Development Index, 2008-2017[a] (in indexcijfers)

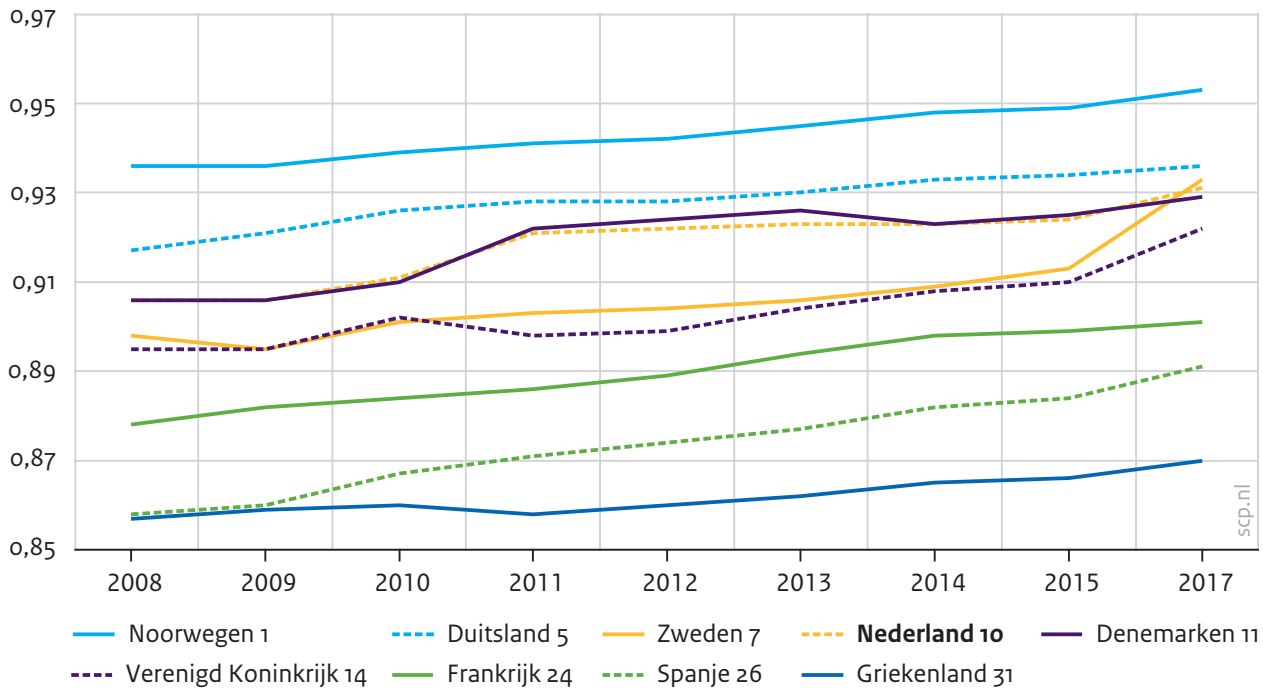

a De getallen bij de verschillende landen staan voor de plek op de wereldwijde ranglijst in 2017.

Bron: UNDP (2018)

Nederland behoort tot de top vijf gelukkigste landen (die dicht bij elkaar liggen)

Sinds 2012 verschijnt het World Happiness Report, dat jaarlijks inzicht geeft in de ranglijst van landen op basis van geluk.[18] In het meest recente rapport uit 2019 komen de Finnen uit de bus als het meest gelukkig. Nederland behoort ook tot de gelukkigste landen van de wereld en is ten opzichte van de vorige meting in 2014/'16 een plek gestegen naar de vijfde plaats; de geluksscore steeg daarbij heel licht (van 7,4 naar 7,5). De verschillen zijn zeer beperkt: als de cijfers afgerond worden, scoren de landen in de top vijf nagenoeg gelijk (tabel 12.17).

Het rapport bevat ook een vergelijking van het huidige geluk met het geluk voorafgaand aan de economische crisis. Landen die economisch hard zijn geraakt, zoals Spanje, Griekenland en Italië, zijn de crisis nog niet te boven. Wel staan de laatste twee hoger op de ranglijst in vergelijking met 2014/'16, waarbij we bij Italië echter wel een daling zien in de geluksscore, van 6,9 naar 6,2. Al eerder in het hoofdstuk lieten we zien dat de economische crisis nauwelijks invloed heeft gehad op de Nederlandse levenstevredenheid.

Tabel 12.17
Finnen zijn het meest gelukkig in Europa, Nederland komt op de vijfde plek
Geluk in een aantal Europese landen, 2005-2018 (in rapportcijfers)[a]

	2016-2018	verandering t.o.v. 2005-2008
Finland (5→1)	7,8	+0,10
Denemarken (2→2)	7,6	–0,34
Noorwegen (1→3)	7,6	+0,03
IJsland (3→4)	7,5	+0,60
Nederland (6→5)	7,5	–0,03
Zwitserland (5→6)	7,5	+0,01
Zweden (10→7)	7,4	–0,04
Oostenrijk (13→10)	7,2	+0,09
Verenigd Koninkrijk (19→15)	7,1	+0,14
Ierland (15→16)	7,0	–0,34
Duitsland (16→17)	7,0	+0,47
België (17→18)	6,9	–0,28
Frankrijk (31→24)	6,6	–0,28
Spanje (34→30)	6,4	–0,79
Italië (48→36)	6,2	–0,51
Polen (46→40)	6,2	+0,45
Roemenië (57→48)	5,8	+0,85
Portugal (89→66)	5,7	+0,13
Griekenland (87→82)	5,3	–1,04
Bulgarije (105→97)	5,0	+1,17
Oekraïne (132→133)	4,3	–0,74

a Tussen haakjes verandering in de plek op de wereldranglijst van 155 landen van 2014/'16 naar 2016/'18.

Bron: Helliwell et al. (2019)

12.8 De kwaliteit van leven en duurzaamheid

Tot slot gaan we kort in op de houdbaarheid van de huidige manier van leven: hoe duurzaam geven we onze huidige kwaliteit van leven vorm? In principe zijn daarvoor veel gegevens beschikbaar, zoals blijkt uit de Monitor brede welvaart (CBS 2019). De conclusie in de meest recente versie is tamelijk positief.

> *Het beeld dat voortvloeit uit de brede-welvaarttrends is overwegend positief. […] Vooral de Europese vergelijking van de brede welvaart in het 'hier en nu' valt voor Nederland erg gunstig uit. […] Wel valt op dat de Europese vergelijking [voor 'later'] een stuk slechter uitvalt dan bij de brede welvaart 'hier en nu'.* (CBS 2019: 29)

Net als bij de overige onderdelen in dit hoofdstuk presenteren we hier een overkoepelende maatstaf voor duurzame ontwikkeling, en evenals in eerdere jaren gebruiken we daar de ecologische voetafdruk voor.[19] Deze geeft een beeld van de geschatte hoeveelheid ruimte die nodig zou zijn als iedereen op aarde een bepaalde leefstijl zou hebben, bijvoorbeeld de

Nederlandse. Anders gezegd, de ecologische voetafdruk van Nederland laat zien hoeveel land- en wateroppervlakte er op dit moment nodig zou zijn om voor de hele wereldbevolking de consumptie van de gemiddelde Nederlander te produceren en het bijbehorende afval te verwerken (zie Ewing et al. 2009 voor meer uitleg). De totale oppervlakte die nodig is, wordt vaak uitgedrukt in aantallen wereldbollen.
Met de huidige Nederlandse levensstijl is in het meest recente jaar, 2016, de voetafdruk weliswaar gedaald ten opzichte van 2008, maar is nog steeds het equivalent van drie wereldbollen nodig als iedereen op aarde zo zou leven als de gemiddelde Nederlandse burger (figuur 12.12). Hier zou de ontwikkeling van de economie kunnen meespelen: economische krimp is beter voor het milieu dan economische groei. Toch zit het bbp al sinds 2013 weer in de lift (zie hoofdstuk 2), terwijl de voetafdruk blijft krimpen. Maar ook nu nog is de huidige manier van leven en consumeren in Nederland op termijn niet houdbaar.

Figuur 12.12
Voor de wereldwijde consumptie van de gemiddelde Nederlander zijn drie aardbollen nodig
Global footprint voor enkele landen van Europa en Europa als geheel, 2008-2016 (in wereldbollen)[a]

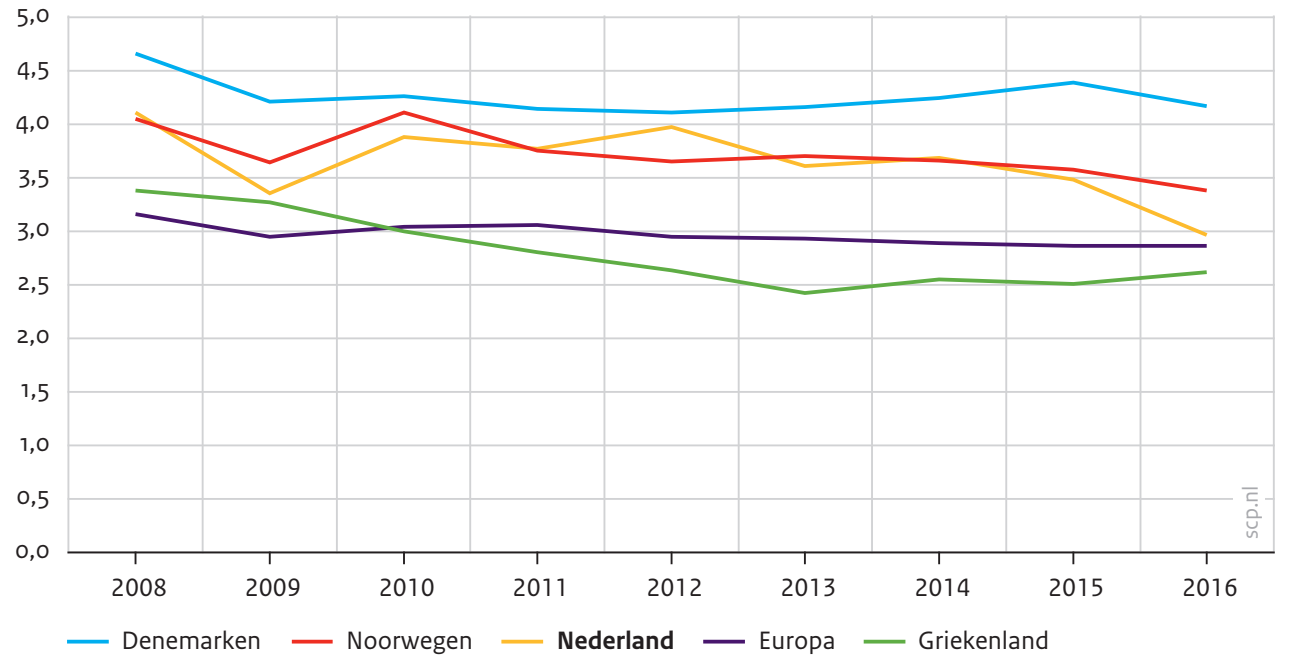

a Aantal wereldbollen dat nodig is voor de productie van wat we gebruiken en de opname van de co_2 die we uitstoten als iedereen ter wereld zou leven zoals de gemiddelde burger van een bepaald land of van Europa als geheel.

Bron: Global Footprint Network (2019)

12.9 Tot slot

Dit hoofdstuk bevat een overkoepelende blik op de kwaliteit van leven in Nederland. Samenvattende maten voor objectieve kwaliteit van leven (de Leefsituatie-index) en subjectieve kwaliteit van leven (levenstevredenheid) staan centraal. De gemiddelde trends

voor beide zijn gelijk: de leefsituatie en de levenstevredenheid in 2018 wijken niet af van die in 2008. De trends voor groepen zijn echter verschillend; zo verbeterde de leefsituatie van ouderen, maar nam hun levenstevredenheid niet toe. De leefsituatie voor mensen zonder werk of behorend tot de middeninkomens bleef gelijk, terwijl hun tevredenheid met het leven afnam. Bij de lageropgeleiden is de trend zelfs tegengesteld: hun leefsituatie verbeterde, maar hun levenstevredenheid nam af.
In het algemeen zijn de verschillen in kwaliteit van leven tussen hoger- en lageropgeleiden, hoge en lage inkomens, werkenden en niet-werkenden, mensen met en zonder aandoening of ziekte, in de afgelopen tien jaar stabiel, maar dus ook hardnekkig. De regionale verschillen zijn klein of zelfs afwezig; daarbij past wel de kanttekening dat de verschillen naar stedelijkheid wellicht minder toepasselijk zijn dan andere regionale indelingen, zoals krimp versus groei, of naar sociaal-economische kwetsbaarheid van gebieden (vgl. Pommer et al. 2018). Er is wel een relatie met de (ervaren) cohesie in de buurt: mensen die in een buurt wonen waar ze weinig cohesie ervaren, hebben vaker een slechte kwaliteit van leven. Ook wonen mensen die sterk eenzaam zijn vaker in een buurt die als weinig cohesief wordt ervaren. Verder ervaren mensen die eenzaam zijn minder regie over het leven en zijn ze minder tevreden met het leven.

Er zijn in Nederland maar zeer weinig mensen die in objectief goede omstandigheden verkeren en ontevreden zijn met hun leven (1%). De groep gedepriveerden is met 3% iets groter. Mensen in deze groep combineren ontevredenheid met een slechte leefsituatie. Zij hebben dus ook wel reden tot klagen. Dit zijn mensen die over het algemeen over weinig hulpbronnen beschikken en pessimistisch zijn over hun kansen en mogelijkheden. Opvallend is dat ze de samenleving hoger waarderen dan hun eigen leven (5,5 vs. 4,6). Je zou kunnen zeggen dat hun motto is: ‘met de samenleving gaat het al niet zo goed, maar met mij nog minder.’ Deze groep van persoonlijk ontevredenen verschilt wat betreft samenstelling van de meer diffuse groep die ontevreden is over politiek en de samenleving. In die laatste groep bevinden zich ook mensen die objectief gezien beter af zijn.
Tegenover de gedepriveerden staat een grotere groep die we het label ‘welzijn’ geven (9% van de bevolking). Zij hebben een goede leefsituatie en zijn tevreden met hun eigen leven. Ze beschikken vaak over hulpbronnen, zijn relatief tevreden met de samenleving, vinden relatief vaak dat ze voldoende kansen hebben gekregen in het leven en ervaren vaak regie over hun leven.

We keken ook naar tevredenheid met een breder palet aan leefdomeinen, zoals met de woning, de vriendenkring of de financiële middelen. De groep multipel ontevredenen (mensen die op meerdere terreinen ontevreden zijn) is groter dan de voorgaande groepen: 10% is op drie of meer terreinen ontevreden. Van hen heeft 29% een slechte leefsituatie. Ook dan is er een kleine groep die een goede leefsituatie combineert met veel ontevredenheid: van de mensen met een goede leefsituatie is 13% op ten minste één terrein ontevreden, en slechts 1% op drie of meer terreinen.

Belangrijk voor de groep mensen die we omschreven als gedepriveerd, die dus ook daadwerkelijk minder goed af zijn, is dat zij de regie missen over hun leven. Wellicht spelen hier ook onzekerheden mee die mensen ervaren, soms dichtbij (zijn er familieleden die voor me kunnen zorgen als ik hulp nodig heb), soms wat verder weg (hoe is mijn pensioen geregeld?). Regie over het leven bleek een centrale plek te hebben in dit hoofdstuk. Het is van belang voor zowel de objectieve als de subjectieve kwaliteit van leven. Meer aandacht voor het gebrek aan ervaren regie is dan ook belangrijk bij het verbeteren van de kwaliteit van leven.
In het volgende hoofdstuk, de slotbeschouwing, gaan we dieper in op de relatie tussen de objectieve leefsituatie, de subjectieve oordelen en veranderingen in de maatschappij en op de onzekerheden die mensen ervaren. Dan identificeren we ook enkele maatschappelijke vraagstukken voor de nabije toekomst die hiermee samenhangen.

Noten

1 Hoewel het schema vrij nauwgezet wordt gevolgd, ontbreekt er één element: de relatie met het voorzieningengebruik wordt niet gelegd. Dit is deels omdat de benodigde informatie daarvoor ontbreekt, deels omdat het voorzieningengebruik tegelijk de meting van de uitkomst (participatie) is, zoals in het geval van cultuurparticipatie.

2 De schaal voor basale computervaardigheden bestaat uit vijf items: de respondent kan op de computer met een tekstverwerkingsprogramma werken, een e-mail versturen, op internet praktische zaken opzoeken (zoals telefoonnummers of treintijden), een programma installeren, en de beveiliging op een computer regelen (met bv. een virusscanner of firewall). Deze items vormen samen een schaal; Cronbachs alfa 0,88.

3 De schaal voor regie over het leven bestaat uit vijf items: ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen, sommige van mijn problemen kan ik met geen mogelijkheid oplossen, er is weinig dat ik kan doen om belangrijke dingen in mijn leven te veranderen, ik voel me vaak hulpeloos bij het omgaan met de problemen van het leven, soms voel ik me een speelbal van het leven. Deze items vormen samen een schaal; Cronbachs alfa 0,83.

4 De Chaid-analyse werkt, kort gezegd, als volgt: 'CHAID analysis builds a predictive model, or tree, to help determine how variables best merge to explain the outcome in the given dependent variable.' 'First, CHAID seeks to reduce overfitting the data by optimally merging together categories/levels of a splitting variable i. Without the optimal merging step, the splits CHAID uncovers tend to be biased toward predictors with more categories.' (zie http://www.haghish.com/statistics/stata-blog/stata-programming/download/chaid.html). We kiezen voor een *exhaustive* Chaid en stellen de groepsgrootte op minimaal 50.

5 De schaal voor sociale cohesie bestaat uit vijf items: ik heb veel contact met mijn directe buren, in deze buurt gaat men op een prettige manier met elkaar om, ik woon in een gezellige buurt met veel saamhorigheid, mensen kennen elkaar in deze buurt nauwelijks, ik ben tevreden met de bevolkingssamenstelling in deze buurt. Deze items vormen samen een schaal; Cronbachs alfa 0,82.

6 De schaal voor sociale cohesie bestaat uit een optelsom van vijf vragen (zie noot 5). Deze vragen zijn voor het optellen in dezelfde richting gehercodeerd, zodat 1 = positief (bv. helemaal eens met 'ik heb veel contact met mijn directe buren') en 5 = negatief (helemaal oneens op dezelfde vraag). Na optelling ontstaat er een schaal die loopt van 5 tot 25. De scores 5, 6 en 7 zijn tot 'veel sociale cohesie' benoemd; de scores van 16 of meer tot 'weinig sociale cohesie'.

7 Van de mensen met een levenstevredenheid van 6 heeft 38% een lage opleiding (aandeel in de hele bevolking: 25%), 27% behoort tot de onderste 20% inkomens (20%), 17% is een eenoudergezin (7%),

54% heeft last van een aandoening of een ziekte (38%), 16% is gescheiden (9%), 30% ziet geen kansen om in het leven vooruit te komen (15%), 33% heeft maximaal één persoon om mee te praten (21%), 19% schat de eigen regie laag in (8%), en 32% vindt dat hij/zij (zeer) weinig kansen in het leven heeft gekregen (13%).

8 De samenhang tussen de levenstevredenheid en de tevredenheid met onderdelen is redelijk: met de Nederlandse samenleving 0,35 en met leefdomeinen variërend van 0,37 (woonomgeving) tot 0,57 (financiële middelen van het huishouden).

9 Hoewel het verschillende vragen en metingen betreft, komt dit overeen met de in hoofdstuk 3 gevonden toename van het optimisme tussen 2008 en 2018 over hoe het met Nederland gaat. Daarna trad bij deze optimismemeting echter weer een daling op.

10 In 2018/'19 ervaart 10% van de mensen met een aandoening of ziekte in grote mate regie over het leven en 14% in geringe mate. Van de mensen zonder ziekte of aandoening is dat 20% resp. 5%.

11 Deze concepten zijn in 2016 gemeten met schalen die uit enkele items bestaan. De Cronbachs alfa voor *efficacy* is 0,80, voor zelfvertrouwen 0,76, voor veerkracht 0,68 en voor sociale vaardigheden 0,80.

12 Eenzaamheid is gemeten met de UCLA-vragenlijst en bestaat uit zes items: er zijn mensen met wie ik goed kan praten, ik voel me van andere mensen geïsoleerd, er zijn mensen bij wie ik terechtkan, er zijn mensen die me echt begrijpen, ik maak deel uit van een groep vrienden, mijn sociale contacten zijn oppervlakkig. De items vormen een schaal; Cronbachs alfa 0,71. Vervolgens kunnen deze vragen worden gecategoriseerd in: niet eenzaam, matig eenzaam en sterk eenzaam. In Nederland wordt eenzaamheid vaak gemeten met de De Jong-Gierveld-schaal. In een recent artikel van Van Beuningen et al. (2018) is geconcludeerd dat het verschil tussen de twee schalen eerder een gevolg is van een andere interpretatie van de antwoordcategorieën dan van een ander conceptueel uitgangspunt dat eraan ten grondslag zou liggen. Uitwisseling van de afkappunten van beide schalen gaf overeenkomende percentages van de drie categorieën. In het kader van vergelijkbaarheid met andere cijfers is er daarom voor gekozen de afkapwaarden van de De Jong-Gierveldschaal te hanteren.

13 Berekend voor het jaar 2016, omdat een aantal psychische hulpbronnen niet meer is gemeten in 2018. Met het opnemen van een schaal voor optimisme stijgt de verklaarde variantie naar 26%. De bèta voor optimisme is dan 0,33, die van regie over het leven daalt naar 0,10. De schaal voor optimisme bestaat uit vier items: ik ben altijd optimistisch over mijn toekomst, over het algemeen denk ik heel positief over mijzelf, ik voel mij nu en dan een mislukkeling, over het geheel genomen lijkt mijn leven op hoe ik het zou willen. De items vormen een schaal; Cronbachs alfa 0,72. Door toevoeging van eenzaamheid stijgt de verklaarde variantie naar 30%. De bèta voor eenzaamheid is dan 0,19, die van positivisme daalt dan iets naar 0,31, regie over het leven stijgt iets naar 0,12. De bron van inkomsten wordt belangrijker (bèta 0,24) en het hebben van een handicap of aandoening daalt (bèta 0,05). Dit is begrijpelijk, omdat mensen met een aandoening of handicap vaker (zeer) eenzaam zijn.

14 Overigens bestaat de Leefsituatie-index uit terreinen en indicatoren die voor veel mensen belangrijk zijn in het leven; zie Boelhouwer (2010).

15 Een goede leefsituatie definiëren we als een score op de Leefsituatie-index van 115 of meer; een slechte leefsituatie als een score van 85 of minder. Hiervoor is gekozen omdat de standaardafwijking in het basisjaar (1997) 15 is. We noemen iemand erg tevreden als het rapportcijfer voor de tevredenheid met het leven een 9 of 10 is; bij een 6 of minder kwalificeren we mensen als niet tevreden met het leven. In de editie van 2017 presenteerden we eenzelfde tabel, maar dan met cijfers over geluk, omdat die 25 jaar teruggaan. Als 'niet gelukkig' hielden we daar aan: ongelukkig + niet zo gelukkig + niet gelukkig / niet ongelukkig. Ook vanuit die optiek interpreteren we een rapportcijfer 6 als ontevreden met het leven; het gemiddelde rapportcijfer voor de groep 'ongelukkig' is 3,4, voor de groep 'niet zo gelukkig' is dat 5,2, en voor de groep 'niet gelukkig / niet ongelukkig' 6,6. De correlatie tussen geluk en levenstevredenheid is 0,60.

Bij zowel de leefsituatie als de levenstevredenheid hanteren we dus vaste grenzen voor wat goed en wat minder goed is. Door dat te doen kunnen we constateren of de groep groter of kleiner wordt. Het is belangrijk daarbij de samenstelling van de groep in de gaten te houden: als de groep met een slechte leefsituatie kleiner wordt, zal het aandeel met grotere problemen daarin groter zijn. Ook wordt de groep met een goede leefsituatie, bij een algeheel verbeterende leefsituatie steeds minder een voorlopersgroep.

16 De correlatiecoëfficiënt tussen de leefsituatie en levenstevredenheid is 0,31 in 2018.

17 Dat de HDI een continue stijging laat zien, terwijl de leefsituatie een dip vertoont, komt waarschijnlijk doordat de HDI minder breed kijkt, namelijk uitsluitend naar inkomen, opleiding en gezondheid (levensverwachting). In de context van de leefsituatie zijn dat bovendien hulpbronnen.

18 Geluk wordt hier anders gemeten dan met de maat die we voor De sociale staat van Nederland gebruiken: een een-op-eenvergelijking van de cijfers is dan ook niet mogelijk. Wel geeft het een mooi inzicht in de positionering van Nederland in Europa ten aanzien van geluk.

19 Er is overigens wel discussie over het gebruik van de ecologische voetafdruk. Zie ook Bijl et al. (2017: 364).

Literatuur

Beuningen, J. van , M. Coumans en L. Moonen (2018). *Het meten van eenzaamheid*. Den Haag Centraal Bureau voor de Statistiek.

Bijl, R., J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (2015). *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (2017). *De sociale staat van Nederland 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Boelhouwer, J. (2010). *Well-being in the Netherlands. The SCP Life situation index since 1974*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Broek, A. van den, C. van Kampen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

CBS (2019). *Monitor brede welvaart & Sustainable development goals 2019*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Global Footprint Network (2019). *Country trends*. Geraadpleegd juni 2019 via http://data.footprintnetwork.org/#/countryTrends?cn=150&type=earth.

Helliwell, J., R. Layard en J. Sachs (red.) (2019). *World happiness report 2019*. New York: Sustainable Development Solutions Network.

Noll, H.-H. en C. Berger (2014). *Stocktaking report on social monitoring and reporting in Europe*. Mannheim: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences / Social Indicators Research Centre (ZSi).

Pommer, E., J. Boelhouwer, E. Eggink, I. Ooms en A.M. Marangos (2018). *Overall rapportage sociaal domein 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Ponocny, I., Ch. Weismayer, B. Stross en S. G. Dressler (2016). *Are most people happy? Exploring the meaning of subjective well-being ratings*. In: Journal of Happiness Studies, volume 17, issue 6, pp2635-2653.

Schoenmakers (2019). *Eenzaamheid heeft altijd een functie*. In: Zorg en Welzijn. Geraadpleegd juni 2019, via https://www.zorgwelzijn.nl/video/eenzaamheid-heeft-altijd-een-functie/.

UNDP (2018). *Human development indices and indicators. 2018 statistical update*. Geraadpleegd juni 2019 via http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf. Data deels ook afkomstig van: http://hdr.undp.org/en/data.

Vrooman, J.C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

vws (2018). *Actieprogramma Eén tegen eenzaamheid*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
vws (2019). *Een tegen eenzaamheid. Nationale coalitie tegen eenzaamheid.* Geraadpleegd juni 2019 via https://www.eentegeneenzaamheid.nl/nationale-coalitie-tegen-eenzaamheid/.
Zapf (1984). Individuelle Wohlfahrt. Lebensbedingungen und wahrgenommene Lebensqualität. In: W. Glatzer en W. Zapf (red.), *Lebensqualität in der Bundesrepublik* (p. 13-26). Frankfurt: Campus.

Hoe gaat het met Nederlanders en hoe waarderen zij hun leven? Hoofdlijnen en slotbeschouwing

13 Hoe gaat het met Nederlanders en hoe waarderen zij hun leven? Hoofdlijnen en slotbeschouwing

Crétien van Campen, Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer en Jeanet Kullberg

In De sociale staat van Nederland (SSN) staat de kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking centraal. Het gaat hierbij om de feitelijke (objectieve) en ervaren (subjectieve) kwaliteit van leven. Aan de hand van kerncijfers is in de voorgaande hoofdstukken een overzicht gegeven van de kwaliteit van leven van verschillende bevolkingsgroepen op uiteenlopende domeinen van het dagelijks leven. Hierbij is gekeken naar een periode van tien jaar, en voor deze periode is ook de context van algemene economische, demografische en ecologische ontwikkelingen geschetst, evenals het publieke-opinieklimaat. De SSN past in een lange en internationale onderzoekstraditie van sociale monitors die als doel hebben om sociale en culturele trends te volgen, beschrijven en duiden. Daarmee wordt systematische informatie geboden over ontwikkelingen in de kwaliteit van leven van verschillende bevolkingsgroepen in een land (Noll en Berger 2014; Roes 2001). Op basis van deze informatie kunnen maatschappelijke problemen en achterstanden gesignaleerd worden, ten behoeve van politiek en beleid.

In dit slothoofdstuk bespreken we de belangrijkste trends uit het rapport, om een antwoord te kunnen geven op de vraag hoe het gaat met de Nederlandse bevolking. We gaan in op de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven en de relatie tussen de twee. In de SSN komen altijd al beide kanten van de kwaliteit van leven aan bod, maar in deze editie hebben we extra aandacht voor de samenhang en discrepantie tussen de feitelijke en ervaren situatie. Waar de gegevens dit toelieten, hebben we gekeken in hoeverre de objectieve leefsituatie van mensen overeenkomt met hun eigen waardering. Met welke groepen gaat het feitelijk goed of juist slecht en ervaren zij dit zelf ook zo? En voor wie (of op welk terrein) verschilt de feitelijke leefsituatie van hoe de betrokkenen hun leven waarderen en ervaren? Met deze inzichten kunnen we het begrip van (on)tevredenheid verdiepen. Zo is veel overheidsbeleid gericht op de objectieve leefsituatie van burgers (zoals het vergroten van hulpbronnen), maar is het de vraag of dit ook uitwerking heeft op hun persoonlijke belevingen.
We staan ook stil bij de relatie tussen de 'kwaliteit van leven' en de 'kwaliteit van de samenleving'. Bij de kwaliteit van leven gaat het om het persoonlijke leven van mensen, terwijl de kwaliteit van de samenleving gaat over maatschappelijke uitkomsten zoals sociale cohesie of ongelijkheid en vertrouwen in politiek en maatschappij.
Op basis van de gevonden ontwikkelingen bespreken we tot slot drie maatschappelijke kwesties die in de nabije toekomst aandacht gaan vragen van politiek en maatschappij:

groeiende onzekerheid over de toekomst, kansenongelijkheid en het heersende beeld dat tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen toenemen.

In de SSN van 2017 (Bijl et al. 2017) konden we concluderen dat de kwaliteit van leven in Nederland over een langere periode van 25 jaar op veel terreinen is verbeterd; in de onderhavige editie valt echter op dat de kwaliteit van leven tussen 2008 en 2018 niet is toegenomen. Deze periode was economisch roerig te noemen. De inkomens zijn inmiddels hersteld van de crisis, maar de economische opleving van de afgelopen jaren heeft zich (nog) niet vertaald in een verbetering van de algemene objectieve leefsituatie van burgers. Subjectief gezien zijn Nederlanders gemiddeld behoorlijk tevreden met het eigen leven, en deze waardering laat weinig verandering zien over de tijd: ze leed niet sterk onder de crisis en reageert nu niet op het economisch herstel.

Zo is het althans gemiddeld genomen. Er zijn namelijk grote verschillen tussen bevolkingsgroepen in de kwaliteit van leven. Dit is over een reeks van jaren het geval en er kan dan ook gesproken worden van een aantal hardnekkige verschillen in de kwaliteit van leven, naar gelang opleiding, inkomen en het al dan niet hebben van werk, een aandoening of ziekte.
Er waren in de afgelopen tien jaar ook bevolkingsgroepen en levensterreinen die wel verbetering zagen in de objectieve kwaliteit van leven. Zo steeg de arbeidsparticipatie van vrouwen (hoewel veelal in deeltijd), verbeterde de algemene kwaliteit van leven van 65-plussers, en steeg de levensverwachting en het opleidingsniveau van zowel mannen als vrouwen. Bij de subjectieve kwaliteit van leven is er zowel een stijging van het aandeel mensen met een lage levenstevredenheid als (in beperktere mate) een stijging van het aandeel met een hoge levenstevredenheid.

In deze SSN hebben we specifiek gekeken naar de samenhang of discrepantie tussen de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven en concluderen we dat het met mensen die ontevreden zijn over hun eigen leven of over onderdelen ervan, meestal ook feitelijk slechter gaat. Er is een groep mensen van ongeveer 9% van de bevolking met wie het objectief en subjectief zeer goed gaat en een groep mensen van 3% van de bevolking met wie het zowel objectief als subjectief slecht gaat. Bij een kleine groep achterblijvers zien we dus zowel objectieve als subjectieve achterstanden in de kwaliteit van leven. Deze groep is in omvang en samenstelling stabiel over de jaren en betreft mensen die over het algemeen over weinig hulpbronnen beschikken en daarbij heel pessimistisch zijn over hun kansen en mogelijkheden.

Deze algemene conclusies werken we hieronder verder uit door op de deelterreinen van de SSN te schetsen welke ontwikkelingen we zien. Eerst voor de objectieve kwaliteit van leven (§ 13.1), dan voor de subjectieve kwaliteit van leven (§ 13.2). Vervolgens beschrijven we waar en bij wie objectief en subjectief samengaan of juist uiteenlopen (§ 13.3). Tot slot gaan we in paragraaf 13.4 in op de tevredenheid met en opvattingen over de samenleving en

eindigen we met een aantal maatschappelijke vraagstukken voor de nabije toekomst (§ 13.5).

13.1 Objectieve kwaliteit van leven: leefsituatie

Ondanks de economische opleving neemt de algemene objectieve kwaliteit van leven van Nederlanders niet toe volgens de Leefsituatie-index,[1] en blijven verschillen tussen bevolkingsgroepen hardnekkig bestaan. Ontwikkelingen in de persoonlijke hulpbronnen (inkomen, arbeid, opleiding en gezondheid) en veranderingen in het dagelijks leven (wonen, sociale veiligheid, vrije tijd en maatschappelijke participatie) van burgers bieden inzicht in de achtergronden van deze ontwikkelingen.

Geen verbetering in de leefsituatie en grote verschillen tussen groepen

In 2018 was de objectieve kwaliteit van leven van burgers, gemeten met de Leefsituatie-index, gelijk aan het niveau van 2008. Tussen 2008 en 2010 verbeterde zij. Daarna trad een verslechtering op, die weliswaar niet verder door lijkt te zetten, maar ook nog niet is omgebogen in een stijging. Dat duidt erop dat de economische opleving nog niet is vertaald in een verbetering van de persoonlijke kwaliteit van leven van burgers. In de regel werken trends in de economie met enige vertraging door in de kwaliteit van leven. Bij een economische teruggang dalen eerst de winsten, bezuinigt vervolgens de overheid en merken burgers als laatsten daar de (negatieve) gevolgen van. Bij een economische opleving zijn de stappen hetzelfde, maar dan in positieve richting. Bedrijven profiteren als eerste, dan de overheid en dan burgers.
Dit patroon zagen we eerder. Zo leidde bijvoorbeeld de oliecrisis van begin jaren tachtig tot een verslechterde leefsituatie halverwege de jaren tachtig, en leidde de economische voorspoed aan het eind van de vorige eeuw tot een sterke verbetering van de leefsituatie aan het begin van deze eeuw. Vergeleken met de jaren tachtig laat de opleving van de leefsituatie nu echter lang op zich wachten (vgl. Boelhouwer 2010).

Voor de meeste bevolkingsgroepen is de leefsituatie gelijk gebleven. Ook zijn bestaande verschillen in de leefsituatie tussen hoger- en lageropgeleiden, hoge en lage inkomens, werkenden en niet-werkenden, mensen zonder en met aandoening of ziekte in de afgelopen tien jaar groot en hardnekkig. Dat is opvallend in het licht van de beleidswens om deze verschillen te verkleinen. Het motto ‘bruggen slaan’ van het Regeerakkoord uit 2012 drukte dat sterk uit, en in de inleiding werd dat als volgt gespecificeerd.

> *[Wij zien] het als onze opdracht om bruggen te slaan. Tussen Den Haag en de samenleving. Tussen stad en landelijk gebied. Tussen rijk en arm. Tussen jong en oud. Tussen hoog- en laagopgeleiden. Tussen mensen die in elke verandering een uitdaging zien en mensen die vooral bezorgd naar veranderingen kijken.* (Regeerakkoord 2012: 1)

Het huidige Regeerakkoord is daarover overigens voorzichtiger.

> *Als veel mensen achterblijven, is uiteindelijk de hele samenleving de dupe. […] We zijn vóór verschillen, maar tegen tegenstellingen.* (Regeerakkoord 2017: 1-2)

Grote verschillen zijn er naar inkomen en opleiding: mensen met een hoog inkomen of een hogere opleiding hebben een betere leefsituatie dan mensen met een laag inkomen of een lagere opleiding. Ook zijn er verschillen tussen de jongere en oudere leeftijdsgroepen; de eerste hebben gemiddeld een betere leefsituatie dan de tweede. Wel hebben mensen van 65 jaar en ouder een inhaalslag gemaakt: hun leefsituatie verbeterde in de afgelopen tien jaar. Deze verbetering komt vooral doordat hun bezit van consumptiegoederen (zoals vaatwassers en laptops) toenam en hun woonsituatie verbeterde.

Herstel van hulpbronnen, maar geen sterke opleving

Economisch was de periode 2008-2018 een roerige tijd, maar na de economische crisis is het bruto binnenlands product (bbp) vanaf 2013 weer aan het toenemen. Overigens verwacht het Centraal Planbureau voor 2019 een verdere economische groei, maar geringer dan in de twee jaren ervoor (CPB 2019). Op het gebied van persoonlijke hulpbronnen van burgers (inkomen, arbeid) is het economische herstel ten dele terug te zien, maar er is geen sprake van een sterke opleving en niet iedereen profiteert in dezelfde mate van het economische herstel.
De koopkracht is sinds 2013 voor de meeste huishoudens hersteld van de crisis, de armoede daalt sinds dat jaar en de werkloosheid is inmiddels weer gedaald tot het niveau van voor de economische crisis. Van een sterke opleving is echter geen sprake. Ondanks de groei in het bbp daalde tussen 2008 en 2018 het reële netto beschikbaar inkomen van huishoudens, gecorrigeerd voor type en omvang van de huishoudens. De economische groei is meer bij bedrijven dan bij burgers terechtgekomen. Daarnaast zijn er groepen die minder profiteren van het economische herstel, zoals eenverdieners en uitkeringsgerechtigden, van wie de koopkrachtontwikkeling is achtergebleven. En ook al is de armoede bij de meeste groepen afgenomen (bij sommige groepen zelfs fors), nog steeds verkeert een vijfde van de niet-westerse migranten en ruim een kwart van de uitkeringsgerechtigden in armoede. Metingen van inkomensongelijkheid laten daarbij zien dat het over het algemeen stabiele ongelijkheidspeil in Nederland sinds de crisis iets is toegenomen.

Ook op de arbeidsmarkt zijn er grote en stabiele verschillen tussen groepen: onder jongeren (15-24 jaar), lageropgeleiden en niet-westerse migranten is de werkloosheid voortdurend hoger dan gemiddeld, hoewel die in de periode van economisch herstel bij hen wel sterk afnam. De groei in netto-arbeidsparticipatie zien we vooral onder oudere werknemers (45-64 jaar) en vrouwen (zij het dat dit nog steeds vooral deeltijdbanen betreft).
Er zijn wel kleine verschuivingen in arbeidsduur bij mannen en vrouwen: mannen werken in 2018 ongeveer een uur korter dan in 2008, vrouwen een uur langer. Desondanks werken vrouwen nog steeds vaker in deeltijd, wat niet leidt tot een grotere economische zelfstandigheid. Vrouwen besteden stabiel meer tijd aan onbetaald werk (zorgtaken voor huishouden en anderen) dan mannen.

Naast de financiële middelen waar mensen over beschikken, kijken we ook naar andere individuele hulpbronnen, zoals opleiding en gezondheid. De stijging van het opleidingsniveau zet ook in de periode 2008-2018 verder door, zowel voor mannen als voor vrouwen, die inmiddels hoger opgeleid van school komen dan mannen. Ook bij Nederlanders met een migratieachtergrond stijgt het opleidingsniveau, maar tweedegeneratie-migrantenkinderen bevinden zich nog wel vaker in lagere onderwijstypen. Voortijdig schoolverlaten is – hoewel het afgelopen decennium sterk gedaald – nog steeds het grootst onder jongeren met een migratieachtergrond en lijkt recent weer te stijgen.

Een van de meest objectieve gezondheidsmaten die ons ter beschikking staan, is de levensverwachting. Tussen 2008 en 2018 steeg de gemiddelde levensverwachting in Nederland, en deze stijging was voor mannen sterker dan voor vrouwen. Echter, sinds 2016 stagneert de stijging. Doordat mensen langer leven, komen chronische ziekten steeds vaker voor, met name bij vrouwen, die gemiddeld ouder worden dan mannen.

Weinig veranderingen op verschillende terreinen van het dagelijks leven

De hiervoor geschetste hulpbronnen geven een beeld van mogelijkheden die mensen hebben om hun dagelijkse leven vorm te geven. Immers, iemand met een goedbetaalde baan en goede gezondheid kan zijn of haar leven anders inrichten dan iemand die de eindjes moeilijk aan elkaar kan knopen of met gezondheidsbeperkingen kampt. Hieronder beschrijven we ontwikkelingen en verschillen in de woonomstandigheden en de sociale veiligheid, en wat mensen doen in de vrije tijd en op het gebied van maatschappelijke en politieke participatie.

Tussen 2008 en 2018 groeide het aantal huishoudens sterker dan de totale bevolking. Een belangrijke oorzaak daarvan is de relatief sterke groei van het aandeel alleenstaanden, wat het gevolg is van onder andere het toegenomen aantal gescheiden mensen, de stijging van het aantal eenoudergezinnen, de toename van het aantal alleenstaande ouderen van vooral 85 jaar en ouder, en de toename van de alleenstaande jongeren tot 30 jaar. Dit toegenomen aantal huishoudens, in combinatie met de groei van de economie, legt een druk op de woningmarkt. De woningbouw kan de vraag niet bijhouden. Opvallend is dat de woonlasten de afgelopen drie jaar vrij stabiel bleven, ondanks het economische herstel. Wel zijn er grote regionale verschillen op de woningmarkt: er is meer vraag dan aanbod van woningen in vooral de noordelijke vleugel van de Randstad, grote delen van Brabant en de regio Arnhem-Nijmegen. De woningen zijn hier ook relatief duur, zowel in koopprijs als in huur. Het omgekeerde zien we in Noord-Nederland (excl. de stad Groningen), Zeeland, Limburg en de Achterhoek. Ook zijn er verschillen naar bevolkingsgroepen: jongeren gaan later uit huis en betrekken later een koophuis dan tien jaar geleden, terwijl ouderen langer zelfstandig blijven wonen. Jonge huishoudens (tot 35 jaar) komen relatief vaak in particuliere huurwoningen terecht, omdat zij te veel verdienen voor sociale huurwoningen of omdat de wachttijden ze te lang zijn. Ook westerse migranten, onder wie veel jonge arbeidsmigranten, wonen toenemend in de particuliere huursector.

Bij eenzelfde kwaliteit woning betalen jonge mensen relatief veel, doordat zij veelal in de duurdere particuliere huursector wonen, maar ook omdat ze vaker in de (duurdere) stad wonen. Bij ouderen pakt de prijs-kwaliteitverhouding gemiddeld gunstig uit, omdat ze een eigen woning vaak (grotendeels) hebben afbetaald of in huurwoningen bescheiden en geleidelijke huurverhogingen hebben gehad.

De door burgers ondervonden en de door politie geregistreerde criminaliteit zijn in het afgelopen decennium gedaald. Het gaat hierbij om vormen van criminaliteit waar burgers direct door kunnen worden geraakt, zoals vermogensdelicten, vandalisme, geweldsdelicten en cybercriminaliteit.[2] Het aandeel slachtoffers van dit soort delicten daalde tussen 2007 en 2018. Jongeren (15-24-jarigen), hogeropgeleiden en niet-westerse migranten worden relatief vaak slachtoffer. Verklaringen voor deze verschillen worden in de literatuur vooral gezocht in leefstijl en gewoonten die samenhangen met bevolkingskenmerken als leeftijd, opleiding en stedelijkheid; zo is er meer criminaliteit in de stad en begeven jongeren zich doorgaans vaker in risicovolle uitgaansgebieden. Voor het hoge gerapporteerde slachtofferschap onder hogeropgeleiden is geen eenduidige verklaring.

De omvang en besteding van de vrije tijd zijn behoorlijk stabiel en ook het sociale leven kende relatief weinig veranderingen in de afgelopen tien jaar, wanneer men kijkt naar de frequentie van contact met familie en vrienden. Wel zien we een groeiende populariteit van digitale communicatiemiddelen – en dan met name de smartphone. Steeds meer mediatijd op een dag gaat via de smartphone. Verder winnen nieuwe media en digitale communicatiemiddelen terrein in het mediagebruik ten koste van klassieke vormen van mediagebruik (zoals tv-kijken of naar de radio luisteren op het moment van uitzending). Meer dan de helft van de Nederlanders sport wekelijks en bijna 90% van de bevolking bezoekt een vorm van kunst of erfgoed.
Er zijn in (de besteding van) de vrije tijd verschillen tussen groepen. Zo blijven 65-plussers achter in het bezit en gebruik van nieuwe media en sporten zij ook veel minder, hoewel deze verschillen wel kleiner worden. Autochtone Nederlanders blijven niet-westerse migranten voor in sportdeelname en verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden nemen zelfs toe, doordat hogeropgeleiden relatief meer zijn gaan sporten. Ook op cultureel gebied zijn er grote verschillen naar opleiding. Hogeropgeleiden doen meer aan cultuurbezoek en -beoefening dan lageropgeleiden.

De maatschappelijke en politieke participatie was in de periode 2008-2018 ook overwegend stabiel. Zo is het percentage vrijwilligers in Nederland grotendeels gelijk gebleven, evenals de politieke betrokkenheid en de electorale participatie. Het aantal leden van politieke partijen steeg wel, evenals de politieke interesse en het aantal mensen dat geneigd is te gaan protesteren of protesten steunt. Daartegenover staat dat het lidmaatschap van organisaties, met name van vakbonden, natuurbeschermingsorganisaties en kerkorganisaties, daalde. Vooral kerkgangers, hogeropgeleiden en ouderen zijn als vrijwilliger actief. De politieke betrokkenheid is het hoogst onder mannen, ouderen en hogeropgeleiden.

13.2 Subjectieve kwaliteit van leven: tevredenheid met het leven

Er zijn dus verschillende ontwikkelingen in de objectieve kwaliteit van leven. In deze paragraaf bekijken we de subjectieve kwaliteit van leven. Hoe tevreden zijn Nederlanders met hun persoonlijke leven in het algemeen en op het gebied van verschillende hulpbronnen en levensterreinen in het bijzonder? Hoe tevreden zijn ze met hun inkomen, ervaren ze stress of druk door onderwijs of werk, hoe gezond voelen ze zich? En hoe tevreden zijn ze met de woonsituatie en leefomgeving, voelen mensen zich veilig? En hoe ervaren mensen hun vrije tijd en participatie, wie voelen zich eenzaam?

Algemene tevredenheid met het leven is onveranderd hoog

De tevredenheid met het eigen leven is groot, gemiddeld een rapportcijfer 7,8. Ze bleef in de afgelopen jaren stabiel. Nederlanders waren en zijn zeer tevreden met hun persoonlijk leven in het algemeen: dit nam niet af met de economische crisis en neemt niet toe met de economische opleving.
Net als bij de objectieve leefsituatie constateren we dat er hardnekkige verschillen schuilgaan onder de stabiele gemiddelde tevredenheid met het leven: we zien in deze SSN een stijging van het aandeel mensen met een lage levenstevredenheid, evenals (in beperktere mate) van het aandeel mensen met een zeer hoge levenstevredenheid.
Tussen 2008 en 2018 nam de tevredenheid met het leven af bij jongvolwassenen (18-34 jaar), eenoudergezinnen, middeninkomens (20%-80% van de verdeling van besteedbare inkomens), lageropgeleiden en niet-werkenden. Alleenstaanden werden daarentegen tevredener.

Nederlanders zijn over veel levensterreinen tevreden, maar burn-outklachten en laag psychisch welbevinden nemen toe

Over het algemeen zijn Nederlanders redelijk tevreden met het inkomen van het eigen huishouden; tijdens de crisisjaren lag deze tevredenheid iets lager. De verschillen in tevredenheid tussen groepen, en de ontwikkeling in de tijd, komen vrij goed overeen met de objectieve inkomensverschillen. De tevredenheid met het inkomen van de groep met een niet-westerse achtergrond nam sterk toe, maar ze zijn nog steeds beduidend minder tevreden dan autochtone Nederlanders. De hoogste inkomensgroep is in sterkere mate tevredener geworden dan de andere inkomensgroepen, ondanks het feit dat de inkomens zelf niet verder uiteen gingen lopen. Naar opleidingsniveau bezien nam de tevredenheid met het inkomen bij de laagste groep licht af en bij de middengroep juist wat toe.

Het aandeel werknemers dat (zeer) tevreden is met de arbeidsomstandigheden is redelijk constant en beweegt zich rond de 73%; zzp'ers zijn nog iets tevredener. Tussen 2010 en 2018 zien we een duidelijke toename in burn-outklachten bij werknemers. Deze klachten komen bij werknemers bijna twee keer zo vaak voor als bij zzp'ers. Sectoren met veel burn-outklachten zijn niet noodzakelijk de sectoren met veel onvrede. Een voorbeeld is het

onderwijs, waar werknemers relatief tevreden zijn met het werk, maar de burn-out klachten het grootst zijn.

Niet alleen het onderwijzend personeel ervaart werkdruk en stress; ook onder leerlingen is er een toenemende prestatiedruk. Het aandeel leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs dat schooldruk ervaart in 2017 is sterk toegenomen ten opzichte van 2009. Bijna de helft van de jongeren geeft aan dat het weleens te druk is en bijna een kwart voelt zich opgejaagd, met mogelijk negatieve gevolgen voor hun psychisch welbevinden.
Algemene gevoelens van tijdsdruk komen vrij veel voor. Onder de bevolking van 20-64 jaar voelen vier op de tien mensen zich weleens opgejaagd en ongeveer zes op de tien voelen zich weleens te druk. Jongvolwassenen, mensen met een hoger opleidingsniveau en mensen met een hoger inkomen zijn drukker met de optelsom van betaald en onbetaald werk en ervaren vaker tijdsdruk dan 35-64-jarigen, mensen met een lager opleidingsniveau en met een lager inkomen. Jongvolwassenen met thuiswonende kinderen zijn drukker met verplichte[3] activiteiten dan andere mensen, en zij ervaren ook vaker tijdsdruk. Deze groep, die zich in het zogenaamde spitsuur van het leven (de levensfase met thuiswonende kinderen) bevindt, heeft gemiddeld ook minder vrije tijd en geeft vaker aan dat de hoeveelheid vrije tijd niet voldoende is. Dit alles sluit aan bij ander onderzoek dat laat zien dat ouders niet alleen objectief gezien druk zijn, maar zich vaak ook druk voelen (Roeters 2018). Uit datzelfde (en ander) onderzoek blijkt overigens dat de tevredenheid met het leven niet altijd hoeft te lijden onder deze drukte, omdat het combineren van verschillende rollen en taken ook als verrijkend kan worden ervaren (Rantanen et al. 2013).

Zo'n acht van de tien mensen zijn in 2018 tevreden met de eigen gezondheid, maar vergeleken met 2008 is onder meerdere bevolkingsgroepen het aandeel dat een goede gezondheid ervaart afgenomen. Het aandeel mensen met een laag psychisch welbevinden is gestegen tussen 2008 en 2018. Dat geldt voor veel bevolkingsgroepen, maar vooral voor mannen, 18-34-jarigen en middelbaar opgeleiden. In 2018 was het aandeel met een laag psychisch welbevinden het hoogst bij lageropgeleiden, mensen met een laag inkomen en niet-westerse migranten.

Eenzaamheid is een onderwerp dat sterk in de beleidsaandacht staat (o.a. in het actieprogramma 'Eén tegen eenzaamheid' van het ministerie van VWS) en waar we ook in deze SSN bij stilstaan. In 2018 ervoer 35% van de bevolking matige en 9% sterke eenzaamheid en dit is redelijk stabiel over de tijd. In beleid en onderzoek is er veel aandacht voor eenzaamheid onder ouderen, door met name verlies van partner, vrienden en gezondheid (Van Campen et al. 2018). We zien echter dat er ook verschillen naar opleiding en inkomen zijn: mensen met een laag inkomen en mensen met een lagere opleiding zijn vaker sterk eenzaam. Er blijkt ook een relatief groot verschil te zijn in levenstevredenheid tussen mensen die eenzaam zijn en die dat niet zijn. Niet-eenzamen zijn beduidend tevredener met het leven. Van de onderzochte determinanten van levenstevredenheid heeft alleen ervaren regie over het leven een nog sterkere bijdrage.

Wanneer we kijken naar de tevredenheid met verschillende terreinen van het dagelijks leven, zien we dat Nederlanders over het algemeen erg tevreden met de woning zijn, hoewel de tevredenheid wel daalde sinds 2009, vooral onder huurders. Op het terrein van veiligheid is een positieve ontwikkeling te zien. Steeds minder mensen voelen zich weleens onveilig en Nederlanders zijn over het algemeen tevreden over de leefomgeving. Het aandeel mensen dat zich weleens onveilig voelt, is tussen 2008 en 2017 gedaald. Vooral vrouwen, jongeren, lageropgeleiden en niet-westerse migranten zijn weleens bang om slachtoffer van criminaliteit te worden.

Burgers zijn tevredener over hun leven als ze meedoen in de samenleving, zoals het doen van vrijwilligerswerk en meedoen aan collectieve acties voor een (inter)nationale kwestie. Dit gaat samen met meer tevredenheid over de democratie en met meer vertrouwen in zichzelf, anderen en de regering.

13.3 Relatie tussen objectieve en subjectieve kwaliteit van leven

In de voorgaande twee paragrafen hebben we, zoals gebruikelijk in de SSN, uitgebreid stilgestaan bij de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven. In deze editie hebben we beide invalshoeken daarbij verder met elkaar in verband gebracht, op zoek naar bevolkingsgroepen en terreinen waar de feitelijke en ervaren kwaliteit van leven samengaan of juist discrepantie vertonen. Naast een grote middengroep waarmee het objectief en subjectief niet opvallend goed of slecht gaat, is er een kleine groep waarmee het objectief en subjectief niet goed gaat en een kleine groep waarmee het op beide vlakken voorspoedig gaat. Gevallen van discrepantie komen zelden voor.

Middengroepen, achterblijvers en voorlopers

Met wie gaat het objectief én subjectief beter of juist slechter in Nederland? Hoewel we bij de feitelijke leefsituatie eerst een verbetering zagen en daarna een verslechtering, was de situatie in 2018 op hetzelfde niveau als in 2008. De levenstevredenheid nam gedurende de gehele periode niet toe of af, zodat ook op dat vlak de situatie in 2018 gelijk is aan die in 2008. Dat is echter niet voor alle bevolkingsgroepen het geval. Er zijn drie opvallende afwijkingen van de algemene trends. Allereerst verbeterde weliswaar de leefsituatie van ouderen, maar nam hun levenstevredenheid niet toe. Van mensen zonder werk of behorend tot de middeninkomens nam de tevredenheid met het leven af, terwijl hun leefsituatie gelijk bleef. En tot slot is bij de lageropgeleiden de trend zelfs tegengesteld: hun leefsituatie verbeterde, maar hun levenstevredenheid nam af.

Wanneer we de leefsituatie (objectief) en de levenstevredenheid (subjectief) met elkaar in verband brengen, ontstaan er vijf groepen. De eerste is een grote middengroep van 85% waarmee het objectief en subjectief niet opvallend goed of slecht gaat, volgens de in dit rapport gebruikte indeling.[4] De tweede groep bestaat uit mensen met wie het objectief en subjectief zeer goed gaat (hoge score voor de objectieve leefsituatie en hoog rapport-

cijfer voor levenstevredenheid) en vormt ongeveer 9% van de bevolking. Dan is er een groep waarmee het zowel objectief als subjectief zeer slecht gaat (lage score voor leefsituatie en laag rapportcijfer voor tevredenheid met het leven), deze omvat 3% van de bevolking. Ontevreden mensen met een goede leefsituatie en tevreden mensen met een slechte leefsituatie komen nauwelijks voor. Zij vormen elk 1% van de bevolking en dat is stabiel in de afgelopen tien jaar.
De groep mensen met zowel een goede objectieve als goede subjectieve kwaliteit van leven is dus groter dan de groep die slechte kwaliteiten van leven combineert. Ze bestaat uit mensen die over relatief veel hulpbronnen beschikken en veel regie over het leven ervaren.
De andere kant van het spectrum, de groep met een slechte objectieve en subjectieve kwaliteit van leven, bestaat uit mensen die over het algemeen over weinig hulpbronnen beschikken en pessimistisch zijn over hun kansen en mogelijkheden. Zij missen het gevoel de regie te hebben over hun leven. Ze hebben vaker een lagere opleiding en vaker een langdurige ziekte of aandoening. Zij zijn ontevreden met de samenleving, maar nog meer met hun eigen leven, wat gezien hun objectieve situatie niet verwonderlijk is. Deze groep lijkt op wat in een eerdere SCP-studie is aangeduid met het 'precariaat': een groep die niet beschikt over hulpbronnen, zelf geen middelen of vaardigheden heeft om dat te veranderen en die zich soms afkeert van de samenleving (Vrooman et al. 2014).[5]

Behalve naar de algemene tevredenheid met het leven kunnen we ook kijken naar tevredenheid met diverse aspecten van het leven: woning, vrienden- en kennissenkring, woonomgeving, maatschappelijke positie, financiële middelen en opleiding. Er is een groep van 10% die ontevreden is met drie of meer van deze zes domeinen. Deze groep beschikt over weinig hulpbronnen, is pessimistisch over de kansen en mogelijkheden en mist het gevoel de regie te hebben over het leven. Deze groep lijkt dus sterk op de hiervoor beschreven groep waar een slechte leefsituatie samengaat met ontevredenheid over het leven. Het specifieke aan deze groep is dat ze relatief jong is.
Op de leefdomeinen gezondheid, wonen en veiligheid vinden we nog een aantal groepen waarbij er een discrepantie is tussen beleving en feitelijke leefomstandigheden. Zo ervaart bijna 70% van de mensen met een aandoening of beperking toch een (zeer) goede gezondheid. Op de woningmarkt komt het vaak voor dat men tevreden is met de woning ondanks een relatief lage kwaliteit. Dat zien we bij mensen met een laag inkomen, jongeren en bewoners in gebieden met veel druk op de woningmarkt. Op het terrein van veiligheid zijn vrouwen en lageropgeleiden vaker bang om slachtoffer te worden, maar zijn zij minder vaak feitelijk slachtoffer (het type criminaliteit waar zij slachtoffer van worden, verschilt wel en kan de angst voor slachtofferschap mogelijk verklaren). Deze verschillen zijn vooral te verklaren door domeinspecifieke factoren en minder door een discrepantie tussen de objectieve leefsituatie en subjectief welbevinden in het algemeen.

Voor de oudere leeftijdsgroepen zien we positieve ontwikkelingen op een aantal (objectieve en subjectieve) aspecten van de kwaliteit van leven. Het aandeel 65-plussers dat zich

gezond voelde, nam toe in de afgelopen tien jaar, en in tegenstelling tot jongeren en jongvolwassenen nam hun psychisch welbevinden niet af. 75-plussers wonen vaker dan voorheen in reguliere woningen, ook als ze fysieke belemmeringen hebben. Ouderen voelen zich in het algemeen veilig, maar zijn wel geneigd kritisch te oordelen over de rechtshandhaving. Tegelijkertijd behoren zij tot de groepen die het minste slachtoffer zijn van criminaliteit.

13.4 Tevredenheid met en opvattingen over de samenleving

Tot nu toe hebben we gekeken naar de persoonlijke leefsituatie en in hoeverre Nederlanders tevreden zijn met hun leven of onderdelen ervan (en de relatie tussen de objectieve en subjectieve persoonlijke situatie). Daarnaast besteedt de SSN aandacht aan opvattingen over aspecten die meer gaan over de samenleving als geheel, zoals de Nederlandse economie en politiek, het vertrouwen in instituties en meningen over maatschappelijke kwesties. Daarover gaat deze paragraaf, waarin we een aantal ontwikkelingen in deze opvattingen schetsen en ingaan op de relatie tussen het persoonlijk leven en deze maatschappelijke opvattingen.

Een relatief positieve stemming, maar ook zorgen en groeiende perceptie van tegenstellingen

Wanneer hun gevraagd wordt of het nu meer de goede of meer de verkeerde kant opgaat met Nederland, geven begin 2018 meer Nederlanders aan dat het goede kant opgaat dan in 2008. Er zijn ook al gegevens bekend voor de eerste helft van 2019 en hoewel de stemming weer wat is gedaald, is deze ook nu nog steeds positiever dan tien jaar geleden. De economische situatie – dat het goed gaat met de economie, de werkgelegenheid en de koopkracht – is verreweg de meest genoemde reden om in 2018 positief te zijn over Nederland. In 2008 en tussen 2012 en 2014 was de economische stemming in Nederland aanzienlijk negatiever dan in 2018. Vanaf 2014 begon de tevredenheid over de economische situatie langzaam toe te nemen. Begin 2019 is het wel voorbij met die opgaande lijn en neemt het aandeel dat tevreden is met de economie af (vgl. ook CBS 2019). Dit lijkt vooral te maken te hebben met zorgen over dalende koopkracht (zie Dekker en Den Ridder 2019: 9).

Deze relatief goede stemming onder de bevolking betekent echter niet dat mensen over alle aspecten van de samenleving optimistisch zijn. Het politiek vertrouwen blijft onveranderd laag – zeker in vergelijking met het vertrouwen in andere instituties, zoals de politie, rechtspraak en het bedrijfsleven. Meer mensen dan voorheen zijn tevreden met de democratie en de regering, maar een aanzienlijk en stabiel deel van de bevolking is cynisch over de politiek en heeft bijvoorbeeld het gevoel geen invloed te hebben op wat de regering doet, of vindt dat politici te veel letten op machtige groepen in plaats van op het algemeen belang. Ook zijn er maatschappelijke zorgen: over het samenleven, over immigratie en integratie, over de kosten van de gezondheidszorg en de kwaliteit van de ouderenzorg.

En steeds vaker ook over klimaat en milieu. Tot slot zien meer Nederlanders in het algemeen conflicten en tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen dan vijf jaar geleden. De tegenstelling tussen arme en rijke mensen wordt door de jaren heen het meest genoemd. Als mensen wordt gevraagd tussen welke groepen zij conflicten zien, staat het verschil tussen autochtone Nederlanders en mensen met een migratieachtergrond bovenaan.

Zwakke relatie tussen persoonlijke situatie en maatschappelijke opvattingen

De publieke opinie over hoe het met het land en de politiek gaat, hangt samen met de feitelijke voorspoed van het land. Hoe individuele Nederlanders het in de samenleving en politiek vinden gaan, staat ook niet los van hun persoonlijke situatie, maar die samenhang is niet sterk. Mensen beoordelen de politiek minder op basis van haar bijdrage aan de persoonlijke situatie dan op basis van opvattingen over hoe het gaat met de economie en over maatschappelijke kwesties.
Met andere woorden, mensen die ontevreden zijn met (aspecten van) hun eigen leven zijn niet per se ontevreden over de politiek of de samenleving. En andersom is evenmin het geval: mensen die ontevreden zijn over politiek of de samenleving, kunnen best tevreden zijn met hun persoonlijke leven. Van de groep die ontevreden is over politiek en maatschappij is een groter aandeel op geen enkel levensdomein persoonlijk ontevreden (40%) dan het aandeel dat ontevreden is over een of meer levensdomeinen (22%). De maatschappelijk en politiek ontevredenen en degenen die ontevreden zijn over hun persoonlijke situatie, overlappen elkaar maar zeer ten dele. Degenen die ontevreden zijn met de eigen situatie hebben ook vaker een slechtere leefsituatie; ze vinden vaker dat ze minder kansen hebben gekregen en ze ervaren minder regie over het leven. De maatschappelijk ontevredenen hebben, in vergelijking met de persoonlijk ontevredenen, een hogere opleiding en hoger inkomen, ze vinden vaker dat ze kansen hebben gekregen en ervaren meer regie over hun leven. Maar ze zeggen vaker niet te zullen gaan stemmen. Hun onvrede met politiek en maatschappij kan maar voor een klein deel verklaard worden uit hun objectieve leefomstandigheden of de waardering daarvoor.

13.5 Maatschappelijke vraagstukken voor de nabije toekomst

In de SSN blikken we terug op de laatste tien jaar en brengen we ontwikkelingen in kaart. In deze beschouwing richten we ons tot slot op de nabije toekomst. Welke maatschappelijke vraagstukken signaleren we die aandacht vragen van onderzoek en beleid? We beschrijven er hieronder drie.

Groeiende onzekerheid en zorgen over de toekomst

De persoonlijke kwaliteit van leven (objectief en subjectief) komt tot stand in een complex samenspel van factoren op het niveau van het individu en de samenleving (zie het conceptuele kader in hoofdstuk 1). Welke maatschappelijke veranderingen hebben mogelijk gevolgen voor de kwaliteit van leven van Nederlanders? Het veranderen of verdwijnen van oude zekerheden, en zorgen over het complexer of veeleisender worden van de samen-

leving zijn voorbeelden van maatschappelijke ontwikkelingen die een impact kunnen hebben op de kwaliteit van leven. Technologisering, flexibilisering, globalisering, verduurzaming en snelle informatisering maken dat de samenleving als complex en onvoorspelbaar ervaren kan worden, zoals we eerder signaleerden in het Sociaal en Cultureel Rapport van 2016 (Van den Broek et al. 2016). Voor een deel heeft de onzekerheid te maken met het veranderen van de verzorgingsstaat. Denk aan de onzekerheid of er in de toekomst wel voldoende zorg zal zijn bij langdurige hulpbehoevendheid, de onzekerheden van flexwerken en tijdelijke contracten op een arbeidsmarkt in beweging, onzekerheid of het pensioen voldoende is en in goede gezondheid gehaald kan worden, onzekerheid over het vinden van een geschikte woning, enzovoort.
Verschillende groepen Nederlanders hebben verschillende onzekerheden, bijvoorbeeld ouderen die onzeker zijn over de zorg die ze krijgen, lageropgeleiden die onzeker zijn over baanmogelijkheden, of mensen met een lichte verstandelijke beperking die moeite hebben met technologisering en flexibilisering. In de SSN zien we op verschillende punten dat ook jongeren en jongvolwassenen met meer onzekerheden te maken krijgen en daar ook vaker negatieve gevolgen van ervaren, zoals (keuze)stress, burn-out en psychische klachten.

De complexer wordende samenleving zal meer vaardigheden, zelfredzaamheid en eigen regie van mensen vergen. Niet iedereen zal dat kunnen opbrengen. Dat kan leiden tot een groeiende groep burgers die niet mee kunnen komen (zie Van den Broek et al. 2016). Het is belangrijk om te beseffen dat het hier gaat om zowel feitelijke achterstanden als subjectieve percepties van risico's en onzekerheden (en bv. ervaren eigen regie). We zien in de SSN door de jaren heen steeds een groep van 3% van de bevolking waarmee het objectief en subjectief slecht gaat en die mensen bevat die over het algemeen over weinig hulpbronnen beschikken, weinig regie over hun leven ervaren en pessimistisch zijn over hun kansen en mogelijkheden. Het is belangrijk om meer zicht te krijgen op de zelfredzaamheid van de groep met minder hulpbronnen of vaardigheden, zoals mensen met een verstandelijke beperking of chronische aandoening, en laaggeletterden. Hoe toegankelijk is en blijft de samenleving voor verschillende groepen?

Blijvende kansenongelijkheid voor de kwaliteit van leven

De verschillen in kwaliteit van leven tussen lager- en hogeropgeleiden, tussen lage en hoge inkomensgroepen en tussen chronisch zieken en gezonde personen namen niet af in de afgelopen tien jaar. De ongelijkheid in de beschikking over hulpbronnen die bepalend zijn voor de kwaliteit van leven, is onveranderd gebleven.
De kansenongelijkheid hangt samen met (toegang tot) sociale voorzieningen, maar ook met individuele verschillen en de vaardigheden waarover mensen beschikken en die zij kunnen inzetten om hun talenten te ontplooien. Kwaliteit van leven bestaat uit levensuitkomsten die verwijzen naar de maatschappelijke positie die mensen in een bepaalde levensfase realiseren, en hun waardering ervan. Deze positie volgt niet rechtstreeks uit de kansen, maar hangt ook af van andere zaken, zoals of iemand kansen ziet en die benut,

toeval (geluk en pech) en wat men eerder in het leven heeft bereikt. Ook de ervaren regie over het leven is van belang voor de kwaliteit van leven.
Een oplossing voor hardnekkige verschillen in de kwaliteit van leven is dus niet eenvoudig en het terugdringen van deze verschillen vraagt ook om inspanningen van de overheid, door het blijvend investeren in de beschikbaarheid en toegankelijkheid van hulpbronnen, het ondersteunen en uitrusten van mensen om deze hulpbronnen te gebruiken en het trachten de onzekerheden weg te nemen waar mensen mee te maken krijgen.

Toenemende gepercipieerde sociale tegenstellingen en maatschappelijke onvrede

Zoals blijkt uit deze SSN (en kwartaalberichten van het Continu onderzoek burgerperspectieven) is de stemming in Nederland gemiddeld optimistisch, maar maken mensen zich ook zorgen over de manier waarop we in Nederland met elkaar omgaan, over asociaal gedrag en groeiende onverdraagzaamheid. Ook is er een toename in het aandeel Nederlanders dat sociale tegenstellingen of zelfs spanningen of conflicten in de samenleving ziet.

Is er ook feitelijk sprake van polarisatie? Ontwikkelingen in de publieke opinie relativeren de zorgen en laten over de hele linie niet zien dat meningen meer uit elkaar zijn gaan liggen of gepaard gaan met negatieve beelden en gevoelens over mensen met andere meningen (Dekker en Den Ridder 2019). En ook het Sociaal en Cultureel Rapport van dit jaar (Beugelsdijk et al. 2019) laat zien dat er ook veel in Nederland is dat ons (ver)bindt.
Dat er over het algemeen optimisme over de samenleving is en het mee lijkt te vallen met de polarisatie, neemt niet weg dat percepties van sociale tegenstellingen wel toenemen en mensen het idee hebben dat meningen wel verder uit elkaar komen te liggen. Voor het veroorzaken van deze tegenstellingen houden mensen sociale media – meer dan traditionele media – verantwoordelijk (Dekker en Den Ridder 2019).

13.6 Slotconclusie

Het algemene beeld uit deze Sociale staat van Nederland is dat, gemiddeld genomen, de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven van Nederlanders hoog is, ook in Europees perspectief. In een aantal internationale ranglijsten van objectieve indicatoren, zoals opleidingsniveau, inkomen, arbeidsparticipatie, gezondheid en vrijwilligerswerk, staat Nederland in de hoogste regionen (zie ook Bijl et al. 2017; Wennekers et al. 2018). Vergeleken met veel Europese landen zijn Nederlanders maatschappelijk actief en politiek betrokken. Ook de woonsituatie in Nederland is relatief goed, zowel objectief als subjectief: in vergelijking met andere Europese landen wonen Nederlanders ruim en naar tevredenheid. Ook op subjectieve indicatoren, zoals de tevredenheid met het eigen leven, maar ook met de samenleving, is het beeld internationaal gezien positief. Het vertrouwen is relatief hoog, zowel in medeburgers als in de politiek, instituties, regering en de democratie.[6]
Wel blijft Nederland in Europees perspectief achter in de verduurzaming van de fysieke leefomgeving. Door de groei van de bevolking en het verkeer blijft er een flinke belasting op de ruimte, de natuur en het milieu. Ondanks beleidsinspanningen lukt het verduurza-

men van het energiesysteem nog niet zo goed; energie besparen lukt nog maar mondjesmaat en Nederland loopt ver achter in Europa met de energieproductie uit hernieuwbare bronnen. Burgers maken zich in toenemende mate zorgen over klimaatverandering en de gevolgen hiervan voor de toekomst, zoals de leefbaarheid voor hun (klein)kinderen. Het klimaat wordt in 2019 vaker dan daarvoor genoemd als maatschappelijk probleem en er is een aanzienlijke toename in het aandeel Nederlanders dat denkt dat klimaatverandering het gevolg is van menselijk handelen.

Er zijn nog twee andere belangrijke kanttekeningen te plaatsen bij het algemene positieve beeld. Ten eerste zijn er grote en hardnekkige verschillen tussen bevolkingsgroepen in de kwaliteit van leven. Dit is een stabiel beeld en er kan dan ook gesproken worden van een aantal hardnekkige verschillen in de kwaliteit van leven, zoals verschillen naar opleiding of inkomen en verschillen tussen mensen met en zonder werk, of met en zonder aandoening of ziekte.
In deze SSN hebben we specifiek en meer verdiepend dan in andere edities gekeken naar de samenhang of discrepantie tussen de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven. Over het algemeen is er weinig discrepantie: slechts heel kleine delen van de bevolking zijn objectief gezien goed af, maar toch ontevreden met het leven, of andersom, objectief slecht af maar wel erg tevreden met het leven. Positief is ook dat de groep die een goede leefsituatie combineert met een grote tevredenheid met het leven groter is dan de groep die op allebei slecht scoort. Die laatste groep, waar zowel objectieve als subjectieve achterstanden zijn in de kwaliteit van leven, wordt echter niet kleiner. Met mensen die ontevreden zijn over hun eigen leven of onderdelen ervan, gaat het meestal ook feitelijk slechter. Bovendien hebben zij vaak niet zelf de mogelijkheden om hun situatie te verbeteren. Ze beschikken over weinig hulpbronnen en hebben ook niet het gevoel regie over het leven te hebben.

Ten tweede valt op dat de objectieve kwaliteit van leven tussen 2008 en 2018 gemiddeld gezien niet is toegenomen, ondanks het economische herstel van de laatste jaren. De subjectieve kwaliteit van leven (tevredenheid met het leven) is in de afgelopen tien jaar onveranderd. Op beide vlakken zien we dus stabiliteit. Is deze stilstand achteruitgang? Als we het huidige Regeerakkoord als uitgangspunt nemen wel; daarin staat als doelstelling: 'Nederland moet niet alleen vooruit gaan in de statistieken, Nederlanders moeten dat ook zelf ervaren' (Regeerakkoord 2017: 1). Vooralsnog zien we dat de groeiende economie nog niet tot een verbetering in de kwaliteit van leven geleid heeft en mensen ook niet ervaren dat het beter gaat.

Noten

1 In de index zijn gegevens opgenomen over acht belangrijke maatschappelijke domeinen: gezondheid (mate van belemmeringen als gevolg van een handicap of langdurige ziekte), woonsituatie (o.a. woninggrootte, woningtype), sociale en maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk, eenzaamheid), sportbeoefening, levensstandaard (bezit van duurzame consumptiegoederen), mobiliteit (auto

en openbaar vervoer), sociaal-culturele vrijetijdsactiviteiten (o.a. cultuurparticipatie en hobby's) en vakantiegedrag (zie Boelhouwer 2010 voor een uitgebreide beschrijving van de index).

2 In de SSN worden hiervoor twee databronnen naast elkaar gelegd, te weten het door burgers ondervonden slachtofferschap zoals gerapporteerd in de Veiligheidsmonitor van het CBS en politieregistraties. De precieze totale omvang van de criminaliteit is vanwege alles dat zich in de onderwereld aan het zicht onttrekt, niet rechtstreeks af te lezen uit deze twee bronnen (zie ook hoofdstuk 10).

3 Verplichte activiteiten zijn activiteiten waarvoor er een noodzaak is om ze te verrichten, waarvoor men een verplichting is aangegaan of waar men anderszins voor verantwoordelijk gehouden wordt. Voorbeelden zijn betaald werk, studie, het huishouden en de zorg voor kinderen.

4 De leefsituatie is geïndexeerd op 100 in 2002, met een standaardafwijking van 15. Onder een goede leefsituatie verstaan we een score van 115 of meer, een slechte leefsituatie bestaat uit een score van 85 of minder. De tevredenheid met het leven wordt als zeer goed omschreven bij een rapportcijfer van 9 of 10 en als slecht bij een rapportcijfer van 6 of minder. Deze keuzes zijn inhoudelijk gerechtvaardigd en worden in hoofdstuk 12 iets meer toegelicht. De grootte van de beschreven groepen is uiteraard afhankelijk van deze grenzen.

5 Die groep bestond uit 15% van de bevolking, met achterstanden op vier vormen van kapitaal. In deze SSN combineren we een aantal levensuitkomsten, via de leefsituatie en de levenstevredenheid. Vooral door de combinatie met de tevredenheid met het leven ontstaat een aanzienlijk kleinere groep. Wordt louter op grond van een lage objectieve kwaliteit geselecteerd, dan gaat het om een groep van ongeveer 9%.

6 Dat Nederland het al jaren internationaal goed doet, heeft verder te maken met systeemkenmerken (zie Goderis 2015). Zo blijkt uit eerder onderzoek dat de effectiviteit van de overheid – zoals de kwaliteit van de publieke dienstverlening, het ambtenarenapparaat en de formulering en implementatie van beleid – een belangrijke factor is bij het verklaren van verschillen in geluk tussen landen (Boelhouwer et al. 2015).

Literatuur

Beugelsdijk, S., J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort (red.) (2019). *Denkend aan Nederland. Een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays. Sociaal en Cultureel Rapport 2019.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.) (2017). *De sociale staat van Nederland 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Boelhouwer, J. (2010). Well-*being in the Netherlands. The SCP Life situation index since 1974*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Boelhouwer, J., G. Kraaykamp en I. Stoop (2015). *Nederland in Europees perspectief. Tevredenheid, vertrouwen en opinies.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Campen, C. van, F. Vonk en T. van Tilburg (2018). *Kwetsbaar en eenzaam? Risico's en bescherming in de ouder wordende bevolking.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

CBS (2019). Consumentenvertrouwen voor het eerst in 4 jaar negatief. Geraadpleegd op 16 mei 2019 via https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/08/consumentenvertrouwen-voor-het-eerst-in-4-jaar-negatief.

CPB (2019). *Centraal Economisch Plan 2019*. Den Haag: Centraal Planbureau.

Dekker, P. en J. den Ridder (2019). *Burgerperspectieven 2019|1.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Goderis, B. (red.) (2015). *Public sector achievement in 36 countries. A comparative assessment of inputs, outputs and outcomes.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noll, H.-H. en C. Berger (2014). *Stocktaking report on social monitoring and reporting in Europe.* Mannheim: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences / Social Indicators Research Centre (ZSi).

Rantanen, J., U. Kinnunen, S. Mauno en S. Tement (2013). Patterns of conflict and enrichment in work-family balance. A three-dimensional typology. In: *Work & Stress*, jg. 27, nr. 2, p. 141-163.

Regeerakkoord (2012). *Bruggen slaan. Regeerakkoord VVD-PvdA.* Den Haag: Rijksoverheid.

Regeerakkoord (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021. VVD, CDA, D66 en ChristenUnie.* Den Haag: Rijksoverheid.

Roes, T. (2001). Opzet en verantwoording. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloïn en E. Pommer (red.), *De sociale staat van* Nederland *2001.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Roeters, A. (red.) (2018). *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Wennekers, A., J. Boelhouwer, C. van Campen en R. Bijl (red.) (2018). *De sociale staat van Nederland 2018*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Digitale publicatie (card stack) via https://digitaal.scp.nl/ssn2018/.

Summary

Social State of the Netherlands

How are the Dutch faring and how satisfied are they with their lives? Key points and concluding discussion

The central theme addressed in the 'Social State of the Netherlands' (SSN) report series is the quality of life of the Dutch population. The report covers both the actual (objective) and perceived (subjective) quality of life. Using key figures, the various chapters in this report provide a summary of the quality of life of different groups in the Dutch population in diverse areas of daily life. These key figures cover a period of ten years, and the report also describes the context of general economic, demographic and ecological developments over the same period, as well as the climate of public opinion. The SSN is part of a long international research tradition of social monitors which seek to track, describe and explain social and cultural trends. In so doing, they provide systematic information on developments in the quality of life of different sections of a country's population (Noll & Berger 2014; Roes 2001). This information makes it possible to highlight social problems and disadvantage, in order to inform politicians and policymakers.

In this concluding chapter we discuss the main trends highlighted in the report, in order to answer the question of how the Dutch population is faring. We examine objective and subjective quality of life and the relationship between the two. The SSN has always covered both these aspects of quality of life, but this edition devotes extra attention to the correspondences and discrepancies between the objective and subjective situation. Where the data allowed this, we looked at how closely a person's objective life situation corresponds with their own perception of their life. Which groups are doing well – or badly – in objective terms, and does this match the way they feel about their lives? And for which groups (or in which domains) does the people's objective life situation differ from the way they see and rate their lives? Using these insights enables us to explore the notion of (dis)satisfaction in more depth. A good deal of government policy is directed towards improving the objective life situation of Dutch citizens (such as increasing their resources), but it is unclear whether this also has an impact on their subjective perception of their lives.
We also explore the relationship between 'quality of life' and 'quality of society'. Quality of life is concerned with people's personal lives, whereas quality of society is about social outcomes such as social cohesion or inequality and trust in politics and society.
Finally, based on the trends found we discuss three social issues which will demand attention in the near future from politics and society: growing uncertainty about the future; inequality of opportunity; and the dominant perception that oppositions between different sections of society are growing.

Compared with other countries in Europe, average quality of life in the Netherlands is high.

The 2017 edition of SSN (Bijl et al. 2017) concluded that quality of life in the Netherlands has improved in many areas over a prolonged period of 25 years; in this edition, however, it is notable that quality of life did not improve between 2008 and 2018. This was an economically turbulent period and, while incomes have now broadly recovered from the crisis, the economic revival in recent years has not (yet) been translated into an improvement in people's general objective life situation. Subjectively, the Dutch are on average fairly satisfied with their own lives, and this perception changes little over time, neither suffering heavily during the crisis nor responding positively to the economic recovery now.

That, at least, is the average situation; in practice, there are wide differences in the quality of life of different groups in the population. This has been the case for several years, suggesting a number of stubborn differences in quality of life, related to education, income, having or not having work, or suffering from a disorder or illness.
Objective quality of life did improve over the last decade for some groups in the population and in some life domains. For example, the female labour participation rate increased (albeit mostly in part-time work), the general quality of life of the over-65s improved, and the life expectancy and education level of both men and women increased. As regards subjective quality of life, there was an increase both in the share of people with low life satisfaction and (to a more limited extent) in the share of people with high life satisfaction.

This edition SSN looks specifically at the correlation or discrepancy between objective and subjective quality of life, and concludes that people who are dissatisfied with all or parts of their life are generally also doing less well objectively. There is a group comprising roughly 9% of the population who are doing extremely well both objectively and subjectively, and a small group (3% of the population) who are doing badly both objectively and subjectively. There is thus a small section of Dutch society whose quality of life lags behind the rest of the population in both objective and subjective terms. The size and composition of this group is stable over time; it is made up of people who generally have few resources and who are very pessimistic about their opportunities and capabilities.

These general conclusions are explored in more detail below by outlining the observed developments in the different thematic areas covered by the SSN. We look first at objective quality of life (§13.1), then at subjective quality of life (§13.2). Next we describe where and for whom objective and subjective quality of life correlate or diverge (§13.3). Finally, in section 13.4 we look at satisfaction with and opinions on society, then conclude with a description of a number of social issues that are pertinent for the near future (§13.5).

S.1 Objective quality of life: life situation

Despite the economic revival, the general objective quality of life of the Dutch is not increasing according to the Life Situation Index,[1] and differences between population groups remain. Trends in people's personal resources (income, employment, education

and health) and changes in their daily lives (housing, social safety, leisure time and social participation) provide an insight into the background to these developments.

No improvement in life situation and wide variation between groups

The objective quality of life of Dutch citizens in 2018, measured using the Life Situation Index, was the same as in 2008. It improved between 2008 and 2010, after which it deteriorated; and, while that deterioration does not appear to be continuing, it has also not reversed. This suggests that the economic recovery has not yet been translated into an improvement in people's personal quality of life. It is usual for economic trends to work through into quality of life with some time lag. During an economic downturn, businesses first see their profits decline, then government cuts spending, and the public are the last to feel the (negative) impact. The phases are the same during an economic recovery, but in a positive direction: companies benefit first, then the government, and finally the public. We have seen this pattern before. For example, the oil crisis in the early 1980s led to a deterioration in people's life situation in the middle of the decade, while the economic prosperity at the end of the last century led to a sharp improvement in life situation at the start of this century. Compared with the 1990s, however, the improvement in people's life situation is now taking longer to materialise (cf. Boelhouwer 2010).

Most groups in the population have seen no change in their life situation. Existing differences in situation between those on high and low incomes, people working and not working, people with and without disorders or illnesses, have also remained substantial and stubborn over the last ten years. This is striking in the light of the policy aim of reducing these differences. The motto 'building bridges' adopted in the 2012 Government Coalition Agreement expresses this aim in strong terms, as specified in the Introduction:

> *[We see] it is our mission to build bridges. Between The Hague and wider society. Between the city and the countryside. Between rich and poor. Between young and old. Between people with high and low education levels. Between people who see a challenge in every change and people for whom change is above all a source of concern.* (Regeerakkoord 2012: 1)

The present Coalition Agreement, it must be said, is more cautious:

> *If people are falling behind, this is ultimately detrimental for the whole of society. [...] We are in favour of differences, but not oppositions.* (Regeerakkoord 2017: 1-2)

There are wide differences in income and education level: people with a high income or a higher education level have a better life situation than people with a low income or lower education. There are also differences between younger and older age groups; the former have a better life situation on average than the latter, though people aged 65 and over have been catching up, and their life situation has improved over the last decade. This improvement has happened mainly because their ownership of consumer goods (such as dishwashers and laptops) has increased and their housing situation has improved.

Some improvement in resources, but no strong revival

The period 2008-2018 was a turbulent time economically, but once the economic crisis ended, Dutch gross domestic product (GDP) has been increasing again since 2013. The Netherlands Institute for Economic Policy Analysis (CPB) is forecasting further economic growth for 2019, though lower than in the two preceding years (CPB 2019). The effects of the economic recovery are partly reflected in people's personal resources (income, employment), but there has not been a strong revival and not everyone is benefiting to the same degree from the economic recovery.
Since 2013, most households have seen their purchasing power recover from the crisis; the poverty rate has been falling since that year and unemployment is now back to pre-crisis levels. There is no evidence of a strong revival, however. Despite the growth in GDP, real net disposable household income fell between 2008 and 2018 after correcting for household type and size. The economic growth has benefited businesses more than citizens. In addition, some groups are benefiting less from the economic recovery, such as single earners and benefit claimants, whose purchasing power has lagged behind. And although the poverty rate in most groups in society has declined (sharply in some groups), a fifth of non-Western migrants and over a quarter of benefit claimants are still living in poverty. Measures of income inequality moreover show that the generally stable level of inequality in the Netherlands has risen slightly since the crisis.

On the labour market, too, there are wide and stable differences between groups in society: the unemployment rate is consistently higher than average among young people (15-24 years), lower-educated people and non-Western migrants, although it did fall sharply during the period of economic recovery. The main increase in the net labour participation rate has occurred among older employees (45-64 years) and women (though these are still predominantly part-time jobs). Some small shifts have taken place in male and female working hours: men worked an average of one hour per week less in 2018 than in 2008, women one hour longer. Nonetheless, women still more often work part-time, and this is not leading to greater economic independence. Women consistently spend more time on unpaid work (looking after the household and others) than men.

As well as available financial resources, we also look at other individual resources, such as education and health. The rise in the education level continued further in the period 2008-2018 among both men and women – in fact women now generally leave the education system with better qualifications than men. The education level of Dutch citizens with a migration background is also rising, but children of second-generation migrants are still more often found in lower educational tracks. While premature school dropout has fallen sharply over the last decade, it is still most prevalent among young people with a migration background, and has recently shown signs of rising again.

One of the most objective measures of health available to us is life expectancy. Average life expectancy in the Netherlands increased between 2008 and 2018, and more so among men

than women. However, the increase came to a halt in 2016. As people live longer, chronic illnesses are becoming more common, especially among women, who live longer on average than men.

Few changes in different domains of daily life

The resources outlined above give an impression of people's ability to shape their daily lives. Logically, someone with a well-paid job and good health will be able to shape their lives differently from someone who finds it difficult to make ends meet or who struggles with impaired health. Below we describe developments and differences in housing conditions and social safety, and what people do in their leisure time and in the area of social and political participation.

The number of Dutch households grew faster than the total population between 2008 and 2018. A key driver here is the relatively strong growth in the share of single-person households, due among other things to the higher divorce rate, the rise in the number of single-parent families, the growth in the number of older people living alone, especially those aged 85 and over, and the increase in young people aged up to 30 living alone. This increased number of households, combined with the growth in the economy, is putting pressure on the housing market, as the supply of new homes is unable to keep up with the demand. It is striking that housing costs have remained fairly stable over the last three years, despite the economic recovery. There are, however, wide regional differences on the housing market, with demand for homes outstripping supply particularly in the Randstad region (the major conurbation incorporating the cities of Amsterdam, Rotterdam, The Hague and Utrecht), as well as large tracts of the Province of Brabant and the region around Arnhem/Nijmegen. Buying or renting homes in these areas is also relatively expensive. The converse applies in the north of the country (excluding the city of Groningen), as well as in the Provinces of Zeeland and Limburg and in the Achterhoek region in the east. There are also differences between population groups: young people are leaving home later and also buying their own home later than ten years ago, while older people are continuing to live independently for longer. Young households (aged up to 35) relatively often end up in the private rented sector, because they earn too much to qualify for social rented housing or because the waiting lists are too long. Western migrants, too, who include many young labour migrants, increasingly live in privately rented homes.
Young people pay a relatively high price for the same housing quality, because they often live in the more expensive private rented sector, but also because they more often live in (more expensive) cities. The relationship between price and quality turns out fairly well on average for older people, because they have often (largely) paid off their mortgage or have experienced modest and gradual rent increases if they live in rented housing.

Crime experienced by citizens and recorded by the police has fallen over the last decade. This relates to forms of crime which can affect citizens directly, such as crimes against property, vandalism, crimes of violence and cybercrime.[2] The share of victims of these

kinds of crimes fell between 2007 and 2018. Young people (15-24 years), people with higher education and non-Western migrants are relatively often victims. The literature seeks explanations for these differences mainly in lifestyle and habits that are associated with population characteristics such as age, education level and degree of urbanisation; for example, crime rates are higher in urban areas and young people generally spend more time in high-risk nightlife areas. There is no unambiguous explanation for the high share of reported victims among people with higher education.

The amount of leisure time and the way people spend it is fairly stable over time, and people's social lives have also changed relatively little over the last ten years in terms of the frequency of contact with family and friends. Digital communication resources are growing in popularity, and especially the smartphone, which accounts for a growing amount of time spent using media each day. New media and digital communication resources are also gaining ground in media use at the expense of traditional forms of media use (such as watching TV or listening to the radio at the time of broadcast). More than half the Dutch public play sport weekly and almost 90% of the population visit some form of artistic or cultural activity.
There are differences between different groups as regards leisure time and the way it is spent. For example, people aged over 65 lag behind the rest in terms of ownership and use of new media and also participate less in sport, though these differences are narrowing. Sports participation by Dutch natives still outstrips that by non-Western migrants, and the differences between people with low and high education are actually increasing due to a rise in participation in sport by people with higher education. On the cultural front, too, there are wide differences based on education level, with highly educated people attending and participating in cultural activities more than people with lower education.

Social and political participation was also predominantly stable in the period 2008-2018. The percentage of volunteers in the Netherlands remained largely unchanged over the period, as did political engagement and electoral participation. Membership of political parties increased, as did the level of political interest and the number of people inclined to join in or support protests. On the other hand, membership of organisations, especially trades unions, nature conservation organisations and church organisations, declined. Volunteers are found principally among churchgoers, people with higher education and older members of the population. Political engagement is highest among men, older people and the highly educated.

S.2 Subjective quality of life: satisfaction with life

There have thus been various developments in objective quality of life. In this section we look at subjective quality of life. How satisfied are the Dutch with their personal lives in general and in relation to the different resources and domains of life in particular? How satisfied are they with their income? Do they suffer stress or feel pressured because of edu-

cation or work? How healthy do they feel? How satisfied are they with their housing situation and living environment? Do people feel safe? And how do people experience their leisure time and participation? Who feels lonely?

General satisfaction with life remains high

Satisfaction with life is high, with an average score of 7.8 out of 10. It has remained unchanged over the last ten years. The Dutch were and are very satisfied with their personal lives in general; this satisfaction did not reduce during the economic crisis and is not increasing with the economic recovery.
As with objective life situation, we see that the stable average life satisfaction masks a number of stubborn differences: in this SSN we record an increase in both the share of people with low life satisfaction and the percentage with high life satisfaction.
Life satisfaction declined between 2008 and 2018 among young adults (18-34 years), single-parent families, people on middle incomes (20-80% of the disposable income distribution), people with lower education and people not in work. By contrast, satisfaction among single people increased.

The Dutch are satisfied in many areas of life, but burn out and poor mental well-being are increasing

The Dutch are generally reasonably satisfied with the income of their own household; this satisfaction fell slightly during the crisis years. The differences in satisfaction between groups in the population, and how they have developed over time, correspond fairly closely with objective differences in income. Satisfaction with their income increased sharply among people with a non-Western background, though they are still significantly less satisfied than Dutch natives. The rise in income satisfaction has been more pronounced in the highest income group than the other income groups, despite the fact that the income gap itself did not widen. Viewed by education level, income satisfaction in the group with the lowest education declined slightly, and increased slightly in the intermediate group.

The share of employees who are satisfied or very satisfied with their working conditions is fairly constant at around 73%; satisfaction is slightly higher among self-employed workers. There was a clear increase in burnout complaints among employees between 2010 and 2018. Employees suffer from burnout almost twice as often as self-employed workers. Sectors with high burnout rates are not necessarily sectors where dissatisfaction is high. An example is education, where employees are relatively satisfied with their work, but where burnout rates are the highest.

It is not only teaching staff who experience pressure of work and stress; the pressure on pupils and students to achieve is also increasing. There was a sharp increase between 2009 and 2017 in the share of primary and secondary school pupils experiencing pressure at

school. Almost half of them report that they are sometimes under pressure and almost a quarter feel stressed, with potential negative consequences for their mental well-being. General feelings of being under time pressure are fairly widespread. Four out of ten citizens aged 20-64 years sometimes feel stressed and around six out of ten sometimes feel they have too much to do. Young adults, people with a higher education level and people with a higher income feel under greater pressure through the combination of paid and unpaid work and more often feel under time pressure than 35-64 year-olds, people with lower education and people with a lower income. Young adults with children living at home are more taken up with compulsory[3] activities than other people, and also more often feel under time pressure. This group, who are in the 'rush-hour of life' (the phase of life with children living at home), also have less leisure time on average and more often report that the amount of leisure time they do have is not sufficient. All this is in line with other research showing that parents are not only objectively under pressure, but also frequently feel that pressure (Roeters 2018). On the other hand, that same (and other) research suggests that this pressure does not always adversely impact satisfaction with life, because combining different roles and tasks can also be experienced as enriching (Rantanen et al. 2013).

Around eight in ten people were satisfied with their own health in 2018, but compared with 2008 the share of people across different population groups who feel they are in good health has declined. The share of people with low mental well-being increased between 2008 and 2018. This applies for many population groups, but especially for men, 18-34 year-olds and people with intermediate education. In 2018, the share of people with low mental well-being was highest among the lower-educated, people with a low income and non-Western migrants.

Loneliness is a topic that is receiving a good deal of policy attention (e.g. in the action programme 'One against loneliness' ('Eén tegen eenzaamheid') by the Dutch Ministry of Health, Welfare and Sport); this topic also features in this edition of SSN. In 2018, 35% of the Dutch population were moderately lonely and 9% very lonely, and these figures are reasonably stable over time. Policy and research devote a great deal of attention to loneliness among older people, particularly due to loss of a partner, friends and health (Van Campen et al. 2018). However, there are also differences based on education level and income: people with a low income and people with a lower education level are more often very lonely. There is also a relatively wide difference in life satisfaction between people who are lonely and those who are not: the latter are substantially more satisfied with life than the former. Of the determinants of life satisfaction studied here, only perceived control over one's own life makes a stronger contribution.

If we look at satisfaction with different areas of daily life, we find that the Dutch are generally very satisfied with their home, though that satisfaction has declined since 2009, especially among tenants. Perceived safety has improved: fewer and fewer people sometimes

feel unsafe and the Dutch are generally satisfied with their living environment. The share of people who sometimes feel unsafe fell between 2008 and 2017. Women, young people, people with lower education and non-Western migrants are the main groups who sometimes feel afraid of becoming victims of crime.

People who participate in society, for example volunteering and taking part in collective actions for a national or international issue, are more satisfied with their lives. This is associated with higher satisfaction with democracy and more trust in themselves, in others and in the government.

S.3 Relationship between objective and subjective quality of life

As is usual in the SSN, in the last two sections we devoted extensive attention to objective and subjective quality of life. In this edition we have also explored the relationship between these two perspectives, in search of population groups and areas of life where objective and subjective quality of life coincide or diverge. As well as a large middle group who are not faring particularly well or badly either objectively or subjectively, there is also a small group who are doing not well both objectively and subjectively, as well as a small group who are prospering in both respects. Instances of discrepancy are rare.

Middle groups, laggards and leaders

Who is doing objectively and subjectively better – or worse – in the Netherlands? Although we initially saw an improvement in objective life situation followed by a deterioration, the position in 2018 was at the same level as in 2008. Life satisfaction neither increased nor decreased over the period as a whole, so that here too the situation in 2018 was the same as in 2008. However, this is not the case for all groups in the population. There are three striking divergences from the general trends. First, although the life situation of older people improved, their life satisfaction did not increase. Life satisfaction among people without work or those in the middle income group declined, whereas their life situation remained the same. And finally, the trends among the lower-educated moved in opposite directions: their life situation improved, but their life satisfaction declined.

If we relate life situation (objective) to life satisfaction (subjective), five groups emerge. The first is a large middle group accounting for 85% of the total, who are doing neither particularly well nor particularly badly either objectively or subjectively according to the classification used in this report.[4] The second group consists of people who are doing really well both objectively and subjectively (high score on objective life situation and high self-appointed score for life satisfaction); this group accounts for around 9% of the population. Then there is a group who are doing very badly both objectively and subjectively (low scores for objective life situation and subjective life satisfaction); this group accounts for 3% of the population. Dissatisfied people with a good objective life situation and satisfied

people with a poor objective life situation are extremely rare; each group accounts for 1% of the population, and that figure is stable over the last ten years.
The group of people with good quality of life both objectively and subjectively is thus larger than the group who combine poor subjective and objective quality of life. These are people with relatively good access to resources and who feel they have lots of control over their lives.
At the other end of the spectrum, the group with really poor objective and subjective quality of life consists of people who generally have few resources and are pessimistic about their opportunities and capabilities. They do not feel they have control over their lives. They more often have a lower education level and more frequently suffer from a long-term illness or disorder. They are dissatisfied with society, but even more with their own lives – not surprising given their objective situation. This group resembles what has been described in an earlier SCP study as the 'precariat': a group who do not have resources, lack the means or skills to change this and sometimes turn their backs on society (Vrooman et al. 2014).[5]

Apart from general life satisfaction, we can also look at people's satisfaction with different aspects of their lives: housing, circle of friends and acquaintances, residential setting, social position, financial resources and education. There is a group of around 10% who are dissatisfied with three or more of these six areas of life. This group have few resources, are pessimistic about their opportunities and capabilities and do not feel they are in control of their lives. They thus closely resemble the group described above in which a poor objective life situation is combined with dissatisfaction with life. The notable characteristic of this group is that they are relatively young.
In the areas of health, housing and safety, we find a number of groups where there is a discrepancy between subjective and objective life circumstances. Almost 70% of people with a disorder or disability nonetheless feel they are in good or very good health. On the housing market, it is common for people to be satisfied with their home despite its relatively low quality. This is the case among people with a low income, young people and residents in areas where there is great pressure on the housing market. In the area of safety, women and lower-educated people are more often afraid of becoming victims, but less often actually become victims (the type of crime to which they do fall victim does vary and may explain the fear of becoming a victim). These differences are explained mainly by factors specific to the area of life concerned and are less due to a discrepancy between objective life situation and subjective well-being in general.

In the older age categories, we see positive developments in a number of (objective and subjective) aspects of quality of life. The share of people aged over 65 who feel healthy has increased over the last decade, and unlike young people and young adults, their mental well-being has not declined. People aged over 75 live in normal homes in the community more often than in the past, even if they have physical disabilities. Older people generally

feel safe, though are inclined to be critical of law enforcement. At the same time, they are among the groups who least often fall victim to crime.

S.4 Satisfaction with and opinions on society

Thus far, we have looked at people's personal life situation and at how satisfied the Dutch are with their life or parts of it (and the relationship between their objective and subjective personal situation). In addition, the SSN explores opinions on aspects that are more concerned with society as a whole, such as the Dutch economy and politics, trust in institutions and opinions on social issues. That is the topic of this section, in which we outline a number of trends in these opinions and explore the relationship between people's personal lives and these views on society.

Relatively positive sentiment, but also concerns and growing perception of oppositions

When asked whether the Netherlands is currently moving more in the right or wrong direction, more Dutch citizens said things were moving in the right direction in 2018 than in 2008. Data is also available for the first half of 2019 showing that, although public sentiment has waned a little, it is still more positive than ten years ago. The economic situation – the economy doing well, employment and purchasing power improving – is by far the most frequently cited reason for taking a positive view about the Netherlands in 2018. In 2008, and again between 2012 and 2014, the economic mood in the Netherlands was considerably more negative than in 2018. Satisfaction with the economic situation began to improve gradually from 2014 onwards. This improving trend had come to an end by the start of 2019, however, and the share of people who are satisfied with the economy is declining (cf also CBS 2019). This appears to be due mainly to concerns about falling purchasing power (see Dekker & Den Ridder 2019: 9).

This relatively positive public attitude does not, however, mean that people are optimistic about all aspects of society. Political trust remains weak, especially compared with trust in other institutions such as the police, justice system and business. More people than previously are satisfied with democracy and the government, but a substantial and stable section of the population are cynical about politics and feel, for example, that they have no influence over what the government does, or think that politicians pay too much heed to powerful groups rather than the general interest. There are also some social concerns: about society in general, about immigration and integration, about the costs of healthcare and about the quality of elderly care. Concerns about climate and the environment are also increasingly common. Finally, more Dutch people perceive conflicts and oppositions between different sections of the population than five years ago. The opposition between rich and poor is the most frequently cited example over the years. When people are asked where they see the greatest conflicts between groups, the difference between Dutch natives and people with a migration background comes top of the list.

Weak relationship between personal situation and opinions on society

Public opinion on how the country and the political system is performing is related to the actual level of prosperity of the Netherlands. How individual Dutch citizens feel that society and the political system is performing can also be related to their personal situation, though the relationship is not a strong one. People's views on politics are based less on its contribution to their personal situation than on their opinions on how the economy is performing and on social issues.

In other words, people who are dissatisfied with (some aspects of) their own lives are not by definition dissatisfied with politics or society in general. Conversely, people who are dissatisfied with politics or society can perfectly well be satisfied with their own personal lives. A higher proportion of those who are dissatisfied with politics and society are not dissatisfied with any aspect of their personal lives than the share who are dissatisfied with one or more areas of their lives (40% and 22%, respectively). There is thus only a very partial overlap between social and political dissatisfaction and dissatisfaction with one's own personal situation. People who are dissatisfied with their own situation also more often have a poorer objective life situation; they more often think they have been dealt fewer opportunities and feel they have less control over their lives. Compared with people who are dissatisfied with their personal situation, those who are dissatisfied with society have a higher education level and higher income, more often think they have been given opportunities and feel they have more control over their lives. However, they also more often say they do not intend to vote. Only a small part of their dissatisfaction with politics and society can be explained by their objective life circumstances or their perception of them.

S.5 Social issues for the near future

In the SSN we look back over the last ten years and map trends and developments over that period. In this section, we turn our attention to the near future. Which social issues can we identify which warrant attention from research and policy? We describe three such issues here.

Growing uncertainty and concerns about the future

Personal quality of life (objective and subjective) is the product of a complex interplay of factors at the level of the individual and society (see the conceptual framework in chapter 1). Which social changes may have consequences for the quality of life of the Dutch? Changing or disappearing certainties, and concerns about society becoming more complex or more demanding, are examples of social trends which can have an impact on quality of life. The increasing prominence of technology, flexible employment relationships, globalisation, the drive for sustainability and the rapid flow of information mean that society can be perceived as complex and unpredictable, as was highlighted in the 2016 edition of the Social and Cultural Report (*Sociaal en Cultureel Rapport*) (Van den Broek et al. 2016). In part this uncertainty has to do with changes to the welfare state: for example, the uncertainty about whether there will be enough care available for people who require help for long

periods of time, the uncertainties around flexiworking and temporary contracts in a changing labour market, uncertainty about whether pensions will be sufficient and whether people will reach retirement in good health, uncertainty about finding a suitable home, etc. Different groups of Dutch citizens face different uncertainties; for example, older people who are uncertain about the care they receive, lower-educated people who are uncertain about their chances of finding work, or people with a mild intellectual disability who have difficulty with the increasingly technological and flexible society. In the SSN we see that young people and young adults also encounter more uncertainties in several areas and also more often suffer negative consequences from them, such as (choice) stress, burnout and mental health issues.

The increasingly complex society will demand more skills, self-reliance and control from people. Not everyone will be able to meet these demands, and this can lead to a growing group of citizens who are in danger of being left behind (see Van den Broek et al. 2016). It is important to be aware that a mix of objective disadvantage and perceived risks and uncertainties (and perceived control over one's own situation, for example) is at play here. Over the years, the SSN has consistently identified a group comprising around 3% of the population who are faring really badly both objectively and subjectively and made up of people who generally have few resources, feel they have little control over their lives and are pessimistic about their opportunities and capabilities. It is important to gain a greater understanding of the self-reliance of the group with fewer resources or skills, such as people with an intellectual disability or chronic disorder, as well as those with low literacy. How accessible is society now and in the future for different groups?

Continuing inequality of opportunity in relation to quality of life

The differences in quality of life between the lower and higher-educated, between low and high income groups and between chronically ill and healthy persons have not reduced over the last ten years. The inequality of access to resources which determine quality of life has remained unchanged.
Inequality of opportunity is associated with (access to) social provisions, but also with individual differences and the skills which people possess and are able to use in order to develop their talents. Quality of life is a composite of life outcomes which refer to the societal position people achieve in a certain phase of life, as well as how they rate that position. This position is not a direct product of their opportunities, but also depends on other factors, such as whether someone sees opportunities and exploits them, serendipity (good and bad luck) and what people achieved earlier in their lives. Perceived control over one's life is also important for quality of life.
Finding a solution to stubborn differences in quality of life is therefore not simple, and reducing these differences will require input from government, through permanent investment in the availability and accessibility of resources, supporting and equipping people to utilise these resources and seeking to remove the uncertainties which people encounter.

Growing perception of social oppositions and societal dissatisfaction

As this SSN shows (and as confirmed by the quarterly bulletins of the Citizens Outlook Barometer (*Continu onderzoek burgerperspectieven*, COB), the mood in the Netherlands is broadly optimistic, but people are also concerned about the way people in the Netherlands interact, about antisocial behaviour and about growing intolerance. There is also a growing share of the Dutch public who see social oppositions or even tensions or conflicts in society.

Is there objective evidence that society is becoming polarised? Trends in public opinion put some of these concerns into perspective, and broadly speaking do not show that opinions have moved further apart or come to be associated with negative images and emotions about people who hold different views (Dekker & Den Ridder 2019). This year's edition of the Social and Cultural Report (Beugelsdijk et al. 2019) also shows that there is much in the Netherlands which connects and unites people.
Despite the general optimism and the fact that society appears to be less polarised than sometimes suggested, it is a fact that perceptions of social oppositions are increasing and that people sense a growing dissonance. Social media – more than traditional media – are generally blamed for these oppositions (Dekker & Den Ridder 2019).

S.6 Conclusion

The general picture that emerges from this edition of Social State of the Netherlands is that objective and subjective quality of life in the Netherlands is generally high, including in a European perspective. The Netherlands is placed in the highest echelons in a number of international rankings of objective indicators, such as education level, income, labour participation, health and volunteering (see also Bijl et al. 2017; Wennekers et al. 2018). Compared with many European countries, the Dutch are socially active and politically engaged. The housing situation in the Netherlands is also relatively good, both objectively and subjectively: compared with other European countries, the Dutch live in large homes and are satisfied with them. The picture is also a positive one in an international perspective as regards subjective indicators, such as life satisfaction, but also in satisfaction with society. Levels of trust are relatively high, both in fellow citizens and in politics, institutions, the government and democracy.[6]
The Netherlands does lag behind other European countries in making the physical living environment more sustainable. The growth in the population and traffic volumes places heavy demands on physical space, nature and the environment. Despite policy efforts, attempts to create a greener energy system are not yet proving very successful; saving energy is enjoying only very limited success and the Netherlands lags a long way behind the rest of Europe in generating energy from renewable sources. Citizens are increasingly concerned about climate change and its consequences for the future, for example when it comes to ensuring a liveable environment for their children and grandchildren. The climate is mentioned more often in 2019 than previously as a societal problem, and the share of

Dutch citizens who think that climate change is the result of human action is increasing significantly.

There are two further important caveats to the generally positive picture. First, there are wide and stubborn differences in the quality of life of different population groups. This picture changes little, and reflects a number of stubborn differences in quality of life, for example in relation to education or income, as well as between people with and without work or with and without disorders or illnesses.
In this edition of SSN we have specifically looked in more depth than in earlier editions at the correlation or discrepancy between objective and subjective quality of life. Generally speaking, there is little discrepancy: only very small sections of the population are doing well objectively but dissatisfied with their lives, or conversely, doing badly objectively but very satisfied with life. Another positive aspect is that the group who combine a good life situation with high life satisfaction is larger than the group who score badly on both aspects. This latter group, who lag behind on both objective and subjective quality of life, is, however, not shrinking. People who are dissatisfied with their own life, or some aspects of it, are generally also in a worse position objectively. Moreover, they often have no opportunity to improve their situation by themselves; they have little access to resources and do not feel they have control over their lives.

The second notable caveat is that there was no increase in average objective quality of life between 2008 and 2018, despite the economic recovery in recent years. Subjective quality of life (satisfaction with life) has also remained unchanged over the last ten years. The picture is thus stable on both dimensions. Does this lack of progress indicate regression? If we take the present Coalition Agreement as a starting point, the answer to this question is yes, given the stated goal: 'The Netherlands must not only show progress statistically; Dutch people must also feel that this is the case' (Regeerakkoord 2017: 1). As yet, the growing economy is not yet being translated into an improvement in quality of life, and people also do not feel that things are getting better.

Notes

1 The Index contains data on eight key social domains: health (degree of impairment due to a disability or chronic disease); housing situation (including home size and type); social and public participation (volunteering, loneliness); participation in sport; living standards (ownership of consumer durables); mobility (car and public transport); sociocultural leisure activities (including cultural participation and hobbies); and holiday behaviour (see Boelhouwer 2010 for an extensive description of the Index).

2 Two data sources are compared for this purpose in the SSN, namely the victimisation rates reported by citizens in the Safety Monitor (*Veiligheidsmonitor*) published by Statistics Netherlands (CBS) and police records. Given the hidden nature of the criminal world, the precise extent of total crime cannot be derived directly from these two sources (see also Chapter 10).

3 Compulsory activities are activities which need to be performed, or for which people are held responsible in some other way. Examples are paid work, study, looking after the household and caring for children.

4 The Life Situation Index was set at 100 in 2002, with a standard deviation of 15. We regard a good life situation as a score of 115 or more on the Index; a poor life situation is a score of 85 or less. Life satisfaction is defined as very high where people assign a score of 9 or 10 (out of 10), and poor if they score it 6 or lower. The substantive reasons for these choices are explained in more detail in chapter 12 of the report. The size of the groups described is of course dependent on the boundaries chosen.

5 This group accounted for 15% of the population, with disadvantaged positions on four types of capital. In this edition of SSN we combine a number of life outcomes, measured using life situation and life satisfaction. The combination with life satisfaction, in particular, gives rise to a much smaller group. Based on just the objective living conditions, the size of the group with low quality rises to 9%.

6 The fact that the Netherlands has been doing well internationally for many years is also linked to system characteristics (see Goderis 2015). Earlier research has for example shown that the effectiveness of the government – for example the quality of public services, the civil service apparatus and the formulation and implementation of policy – is a key factor in explaining differences in happiness between countries (Boelhouwer et al. 2015).

References

Beugelsdijk, S., J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort (ed.) (2019). *Denkend aan Nederland. Een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays. Sociaal en Cultureel Rapport 2019.* The Hague: Netherlands Institute for Social Research.

Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (ed.) (2017). *De sociale staat van Nederland 2017*. The Hague: Netherlands Institute for Social Research.

Boelhouwer, J. (2010). Well-*being in the Netherlands. The SCP Life situation index since 1974*. The Hague: Netherlands Institute for Social Research.

Boelhouwer, J., G. Kraaykamp and I. Stoop (2015). *Nederland in Europees perspectief. Tevredenheid, vertrouwen en opinies.* The Hague: Netherlands Institute for Social Research.

Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg and L. Vermeij (ed.) (2016). *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016.* The Hague: Netherlands Institute for Social Research.

Campen, C. van, F. Vonk and T. van Tilburg (2018). *Lonely and vulnerable? Risico's en bescherming in de ouder wordende bevolking.* The Hague: Netherlands Institute for Social Research.

CBS (2019). Consumentenvertrouwen voor het eerst in 4 jaar negatief. Consulted on 16 May 2019 via https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/08/consumentenvertrouwen-voor-het-eerst-in-4-jaar-negatief.

CPB (2019). *Centraal Economisch Plan 2019*. The Hague: Centraal Planbureau.

Dekker, P. & J. den Ridder (2019). *Burgerperspectieven 2019|1.* The Hague: Netherlands Institute for Social Research.

Goderis, B. (ed.) (2015). *Public sector achievement in 36 countries. A comparative assessment of inputs, outputs and outcomes.* The Hague: Netherlands Institute for Social Research.

Noll, H.-H. & C. Berger (2014). *Stocktaking report on social monitoring and reporting in Europe.* Mannheim: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences / Social Indicators Research Centre (ZSi).

Rantanen, J., U. Kinnunen, S. Mauno and S. Tement (2013). Patterns of conflict and enrichment in work-family balance. A three-dimensional typology. In: *Work & Stress*, jg. 27, no. 2, pp. 141-163.

Regeerakkoord (2012). *Bruggen slaan. Regeerakkoord VVD-PvdA.* The Hague: Rijksoverheid.

Regeerakkoord (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021 VVD, CDA, D66 en ChristenUnie.* The Hague: Rijksoverheid.

Roes, T. (2001). Opzet en verantwoording. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloïn and E. Pommer (ed.), *De sociale staat van Nederland 2001*. The Hague: Netherlands Institute for Social Research.

Roeters, A. (ed.) (2018). *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven.* The Hague: Netherlands Institute for Social Research.

Vrooman, C., M. Gijsberts and J. Boelhouwer (ed.) (2014). *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. The Hague: Netherlands Institute for Social Research.

Wennekers, A., J. Boelhouwer, C. van Campen and R. Bijl (ed.) (2018). *De sociale staat van Nederland 2018*. The Hague: Netherlands Institute for Social Research. Digital publication (card stack) via https://digitaal.scp.nl/ssn2018/.

Bijlage A

Gebruikte landcodes

AT Oostenrijk
BE België
BG Bulgarije
CH Zwitserland
CY Cyprus
CZ Tsjechië
DE Duitsland
DK Denemarken
EE Estland
EL Griekenland
ES Spanje
EU Europese Unie
FI Finland
FR Frankrijk
GE Georgië
HR Kroatië
HU Hongarije
IE Ierland
IL Israël
IS IJsland
IT Italië
LT Litouwen
LU Luxemburg
LV Letland
MT Malta
NL Nederland
NO Noorwegen
PL Polen
PT Portugal
RO Roemenië
RS Servië
SE Zweden
SI Slovenië
SK Slowakije
TR Turkije
UK Verenigd Koninkrijk

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

SCP-publicaties 2019

2019-1 *Werk en mantelzorg. Kwaliteit van leven en het gebruik van ondersteuning op het werk* (2019). Alice de Boer, Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0904 9 (pdf)

2019-2 *Opgestaan, plaats vergaan ... Uitstroom van vrouwen en mannen in leidinggevende functies* (2019). Ans Merens. ISBN 978 90 377 0907 0 (pdf)

2019-3 *Zorgen voor thuiswonende ouderen. Kennissynthese over de zorg voor zelfstandig wonende 75-plussers, knelpunten en toekomstige ontwikkelingen* (2019). Mirjam de Klerk, Debbie Verbeek-Oudijk, Inger Plaisier en Maaike den Draak. ISBN 978 90 377 0908 7 (pdf)

2019-4 *Opnieuw beginnen. Achtergronden van positieverschillen tussen Syrische statushouders* (2019). Emily Miltenburg, Jaco Dagevos en Willem Huijnk (red), Nathalie Boot en Zoë Driessen (CBS), Sanne Noyon en Mieke Maliepaard (WODC), Jaco Dagevos, Roxy Damen, Willem Huijnk en Emily Miltenburg (SCP), Ellen Uiters en Alet Wijga (RIVM). ISBN 978 90 377 0910 0 (pdf)

2019-5 *Informele zorg ontvangen en verlenen: is de context van invloed?* (2019). Debbie Verbeek-Oudijk. ISBN 978 90 377 0909 4 (pdf)

2019-7 *Grenzen aan een leven lang leren* (2019). Ralf Maslowski. ISBN 978 90 377 0913 1 (pdf)

2019-8 *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie? Een verkenning met enquêtes, een onlinedialoog en focusgroepen* (2019). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0914 8 (pdf)

2019-9 *Publiekssamenvatting Legitimiteit en pensioenhervormingen. Vignettenstudie naar voorkeuren voor het pensioenstelsel van zelfstandigen en werknemers* (2019). Martin Olsthoorn. ISBN 978 90 377 0915 5 (pdf)

2019-10 *Denkend aan Nederland: Een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays* (2019). Red.: Sjoerd Beugelsdijk (RUG), Joep de Hart, Pepijn van Houwelingen en Maroesjka Versantvoort. ISBN 978 90 377 0916 2 (pdf)

2019-11 *Wonen met zorg* (2019). Inger Plaisir en Maaike den Draak. ISBN 978 90 377 0919 3 (pdf)

2019-12 *Onder de pannen zonder gas? Woningeigenaren en hun afwegingen voor aardgasvrije alternatieven* (2019). Anja Steenbekkers en Samantha Scholte. ISBN 978 90 377 0920 9 (pdf)

2019-13 *Kansen op sportieve groei. Een verklarend model van sportdeelname* (2019). Annet Tiessen-Raaphorst, Isolde Woittiez, Frieke Vonk en Ine Pulles (Mulier Instituut). ISBN 978 90 377 0922 3 (pdf)

2019-14 *De sociale staat van Nederland* (2019). Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Jeanet Kullberg en Cretien van Campen (red.). ISBN 978 90 377 0923 0 (pdf)

Digitale publicaties 2019

Trends in de ouderenzorg 2018-2030 (infographic). Mirjam de Klerk, Debbie Verbeek-Oudijk, Inger Plaisier en Maaike den Draak. ISBN 978 90 377 0911 7, publicatiedatum 17-4-2019

Arbeidsmarkt in kaart: wel- en niet-werkenden – editie 1 (cardstack). Edith Josten, Wil Portegijs, Ans Merens en Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0917 9, publicatiedatum 28-6-2019

Armoede in kaart 2019 (cardstack). Stella Hoff, Benedikt Goderis, Bart van Hulst en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0926 1, publicatiedatum 3-9-2019

De sociale staat van Nederland 2019 (infogrphic). Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Jeanet Kullberg en Cretien van Campen (red.). ISBN 978 90 377 0924 7, publicatiedatum 10-9-2019

Overige publicaties 2019

Burgerperspectieven 2019 | 1 (2019). Paul Dekker, Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0906 3

Burgerperspectieven 2019 | 2 (2019). Josje den Ridder, Pepijn van Houwelingen, Sjoerd Kooiker en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0918 6

SCP-publicaties 2018

2018-1 *Werken aan de start. Jonge vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt* (2018). Ans Merens en Freek Bucx (red.). ISBN 978 90 377 0859 2

2018-2 *Lees:Tijd. Lezen in Nederland* (2018). Annemarie Wennekers, Frank Huysmans en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0858 5

2018-3 *De Wmo 2015 in praktijk. De lokale uitvoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning* (2018). Lia van der Ham, Maaike den Draak, Wouter Mensink, Peggy Schyns en Esther van den Berg. M.m.v. Pepijn van Houwelingen en Isabella van de Velde. ISBN 978 90 377 0856 1

2018-4 *Jezelf zijn in het verpleeghuis* (2018). Lisette Kuyper, Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0855 4 (pdf)

2018-5 *Maatschappelijke ondersteuning: keuzes van cliënten en beleid van gemeenten* (2018) (handelseditie proefschrift). Anna Maria Marangos. ISBN 978 90 377 0846 2 (pdf)

2018-6 *Een lokaal sociaal contract. Voorwaarden voor een inclusieve samenleving* (2018). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0861 5

2018-7 *The social state of the Netherlands 2017* (2018). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0862 2 (pdf)

2018-8 *Net als thuis. Wooninitiatieven opgezet door ouders voor hun kinderen met een beperking* (2018). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0863 9

2018-9 *Bouwend aan een toekomst in Nederland. De leefsituatie van Poolse migranten die zich na 2004 in Nederland hebben ingeschreven* (2018). Mérove Gijsberts, Iris Andriessen, Han Nicolaas (CBS) en Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0864 6 (pdf)

2018-10 *Publieke voorkeuren. Een methodologische en inhoudelijke verkenning van voorkeuren voor publieke voorzieningen* (2018). Martin Olsthoorn en Ab van der Torre. ISBN 978 90 377 0867 7 (pdf)

2018-11 *De religieuze beleving van moslims in Nederland. Diversiteit en verandering in beeld* (2018). Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0868 4 (pdf)

2018-12 *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa* (2018). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0866 0 (pdf)

2018-13 *Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen* (2018). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0872 1

2018-14 *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland* (2018). Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Mieke Maliepaard (WODC) en Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0869 1

2018-15 *Tijdelijk werk geven. Invloed van laagconjunctuur en langdurende ziektegevallen* (2018). Edith Josten en Jan Dirk Vlasblom. ISBN 978 90 377 0870 7 (pdf)

2018-16 *Kwetsbaar en eenzaam? Risico's en bescherming in de ouder wordende bevolking* (2018). Cretien van Campen, Frieke Vonk en Theo van Tilburg (VU Amsterdam). ISBN 978 90 377 0874 5

2018-17 *Veranderde zorg en ondersteuning voor mensen met een beperking. Landelijke evaluatie van de Hervorming Langdurige Zorg* (2018). Mariska Kromhout, Nora Kornalijnslijper en Mirjam de Klerk (red.). ISBN 978 90 377 0875 2

2018-18 *An international comparison of care for people with intellectual disabilities. An exploration* (2018). Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Lisa Putman en Michiel Ras. ISBN 978 90 377 0871 4 (pdf)

2018-19 *Van sociale werkvoorziening naar Participatiewet. Hoe is het de mensen op de Wsw-wachtlijst vergaan?* (2018). Klarita Sadiraj, Stella Hoff en Maroesjka Versantvoort. ISBN 978 90 377 0880 6 (pdf)

2018-20 *Lastige kwesties. Acht focusgroepen over vertegenwoordiging en stemmen* (2018). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0878 3 (pdf)

2018-21 *Kijk op kinderopvang. Hoe ouders denken over de betaalbaarheid, toegankelijkheid en kwaliteit van kinderopvang* (2018). Anne Roeters en Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0876 9 (pdf)

2018-22 *Verdeeldheid en verbinding. Terugblik op de rol van de civil society bij de komst van vluchtelingen* (2018). Wouter Mensink. ISBN 978 90 377 0882 0 (pdf)

2018-23 *Als werk weinig opbrengt. Werkende armen in vijf Europese landen en twintig Nederlandse gemeenten* (2018). Cok Vrooman, Edith Josten, Stella Hoff, Lisa Putman en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0881 3

2018-24 *Het culturele leven. Hoe 10 culturele domeinen bezien vanuit 14 kernthema's* (2018). Andries van den Broek en Yvette Gieles. ISBN 978 90 377 0890 5 (pdf)

2018-25 *De sociale staat van Nederland 2018. Hoofdlijnen* (2018). Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Cretien van Campen en Rob Bijl (red.). ISBN 978 90 377 0886 8

2018-26 *Eritrese statushouders in Nederland. Een kwalitatief onderzoek over de vlucht en hun leven in Nederland* (2018). Leen Sterckx, Merhawi Fessehazion, m.m.v. Bet-El Teklemariam. ISBN 978 90 377 0888 2

2018-27 *LHBT-monitor 2018. De leefsituatie van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen in Nederland* (2018). Gabriël van Beusekom en Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0891 2 (pdf)

2018-28 *Overall rapportage sociaal domein 2017. Wisselend bewolkt* (2018). Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer, Evelien Eggink, Anna Maria Marangos en Ingrid Ooms. ISBN 978 90 377 0895 0

2018-29 *Samenvatting Overall rapportage sociaal domein 2017. Wisselend bewolkt* (2018). Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer, Evelien Eggink, Anna Maria Marangos en Ingrid Ooms. ISBN 978 90 377 0896 7

2018-30 *De SCP-methode voor het meten van armoede. Herijking en revisie* (2018). Benedikt Goderis, Bart van Hulst, Jean Marie Wildeboer Schut en Michiel Ras. ISBN 978 90 377 0900 1 (pdf)

2018-31 *Rapportage sport 2018* (2018). Hugo van der Poel (Mulier Instituut), Resie Hoeijmakers (Mulier Instituut), Ine Pulles en Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978 90 377 0893 6

2018-32 *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid* (2018). Joep de Hart en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0894 3

2018-33 *Ons geld. Vrouwen en mannen over het belang van inkomen en economische zelfstandigheid voor vrouwen* (2018). Wil Portegijs. ISBN 978 90 377 0889 9

2018-34 *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met de kwaliteit van leven* (2018). Anne Roeters (red.). ISBN 978 90 377 0899 8

Digitale publicaties 2018

Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen (infographic). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0873 8, publicatiedatum 4-5-2018

Een (on)gezonde leefstijl (card stack). Stéfanie André (RU), Gerbert Kraaykamp (RU), Roza Meuleman (RU). ISBN 978 90 377 0879 0, publicatiedatum 10-7-2018

De sociale staat van Nederland 2018 (card stack). Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Cretien van Campen en Rob Bijl (red.). ISBN 978 90 377 0885 1, publicatiedatum 11-9-2018

(Un)healthy lifestyles. Education as a dividing line (card stack). Stéfanie André (RU), Gerbert Kraaykamp (RU), Roza Meuleman (RU). ISBN 978 90 377 0897 4, publicatiedatum 22-10-2018

Publiek voorzien. Ontwikkelingen in de uitgaven en dienstverlening van 27 publieke voorzieningen (digitaal gelaagd rapport). Evelien Eggink, Ingrid Ooms, Lisa Putman, Michiel Ras, Ab van der Torre en Sytske Wierda ISBN 978 90 377 0892 9, publicatiedatum 6-11-2018

Armoede in kaart 2018 (cardstack). Stella Hoff, Benedikt Goderis, Bart van Hulst en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0902 5, publicatiedatum 23-11-2018

Emancipatiemonitor 2018 (cardstack). Wil Portegijs (SCP) Marion van den Brakel (CBS) ISBN 978 90 377 0901 8, publicatiedatum 14-12-2018

Overige publicaties 2018

Burgerperspectieven 2018 | 1 (2018). Paul Dekker, Lia van der Ham en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0865 3

Burgerperspectieven 2018 | 2 (2018). Josje den Ridder, Evelien Boonstoppel en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0877 6

Burgerperspectieven 2018 | 3 (2018). Josje den Ridder, Paul Dekker en Evelien Boonstoppel. ISBN 978 90 377 0883 7

Burgerperspectieven 2018 | 4 (2018). Paul Dekker, Josje den Ridder, Pepijn van Houwelingen en Patricia van Echtelt. ISBN 978 90 377 0898 1

Verdringing op de arbeidsmarkt. Beschrijving en beleving (2018). Wiljan van den Berge, Jan Dirk Vlasblom, Jos Ebregt, Lisa Putman, Jochem Zweerink en Marloes de Graaf-Zijl. ISBN 978 90 377 0887 5 (pdf)